A szocialista termelés alapvonásai

607

d 871

SZABÓ KÁLMÁN

A SZOCIALISTA TERMELÉS ALAPVONÁSAI

SZABÓ KÁLMÁN

A SZOCIALISTA TERMELÉS ALAPVONÁSAI

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
XV. kerületi Bizottsága
Budapest, XV. Eötvös u. 8.
1480
607

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1964

ELŐSZÓ

Munkámat azoknak ajánlom, akik behatóan érdeklődnek a szocializmus politikai gazdaságtanának kérdései iránt, tevékenykedjenek akár a gazdasági gyakorlatban, akár a közgazdasági kutatás vagy oktatás területén.

A könyv négy részből áll. Ezek mindegyike lényegében egy-egy önálló tanulmány. Az *Első rész* a közgazdaságtudomány tárgyát alkotó gazdasági rendszer strukturális elemzésével foglalkozik, a *Második rész* a társadalmi szükségletre-termeléssel, a *Harmadik rész* az arányossággal, a *Negyedik rész* pedig az arányosság és az árrendszer összefüggéseivel.

Az egyes részek megírásának közvetlen indítóokai eltérőek voltak. A szocialista árrendszer kérdése már éppen egy évtizede foglalkoztatott, amikor 1961 nyarán hozzáfogtam rendszerezett kimunkálásához. Erre az elhatározásra az a meggondolás késztetett, hogy árrendszerünk napirendre tűzött reformja körül kibontakozó vitában – más ismert koncepciók között – az itt kifejtett álláspontot is figyelembe lehessen venni. Az arányossággal foglalkozó résznek ugyancsak 1961 derekán történt megírását egyrészt az árakkal összefüggő felfogás érthetőbbé tétele, másrészt pedig az a törekvés kívánta meg, hogy „A szocialista tervszerűség elméleti kérdései" címmel előző évben megjelent könyvem idevágó, meglehetősen nyersen kidolgozott mondanivalóját ezúttal érettebben és didaktikusabban fejtsem ki. Abban, hogy 1962-ben kimunkáljam a könyv első két részében tárgyalt problémakört, az a felismerés

vezetett, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának egyes alapkategóriáit, mint például a termelési viszonyokat vagy az alaptörvényt, nem szabad többé olyan sematikus és vulgarizált formában oktatni, ahogyan ezt Sztálin leegyszerűsítő formulázásai nyomán a tananyagokban elterjedt es kisebb-nagyobb módosulásokkal a legtöbbször ma is történik.

A különböző indítóokok mögött, amelyek a könyv egyes részeinek megírására közvetlenül késztettek, ott húzódott egy mélyebb törekvés is: hozzájárulni ahhoz, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanát – egyes kategóriáinak tartalmát minél teljesebben feltárva – kidolgozzuk azért, hogy az minél jobban megfeleljen a tervgazdálkodási gyakorlat fokozott követelményeinek.

Bár a könyv egyes részei a marxista közgazdasági elméletben járatos olvasó számára külön-külön is tanulmányozhatók, a négy témakör bizonyos logikai egységet alkot egymással. Ez elsősorban annyit jelent, hogy minden később következő rész támaszkodik az előzőekben kifejtettekre, az ott használt fogalmi megkülönböztetésekre és következtetésekre. Így valamennyi később tárgyalt problémakör teljesebb megértése feltételezi, hogy az olvasó az előzőekkel már megismerkedett. De a logikai egység mégis elsősorban a tanulmányozott jelenségek egymáshoz képest elfoglalt objektív helyzetében gyökeredzik. Az egyes részek a szocialista termelés összefüggéseinek bizonyos komplexumát foglalják magukban. Amíg az *Első rész* az újratermelés társadalmi folyamatának relációit és formáit összességükben szemlélve igyekszik osztályozni, a következő részek e relációk más-más csomópontjait ragadják meg, ha nem is valamennyi lényeges vonatkozásaik szerint. Mivel a gazdasági relációk itt vizsgált különböző komplexumai és csomópontjai a szocialista termelés összfolyamatának legfontosabb jellemzői közé tartoznak, úgy érzem, joggal adhattam könyvemnek *„A szocialista termelés alapvető vonásai"* címet.

Röviddel a megjelenés előtt átolvasva másfél-két éve megírt munkámat, két megjegyzést kell tennem. Az egyik: tanulmányom kiadása elhúzódott, s ez azzal járt, hogy a megírás óta számos megjelent, e munka fő megállapításait érintő hazai és külföldi publikációt nem használhattam fel, illetve azokkal nem polemizálhattam a már adott keretek között. De régen rossz annak a munká-

nak, amely felett egy-két év alatt eljár az idő. Úgy vélem – és ez a második megjegyzésem –, hogy a könyv valamennyi lényeges kérdésfeltevése ma is időszerű. Egyes megállapításaival, érveivel – ha igen szerény mértékben is – ad valamit a szocializmus politikai gazdaságtanának ismeretanyagához és oktatásához, s ezen keresztül a hazai közgazdasági tudat kifejlesztéséhez.

Tudom, munkám több vitatható megállapítást tartalmaz, és mint szerzőnek, szembe kell néznem azzal az eshetőséggel is, hogy bizonyos kérdések megítélésében tévedtem. De a marxista közgazdasági elméletre is érvényesek a tudomány fejlődésének általános törvényszerűségei, így például az, hogy az objektív igazság felkutatására irányuló erőfeszítések egyikéről-másikáról kiderülhet sikertelensége. Aki tudományos munkát végez, annak vállalnia kell bizonyos kockázatot. Akinek pedig a kritikus szerepe jut, annak ismernie kell a régi bölcsességet: az igazság nem vert pénzérme, ami készen kapható és beseperhető. Nem tehetek tehát mást, mint munkám értékelését rábízom az olvasóknak a várható vitákban kikristályosodott ítéletére, s legfőképpen a gyakorlatra, amely mégiscsak minden elméletnek a legobjektívebb és végső kritikusa.

Köszönetet kell mondanom mindazoknak, akik munkámban aktívan segítettek. Így elsősorban munkatársaimnak, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszéke kollektívájának, kéziratom két lektorának – Hegedüs Andrásnak és Bertóti Lászlónak –, valamint másoknak, akikkel a készülő munka egyes problémáit megvitathattam.

Köszönettel tartozom azoknak a hallgatóimnak is, akik – az 1960–1962-es években érdeklődéssel kísérve a Közgazdásztovábbképzőn és a Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott előadásaimat és szakszemináriumaimat – kérdésfeltevéseikkel, észrevételeikkel akaratlanul is hozzásegítettek bizonyos problémák teljesebb tisztázásához, bonyolult kérdések csiszoltabb kifejtéséhez.

Budapest, 1964. február 15.

A szerző

ELSŐ RÉSZ

A SZOCIALISTA GAZDASÁGI RENDSZER ELEMEIRŐL

A marxista közgazdaságtudomány, s ezen belül a szocializmus közgazdaságtana napjainkban gyorsan fejlődik. Fejlődése azoknak az ismereteknek a bővülését jelenti, amelyeket a gazdasági élet objektív valóságáról, annak jelenségeiről, folyamatairól, belső összefüggéseiről és törvényszerűségeiről szerzünk. A tudományos haladás, vagyis az, hogy a világról szerzett tudományos ismereteink gyarapodjanak, *a társadalmi fejlődés objektív szükségszerűsége.* A társadalmi fejlődéssel ugyanis egyrészt emelkedik azoknak az eszközöknek, *módszereknek* a száma és hatékonysága, amelyek lehetővé teszik, hogy a valóság eddig még fel nem tárt összefüggéseibe behatoljunk, másrészt újabb és újabb szükségletek érnek meg és állítanak mind nagyobb *követelményeket* a gyakorlat által felvetett problémák tudományos megoldása elé. Minden tudománynak közvetlen célja – akár a lehetőségek, akár a megérlelt szükségletek oldaláról nézzük is – feltárni az objektív valóság ismeretlen összefüggéseit. A közgazdaságtudomány fejlődésének éppúgy, mint bármely más tudomány fejlődésének éltető eleme: *sajátos harc az ismeretlen megismeréséért!*

Az új tudományos ismereteknek kétféle típusát lehet megkülönböztetni. Az első típusba azok az új ismeretek tartoznak, amelyeket a valóságban eddig is létezett, de fel nem tárt összefüggésekről szerzünk. A második esetben olyan típusú ismeretekről van szó, amelyek a valóságban eddig nem, vagy más formában létezett, tehát újabban életre hívott jelenségeket tükrözik fogalmilag vissza.

Az új ismeretek első és második típusa között tehát az a különbség, hogy az utóbbi esetében nem csupán az objektív világról szerzett ismereteink gazdagodtak, hanem az ismeretek tárgya, maga a valóság is gazdagodott, lényegesen változott.

Habár az ismereteknek e kétféle típusával mind a természettudományoknak, mind a társadalomtudományoknak dolguk van, mégis bizonyossággal lehet állítani, hogy a társadalomtudományok fejlődése során szerzett új ismeretek közül a második típusúaknak nagyobb az arányuk, mint a természettudományokban. Ennek oka kézenfekvő: a társadalmi viszonyok és jelenségek történelmileg nézve viszonylag gyorsabban változnak minőségileg, mint a természet világa. Ez egyike azoknak a körülményeknek, amelyek a társadalomtudományok – köztük a közgazdaságtudományok – fejlődésének a sajátosságát megadják és e tudományok művelőit ebben az értelemben bonyolultabb feladatok megoldása elé állítják.

A megszerzett tudományos ismereteknek e két típusa között nincs kínai fal, gyakran egymással erőteljesen összefonódva jelentkeznek. Különösen a társadalomtudományok története szolgáltat számos példát erre az összefonódásra. Miközben a valóság ismert összefüggéseibe mélyebben behatolunk, rábukkanunk a fejlődés által újonnan produkált vonatkozásokra. De az is gyakori eset, hogy az újabb jelenségek természetét vizsgálva ismerünk meg régóta létező, de eddig feltáratlan összefüggéseket.

Az újonnan szerzett ismereteknek akár az egyik, akár a másik típusa dominál, minden tudományra elmondható: gazdagodásuk *főképpen és végső soron a társadalom objektív fejlődésének a következménye.* Érvényes ez a természettudományokra is, hiszen annak a lehetőségét és szükségszerűségét, hogy a természeti világot mind teljesebben megismerjük, ugyancsak elsősorban *a társadalom* mozgása, a társadalmi gyakorlat váltja ki. A tudomány társadalmi jelenség, következésképpen fejlődése társadalmi produktum. De ennélfogva a tudomány funkciója is társadalmi funkció; vívmányai közvetlenül vagy végső soron mindig a társadalom bizonyos szükségleteit hivatottak kielégíteni. Itt az a követelmény, hogy ne a pusztítás, hanem a társadalmi *haladás* ügyében hasznosítsák a tudomány vívmányait, mivel a társadalom csak így tudja

megtartani és növelni az anyagi világ meghódításában szerzett pozícióit.

Ha a természettudományokra érvényes, hogy végeredményben a társadalom mozgása idézi elő fejlődésüket, még inkább áll ez a társadalomtudományokra, s köztük éppen a közgazdaságtudományra. Az a tény, hogy napjainkban a marxista közgazdaságtudomány fellendülőben van, szorosan összefügg azokkal a jelentős változásokkal, amelyek a világ különböző fejlettségi fokon álló országainak társadalmi-gazdasági viszonyaiban korunkban végbementek. A fejlett tőkésországokban például az elmúlt évtizedekben megerősödött az állami monopolkapitalizmus, mint a kapitalizmus kiéleződött ellentmondásainak egyik mozgásformája. A fejlődésben elmaradt országok gazdasági szervezete is számottevően – bár rendkívül változatos mértékben – módosult politikai függetlenségük kivívásának és az azóta életbe léptetett különféle reformoknak a hatására. A kapitalizmus rendszerében bekövetkezett nagy jelentőségű változások mindenekelőtt a kapitalizmus politikai gazdaságtanát késztetik arra, hogy az új jelenségeket feltárja s általában a fejlődés tendenciáit mélyebben, sokoldalúbban megvilágítsa.

A marxista közgazdaságtudománynak azonban mégis a *szocializmussal* foglalkozó része, a szocializmus közgazdaságtana gazdagszik a legszembeszökőbben. Ez abban a minőségi változásban leli magyarázatát, amely az emberi társadalom történetében a Szovjetunió létrejöttével, majd a második világháború után egy sor országnak a fejlődés szocialista útjára történő lépésével bekövetkezett. A szocializmus építésének a megkezdése, majd a szocializmus felépítése, különösen pedig az a körülmény, hogy a Szovjetunióban megkezdődött a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének az időszaka, valamint az a korszak, amelyben az egyes szocialista országok gazdaságilag és politikailag közelebb kerülnek egymáshoz – mindezek a változások már önmagukban is elkerülhetetlenné teszik, hogy a közgazdaságtudomány gyorsan fejlődjön. A szocializmussal a korábbiakhoz képest magasabb fokú gazdasági rendszer született, amelynek mint egésznek és részjelenségeinek az újszerűsége megköveteli, hogy feltárjuk az ezeknek megfelelő új objektív törvényszerűségeket, kategóriákat, s elemez-

zuk a régi jelenségek megváltozott tartalmát és funkcióit. Ezenkívül a gazdasági viszonyok objektív rendszerében végbemenő minőségi változások magukban foglalják a fejlődés spontán formájának felváltását tudatos formával. Az, hogy konkurrencián alapuló gazdálkodás helyére tervgazdálkodás lép, nemcsak megnöveli a marxi közgazdaságtudomány szerepét, hanem bizonyos mértékben szerepének *jellegét* is módosítja.

Tőkés viszonyok között a marxista politikai gazdaságtannak az volt a gyakorlati funkciója, hogy feltárva a kapitalizmus szerkezetét és mozgástörvényeit, megmutassa a proletariátus objektív társadalmi helyzetét, a néptömegeknek a kapitalizmus megdöntésében, az új társadalom létrehozásában játszott történelmi küldetését, s így megvesse a stratégiai alapot a nemzetközi munkásmozgalom, a munkásosztály forradalmi pártjainak gyakorlati tevékenysége, gazdaságpolitikai programja számára. A kapitalizmus politikai gazdaságtanának is tanulmányoznia kellett és kell a tőkés világban végbemenő konkrét változásokat, de nem azért, hogy elméleti útmutatást adjon a tőkések gazdaságpolitikájához és gazdálkodási tevékenységéhez, hanem hogy a munkásosztály és a néptömegek, tehát azon társadalmi erők gyakorlati harcait elősegítse, amelyek mint kizsákmányoltak és elnyomottak „szenvedő alanyai" a tőkés állam gazdaságpolitikájának és a tőkések gazdálkodási tevékenységének. Ellenkezőleg, a marxista politikai gazdaságtan feladatának tekintette és tekinti a gazdálkodással foglalkozó polgári irodalom bírálatát. Miután ugyanis a polgárság megrettent az éleződő osztályharctól és a marxizmus elterjedésétől, száműzte érdeklődési köréből a társadalmi viszonyok, a fejlődéstörvények problémáját. Hosszú időre elvonult, hogy kidolgozza a gazdaságosság, a profitabilitás stb. kérdéseit, a vállalati vezetés módszereit a tőkések „házi" használatára. Noha az állami monopolkapitalizmus erősödése és szükségletei hatására újabban mindinkább elterjednek az úgynevezett makroökonómiai irányzatok, ezeknek is egyik objektív funkciója illúziót kelteni a néptömegek körében, vagyis palástolni a kizsákmányolás tényét. Szocialista viszonyok között azonban a politikai gazdaságtan – valamennyi mellékágával együtt – csak akkor töltheti be objektíve ráháruló funkcióját, ha a fennálló rendszer anatómiáját, mozgástörvényeit feltárva egy-

részt megmutatja a szocializmus felépítésének, a kommunizmus építésének történelmileg szükségszerű irányát, másrészt hozzájárul ahhoz, hogy a szocialista állam gazdaságpolitikájának és mindennapos tervgazdálkodási gyakorlatának elméleti és módszertani alapjai állandóan fejlődjenek. Ebben a sajátos értelemben a marxista politikai gazdaságtan mint tudomány a történelemben először felelős a társadalommal szemben az anyagi javak termeléséért, a gazdasági rendszer egész működéséért.

A marxista közgazdaságtudomány funkciójának kibővülése tehát azon alapszik, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában a termelési viszonyokban végbemenő fordulattal a munkásosztály, a néptömegek gazdasági (persze nemcsak gazdasági) szerepe, ennek jellege megváltozott. A dolgozó tömegek gazdasági funkciója nem korlátozódik arra a továbbra is elsőrendű feladatra, hogy megtermeljék az anyagi élethez szükséges javakat, hanem miután már a maguk számára dolgoznak, felöleli azt is, hogy az anyagi termelés folyamatát (és persze az egész társadalmi élet menetét) társadalmilag tudatosan irányítsák, ellenőrizzék. Ez az irányítás és ellenőrzés viszont a szocialista állam gazdaságpolitikájában, gazdasági szervező tevékenységében ölt konkrét formát.

Ahhoz tehát, hogy a marxista közgazdaságtudomány megfeleljen kibővült funkciójának, a szocialista társadalom vele szemben támasztotta követelményeknek, nem elégedhet meg az egyes jelenségek, folyamatok jellegének, általános irányának, minőségi oldalainak feltárásával. Vizsgálatainak ki kell terjednie a jelenségek konkrét formáira, a folyamatok konkrét mozgására, az általános összefüggések konkrét összetevőire és mennyiségi szabályaira, a gazdasági tevékenységek közvetlen tömeges ösztönző erőire és módszereire is. Mindez érvényes egyrészt a szocializmus specifikus jelenségeire, másrészt olyan általános összefüggésekre, amelyek a kapitalizmusban is megvoltak. Amíg azonban akkor a politikai gazdaságtan megelégedhetett ezen összefüggések létének konstatálásával, s általános szabályaik kimunkálásával, a tervgazdálkodás gyakorlata ezeknek az összefüggéseknek a részletes tudományos elemzését követeli. (Gondoljunk csak a társadalmi összetermék újratermelésének általános marxi-lenini szabályaira, s

arra, hogy mennyire szükséges ezeket az általános szabályokat részletekre, ágazatok közötti kapcsolatokra bontani, mértékeiket a konkrét feltételeknek megfelelően megállapítani.)

A politikai gazdaságtan funkciójának jellegváltozásával és kibővülésével függ össze a marxista közgazdaságtudomány erőteljes differenciálódása is. A szocializmus politikai gazdaságtana mint alaptudomány mellett különböző gazdaságtanok fejlődtek és fejlődnek ki (tervgazdaságtan, ipargazdaságtan, agrárgazdaságtan, kereskedelem gazdaságtana, pénzügy- és hitelelmélet, vállalati gazdaságtan, munkagazdaságtan, beruházások gazdaságtana stb.).

Természetesen az, hogy a tudománnyal szemben támasztott követelmények ma konkrétabbak, mint korábban, nem szünteti meg a gazdasági gyakorlat és a tudomány közti munkamegosztás szükségességét. Azt sem idézheti elő, hogy a tudomány átvegye a gyakorlat egyes funkcióit, sem azt, hogy a gyakorlati tevékenység magába olvassza a tudományos kutatás funkcióit. Csupán a gyakorlati tevékenység és a tudományos tevékenység konkrétabb összekapcsolásáról van szó, mégpedig az általános elméleti alapok fáradhatatlan és állandó fejlesztése révén.

Az új ismeretek szerzésének persze a szocializmusban sem a tudományos ismeretszerzés az egyetlen területe. Továbbra is nagy szerepet játszik az ismeretszerzésnek az az ősi formája ami a tömegcselekvések és az irányítási gyakorlat során szerzett közvetlen tapasztalatokon alapul. De a szocializmus és a kommunizmus építésében egyre kevésbé elegendő az ismereteknek az a mennyisége (és minősége), melyhez a társadalom közvetlen tapasztalás útján juthat. Sorsdöntővé válik az ismeretek tudományos úton történő gazdagítása. Ennek oka egyrészt az, hogy a termelőerők mai fokán, a kommunizmus építésének szakaszában maga a gyakorlat is olyan szintre emelkedett, amelyen a jelentkező problémák rendkívül bonyolultakká váltak. Másrészt az játszik itt közre, hogy roppant méretű tudásanyag halmozódott fel, amelynek elsajátítása a további megismerés egyik nélkülözhetetlen előfeltétele. Közvetlen gyakorlati tevékenység közben ma már nem lehet e bonyolult problémák szövevényeit feltárni, az előzetesen felhalmozott tudásanyag tömegét elégséges fokon elsajátítani. Amíg tehát a történelem korábbi szakaszaiban az emberi termelő-

erő mennyiségi és minőségi gyarapodásának fő eszköze lehetett a tapasztalatok és készségek felhalmozódása az egyszerű gyakorlati tevékenység közben, napjainkban az ismeretszerzés hagyományos empirikus formája mellett, abból kiindulva és azáltal éltetve, a társadalom termelőereje egyre inkább a tudományos ismeretek bővülése által gazdagszik. A tudomány termelőerővé válik.

A közgazdaságtudománynak is mindinkább termelőerővé kell válnia, vagyis hatékonyan hozzá kell járulnia a munkatermelékenység növekedéséhez, a gazdaságosság fokozásához, a termelés, a forgalom, az elosztás ésszerű megszervezéséhez, s mindezen keresztül a gazdasági élet tervszerű fejlődésének a meggyorsításához. E követelménynek viszont ellentmond az, hogy még nem ismertük fel eléggé, hogy a közgazdaságtudomány szerepe a szocializmusban mennyiben módosul. S meg kell mondani, hogy ezt sokáig az a dogmatikus szemlélet akadályozta, amely nagymértékben a személyi kultusszal függött össze. A közgazdaságtudományban a személyi kultusz azt jelentette, hogy egyrészt hinni kellett abban, amit Sztálin mondott, másrészt nem volt szabad fontosabb általánosérvényű újat kimondani, amit ő még nem mondott.[1] Rendszert teremtettek bizonyos elvekből, melyek vagy már önmagukban helytelenek voltak, vagy idővel azzá váltak, s vajmi kevés közük volt a valósághoz, így a tudományhoz. Egy sor ilyen elvet gyakran mint marxista igazságot hangoztattak, noha ezek az elvek éppen a marxista tudományos elméletet torzították el, illetve akadályozták, hogy a marxizmust a szocializmus konkrét viszonyaira alkotó módon alkalmazzák. Ilyen helyzet alakult ki a közgazdaságtudomány feladatának, illetve e tudomány tárgykörének a meghatározásában is.

Vitathatatlan, a közgazdaságtudomány feladata a szocializmusban is az, hogy a fennálló gazdasági-termelési viszonyokat tanulmányozza. Annál vitathatóbb azonban az, ahogy Sztálin „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban" című munkájában a gazdasági-termelési viszonyok elemeit meghatározta. E vi-

[1] Lásd *Friss István:* A Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusa és a magyar kozgazdaságtudomány. Közgazdasági Szemle, 1962. 7. sz. 787. old.

szonyok körét leegyszerűsítette és egyoldalúan értelmezte, és így a politikai gazdaságtan szerepét leszűkítette.

A politikai gazdaságtan tárgyköréről vallott felfogásának fogyatékosságaival függtek össze Sztálinnak egyes hibás tételei, többek között például a szocializmusbeli árutermelés okairól adott magyarázata, vagy az áru- és pénzviszonyok további sorsáról, valamint az anyagi ösztönzés szerepéről kialakított nézetei, az például, hogy a gazdasági elszámolást kalkulációs eszköznek tekintette, nem pedig a szocialista gazdálkodás objektív gazdasági kategóriájának. Az is ehhez kapcsolódott, hogy a rentabilitás ellensúlyozására mesterkélten előtérbe állította a „magasabb rentabilitás" káros koncepcióját, ezzel mintegy elméletileg igazolva a vállalatok tömeges veszteségességét. Nem tekintette a politikai gazdaságtan feladatának azt, hogy az tanulmányozza a termelőerők ésszerű megszervezését, valamint a népgazdasági tervezés problémáit.

Kétségtelen, hogy a közgazdaságtudomány az utóbbi években úgyszólván túltette magát ezeken a megszorításokon; a szocialista gazdaság fejlődése késztette erre. Elég hivatkozni azokra a munkákra, amelyek a termelőerők kihasználásának, a beruházások hatékonyságának, a termelésnek és a forgalomnak, valamint a jövedelemelosztásnak a kérdéseivel foglalkoznak. Kidolgozzák és megoldják a tervezés és a gazdasági irányítás tökéletesítésének problémáit matematikai módszerekkel. E tekintetben valóságos módszertani forradalomnak lehetünk tanúi. Tömegével tanulmányozzák az ösztönzés, s általában a gazdasági cselekvések közvetlen és tömeges hajtóerőinek működését.

Mindezek ellenére még sok akadály gátolja a közgazdaságtudomány fejlődését. Ezek közt ott található a közgazdaságtan tárgyának leszűkített értelmezése is, mégpedig mindmáig eléggé érintetlen formában. Az előállott helyzetben bizonyos ellentmondás van aközött, amit a közgazdaságtan tárgyának *mondunk* és amit a tudományos kutatások során ténylegesen annak *veszünk*. Hogy a közgazdaságtudomány tárgyának fogyatékos és merev felfogása még tartja magát, abban a megszokottság ereje is közrejátszik. A megszokottság határainak áttörésére az eleven gyakorlat szükségletei egyre inkább sarkallnak. A tudomány tárgyáról vallott merev, a valóságtól elszakadt felfogás bénítja a gyakorlattal kap-

csolatos kutatások új irányú erőfeszítéseit, s könnyen előidézheti, hogy ezeknek az erőfeszítéseknek az eredményei az ilyenkor amúgy is elkerülhetetlennél nagyobb mértékben eltorzulnak. A matematikai módszerek alkalmazása öncélúvá válhat, az ösztönzéssel kapcsolatos kutatások megrekedhetnek a felszínen, a termelőerők szervezésével foglalkozó tanulmányokat a szűk empirizmus hathatja át stb.

Veszélyről beszélni itt annál is inkább jogosult, mivel az említett ellentmondást a tudomány tárgyára vonatkozó nézet és a kutatások valóságos köre között helytelenül úgy igyekeznek áthidalni, hogy *minőségi* különbséget tesznek a politikai gazdaságtan és a különböző gazdaságtanok tárgya között.[2] Burkoltan vagy nyíltan azt tartják, hogy az egyes gazdaságtanok tárgya – eltérően a politikai gazdaságtantól – felöleli a gazdaságpolitikát és a technikát is, és hogy e gazdaságtanok területén bocsánatos bűn mellőzni az elméleti követelményeket. A politikai gazdaságtannak és különböző gazdaságtanoknak ez az elterjedt szembeállítása teljesen helytelen.

Ha ezt a szembeállítást következetesen végigvinnék, ez mind a politikai gazdaságtannak, mind az egyes gazdaságtanok tényleges funkcióinak elsorvasztására vezetne. A politikai gazdaságtant száműzné valamiféle „tiszta elmélet" elefántcsonttornyába, amazokat pedig a gyakorlat egyszerű fotográfusaivá változtatná. Az egyik éppoly haszontalan, mint a másik. A gyakorlatnak a tudományra mint *tudományra* van szüksége, vagyis arra, hogy sajátos segítséget kapjon tőle. A tudomány pedig ezt a funkcióját csak úgy tudja betölteni, ha nem szakad el a gyakorlattól, de össze sem olvad vele. Ilyen messzire vezet tehát az, hogy mindeddig nem konkretizáltuk elégségesen a közgazdaságtudomány tárgykörének marxista meghatározását a szocializmus viszonyaira, s elmaradtunk az ezzel kapcsolatos sematikus, leegyszerűsítő álláspontok és következetlenségek felszámolásában.

A szocializmus politikai gazdaságtana és a konkrét (ágazati) gaz-

[2] Mindjárt fény derül arra, hogy ezzel korántsem akarom elmosni azt a nem lényegtelen különbséget, ami a politikai gazdaságtan és a többi gazdaságtudomány között fennáll a vizsgálandó jelenségvilág terjedelmében, s ennek folytán az általánosítások térbeni és időbeni mértékében.

daságtanok közötti különbség nem tárgykörük minőségének különbségéből fakad. A politikai gazdaságtan és az ágazati gazdaságtanok feladata ugyanaz: a szocializmus gazdasági rendszerének, jelenségeinek, mozgástörvényeinek stb. a tanulmányozása. Egyiküknek sem tárgya a gazdaságpolitika, avagy a termelőerők műszaki vonatkozásai. Mindegyikükre nézve érvényes az elmélet és a gyakorlat egységének az elve. A különbség közöttük az, hogy míg a konkrét gazdaságtanok a szocializmus gazdasági rendszerének bizonyos ágazatait, területeit, funkcionális oldalait vizsgálják, a szocializmus politikai gazdaságtana – mint alaptudomány – a szocializmus gazdasági rendszerét egészében vizsgálja.[3] Emellett vannak a közgazdaságtudományoknak olyan ágai, amelyek nem tárgykörük terjedelme, hanem vizsgálati módszereik és látásmódjuk tekintetében különböznek egymástól. (Ide tartozik a gazdaságföldrajz, a gazdaságstatisztika, a gazdaságtörténet. Ez utóbbi a gazdasági fejlődés törvényszerűségeit már bekövetkezett események alapján kutatja.)

Ezek után önként adódik a feladat: a szocialista építés tudományunkkal szemben támasztott fokozott követelményeit szem előtt tartva, *kísérletet kell tenni annak a gazdasági rendszernek a szokottnál differenciáltabb szempontok szerinti felvázolására, amely a szocializmus közgazdaságtanának a tárgya,* kiigazítva azokat a fogyatékosságokat, amelyek még ma is akadályozzák a közgaz-

[3] Így például *M. V. Brájev* „Voproszi tyeori narodnohozjajsztvennovo planiroványija" című doktori értekezésében (1956. A kézirat 79. oldalán a moszkvai Lenin Könyvtárban) a következőképpen határozza meg a népgazdasági tervezés tárgyát: „... a népgazdasági tervezés elmélete az újratermelés tervezendő folyamatainak törvényszerűségét vizsgálja, amelyek a szocializmus általános törvényeiből következnek. Ez a népgazdasági tervezés elméletének a tárgya. Vizsgálatának középpontjában a tervszerű újratermelés ütemét és arányait meghatározó törvényszerűségek legfőbb kérdései állanak." Habár ez a meghatározás nem teljesen kielégítő, a szerzőnek azzal az álláspontjával teljes mértékben egyet lehet érteni, miszerint ő a népgazdasági tervezés elméletét a közgazdaságtudományok olyan ágának tekinti, amely tárgyának természeténél fogva a szocializmus politikai gazdaságtana és más gazdaságtudományok között foglal helyet, tehát hogy alapja – mint minden más ágazati gazdaságtané – a szocializmus politikai gazdaságtana, miközben a népgazdasági tervezés elmélete maga is alapja egyéb gazdaságtudományoknak. (Ugyanott.)

daságtudomány egyes ágainak továbbfejlesztését, s gyakorlatot szolgáló szerepük kiteljesedését. (Elöljáróban hangsúlyoznom kell, hogy tanulmányom kísérleti jellegű, s hogy a megoldások, amelyekre jutottam, vitathatóak.)

GAZDASÁGI SZERKEZET ÉS GAZDÁLKODÁSI FORMA

A tudományok történelmileg kifejlődött rendszerében minden tudománynak megvan a maga sajátos tárgyköre. Az egyes tudományokat elsősorban éppen tárgyuk különbözteti meg egymástól. A közgazdaságtan is tárgykörénél fogva különbözik mindenekelőtt a természettudományoktól, s azután a többi társadalomtudománytól. A közgazdaságtan mint társadalomtudomány, *alapvetően* abban tér el a természettudományoktól, hogy tárgya tudattal, akarattal bíró emberek társadalmilag meghatározott tevékenysége, illetve e tevékenység objektív összefüggései, viszonyai, s nem fizikai, geológiai, kémiai, biológiai jelenségek és folyamatok. Ebből következik, hogy különbség van a közgazdaságtan és a természettudományok eredményeinek *felhasználásában* is. Noha mindkét esetben az objektív valóság összefüggéseinek a feltárásáról és az így szerzett ismeretek *társadalmi* alkalmazásáról van szó, a közgazdasági összefüggések ismerete közvetlenül az emberek *egymás közötti* társadalmi viszonyait hivatott szolgálni, és csak ezen keresztül az emberek és a természeti világ viszonyát. A természeti világ megismerése pedig közvetlenül a társadalom természetfeletti uralmát növeli, és ezen keresztül segíti elő az emberek egymás közti kapcsolatainak fejlődését.

A közgazdaságtudományt a többi társadalomtudománytól is tárgyköre különbözteti meg. Jóllehet az utóbbiak szintén a történelmileg meghatározott társadalmi alakulatokban lezajló tevékenység folyamatát, s ennek törvényszerűségeit tanulmányozzák különböző szemszögből, a közgazdaságtudomány a társadalmi alakulatok – adott esetben a szocializmus – *gazdasági* folyamataival, viszonyaival, törvényszerűségeivel foglalkozik.

Miben más az, ami gazdasági, ahhoz képest, ami a társadalom-

ban nem gazdasági? A gazdasági jelenségek szorosan az anyagi lét újratermelésével függnek össze, tehát *materiális* társadalmi kötelékeket tartalmaznak. Ellenben az egyéb társadalomtudományok (tudományos szocializmus, jogtudomány, irodalomtudomány, etika, esztétika stb.) többnyire a társadalmi cselekvések olyan relációit vizsgálják, amelyek közvetlenül nem fűződnek az anyagi lét újratermeléséhez, csupán erre épülve léteznek. Más társadalomtudományok (történelmi materializmus, szociológia, történelemtudomány) foglalkoznak ugyan gazdasági jelenségekkel, de csak mint a társadalmi folyamatok egyik – bár alapvető – oldalával.

Tárgykörének természete folytán a közgazdaságtudomány tehát sajátos helyzetet foglal el a társadalom- és a természettudományok között. Az előbbiekkel azonos jellegű, amennyiben tárgyát az emberek történelmileg meghatározott társadalmi kapcsolatai alkotják. A természettudományokhoz a közgazdaságtan mégis közelebb áll, mint az egyéb társadalomtudományok állanak, mivel a gazdasági viszonyok – amelyeket elemez – olyan tevékenységek (a termelés) viszonyai, amelyeket az emberek a természettől elsajátított eszközökkel és újabb dolgoknak a természettől történő elsajátítása végett fejtenek ki. A gazdasági viszonyok tehát társadalmi viszonyok, amelyek általában anyagi javakban és anyagi értékek összefüggéseiként materializálódnak.

A kapitalizmusban például a munkásosztály és a burzsoázia *politikai* viszonya önmagában nem materiális jellegű kapcsolat, hanem a két osztály meghatározott viszonya az államhatalomhoz. A két osztálynak ez a politikai viszonya a kapitalizmus alapvető gazdasági – az anyagi termelésben realizálódó – viszonyának a felépítményi megnyilvánulása. E gazdasági viszonyt az értéktöbbletráta fejezi ki, amely a termelésben felhasznált munkatömeg *dologi* formában történő megjelenésének két mozzanatát, a terméktöbbletben elsajátított értéktöbbletet és a munkaerő-áru értékét hozza meghatározott összefüggésbe egymással.

Az a tény, hogy az adott gazdasági viszonyok egyrészt tevékenységek *társadalmi* (ember és ember közötti) viszonyai, másrészt *materiális* jellegű viszonyok, több szempontból ugrópont a szocialista gazdasági viszonyok mibenlétének teljesebb megértésé-

hez, e bonyolult viszonyok különböző oldalainak helyes elhatárolásához és kölcsönös kapcsolataik megvilágításához.

A szocialista-kommunista társadalom gazdasági jelenségeinek összessége alkotja azt a sajátos *gazdasági rendszert,* amelynek fejlődésében történő tanulmányozása a szocializmus közgazdaságtudományának a feladata. De a szocializmus, és más társadalmi formációk gazdasági rendszerét sem lehet azonosítani sem az illető társadalom termelési módjának, sem gazdasági szerkezetének fogalmával. A termelési mód ugyanis a termelőerőket is magában foglalja, a gazdasági rendszer viszont nem. A gazdasági rendszer fogalma másrészt tágabb körű, mint a gazdasági szerkezet fogalma. Gazdasági szerkezet valamely gazdasági rendszerben a gazdasági-termelési viszonyok összessége, melyeket az anyagi termelőerők mindenkori fejlettségi foka határoz meg, és amelyekbe életük társadalmi termelése során az emberek személyes akaratuktól függetlenül szükségszerűen lépnek egymással.[4]

Ezek az objektív gazdasági-termelési viszonyok azonban többékevésbé tudatosan végzett tevékenységek viszonyai, olyan tevékenységeké, melyeket az emberek bizonyos célok elérése érdekében, bizonyos meggondolások, elhatározások alapján, valamint bizonyos határokon belül maguk választotta felszíni formák között folytatnak. A gazdasági tevékenységek e felszíni mozzanatai, az őket befolyásoló hajtóerők, érdekviszonyok konkrét formákban érvényesülnek s realizálódnak. Ezek a konkrét formák együttesen alkotják a *gazdálkodási formát.*

Minden társadalmi alakulat gazdasági rendszerének megvan a maga sajátos gazdálkodási formája. A rabszolgatartó társadalom gazdasági szerkezetének a rabszolgamunkán alapuló, a feudális társadalom gazdasági szerkezetének a jobbágymunkán alapuló naturálgazdálkodás, a kapitalizmus gazdasági szerkezetének pedig a bérmunkán alapuló konkurrenciális gazdálkodás felelt meg.

A szocializmus előtti társadalmakban a gazdasági cselekvések célszerűsége parciális jellegű volt; a felismerés és az áttekintés csupán az össztársadalmi folyamat egyik-másik oldalára és rövid távlatra terjedt ki. Azok az érdekek és akaratok, melyek a tevékeny-

[4] Lásd *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953. 4. old.

ségek szándékolt irányát és konkrét felszíni formáit befolyásolták, többnyire egyénekre vagy az egyének bizonyos csoportjaira vonatkoztak. Az emberek a spontán fejlődés ellenére gazdálkodtak, csakhogy – a magántulajdon megléte folytán – magángazdálkodást űztek. A szocializmusban társadalmasul a gazdasági tevékenységek célszerűsége. Az objektív folyamatok megértése társadalmi méretűvé válik, a gazdasági cselekvéseket általában a társadalmi érdek szerint koordinálják, a tevékenységek konkrét formáit ennek megfelelően választják meg. Tehát a magángazdálkodást közös gazdálkodás, vagyis *tervgazdálkodás* váltja fel.

Mivel egy adott gazdasági szerkezet meghatározott gazdálkodási formával jár, a közgazdaságtudomány nem térhet ki a gazdálkodás, a gazdasági élet jelenségvilágának tanulmányozása elől. Igaz, e tudomány elsőrendű feladata az, hogy feltárja az objektív gazdasági viszonyokat, vagyis a gazdasági szerkezet fejlődéstörvényeit. Mivel azonban az objektív gazdasági szerkezet meghatározott gazdálkodási formákban, tehát nem azoktól függetlenül létezik és fejlődik, az objektív viszonyok természetének tartalmi megközelítése, az objektív törvények érvényesülésének tanulmányozása gyakorlati szempontból nem lehet eredményes, ha a gazdálkodási forma egészét és részmozzanatait nem vizsgáljuk. A tudomány nem tekinthet másként a kérdésekre, mint ahogyan azok a gyakorlatban jelentkeznek. A szocialista gazdasági rendszer szerkezeti és gazdálkodási vonatkozásai viszont a valóságban szoros egységet alkotnak. A társadalom gazdasági tevékenységének tudatos elhatározásokkal összefüggő gazdálkodási formái szükségszerű elemét alkotják az e tevékenység során realizálódó objektív összefüggéseknek, a fejlődés objektív kauzális kapcsolatainak.

A szocialista gazdasági rendszer szerkezeti és gazdálkodási vonatkozásainak (azaz a termelési-gazdasági viszonyoknak és konkrét formáiknak) szoros egysége természetesen nem teszi fölöslegessé, hogy az elemzésben megkülönböztessük egymástól ezeket a valóságban is különböző dolgokat.

A valóságos különbség mindjárt ott mutatkozik, hogy a társadalom tagjai, osztályai sokkal tágabb határokon belül választhatnak az egyes konkrét gazdálkodási formák között, mint az ob-

jektív gazdasági szerkezet egyes elemei között. Afelől, hogy a társadalom gazdasági szerkezetének tőkés jellegét megőrizzék-e, avagy szocialista gazdasági szerkezetet hozzanak létre, a néptömegek csak olyan körülmények között dönthetnek, amidőn a termelőerők, s általában a nemzetközi erőviszonyok fejlődése megérlelte a szocializmusba való forradalmi átmenet objektív és szubjektív feltételeit. De ha e körülmények már egyszer létrejöttek, s az illető nemzedék számára adottak, akkor az, hogy a néptömegek éljenek ezzel a választási lehetőséggel, és az, hogy a szocializmusra történő áttérés mellett döntsenek, korántsem tetszésüktől függ. A szocialista forradalom véghezvitele számukra akaratuktól független szükségszerűség. Ami tőlük függ, az csupán e szükségszerűség érvényrejuttatásának a sajátos helyzetnek megfelelő miként je, konkrét formája, következetessége stb.

Hasonló a helyzet akkor is, ha egy bizonyos társadalmi alakulat gazdasági szerkezetének mennyiségi fejlődéséről van szó. Miként a tőkés gazdasági szerkezetről a szocialista gazdasági szerkezetre történő áttérés, ugyanúgy a szocialista gazdasági szerkezet állandó tökéletesítése is az emberek tudatos tevékenységén keresztül valósul meg. De ez utóbbit sem csinálhatják a társadalom tagjai tetszésük szerint. Nem szüntethetik meg például a háztáji gazdaságot, még mielőtt a kolhozok termelőerői, s általában a közös termelés megfelelő szintet el nem ér. Nem térhetnek rá a szükséglet szerinti elosztásra ott, ahol a megfelelő termékek nem állnak bőségesen rendelkezésre. És ha mégis vállalkoznának idő előtti lépésekre, ez a társadalomnak – tehát maguknak az erre vállalkozóknak – súlyos károkat okozna. A keletkező hátrányok képében – miután azok a társadalmi rétegek mélyebb érdekeit sértenék – az objektív szükségszerűség mint korrigálásra kényszerítő erő hatna.

Abban a folyamatban tehát, amelyben az objektív gazdasági viszonyok egyes elemeit másfajta elemek felváltják, a társadalom döntési lehetőségét a termelőerők fejlettségéből származó szükségszerűségek viszonylag szűk térbeni és időbeli korlátok közé szorítják. Ezzel szemben a gazdálkodási forma egyes elemeit más elemekkel azonos körülmények között is fel lehet cserélni, mégpedig viszonylag elég tág határok között. Adott helyzetben például a

szocialista állam megteheti azt, hogy bizonyos vállalatoknak ilyen és nem olyan tervszámokat ír elő kotelezően. Választhat az alkalmazandó bérformák között, a fogyasztás növelésének különböző eszkozei (béremelés, kiskereskedelmi árcsökkentés stb.) között, a centralizáltabb, vagy a decentralizáltabb anyagelosztás között stb. Előfordul, hogy az alkalmazott formák nem az optimálisak a lehetséges esetek kozul, s ez hátrányos is egy kedvezőbb lehetőséghez képest. De ez a hátrány nem lép fel korrigálásra kényszerítő erőként, miután nem érinti a társadalom és egyes rétegek érdekeinek tágabb alapjait. A korrekció inkább csak lehetőség marad, és nem kényszerűség. Ezt a lehetőséget használhatja ki tudatosan a társadalom.

A gazdálkodási forma egyes elemeinek a megválasztásában tehát a társadalomnak nagyobb a választási szabadsága, mint a tekintetben, hogy a fejlődés adott fokán hogyan változzék gazdaságának szerkezete, hogyan módosuljanak az objektív gazdasági-termelési viszonyok egyes elemei.

A választási lehetőség terjedelmében fennálló eltérés arról a minőségi különbségről tanúskodik, amely a gazdasági szerkezetet alkotó viszonyok és a gazdálkodási forma mozzanatai között létezik egy adott gazdasági rendszer keretein belül. A fő különbség közöttük az, hogy lényegében a mindenkori gazdasági szerkezet, az objektív gazdasági viszonyok jellege és mozgása határozza meg az uralkodó gazdálkodási forma jellegét. Nem meglepő, hogy a tőkés gazdasági szervezet kialakulása után közvetlenül a szabadversenyen alapuló magánvállalkozás, a monopolkapitalista gazdasági szervezetnek pedig a szabadversenyt korlátozó monopolizmus, majd az állami monopolkapitalista gazdálkodási forma felel meg. Az sem véletlen, hogy a szocialista gazdasági viszonyok nem funkcionálhatnak és nem fejlődhetnek spontánul, hanem csak tervgazdálkodáson keresztül.

A szocialista társadalom ezek szerint nemcsak abban nem választhat viszonylag tág határok között, hogy a fejlődéssel létrehozott körülmények közt hol és milyen mértékben tökéletesítse a fennálló gazdasági-termelési viszonyokat, hanem abban sem, hogy folytasson-e vagy sem tervgazdálkodást, tehát hogy komplex népgazdasági tervek segítségével szabályozza-e a társadalmi újrater-

melés menetét. Sőt, azt sem teheti meg, hogy hosszabb időn át anélkül próbálja teljesíteni szabályozó funkcióját, hogy a közvetlen utasításokat és az ösztönzés módszereit kombinálná. A tervgazdálkodási forma létezése, a direkt és az indirekt módszerek együttes alkalmazása stb. olyan szükségszerűség, amelyet a szocializmus gazdasági szerkezete szül. Abban tehát, hogy e követelményeket mellőzze-e vagy figyelembe vegye-e, a társadalomnak majdnem annyira hiányzik a választási lehetősége, mint abban, hogy mikor, milyen mértékben és hol szorulnak tökéletesítésre, felváltásra a gazdasági-termelési viszonyok egyes elemei. És ha a tervgazdálkodási forma különböző konkrét összetevőinek a kialakításában a társadalomnak mégis elég nagy választási lehetősége van, ez annyit jelent, hogy a gazdasági szerkezet közvetlenül nem határozza meg a gazdálkodási forma minden részmozzanatát és konkrét vonatkozását.

Bár a szocialista állam, illetve az egy-egy gazdálkodó egység többféle konkrét forma közül választhat ugyanazon cél eléréséhez, vagy ugyanazt az eszközt használhatja eltérő feladatok megoldásában, ez a lehetőség a gazdasági szerkezet szülte objektív szükségszerűségek határai között áll fenn. S ezek a határok elég tágak ahhoz, hogy a gazdálkodási forma egyes elemeinek viszonylag önálló mozgást, s a társadalom számára eléggé széles döntési szabadságot engedjenek meg. De annyira mégsem tágak ezek a határok, hogy a gazdasági rendszer e szférájában helye volna önkényes döntéseknek, annak, hogy a konkrét formákat egyéni tetszés szerint választhatnák meg.

Ha már most a gazdasági szerkezet a gazdálkodási formával szemben elsődleges és meghatározó, a közgazdaságtudomány által vizsgált jelenségek körének elhatárolása és differenciált elemzése végett a továbbiakban először a szocialista gazdasági szerkezet összetevőit kell meghatározni és csak azután lehet elemezni a szocialista gazdálkodási forma mozzanatait.

A gazdasági szerkezet – mint ismeretes – azoknak az objektív viszonyoknak az összessége, amelyek az adott társadalom tagjai között anyagi létük fenntartására irányuló tevékenységük során alakulnak ki. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, melyek e viszonyok elemei, előbb a viszonyok dimenzióját kell körülhatárolni.

Kérdés tehát, mettől meddig terjed a gazdasági viszonyok tartománya, vagyis az embereknek anyagi létüket fenntartó tevékenysége, amely során e viszonyokat megvalósítják?

Az embernek az a tevékenysége, amelyet azért fejt ki, hogy anyagi létét fenntartsa, a környező természet és a materiális szükségletek széles mezőnyén belül zajlik a társadalmi fejlődés minden történelmi fokán, tehát a szocializmusban is. Az emberi társadalom természettől nyert anyagokból fejleszti ki termelési eszközeit, amelyeknek segítségével meghatározott módon termékeket állít elő, hogy ezekkel szükségleteit kielégítse. Az ember e tevékenységével újabb és újabb szükségleteket teremt, amelyek végső soron tevékenységének egyre magasabb fokú megújítására ösztönzik. Ebből következik a létfenntartó társadalmi tevékenységet, illetve az ennek során realizálódó társadalmi viszonyokat a fejlődés bizonyos állapotában tanulmányozó közgazdaságtudomány két szélső határterülete: a természetföldrajzi környezet kapcsolata a társadalommal, valamint az emberi szükségletek viszonya a kielégítésükre hivatott tevékenységhez.

Az első határterületet már régóta tanulmányozza a közgazdaságtan önálló ága, a gazdaságföldrajz. Viszont a szükségletek és a létfenntartó tevékenység kölcsönhatásának, s általában a materiális szükségletek alakulásának tudományos vizsgálatát a közgazdaságtan mindmáig fölöttébb elhanyagolta. Messze vezetne, ha ennek okait teljesen fel akarnánk tárni. De az tény, hogy a polgári közgazdaságtanban a szükségletek elemzése egyfelől a piaci keresletkutatásra szorítkozott, másfelől individuális, lélektani szemléletű eszmefuttatásokba torkollott. A marxista politikai gazdaságtan azt nem vállalhatta, hogy tőkés viszonyok között rendszeresen tanulmányozza a szükségletek törvényszerűségeit, mivel ettől eltérő közgazdasági kérdések elemzésére kellett erőit összpontosítania. E kérdések megol-

dása nélkül a kapitalizmus mozgástermészetét, e társadalmi rendszer történelmileg átmeneti jellegét nem lehetett volna megvilágítani. A marxista közgazdaságtan számára napjainkban kezd égető kérdéssé válni az, hogy a szükségleteket tudományosan vizsgálja, vagyis azután, hogy a szocializmus felépülésével szabadon kibontakozhatnak a szükségletre termelés sajátos törvényszerűségei.

Mindezt azért kell hangsúlyozni, mert bár hallgatólagosan, de ma is szinte általánosan elfogadott az a szemlélet, amely a természetföldrajzi környezet gazdasági adottságainak, és főként az anyagi szükségletek gazdasági vonatkozásainak a tanulmányozását nem tekinti a közgazdaságtudomány feladatának. Eszerint a közgazdaságtan tárgykörének határai nem a termelés tágabb feltételeihez számító adottságoknál, hanem ezektől innen, a termelési folyamattól kezdődnek, s nem a szükségleti színvonal és szerkezet alakulásáig, hanem csupán a szükséglet-kielégítő fogyasztás „küszöbéig" terjednek.

A közgazdaságtan *képzelt* tárgyköre és a gazdasági jelenségek *valóságos* határai között tehát „feltöretlen" területek bizonyos sávja húzódik. A közgazdaságtannak ez az önkorlátozása egyfelől oda vezetett, hogy még mindig nincs eléggé tisztázva a gazdaságföldrajz helye a gazdaságtudományok rendszerében; másfelől oda, hogy azokat a gazdasági jelenségeket, amelyek a környezeti adottságokkal, valamint a szükségletekkel közvetlenül kapcsolatosak, csak elvétve elemzik közgazdaságilag, illetve ilyen vizsgálatokat más tudományok mintegy „mellékmunkaként" végeznek. E tudományoknak azonban már tárgykörüknél fogva sem lehet elsődleges funkciójuk közgazdasági elemzés. Kell-e bizonyítani, hogy ez a helyzet a tervgazdálkodás gyakorlatában nehézségeket szül?[5]

[5] O. *Lange* a következőket mondja erről: a politikai gazdaságtan tehát a javak előállításának és a fogyasztásnak, vagyis azok kezébe való eljuttatásának a társadalmi törvényeivel foglalkozik, akik e javakkal egyéni vagy kollektív szükségleteiket kielégítik. Maga a fogyasztás, illetve a fogyasztás aktusa kívül esik a politikai gazdaságtan területén, s a biológia, a higiénia, az anyagi kultúra, a pedagógia, a lélektan, valamint a tudomány más ágainak és a gyakorlati ismeretek egyéb területeinek a hatáskörébe tartozik. A javak (és szolgáltatások) fogyasz-

Mivel a gazdasági szerkezetet alkotó objektív társadalmi viszonyok az emberek létfenntartó tevékenységének viszonyai, nemcsak e viszonyok dimenziójának, hanem összetevő elemeinek meghatározásához is a gazdasági tevékenység a kiinduló alap. Az objektív gazdasági viszonyokat tehát a legegyszerűbben és első megközelítésben maguknak a gazdasági tevékenységeknek, vagy másképpen, *a gazdasági folyamatoknak a szférái szerint osztályozhatjuk.* Egy-egy gazdasági folyamat ugyanis ebből a szempontból a gazdasági tevékenységek egymásba kapcsolódó sorozatából áll.

Eszerint a gazdasági folyamatnak három egymással összefüggő és összefonódó területét különböztetjük meg; éspedig *a termelést, a forgalmat* és *az elosztást.*

A termelési folyamatot azok a tevékenységek alkotják, amelyek a termelőerők meghatározott fejlettségi fokán és a meglevő természeti adottságok alapján termékek előállítására irányulnak. A termelőmunka társadalmi tevékenység, amennyiben nemcsak az ember és a természet megújuló viszonyait tartalmazza, hanem a természet feletti uralomnak, vagyis a termelőerők színvonalának megfelelően az emberek meghatározott egymás közti viszonyait is. Az embereknek, embercsoportoknak termelőtevékenységük folyamatában keletkező, ismétlődő, és végső soron a termelőerők által meghatározott egymáshoz fűződő objektív viszonyukat nevezik a szűkebb értelemben vett termelési viszonyoknak; illetve nevezzük itt *termelőviszonyoknak.*[6]

tasa tehát az a kuszöb, ameddig a politikai gazdaságtan érdeklődése ér. (*O. Lange:* Ekonomika politiyczna. Tom. I. Varsó 1959.)

Lange felfogását nem lehet teljesen elfogadni. Egyet lehet érteni vele abban, hogy a közgazdaságtudománynak nem tárgya a fogyasztás aktusa. De a fogyasztás mint az anyagi élet termelésének részmozzanata, továbbá az anyagi szükségletek mint a termelőtevékenység ösztönzői nem tekinthetők ezenkívüli vonatkozásoknak. A fogyasztás és a materiális szükséglet mozgásában persze erőteljesen közrejátszanak biológiai, lélektani stb. motívumok, de ez alól egyetlen gazdasági tevékenység sem kivétel, maga a termelés sem. Ezek a motívumok nem változtatnak azon, hogy a fogyasztás és a szükségletek *közgazdasági* tömegjelenségek és ezért ezeket a közgazdaságtannak vizsgálnia kell.

[6] A termelési viszonyok szűkebb és tágabb értelmének megkülönböztetése végett célszerű lenne, ha a tudományos irodalom a termelési viszonyokat tágabb értelemben a *gazdasági-termelési viszonyok* fogalmával jelölné, és a szó szorosabb

A forgalmi folyamat a termelési folyamat *egyik* oldala, abból ágazik ki, s annak részben szerves része, vagy mint mondani szokták: meghosszabbítása, egészében pedig feltétele. A forgalom azokból a tevékenységekből áll, amelyeknek az a szerepe, hogy a megtermelt javakat (termelési eszközöket, fogyasztási cikkeket és anyagi szolgáltatásokat) eljuttassa felhasználásuk helyére. A szó teljes értelmében a forgalomhoz nemcsak az anyagi javak forgalma tartozik, hanem az emberek „forgalma" (személy-közlekedés) is. Ez utóbbi során egyrészt a munkaerő jut el felhasználási területére, másrészt az ember mint fogyasztó jut olyan lehetőséghez, hogy szükségleteit kielégítse. Mindez a termeléssel együtt lehetővé teszi, hogy az ember anyagi létét fenntartsa és folytassa. A forgalmi folyamatban megvalósulnak az emberek viszonyai a forgalom eszközeihez és tárgyaihoz, valamint egymáshoz. Az utóbbiak *a forgalmi* (vagy csere-) *viszonyok*. Ezek jellege és terjedelme a termelőviszonyoktól, végeredményben pedig a termelőerők állapotától függ. Így például az árucsere-viszonyok nem egyebek, mint az árutermelés viszonyainak megfelelő sajátos forgalmi viszonyok.

A termelési folyamat *másik* oldala az elosztási folyamat. Ide azok a tevékenységek tartoznak, amelyek révén végbemegy a megtermelt javaknak mint jövedelmeknek (a nemzeti jövedelemnek) bizonyos arányokban történő elsajátítása a társadalom egyes tagjai, csoportjai és osztályai által. Vagyis az elosztásban realizálódnak azok a meghatározott mértékű lehetőségek, amelyeknek megfelelően az embereknek módjuk van a termékeket produktív és személyes jellegű szükségleteik kielégítésére felhasználni.[7] Az

értelmében vett termelési viszonyokat egyszerűen *termelőviszonyoknak*, avagy a szűkebb értelemben vett termelés viszonyainak nevezné. E munkában mindenesetre így alkalmazom a megkülönböztetést.

[7] Ebben az összefüggésben tehát az elosztás nem foglalja magába a forgalmi folyamatot, csak feltételezi azt. Általában viszont nem tesznek különbséget elosztás és forgalom között, hanem csak elosztásról beszélnek. Ilyenkor azután a forgalom vagy kiesik a látókörből, vagy azonossá válik az elosztás fogalmával. Az első eset azért hibás, mert a gazdasági tevékenység egy igen fontos, s viszonylag önálló szférájáról feledkeznek meg. A második esetben pedig elmosódik az a számottevő különbség, amely a termékeknek ágak, területek közötti „elosz-

elosztás folyamata a termelési folyamat függvénye. A társadalom általában ugyanis nem tehet szert több összjövedelemre, mint amennyinek megfelelő anyagi értéket megtermelt. Másrészt adott körülmények között az egyes emberek és csoportok által élvezett jövedelmek nagyságát az határozza meg, hogy milyen helyet foglalnak el a termelés társadalmi szervezetében. Éppen ezért az elosztás folyamatában az emberek között kialakult kapcsolatokra, azaz *az elosztási* (vagy jövedelmi) *viszonyokra* is érvényes az, hogy jellegüket, összességüket és elemeiket végeredményben a mindenkori termelőviszonyok szabják meg.[8]

tása" (vagyis a forgalom) és aközött van, hogy ugyanazon területen és ágazatban tényked ő embereknek más-más társadalmi réteghez tartozó csoportjai jövedelmeik alapján milyen arányban és mértékben részesedhetnek a javak tömegéből (elosztás). Az utóbbi hibába esik O. Lange. Felfogása szerint a politikai gazdaságtan tárgya *a termelés* és *az elosztás* törvényei. És hogy az elosztásba a forgalmat is beleérti, kiderül a következő megállapításából: „Az elosztás részben az egyedek között történik, egyéni fogyasztás céljaira, részben pedig egyedek szervezett csoportjai ... között fogyasztás céljaira ... Az elosztásnak a társadalom történelmében különösen fontos formája *a termékek* cseréje ..." Látható, hogy az idézet első felében a szoros értelemben vett elosztásról van szó. A termékcsere viszont a forgalmi folyamat egyik formája.

Elosztáson tehát elsősorban *jövedelem*elosztást kell érteni, mert a jövedelem termékfelhasználásra jogosít. Meghatározott jövedelem tehát meghatározott termékhalmaz elfogyasztásának lehetőségét feltételezi.

[8] A fejezet elején elmondottak alapján a gazdasági fejlődésfolyamatnak még egy oldalát ki kellene emelni, mégpedig a fogyasztási folyamatot. A fogyasztási folyamathoz tartozik a különféle produktív és személyes szükségletek keletkezésének, mozgásának, kielégítésének és az utóbbi alakulásának folyamata. E mozzanatok kétségtelenül mélyen gazdasági természetűek; annál is inkább, mivel a fogyasztási folyamatban is realizálódnak emberek materiális kötelékei. Mégis mi az oka annak, hogy a fogyasztásban megvalósuló viszonyokat mint a termelési-gazdasági viszonyok *külön oldalát* nem emeljük itt ki? Először is az, hogy a produktív fogyasztás *lényegében azonos* magával a termeléssel. A produktív fogyasztásban testet öltő viszony *nem* másik oldala a termelési viszonyoknak (mint például az elosztási viszony), hanem *ugyanaz* a viszony. Ily módon értelmetlen volna különbséget tenni ott, ahol nincs különbség. A személyes (egyéni és társadalmi úton kielégítendő) szükségleteket és a fogyasztást természetesen egyáltalán nem lehet sem a termelés, sem a forgalmi, sem pedig az elosztási folyamattal azonosítani. A személyes fogyasztást mint folyamatot tehát ki lehet emelni a gazdasági összfolyamat önálló jelentésű mozzanataként. Problematikus volna

Ily módon tehát a társadalom gazdasági tevékenysége során, vagyis a gazdasági fejlődésfolyamatban megvalósuló objektív viszonyok összességét az egyes emberek és csoportjaik között a termelőviszonyok, a forgalmi vagy csereviszonyok és az elosztási vagy jövedelmi viszonyok alkotják. De a forgalmi és az elosztási viszonyokat nemcsak meghatározzák a termelés mindenkori viszonyai, hanem mint sajátos oldalaikat magukban is foglalják. A forgalom és az elosztás (miként a fogyasztás is) részben eredménye, részben feltétele a termelésnek, tehát e mozzanatok a társadalmi újratermelés szükségszerű láncszemei. Ez abból is kiderül, hogy a forgalmi és az elosztási tevékenységek, amelyek során a társadalmi csoportok közt a forgalmi és az elosztási viszonyok létrejönnek, alapjában véve és zömüket tekintve a *produktív* munka fogalmi körébe tartoznak. Ez persze nem zárja ki azt, hogy a forgalmi és az elosztási tevékenység bizonyos (árutermelésben az érték alakváltoztatásával, vagy a szociális-kulturális-közigazgatási

azonban magukat a személyes fogyasztásban megvalósuló viszonyokat beható vizsgálódás nélkül kiemelni, mint a termelési viszonyok *külön oldalát*. Igaz ugyan, hogy a fogyasztási viszonyok is kötelékeket jelentenek emberek és társadalmi csoportjaik között, de a kötelékek meghatározottsága és mozgása *majdnem teljesen adva* van az elosztási viszonyok által. Ami a fogyasztási viszonyokban eltér az elosztási viszonyoktól, az ideiglenes és perifériikus (például a fogyasztási szerkezetnek és a jövedelem szerkezetének az esetleges aránytalanságai).

Ez annyit jelent, hogy a fogyasztási viszonyok alapjában véve *passzív* függelékei a termelésben, a forgalomban és az elosztásban megvalósuló viszonyoknak. Ez indokolja tehát elsősorban, hogy a fogyasztási viszonyokról mint a termelési viszonyok külön oldaláról ne beszéljünk, szemben a forgalmi és elosztási viszonyokkal, amelyek – ha a termelőviszonyoknak alárendelt formában is – viszonylagos önállóságra tesznek szert és aktívan visszahatnak a termelési viszonyok mozgására.

A fogyasztáshoz tartozó mozzanatok közül a szükségleteknek van viszonylag önálló mozgásuk és aktív szerepük. A szükséglet azonban még nem anyagi realitás, bár annak terméke. Ezért *gazdasági kötelékekről* beszélni *a szükségletek szférájáról* mint az újratermelési folyamat mozzanatán belül, alaptalannak tűnik. A személyes szükséglet csak mint a termelési-gazdasági viszonyok egyik pólusa jöhet számításba, amikor is *a másik* pólust a termelés (vagy a forgalom, vagy az elosztás) képviseli. Másodsorban tehát ez indokolja, hogy a fogyasztási-szükségleti viszonyokat ne úgy tekintsük, mint a termelési viszonyok külön szféráját.

stb. szolgáltatásokkal összefüggő) területei improduktív munkának minősüljenek.

Következésképpen elméletileg teljesen indokolt az az eljárás, amit Marx és nyomában a marxisták követnek: az ti., hogy a forgalmi és az elosztási viszonyokat is belefoglalják a termelési viszonyok tágabban értelmezett fogalmába.

Minthogy a gazdasági-termelési viszonyok gazdasági tevékenységben realizálódó viszonyok, egyszersmind az adott társadalmi alakulatban lezajló *tevékenységcsere* realizálói is. A munka társadalmi jellegéből következik, hogy amikor termékeket előállítanak, szállítanak, raktároznak, elosztanak és elhasználnak, akkor az emberek munkakapcsolatba kerülnek és tevékenységet cserélnek egymással. Érvényes ez egy valamely üzem, munkahely dolgozóira, vezetőire és beosztottaira is, de érvényes az egyes kollektívák vagy foglalkozási ágak, gazdasági ágazatok szereplőinek összességére nézve is. Üzemen belül, ahogyan az egyes munkaműveletek és fázisok követik egymást és ahogyan e műveletek és fázisok összefonódnak szervezésükkel, bizonyos rend szerint megy végbe a tevékenységek kölcsönös cseréje, amelyet a készülő termékek, a munka tárgyai és az előállításhoz szükséges eszközök közvetítenek. A gazdasági élet egyes ágazataihoz tartozó üzemek, vállalatok kollektíváinak – egymástól foglalkozási ágak szerint is eltérő – össztevékenysége viszont a forgalmi eszközök közvetítésével, a forgalomba és elosztásra került anyagi értékek (termelési eszközök, fogyasztási javak, pénz) révén cserélődik.

A tevékenységcsere rendkívül bonyolult mechanizmusa bizonyítja, mennyire helytelen a gazdasági-termelési viszonyokat csupán osztályok, s egyáltalán egyes társadalmi rétegek viszonyára redukálni. És ha a kapitalizmusra vonatkoztatva ilyenfajta egyszerűsítés elengedhetetlen és célszerű is volt, hiszen e társadalomban a gazdasági rendszer lényege a tőkés–munkás viszony, a szocializmus esetében, ahol a tervgazdálkodás szolgálatáról van szó, végzetes hiba volna, ha – a munkásosztály és a szocialista parasztság között lebonyolódó tevékenységcsere tanulmányozásán kívül – nem tekintenénk a közgazdaságtudomány feladatának az állami és szövetkezeti vállalatokon *belül*, valamint e szektorokon belül a termelőkollektívák között lezajló tevékenységcsere tanul-

mányozását. (Elméletileg ez indokolja azt, hogy a szocialista vállalati gazdálkodást mint a tudományos ismeretek fontos területét a konkrét gazdaságtanok egyikének tekintsük.)

TECHNIKAI-GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI RELÁCIÓK

Ahol van tevékenységcsere, ott létezik tevékenységmegosztás is. Ez tárgyi alapot ad arra, hogy a gazdasági-termelési viszonyokat újabb szempont szerint is osztályozzuk. Vagyis eddig a termelési viszonyok elemeit aszerint különböztettük meg egymástól, hogy azok a gazdasági tevékenység melyik (termelés, forgalom, elosztás) szférájában valósulnak meg. Ezenkívül e gazdasági tevékenységek *megosztásának* természete szerint is különbséget lehet tenni.

A gazdasági tevékenységek tagoltsága – bármely történelmileg meghatározott társadalomról van is szó –, amely cseréjük feltételéül szolgál, mivel *kétféle metszetben* létezik, kétféle metszetben is közelíthető meg.

Meg lehet közelíteni ezeket „hosszmetszetben". Ekkor az mutatkozik meg, hogy egy valamennyire is fejlett társadalmi közösségben a tevékenységek különféle nemei, fajtái, alfajtái léteznek egymás mellett. Az adott társadalomban tehát bizonyos fokú *munkamegosztás* van. A tevékenységek megosztásának ez a típusa a társadalmi munkaszervezet technikai tagoltságának a vetülete; s így a megosztásnak ezt a típusát és differenciáltságát *közvetlenül* az anyagi-technikai bázis mindenkori fejlettsége határozza meg. A társadalmi munkaszervezetnek az anyagi termelőerők színvonala által determinált technikai tagoltságán alapulnak azok a különbségek, amelyek az emberek között foglalkozásuk, szakmájuk szerint, az anyagi javak újratermelésének egymástól eltérő ágaiban, területein való elhelyezkedésük szerint, továbbá tevékenységük uralkodó jellegében (fizikai, szellemi), a munkaszervezetben elfoglalt pozícióikban (munkakörükben) és többnyire életmódjukban fennállnak. Amennyire nyilvánvaló, hogy a tevékenységek e megosztása a társadalmi munkaszervezet technikai bázisá-

nak közvetlen függvénye, annyira nyilvánvaló egyrészt az, hogy az ezen alapuló különbségek, s másrészt az ebből adódó kapcsolatok nem pusztán technikai, hanem gazdasági jellegűek is. Vagyis nemcsak technikai különbségek állanak itt fenn, hanem bizonyos fokig az emberek társadalmi elhelyezkedésének a különbségei is, annak a funkciónak megfelelően, amelynek végzését a körülmények számukra lehetővé teszik, illetve rájuk késztetik. Azok a kapcsolatok pedig, amelyek a tevékenységek egyes ágai között szükségszerűen létrejönnek, még kevésbé egyszerű dologi-technikai viszonyok, hanem egyben *emberek* közötti viszonyok, vagyis az egyes tevékenységi ágak szereplőinek egymás közötti kötelékei. A szűkebb (szokásos) értelemben vett munkamegosztás tehát egyfelől mint a termelőerőkön belüli jelenség technikai természetű, másfelől gazdasági természetű, amennyiben emberek közötti kooperációt, kapcsolatot jelent, s részét alkotja a mindenkori termelési viszonyoknak. A termelési viszonyoknak ezt az oldalát *technikai-gazdasági viszonyoknak* nevezzük.

Egy adott társadalom gazdasági szövetét azonban meg kell vizsgálni keresztmetszetében is. Ez esetben a gazdasági tevékenységeknek a korábbitól eltérő tagoltsága tűnik szembe. Olyan tagoltság ez, amely az emberi társadalom ősi formájának bomlásától kezdve minden eddigi társadalmi alakulatban megtalálható. A tevékenységmegosztás e válfaját azok a társadalmi helyzetkülönbségek alkotják, amelyek az egyes emberek között a javak termelési folyamatában fennállnak. E különbségek legteljesebb formáját az emberek között fennálló *osztálykülönbségek* jelentik, legvégletesebb formáját pedig az antagonisztikus osztálykülönbségek. Utóbbi esetben a termelési eszközök elsajátítása és a termelőmunka két külön osztály, a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztály sajátos funkciójára hasadt. Ugyanazok, akik a technikai-gazdasági munkamegosztás *különböző* ágaiban tevékenykednek, ebből a szempontból *azonos* helyzetben lehetnek, mivel eltérő tevékenységük azonos jellegű (kapitalizmusban eltérő ágak proletárjainak tevékenysége egyaránt bérmunka; eltérő ágak tőkéseinek tevékenysége egyaránt kizsákmányoló tevékenység); másfelől a technikai-gazdasági munkamegosztás *ugyanazon* ágának szereplői

társadalmilag *ellentétes* helyzetben lehetnek (gépgyári munkás és a gépgyárak tőkései).

Ez a társadalmi helyzetkülönbséget feltételező tevékenységmegosztás (munkamegosztás ez is a szó tágabb értelmében) szintén szükségszerűen együtt jár bizonyos tevékenységcserével. Például az osztálytársadalmakban a kizsákmányolt osztályok tevékenységét a kizsákmányoló osztályok közreműködésük során elsajátítják. S hogy idegen munka elsajátítása a továbbiakban is lehetséges legyen, a megtermelt javak bizonyos részének felhasználását meghatározott formában a kizsákmányolt tömegek számára is lehetővé teszik. Tehát ez a tevékenységcsere a termelés, a forgalom és az elosztás szférájában egyaránt *objektíven meghatározott kapcsolatokat* foglal magában a tevékenységmegosztás eltérő szereplői között. Az anyagi javak újratermelésében realizálódó ilyen kapcsolatok létezése (vagy hiánya) természetesen nem független a termelőerők kialakult színvonalától, a társadalmi munkaszervezet technikai tagoltságának fejlettségétől. E viszonyok függése az anyagi-technikai bázistól azonban *közvetettebb*, mint a technikai-gazdasági relációké, amennyiben ez utóbbiak a technikai bázis és a technikai tagoltság fejlődésével többé-kevésbé párhuzamosan változnak. Az előbbi relációk jellege viszont lényegében változatlan maradhat a technikai bázis és tagoltság fejlődésének viszonylag hosszabb történelmi korszakain keresztül. Ezeket a relációkat – éppen a termelőerők változásaitól közvetettebben függő természetük miatt, a technikai-gazdasági viszonyoktól való megkülönböztetésük végett – *társadalmi-gazdasági viszonyoknak* nevezhetjük.

A társadalmi-gazdasági relációk lehetnek:

1. *társadalmi függőség viszonyai;* s ezek közt is megkülönböztetünk *alávetettségi* (kizsákmányolói) és *egyenlőtlenségi* viszonyokat (például a kisárutermelők, vagy a tőkések közötti egy osztályon belüli viszonyok);

2. *társadalmi egyenrangúság viszonyai* (nincs kizsákmányolás), melyek lehetnek *a teljes egyenlőség* viszonyai (kommunizmus) és *a nem teljes egyenlőség* viszonyai (szocializmus). (Teljes egyenlőség esetében egészében hiányzik a társadalmi-gazdasági értelembe vett tevékenységmegosztás.)

Azt, hogy a társadalmi-gazdasági relációk termelési viszonyok, nem kell bővebben magyarázni. A mindenkori társadalmi-gazdasági viszonyok fejezik ki az adott termelési mód jellegét és határozzák meg a technikai-gazdasági összefüggések sajátos funkcióját csakúgy, mint a gazdálkodási formának és a társadalmi élet egyéb formáinak a tartalmát. (Éppen ennél fogva szokták azonosítani a termelési viszonyok összességét ezekkel.) Kétségtelen, hogy a politikai gazdaságtannak elsőrendű feladata kimutatni az adott termelési módnak más termelési módoktól eltérő adottságait, s ez alapon feltárni például a szocialista gazdasági rendszer előnyeit a kapitalista gazdasági renddel szemben. Az is tény viszont, hogy egyenlőségjelet tenni a társadalmi-gazdasági relációk és a termelési viszonyok közé, a szocializmus politikai gazdaságtana tárgykörének elméletileg indokoltan leegyszerűsítését jelenti.[9]

Bővebben kell viszont kifejteni azt, hogy a technikai-gazdasági relációk is termelési viszonyok, hogy e relációk szervesen hozzátartoznak a szocialista termelési viszonyok rendszeréhez, s ily módon tanulmányozásuk nem esik kívül a szocializmus politikai gazdaságtanának a tárgykörén. Meg kell vizsgálni továbbá azt a kölcsönös kapcsolatot, amely fennáll egyfelől a technikai-gazdasági relációk, másfelől a társadalmi-gazdasági relációk között a termelési viszonyok egészén belül.

A technikai-gazdasági relációk a termelőerők és a társadalmi-gazdasági viszonyok (szűkebb értelemben vett termelési viszonyok) kölcsönhatásának a szférájába tartoznak. Ez kétségtelenül felemás helyzetet jelent mind a termelőerőkhöz, mind a társadalmi-gazdasági relációkhoz képest. De erre hivatkozva nem lehet olyan álláspontot elfoglalni, hogy a technikai-gazdasági kapcsolatok *pusztán* a termelőerőkön *belüli* kapcsolatok. A döntő kérdés ti. a következő: azok a kapcsolatok, amelyeket itt technikai-gazdasági kapcsolatoknak nevezünk, egyszerűen az ember és a természeti világ viszonyát fejezik-e ki, avagy pedig e viszony alap-

[9] Az utóbbi időben egyre több közgazdász vallja azt a felfogást, hogy különbséget kell tenni a termelési viszonyok szűkebb és tágabb fogalma között. A tágabb értelemben vett termelési viszonyok közé számítják a technikai-gazdasági relációkat is. (Lásd például *Nagy Tamás:* Mi a politikai gazdaságtan? Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962. 31. old.)

ján, ennek fejlettségétől függően részét alkotják-e az emberek *egymás közötti* kötelékeinek az anyagi termelés folyamatában?

Minden bizonnyal az utóbbi az igaz. *A technikai-gazdasági relációk mindig tevékenységeknek vagy tevékenységek termékeinek* (javak, termelési eszközök) *meghatározott mennyiségeit hozzák kapcsolatba vagy állítják szembe másfajta tevékenységeknek, illetve azok termékeinek bizonyos mennyiségeivel.* Éppen ezért itt a gazdasági-termelési viszonyok olyan elemeiről van szó, amelyek egyik *társadalmi vetületét* képviselik az ember és a természet kapcsolatának, miközben a technikai viszonyok e kapcsolat *természeti* vetületei. A technikai viszonyok a termelőerők részei, a technikai-gazdasági viszonyok pedig a termelési viszonyok alkotóelemei.

Abban semmi különös sincs, ha a technikai-gazdasági relációk dologi formájukban, mint technikai kapcsolatok realizálódnak. Az emberek közötti mindenféle kapcsolat, ami gazdasági kapcsolatnak számít, az anyagi javakhoz tapadva létezik. A társadalmi-gazdasági relációk is dologi alakot öltenek. Például az elkülönült termelők áruviszonya az árban, a munka szerinti elosztás a kifejtett teljesítmény és a fogyasztási alap kapcsolataiban jut kifejezésre. Egyébként tévedés volna azt hinni, hogy a termelési viszonyok dologias megjelenése fetisizmust jelent. Az utóbbi egyértelmű az emberi tevékenység elidegenedésével és termékeinek mint dolgoknak az uralmával létrehozóik felett. A termelési viszonyok dologi összefüggések formájában való realizálódása ellenben szükségszerű következménye annak, hogy e viszonyok a társadalom *anyagi* létének viszonyai. Nos, a technikai viszonyok a technikai-gazdasági relációk materiális vonatkozásai. *A természeti-technikai összefüggések adják a technikai-gazdasági viszonyoknak – mint emberek termelésben megvalósuló egymás közötti viszonyainak – tárgyias vonatkozását.*

A termelési viszonyok e válfajának azonban semmiképpen sem a technikai kapcsolat kölcsönöz *gazdasági* természetet, hanem az a társadalmi kötelék, amely általa megvalósul. Senki sem tagadja például, hogy a társadalmi újratermelés különféle népgazdasági, ágazatközi és üzemen belüli arányai közgazdasági jelenségek, s hogy ily módon az arányok törvényszerűségeinek tudományos

vizsgálata a kozgazdasági kutatások feladata. Holott a különféle arányokat meghatározó tényezők között – közismert tény – nemcsak az uralkodó termelési viszonyok jellege szerepel, hanem a természeti feltételek (talajviszonyok, ásványanyagok), az anyagi-technikai bázis fejlettsége, valamint ettől függően a munkamegosztás, a specializáció és a koncentráció fejlettsége is. Ebből következik, hogy bár valamely társadalomban az újratermelés fő arányainak mértékét, változását, e változás ütemét, tehát az újratermelés egészének a szerkezetét a társadalmi-gazdasági viszonyok jellege határozza meg, e fő arányok meghatározásában mindig közrejátszanak a termelőerőktől közvetlenül függő technikai-gazdasági relációk. A fő arányok ugyanis részarányok összességei, ezeknek mértéke viszont függ a technikai színvonaltól, a természeti feltételektől, a tudománynak mint termelőerőnek a fejlettségétől. A technikai haladással például egyre szélesedik a munkamegosztás, az új vívmányok nyomán új termelési ágazatok keletkeznek, növekszik a felhasznált termelési eszközök aránya az eleven munka tömegéhez képest, a termelékenység fokozódása következtében módosul az alkalmazott munkaerő viszonylagos nagysága; a kooperáció egyre inkább szükséges országos és nemzetközi méretekben, s mindezek alapján bonyolultabbá válnak a társadalmi újratermelés különböző részarányai, egyre szorosabban összefüggnek egymással, valamint a fő arányokkal.

Nem vitatják azt, hogy például a felhalmozási és a fogyasztási alap aránya gazdasági viszonyokat fejez ki. Ezzel azonban akaratlanul is feltételezik, hogy ez az arány – noha a felhalmozási javak és a fogyasztási eszközök tárgyi formáját ölti – emberek csoportjainak egymás közötti kapcsolatát rejti magában. Kapcsolatot azok között, akik a felhalmozási eszközöket termelték, forgalomba hozták, az ide fordított jövedelmek elosztásának folyamatában tevékenykedtek, és azok között, akik a fogyasztási cikkek termelésében, forgalmában, a jövedelmek e célra történő elosztási folyamatában közreműködtek. Tehát a felhalmozás és a fogyasztás aránya a fennálló termelési viszonyok kifejezője. De amint látható, nem csupán a társadalmi-gazdasági viszonyoké, hanem a technikai-gazdasági viszonyoké is, amennyiben a felhalmozás aránya, mérete és mozgása attól is függ, milyen a munka-

megosztás a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek gyártásában, mennyire fejlett a nehézipar, és egyáltalán milyen a különböző termelési ágazatok technikai tagoltsága az országon belül, valamint az egymással együttműködő szocialista országok között. Ily módon a felhalmozás–fogyasztás arányának törvényszerűségeivel nem tud behatóan foglalkozni az, aki csupán azokra a sajátosságukra korlátozza vizsgálatát, amelyek a fennálló termelési viszonyok jellegzetességeit tükrözik, és elhanyagolja a technikai-gazdasági relációk tanulmányozását, amelyek ugyan nem határozzák meg a felhalmozás és a fogyasztás arányának a jellegét, de mégis szükségszerű tartozékai e fő arány közgazdasági tartalmának. A technikai-gazdasági relációk fejlettségétől függő összefüggések e fő arány részösszefüggései. Ez igaz, de miért kellene tagadni emiatt azt, hogy e részösszefüggések – ugyanúgy, mint maga a fő arány – az emberek tevékenységcseréjének társadalmi kötelékeit is jelentik; tehát, hogy a közgazdaságtudomány tárgykörébe tartoznak.

De nézzük a különféle termelési ágak közti kapcsolatok kérdését. Pusztán a koksz és a vasérc, valamint a kohók és a martinkemencék stb. berendezéseinek *technikai* összefüggései azok, amelyek valamely országban egyfelől szén- és vasércbányászat, a koksztermelés, másfelől a vas- és acélgyártás között megvalósulnak? Nem világos-e, hogy e meghatározott fejlettségű technikai összefüggések alapján ugyancsak meghatározott kapcsolat áll fenn az ezen ágazatokban tevékenykedő *emberek* között is; tehát, hogy meghatározott tevékenységcsere megy végbe közöttük. A bányászati tevékenység mint tárgyiasult munka a kohászatban végzett munka termékének alkotóeleme lesz, az acélban rejlő munka pedig többek között a bányászat eszközeinek alkotóelemévé. Nehezen vitatható, hogy ezek a kapcsolatok a gazdasági kapcsolatok bizonyos fajtájához tartoznak.

Ugyanakkor tény és való, hogy a bányászat és a kohászat, vagy bármely két termelési ág közötti gazdasági kapcsolatok – önmagukban véve – lehetnek tőkés vagy szocialista jellegűek. Nem adnak választ arra, hogy a két ágban folyik-e kizsákmányolási tevékenység, hogy a köztük zajló tevékenységcsere magában foglalja-e értéktöbblet termelését, realizálását, s általában társadalmi

alávetettségen alapszik-e vagy sem. Ettől azonban még a kohászat és a bányászat között elvileg ugyanazon termelési arányok lehetségesek egy szocialista országban, mint egy tőkésországban.

Az, hogy 1 tonna nyersvas előállításához a technika adott fejlettségi fokán mondjuk 1,8 tonna vasérc, 1 gőzmozdonyhoz 100 tonna fém, 1 kWó villamos energia előállításához $\frac{1}{2}$ kg fűtőanyag stb. szükséges és nem több, se nem kevesebb, ez alapjában *műszaki* kérdés. A nyersvas- vagy a villamosenergia-termelés műszaki együtthatóinak módosítása, megjavítása ezért a műszaki tudományok feladata. De például az, hogy mennyi acélt termeljenek egy üzemben vagy egy népgazdaságban, s hogy ennek érdekében mikor, hogyan fejlesszék a kohászatot és az azt megelőző és az azt követő termelési fázisokat más ágakban, s ehhez a fejlesztéshez milyen munkaerőkre, beruházásra, szervező munkára stb. van szükség – ez *gazdasági* kérdés a javából. Ennek és ehhez hasonló kérdéseknek a tanulmányozása közgazdaságtani misszió.

Kétségtelen, az újratermelés fő arányaiból kiindulva minél jobban közeledünk az üzemeken belüli részarányok felé, annál inkább halványulni látszik a társadalmi-gazdasági viszonyok jellegadó szerepe és erősödni a technikai-gazdasági viszonyok szerepe. Ez azt mutatja, hogy a technikai-gazdasági szerkezeten alapuló viszonyok inkább közömbösek az újratermelési arányok jellegével szemben, mint a társadalmi-gazdasági megosztáson (osztatlanságon) alapuló viszonyok. De ebből kiindulva nem lehet tagadni azt, hogy ezek az arányok a termelési viszonyok meghatározott részei, s ez nem szolgálhat alapul ahhoz, hogy az egyes termelési ágak, vállalatok közötti és az üzemen belüli termelési arányok, költségarányok, alapok megoszlásának arányai stb. tanulmányozását ne tekintsük a közgazdaságtudomány feladatának. Azt állítani is abszurd dolog volna, hogy ezek a részarányok – úgy mint a fő arányok – csak annyiban tartoznak a termelési viszonyok elemei közé, amennyiben mozgásukban és mértékükben elütnek más társadalomnak hasonló arányaitól, tehát amennyiben a társadalmi-gazdasági viszonyok kifejezői. (Kétségtelen ugyanis, hogy még az üzemen belül és az üzemek közötti arányok sem teljesen közömbösek a fennálló viszonyok jellege iránt. Hiszen a szocialista termelési viszonyok egyrészt nagyban hatnak a termelőerők, s egy-

ben a technikai-gazdasági relációk fejlődésére, másrészt a szükségletek szerkezetére, amelyek meghatározott részarányokat kívánnak.)

Minden olyan kísérlet, amely megpróbálná elméletileg szembeállítani egymással az újratermelési arányok társadalmi-gazdasági és technikai-gazdasági vonatkozásait, szükségszerűen zsákutcába vezetne mind a politikai gazdaságtan és a közgazdaságtudományok fejlődése, mind pedig ezek gyakorlati funkcióját illetően. Ez ugyanis a közgazdaságtudomány tárgyát képező (összes) termelési viszonyok objektíve meghatározott egységének a mellőzését jelentené.

Ily módon már érintettük is a társadalmi-gazdasági és a technikai-gazdasági relációk kölcsönös összekapcsoltságát, legalábbis abban a tekintetben, ahogyan ez a kölcsönös kapcsolódás egy adott társadalom gazdasági szerkezetén belül fellelhető. Szólni kell azonban még a kapcsolódás *történelmi* sorrendjéről is a termelési viszonyok e két oldala között.

A technikai-gazdasági relációk mint a technikai összefüggések társadalmi vonatkozásai közvetlen függvényei a termelőerők, az anyagi-technikai bázis színvonalának és szerkezetének, viszont a társadalmi-gazdasági relációk *végső soron* függnek a termelőerőktől. Azt maga az a történelmi tapasztalat bizonyítja, hogy meghatározott körülmények összejátszása folytán viszonylag fejletlenebb termelőerőkkel rendelkező országok forradalmi úton a szocializmus útjára léphetnek, és felépíthetik a szocializmust, miközben náluk technikailag fejlettebb országokban egy ideig még tovább uralkodhatnak tőkés gazdasági viszonyok.

A termelőerők állandó változása egy adott termelési módon belül is együtt jár a technikai-gazdasági relációk bizonyos körének meghatározott periódusonkénti módosulásával. A tevékenységmegosztás és -csere ilyen összefüggésének és formáinak mozgása jelenti mindenekelőtt azokat a *mennyiségi* változásokat, amelyek az adott gazdasági szerkezeten belül folytonosan végbemennek anélkül, hogy az uralkodó társadalmi-gazdasági viszonyok jellege (minősége) megváltozna. A technikai-gazdasági relációk fejlődése idővel olyan feltételeket teremt, amelyek a társadalmi-gazdasági viszonyok formáiban is bizonyos változásokat idéznek elő (fejlett tőkés-

országokban jelentéktelenné zsugorodik például a kisárutermelők részaránya, vagy a szabadversenyes kapitalizmus átnő monopolkapitalizmussá, a szocializmus fokozatosan átfejlődik kommunizmussá stb.). A termelőerők meghatározó szerepe történelmileg tehát úgy jut érvényre, hogy a technikai-gazdasági viszonyok e mennyiségi változásainak felhalmozódása vezet olyan objektív feltételek létrejöttéhez, amelyek közt újfajta társadalmi-gazdasági relációk létrejötte válik szükségszerűvé és forradalmi átalakulás mehet végbe és előbb-utóbb végbe is kell hogy menjen egy új társadalmi-gazdasági rendszerbe. Végeredményben pedig arról van szó, hogy *a termelőerőknek a termelési viszonyok jellegét történelmileg meghatározó szerepe nem mechanikusan jut érvényre, hanem a technikai-gazdasági relációk mozgásának közvetítésével.*

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a társadalmi-gazdasági relációk közömbösek akár a termelőerők, akár a technikai-gazdasági relációk mozgása iránt. A fennálló gazdasági (és politikai) viszonyok jellege erőteljesen gátolhatja vagy előrelendítheti e mennyiségi változások folyamatát attól függően, hogy önmagukat túlélt, vagy progresszív jellegű társadalmi-gazdasági viszonyokról van-e szó.

Annak megértése, hogy a termelőerőknek a termelési viszonyok jellegét meghatározó szerepe történelmileg a technikai-gazdasági reláció fejlődésének közvetítésével megy végbe, nemcsak egy-egy adott termelési mód fejlődése szempontjából fontos, hanem egyik termelési módnak egy másikkal történő felváltása szempontjából is. Tüzetes elemzéssel pontról pontra kimutatható, hogy a termelőerők fejlődése alapján a munkamegosztás elmélyülése, újabb és újabb ágainak kialakulása vagy megerősödése miként mozdította elő új osztályok születését és régiek elhalását, s egyáltalán azt, hogy egyfajta társadalmi-gazdasági struktúrát egy más jellegű társadalmi struktúra váltson fel.

Annak például, hogy a gazdasági tevékenységek megoszlása rabszolgatartó tevékenységre és szolgai munkára létrejöhessen, azaz sajátos rabszolgatartó termelési viszonyok elterjedhessenek, történelmi feltétele volt a termelőerők bizonyos fejlettsége, amely lehetővé tette, hogy egy ember többet termeljen, mint amennyi

saját létfenntartásához elegendő. Ezzel párhuzamosan kialakult az ipar és a mezőgazdaság közti munkamegosztás. A tőkés termelési viszonyoknak, azaz a bérmunka és a tőke közötti sajátos tevékenységmegosztásnak a termelőerők meghatározott fokán megint az volt az előfeltétele, hogy a munkamegosztás kifejlett árutermelést tegyen lehetővé, és nem utolsósorban az, hogy a nemzetközi kereskedelem a munkamegosztás erőteljes ágává fejlődjön. Mindkét esetben a technikai-gazdasági viszonyoknak az előző alakulatokon belül végbemenő fejlődése eredményezett bizonyos *vagyoni* különbségeket, amelyeket kihasználva egyes csoportok tömegesen leigázhatták a társadalom más tagjait.

A szocialista forradalmi átalakulás feltételei is azáltal jöttek létre, hogy a kapitalizmus a gépi nagyipar alapján kifejlesztette a termelés magas fokú társadalmasítását, a nemzeti és nemzetközi munkamegosztás hatalmas méreteit, a tőkéknek, valamint ezzel párhuzamosan a proletár- vagy félproletár-tömegeknek a koncentrációját. A proletariátus osztályhelyzetét végső soron a modern társadalmi munkaszervezetben elfoglalt helyzete határozza meg, s teszi objektíve képessé arra, hogy a kapitalizmus és a rá jellemző sajátos tevékenységmegosztás forradalmi megdöntéséért vívott harc vezető ereje legyen, és hogy ezen objektív helyzetével összhangban levő sajátos társadalmi-gazdasági viszonyokat, a tevékenységek e szempontból osztatlan szocialista formáját kiépítse.

Azok az egyszerű különbségek tehát, amelyek a társadalom egyes rétegei között, a társadalmi szervezetben betöltött technikai-gazdasági helyzetüknél fogva tevékenységeik effajta megosztásában fennállnak, ezek a különbségek a termelőerők fejlettségének megfelelően magukban rejtik tevékenységeik társadalmi-gazdasági megosztásának lehetőségét, illetve a termelőerők modern fokán a múltbeli társadalmi-gazdasági megosztás felszámolásának, s maradványai fokozatos megszüntetésének lehetőségét.

Itt kell megjegyeznünk azt, hogy egy adott termelési módon belül a technika-gazdasági munkamegosztás mennyire belejátszik egy-egy osztály belső rétegeződésébe, s ezáltal a termelési viszonyok társadalmi-gazdasági sajátosságaiba. Gondoljunk például az ipari és mezőgazdasági tőkés, egy bányatulajdonos és egy élelmi-

szeripari vállalkozó gazdasági (és politikai) pozícióinak különbségeire a burzsoázián belül. Vagy gondoljunk azokra a gazdasági helyzetkülönbségekre, amelyek a szocializmusban fennállanak a munkásosztály egyes rétegei (a gépgyári és a textilipari, az építőipari és a vegyipari, az állami gazdaságokban és a közlekedésben dolgozó munkások) között, holott ugyanazon osztályhoz tartoznak. Ki tagadhatná az egyes vállalatok nem lényegtelen társadalmi-gazdasági helyzetkülönbségeit mind az állami szektoron, mind a szövetkezeti szektoron belül, amelyek gyakran a munkamegosztás eltérő ágaihoz való tartozásukból következnek.

A technikai-gazdasági relációk természetesen nemcsak a szűkebb értelemben vett termelés, hanem a forgalom és az elosztás szférájában is összefonódnak a társadalmi-gazdasági relációkkal. A legfontosabb persze *a termelési* folyamat, amelyben a technikai-gazdasági relációk a specializáció és a kooperáció formáját öltve kapcsolódnak egybe a társadalmi-gazdasági relációkkal. Éppen ezen alapul a technikai-gazdasági relációk létezése *a forgalom* és *az elosztás* területén, hiszen ezek is részei az újratermelés egységes folyamatának. Elég utalni a forgalom egyes jelenségeire, például az anyagi-műszaki ellátás rendszerére, a kereskedelemre, vagy a különböző területek és ágazatok állóalapjainak megtérülési idejére, forgóalapjuk forgási sebességére. Mindezekben fontos szerepet játszanak a technikai-gazdasági összefüggések mint a tevékenységcsere relációi.

De vegyük például az elosztási formákat. Elosztási viszonyokon rendszerint csupán a társadalom egyes csoportjainak jövedelemarányát értik. Minthogy pedig a jövedelemarányok ebben az összefüggésben pusztán társadalmi-gazdasági relációk, e felfogással lényegében tagadják, hogy az elosztási viszonyoknak is megvannak a maguk technikai-gazdasági vonatkozásai. Pedig az, hogy van-e természetbeni részesedés a szövetkezetekben, hogy mekkora a közösből és a háztájiból származó jövedelem súlya, hogy a társadalmi tiszta jövedelemből mekkora összegeket kell folyósítani ebbe vagy abba az ágazatba a nemzeti jövedelem azonos mérvű növelése végett, hogy valahol a darabbér vagy a prémiumos időbér rendszerét kell-e bevezetni, vagy hogy például miért éppen mondjuk a közétkeztetésben, és miért nem a kenyérellátásban le-

het rátérni először az ingyenes elosztásra stb. – mindebben erőteljesek a technikai-gazdasági relációk, amelyek a termelőerőkkel, a termékek dologi tulajdonságával és a társadalmi munkaszervezet technikai tagoltságának fejlettségével függnek közvetlenül össze.

A szocialista termelési viszonyok rendszeréhez, a szocialista gazdaság szerkezetéhez tehát szorosan hozzá tartoznak a technikai-gazdasági relációk, és anélkül, hogy a társadalmi-gazdasági relációk jelentőségét lebecsülnénk, el kell ismernünk a termelési viszonyok technikai-gazdasági relációinak a létezését és fontosságát is. Így megalapozottabbá válik az anyagi-technikai bázis fejlesztésének hallatlan társadalmi-gazdasági jelentősége a szocializmus illetve a kommunizmus építésében. A közgazdaságtanban, a közgazdasági tudományos kutatásokban méltó helyet kell kapni olyan kérdések tanulmányozásának, mint az automatizálás, a villamosítás, a kemizálás, a specializáció és a kooperáció, az országon belüli és a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás, a kapacitások kihasználása és optimális fejlesztése, a gazdaságosság és a termelékenység fokozása, az újratermelés arányai, a nagyüzem fölénye; vagy olyan összefüggéseknek, mint a terméktöbblet és a szükséges termék, az eleven és a holtmunka, a lekötött eszközök és az általuk elért növekmény viszonyának változásai stb. Röviden: a termelőerők, a társadalmi munka nemzeti és nemzetközi méretű tervezésével és ésszerű szervezésével is foglalkoznia kell a közgazdaságtannak.

Ezeket a kérdéseket homloktérbe állítani mind elméletileg, mind gyakorlatilag rendkívül fontos. A szocialista gazdasági szerkezet kialakulásával szabaddá válik az út a termelőerők fejlődése előtt. Éppen ezért helytelen volna a technikai-gazdasági kérdések közgazdaságtudományi vizsgálataival szűkmarkúan bánni. Gyakorlatilag viszont az a helyzet, hogy a közgazdaságtudomány tervgazdálkodást szolgáló funkciójának kifejlesztése nem utolsósorban azon múlik, mennyire tudja vizsgálódásaiba bekapcsolni a termelőerők, a társadalmi munka tervezése és szervezése során szerzett tapasztalatok, s a jelentkező gyakorlati problémák tanulmányozását, s ez alapon kidolgozni a gazdasági döntések optimális kritériumait.

Sztálin – mint ismeretes – nem tekintette ezt a politikai gazdaságtan feladatának. Sommás ítélete a következő volt: „A termelőerők ésszerű megszervezésének, a népgazdaság tervezésének stb. problémái nem a politikai gazdaságtan tárgya... A politikai gazdaságtan az emberek termelési viszonyainak fejlődését tanulmányozza. A gazdaságpolitika levonja ebből a gyakorlati következtetéseket... Ha a politikai gazdaságtant megterhelik a gazdaságpolitika kérdéseivel, akkor tönkreteszik mint tudományt."[10]

Joggal lehet kérdezni: miért ne tartozhatnának a politikai gazdaságtan (és ezen az alapon az egyes gazdaságtanok) tárgykörébe a termelőerők és a termelés tervezésének, szervezésének problémái? Azért, mert ezek a problémák gazdaságpolitikai síkon vetődnek fel? De hiszen aligha van a termelési viszonyok fejlődéstörvényei érvényesülésének olyan problémája, ami előbb vagy utóbb ne jelentkezne mint gazdaságpolitikai kérdés és ne kívánna gazdaságpolitikai intézkedéseket. És egyáltalán, miért volna a politikai gazdaságtan terhére az, ha olyan közgazdasági problémákat vizsgálna, amelyek mint gazdaságpolitikai kérdések is jelentkeznek.

A közgazdaságtudomány tárgya természetesen nem a gazdaságpolitika; feladata az objektív gazdasági viszonyok, a gazdasági jelenségek és törvények, valamint e törvények gyakorlati megvalósulásával kapcsolatos problémák tanulmányozása. Az, hogy e problémák gazdaságpolitikai síkon is jelentkeznek, nem változtat azon a szükségességen, hogy tudományosan elemezni kell ezeket, és hogy az elemzésnek lehetőleg el kell jutnia olyan mértékek, alapelvek, kritériumok megállapításáig, amelyekre politikai meggondolások mellett a gazdasági intézkedések meghozatalakor szilárdan lehet támaszkodni. Sztálin véleményével ellentétben, a szocializmus politikai gazdaságtana és minden közgazdaságtudomány akkor lenne halálos veszteglésre ítélve, s akkor nem tudná teljesíteni a gyakorlatot, s mindenekelőtt a gazdaságpolitikai gyakorlatot szolgáló funkcióját, ha elvitatnánk azt, hogy tanulmányoznia kell többek között éppen a tervezés és a munkaszervezés társadalmi gyakorlatát! Hiszen ezzel a szocializmus és a kommunizmus építé-

[10] *Sztálin:* A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra 1953. 72. old.

sére irányuló gazdaságpolitika tudományos alapját és tudományos jellegét vetnénk el! A marxista politikai gazdaságtan nem térhet ki a szocialista valóság szabta új követelmények elől. Azért, hogy választ adjon arra a kérdésre: *milyen törvényszerűségek szabják meg a gazdasági fejlődés menetét,* foglalkoznia kell a mozgástörvények konkrét mechanizmusaival. Választ kell adnia arra a kérdésre is: *hogyan gazdálkodjunk; milyen módszerek segítségével* irányítsuk és tegyük hatékonyabbá a társadalmi munkát.

Az SZKP XXII. kongresszusa arra ösztönözte a közgazdászokat, hogy bátran általánosítsák a gazdasági élet új jelenségeit, tárják fel azokat a népgazdasági problémákat, amelyek megoldása elősegíti a kommunizmus sikeres építését. A közgazdászok derítsék fel az anyagi erőforrások és a munkaerő-tartalékok leghatékonyabb felhasználásának útjait a népgazdaságban, dolgozzák ki az ipari és a mezőgazdasági termelés tervezésének és szervezésének legjobb módszereit, a termelőerők elhelyezésének elveit és oldják meg a kommunizmus építésének műszaki-gazdasági problémáit.

A XXII. pártkongresszus megállapításai után felesleges volna Sztálin fenti hibás nézetét felidézni, ha ez már nem kísértene. De kísért! Ezt azonban nem lehet csupán megszokottsággal magyarázni. Az okok mélyebbek. Sztálin hibás álláspontja ugyanis egyenesen következett elméleti pozíciójából, miszerint majdnem teljesen elhanyagolta a technikai-gazdasági összefüggéseket, vagyis a termelési viszonyokat lényegében a társadalmi-gazdasági viszonyok körével azonosította.

A TERMELÉSI VISZONYOK ÁLTALÁNOS, KULÖNÖS ÉS SPECIFIKUS MOZZANATAI. TULAJDONFORMA ÉS TULAJDONVISZONYOK

A termelési viszonyok egységén belül elismerni a technikai-gazdasági viszonyok létezését abból a szempontból is hasznos a közgazdaságtudománynak, hogy túljuthat bizonyos logikai ellentmondásokon. A logikai ellentmondás pedig mindig összeférhetetlen a tudomány alkotó fejlődésével.

Az egyik ilyen logikai ellentmondás a következő: amíg a terme-

lési viszonyok körét azonosítják a társadalmi-gazdasági viszonyok körével, s úgy tekintik, hogy csupán ennek tanulmányozása a politikai gazdaságtan feladata, addig másfelől egyetértenek azzal, hogy a *gazdasági* törvények között helye van általánosérvényű törvényeknek is, a közgazdaságtudománynak ezeket is elemeznie kell. Ez a logikai ellentmondás mindjárt elesik, ha elismerjük, hogy a technikai-gazdasági relációk is termelési viszonyok.

A technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági relációk megkülönböztetése ugyanis elvezet a termelési viszonyok elemeinek aszerint történő osztályozásához, ahogy ezen elemek *történelmi érvényességük tartamában különböznek* egymástól.

Mivel a technikai-gazdasági relációk a termelőerők technikai összefüggéseinek közvetlen vetületei, ezek a relációk többnyire általános érvényűek. Vagyis – amint az eddigiekből következik – nem kötődnek egy adott termelési mód létezéséhez, hanem megtalálhatók mint valamennyi, vagy legalábbis több termelési mód gazdasági viszonyainak az elemei. A technikai-gazdasági viszonyoknak vannak úgynevezett *egyetemes érvényű* összefüggései. Ezek közé tartoznak a termelés és a szükséglet, a szükséges és többlettermék, a munkaráfordítás és a vele elért terméknövekmény, a termelési eszközök termelése és a fogyasztási cikkek termelése közötti kapcsolat stb. De vannak *különösérvényű* technikai-gazdasági összefüggések is. Ide tartoznak például a bővített újratermelés olyan összefüggései, mint a felhalmozás és fogyasztás viszonya, a termelési eszközök termelésének elsődleges fejlődése, az ipari és a mezőgazdasági munka különböző viszonyai stb.

Ezzel szemben a társadalmi-gazdasági relációk (szokásos értelemben vett termelési viszonyok) *többségükben* csak egy-egy termelési módban léteznek. Ez összhangban van azzal a ténnyel, amit már megállapítottunk, hogy ti. a társadalmi-gazdasági relációk fejezik ki az adott termelési mód specifikus lényegét.

A termelési viszonyok technikai-gazdasági relációi tehát *többnyire általánosérvényűek* (persze nem függetlenek specifikus jellegű funkcióiktól és formáiktól), viszont a társadalmi-gazdasági relációk mindenekelőtt *specifikusérvényűek* (de természetesen nem függetlenül tartalmuk általánosérvényű vonatkozásaitól).

Hiba volna természetesen azt állítani, hogy például a kommu-

nista termelési mód beláthatatlan idejű létezése során nem keletkezhetnek olyan újfajta technikai-gazdasági relációk, amelyek a történelem korábbi szakaszaiban ismeretlenek voltak. Önmagában az a tény, hogy a termelőerők fejlődése halálra ítél bizonyos foglalkozási ágakat, hogy a gazdasági tevékenységek újabb és újabb fajtáit hívja életre, differenciálja és integrálja őket, kizárja a technikai-gazdasági relációk és az általánosérvényű relációk sematikus azonosítását.

Másfelől helytelen volna abszolutizálni a társadalmi-gazdasági viszonyok specifikus érvényességét. Történelmi tapasztalat szerint minden eddigi osztálytársadalom társadalmi-gazdasági relációi között voltak régebbi alakulatokra jellemző társadalmi-gazdasági relációk is, természetesen alárendelve az illető termelési módra jellemző társadalmi-gazdasági relációk uralmának. A szocializmus felépítésével áll elő először az a helyzet, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok között nem találhatók meg az előző társadalmakra *mint* kizsákmányoláson alapuló társadalmakra jellemző elemek. Mégsem mondhatjuk, hogy a szocializmus társadalmi-gazdasági viszonyai közt nincsenek olyan jelenségek, amelyek – bár más formában és más társadalmi funkcióval – léteztek az előző társadalmi alakulatok társadalmi-gazdasági relációi között is. Mindenekelőtt az áru- és pénzviszonyokról van szó.

A szocializmusbeli áru- és pénzviszonyok a termelési (a forgalmi, az elosztási) viszonyok fontos elemei, ezek semmiképpen sem sorolhatók a technikai-gazdasági relációk közé. Az áru- és pénzviszonyok a szocializmusban is azt fejezik ki, hogy még léteznek társadalmi egyenlőtlenségek, osztálykülönbségek, a társadalom egyes csoportjainak, kollektíváinak helyzetében fennállnak – a gazdasági elkülönültség maradványaival kapcsolatos – különbségek. Arról tanúskodnak tehát, hogy a kizsákmányolástól mentes szocialista termelési viszonyok társadalmi-gazdasági relációinak egyes elemei a tevékenységek társadalmi megosztottságának maradványain alapulnak, noha a szocializmus társadalmi-gazdasági viszonyai a gazdasági tevékenységek társadalmi osztatlanságában gyökereznek. Az utóbbiak valóban specifikus relációk. Az előző társadalmi alakulatokban nem léteztek a társadalmi szükségletre való termeléshez, a tervszerűséghez, a munka szerinti elosztáshoz

stb. hasonló társadalmi-gazdasági összefüggések. Az áru- és pénzviszonyok azonban olyan társadalmi-gazdasági relációi a szocialista termelési viszonyoknak, amelyek az ősközösség felbomlásától kezdve több-kevesebb mértékben léteztek valamennyi termelési módban.

Mindebből kitűnik, hogy nem lehet egyenlőségi jelet tenni sem a társadalmi-gazdasági relációk és a specifikusérvényű viszonyok közé, sem pedig a technikai-gazdasági relációk és az általánosérvényű viszonyok közé. A gazdasági relációk történelmi érvényessége közötti különbségeken alapuló osztályozás tehát újabb oldalról világítja meg a szocialista termelési viszonyok elemeit. Mindazonáltal a technikai-gazdasági relációk és a társadalmi-gazdasági relációk megkülönböztetése és az előbbieknek mint a termelési viszonyok elemeinek az elismerése eleve feltételezi annak elismerését, hogy a mindenkori gazdasági-termelési viszonyok tartalmaznak specifikus- és általános (különös- vagy egyetemes-) érvényű vonatkozásokat, összefüggéseket. Ezzel viszont megszűnik a politikai gazdaságtan szocializmusbeli feladatával kapcsolatos felfogás kétértelműsége, amely abból származik, hogy miközben kizárólag specifikus termelési viszonyok elemzését ismerik el, a tanulmányozandó törvények közé általános törvényszerűségeket is sorolnak.

A *gazdasági* törvények az objektív gazdasági-termelési viszonyok egyes oldalainak, lényeges, ismétlődő kapcsolatainak, e viszonyok különböző jelenségeiben rejlő, s azok mozgását meghatározó szükségszerű összefüggéseknek a kifejezései. Ha pedig a gazdasági törvények a fennálló gazdasági viszonyok törvényei, akkor vagy az igaz, hogy a gazdasági viszonyok minden tekintetben specifikus jellegűek, s nincsenek általánosérvényű közgazdasági törvények, vagy az, hogy vannak ilyen törvények, éspedig azért, mert a mindenkori gazdasági szerkezet tartalmaz általános érvényű elemeket. Nyilvánvaló, ez az utóbbi tétel helyes.

Ténylegesen megszűnik-e a logikai ellentmondás akkor, ha az általános közgazdasági törvényeket úgy kezelik, mintha azok a termelőerők és a termelési viszonyok közti kapcsolatok törvényei volnának? Egyáltalán nem. Ha valamennyi *általános* fejlődéstörvényt a termelőerők és a termelési viszonyok valamely lényeges

kapcsolatát kifejező törvénynek tekintenek, akkot két elméleti hibát is vétenek.

Először is egy kisebb hibát. Olyan törvényeket, amelyek a szó szoros értelmében *szociológiai* törvények, gazdasági törvényeknek minősítenek. Helytelen kétségbe vonni például annak jogosultságát, hogy a történelmi materializmus a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának általános törvényét saját törvényének tekintse. (Ezt a törvényt O. *Lange* a szociológia első számú törvényének nevezi.) A politikai gazdaságtan tárgykörébe nem olyan törvények tartoznak, melyek egyik termelési módból a másikba vezetik át a társadalmat, hanem olyanok, amelyek *egy bizonyos* termelési mód sajátos mozgását (ezen belül a következő termelési mód létrejöttének feltételeit) *konkrétan* meghatározzák. Ide mindenekelőtt az adott termelési viszonyok *belső* törvényei tartoznak. Ezek – akár specifikusak, akár általánosak – olyan összefüggéseket képviselnek, amelyek nem a termelési viszonyok és a termelőerők között, hanem a társadalom tagjainak, csoportjainak egymás közti tevékenységcseréjében valósulnak meg.

Magától értetődik, hogy a termelési viszonyok törvényei, vagyis a gazdasági törvények nem függetlenek az általános szociológiai törvényektől, hanem azok alapján és az általuk szabott keretek között sajátos módon működnek. Ezért a politikai gazdaságtannak is számolnia kell a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatásának (éppúgy, mint az alap és a felépítmény kölcsönhatásának) szociológiai törvényeivel. Annál is inkább, hiszen a marxista politikai gazdaságtan egészében a dialektikus és történelmi materializmus elméleti alapjaira épül. A politikai gazdaságtan és a történelmi materializmus szoros kapcsolata miatt látszik a kisebb hibának, az „átfedés" hibájának az, hogy bizonyos szociológiai törvényeket a marxista tudománynak mindkét ága egyaránt a maga területéhez sorolva tanulmányoz.

A másik hibát azzal követik el, hogy általánosérvényű törvényeket, amelyek vitathatatlanul közgazdasági jellegűek, mint a termelőerők és termelőviszonyok közti kapcsolatok törvényeit fogják fel, viszont éppen közgazdasági jellegük folytán a szociológia *nem* tekinti (joggal) ezek vizsgálatát saját feladatának. Így a társadalmi lét egyik-másik területe „terra incognitává" válhat. Ha viszont

a kozgazdaságtan mégis foglalkozik ezen általános összefüggésekkel, akkor ismét a logikai ellentmondás kellős közepén találjuk magunkat: azt, amit a közgazdaságtan *tettei* szerint tárgyának tekint, nem fedi az, amit önmaga tárgyköréről *mond*. Általános közgazdasági törvényeket a termelőerők és termelési viszonyok kolcsonhatásának körébe utalni, igen kényelmes megoldás. De lényege szerint kitérés a probléma fáradságosabb, de tényleges megoldása elől.

Arra a kérdésre, hogy a politikai gazdaságtan tárgykörébe beletartoznak-e a termelőerők, csak differenciáltan lehet felelni. A termelőerők *nem tartoznak* tárgykörébe, amennyiben elemeik belső összefüggéseiről és ezeknek természeti törvényszerűségek által determinált fejlesztéséről van szó. A produktív munkaerőt érintő demográfiai törvényszerűségekkel, a termelési eszközök tokéletesítésének technikai problémáival más tudományok foglalkoznak. Szó sincs arról, hogy közgazdász pótolja a demográfust, a mérnököt, vagy az agrobiológust. A közgazdaságtudomány számára e tudományok eredményei és alkalmazandó vívmányai csak állandó mozgásban levő kiindulópontok. Ebben az esetben tehát a termelőerők kérdései a politikai gazdaságtan tudományos érdeklődésének a *határterületére* esnek. De más vonatkozásban a termelőerők *mégsem zárhatók ki* a politikai gazdaságtan tárgyköréből. A termelőerők változásai ugyanis nem függetlenek a társadalmi-gazdasági feltételektől, melyek részint a termelőerők mennyiségi növekedését, részint korszerűsödését erőteljesen befolyásolják. Egyike a legfőbb közgazdasági feladatoknak: gondoskodni azokról a feltételekről, amelyek a termelőerők növekedését, a tudományos alkotásokat és ezek gyakorlati elterjesztését hathatósan elősegítik és amelyekkel a termelőerők változásaiból adódó lehetőségek ésszerűen, gazdaságosan kihasználhatók. Ebben a második esetben tehát már a technikai relációk társadalmi vonatkozásaikkal együtt jonnek számításba, vagyis olyan mozzanatokkal telítve, amelyek egyik fajtáját képviselik az anyagi tevékenységek emberek kozt létrejövő cseréjének. E tekintetben a technika és a termelőerők fejlesztésének problémái a politikai gazdaságtan tárgykörébe tartoznak.

A termelési viszonyok szerkezetének sokoldalú megközelítése

oldja fel a politikai gazdaságtan egy másik látszólagos ellentmondását is. Egyfelől azt tartjuk, hogy a politikai gazdaságtan tárgyát nem az ember és a dolgok (termelési eszközök, javak), hanem az ember és ember közötti kapcsolatoknak termelésben érvényre jutó törvényszerűségei képezik. Másfelől viszont a tulajdonformát tekintjük a termelési viszonyok meghatározó elemének, tehát egy olyan kategóriát, amely fogalmánál fogva az ember és a termelési eszköz kapcsolatára vonatkozik (egyéneké vagy közösségé a termelési eszköz). Igaz, mindig hozzátesszük: itt társadalmilag meghatározott kapcsolatról van szó, tehát a tőkéstulajdon azt a kapcsolatot fejezi ki, ami fennáll a termelési eszközökkel rendelkezők és az ezekkel nem rendelkezők között. Csakhogy nehéz megértetni, miként lehet, hogy tőkés tulajdonforma mégis az alapja, a meghatározó eleme a tőkés–munkás közti termelési viszonynak, melynek ő maga csak kifejezője? További probléma: a tulajdonformák a különböző termelési módok specifikus összefüggéseinek minden egyéb gazdasági formánál pregnánsabb jelenségei. Tehát, ha a termelési viszonyok a tulajdonformán alapulnak, akkor erre az alapra hogyan épülhetnek általánosérvényű technikai-gazdasági relációk, ezen az alapon hogyan működhetnek általános gazdasági törvényszerűségek.

Ahány kérdés a tulajdonról, mely a politikai gazdaságtan tárgya, centruma, annyi bizonytalan válasz, *ha* mellőzzük a sokoldalú megközelítés marxista követelményének módszerét.

Eldöntésre vár tehát az a kérdés, hogy hol a helye a *tulajdonnak* a gazdasági viszonyok rendszerében, és hogyan függ össze e rendszer különböző, már ismertetett elemeivel, oldalaival, relációival.

A tulajdon – elvont fogalma szerint – mindenekelőtt a természet társadalmi elsajátítása, vagyis a gazdasági tevékenységek társadalmi folyamata, amelyben a termelési viszonyok – az eddig tárgyalt vonatkozásaikkal együtt – egészében megvalósulnak. A tulajdon azonban mindig történelmileg konkrét, végső soron annak megfelelő formában létezik, hogy milyen fejlettek a termelőerők, s maga a természetelsajátító tevékenység. Ennek pedig két következménye van.

Az egyik, hogy a tulajdon konkrét történelmi alakjait (például a feudális, a tőkés- vagy a szocialista tulajdont) objektíve a társada-

lom termelőerőinek fejlettsége határozza meg. Igaz, az anyagi termelőerők is az ember társadalmilag kifejtett energiáinak megtestesítői. Egy-egy nemzedék azonban a termelőerőket készen kapja, nem tehet mást – ha élni akar –, mint azt, hogy megtartja, kihasználja és továbbfejleszti azt, ami van.

„... Az emberek nem szabadon választják *termelőerőiket* – egész történelmük alapját –, mert minden termelőerő szerzett erők, megelőző tevékenységek terméke. Így a termelőerők az emberek gyakorlati energiáinak eredményei, de ezt az energiát magát azok a körülmények határozzák meg, melyek közé az embereket a már megszerzett termelőerők, a már előttük fennállott társadalmi forma helyezik, s amely formát nem ők teremtették meg, hanem amely a megelőző nemzedék terméke."[11]

A második pedig az, hogy miután a gazdasági tevékenység nem öncélú, hanem a természet elsajátítására irányuló munka, ezért a viszonyok, melyek e tevékenység során létrejönnek, természettől elsajátított, anyagi értékek (termelési eszközök, munkatárgyak és felhasználásra kerülő javak) *tárgyias* viszonyaiként is megjelennek. Azaz a gazdasági viszonyok materiális társadalmi kötelékei az embereknek, s ezekről már volt szó. De itt most arról kell beszélni, hogy a tevékenységcsere emberi viszonyainak, tehát a termelési viszonyoknak dologi formában is létezniük *kell*. Másképpen: az anyagi termelés szereplői csak oly módon kerülhetnek kapcsolatokba egymással, hogy közben a természettől elhódított anyagi értékekkel (termelési eszközökkel, termékekkel) is meghatározott kapcsolatban állanak. Ez a kapcsolat lehet egyszerűen technikai vonatkozású és lehet társadalmi vonatkozású.

A technikai jellegű kapcsolat a társadalmi munkafolyamatban kialakuló célszerű kapcsolat az ember mint munkaerő, és a munkatárgyak, a munkaeszközök között, illetve munkaerő és munkaerő között üzemen belül és ágak, területek között, a munkaszervezet irányítását végzők és a vezetésük alatt állók között. Ily módon ezek a technikai vonatkozású kapcsolatok a gazdasági tevékenységek „hosszmetszetű" megosztásához kötődnek, tehát a technikai-gazdasági relációk materiális formáját alkotják.

[11] *Marx–Engels:* Válogatott Művek. II. köt. Szikra 1949. 440–441. old.

Más a helyzet a társadalmi vonatkozású dologias kapcsolatokkal. Ezek az anyagi-termelési folyamat társadalmi oldalához (a tőkés termelésben az értékesítési folyamathoz) tartoznak, így a tevékenység „keresztmetszetes" megosztásához (osztatlanságához) illeszkednek. Ezért itt az elsajátítás nem általában jelentkezik, tehát nem mint a társadalmi ember és a természet közötti anyagcsere problémája. Az elsajátítás itt már konkrétan a tevékenységek elsajátítását jelenti. Ez az elsajátítás végbemehet a társadalom valamely osztályának képviselői által különböző formákban, és történhet a társadalom összessége által közvetlenül. De a *tevékenységek* elsajátítása (például a többletmunkáé az antagonisztikus osztálytársadalmakban) a tevékenységek túlnyomó többségét illetően (csak bizonyos személyi jellegű szolgáltatások nem tartoznak ide) elválaszthatatlan e tevékenységek *termékeinek* (kapitalizmusban például az értéktöbbletet megtestesítő anyagi értékek) elsajátításától. Nos, a társadalom egyes csoportjainak *elsajátítási viszonyai* a tevékenységek *termékeihez* – ez éppen a társadalmi-gazdasági relációk dologias formája, azaz a tulajdon konkrét alakja: a *tulajdonforma.*

A tulajdon, mint a társadalmi elsajátító tevékenység formája, megtalálható a gazdasági tevékenység mindhárom szférájában, a termelésben, a forgalomban és az elosztás folyamatában. Ahogy tehát a termelési viszonyok elemeit a tevékenységek szférái szerint a szűkebb értelemben vett termelési viszonyok, a forgalmi és az elosztási viszonyok alkotják, a tulajdon formája is kiterjed mindezekre a szférákra. S ha a tulajdonforma elemeit mégsem lehet azonosítani mechanikusan a termelési viszonyok elemeivel, az nem azért van, mert az újratermelés e három szférája nem egyszersmind az elsajátítás három szférája is, hanem azért, mert az elsajátításban más a funkciója azoknak az anyagi értékeknek, amelyek a gazdasági tevékenységek feltételeihez tartoznak, és más azoknak, amelyekre az elsajátítás irányul, függetlenül attól, hogy ezek az anyagi értékek a termelés, a forgalom, az elosztás körébe tartoznak-e vagy sem.

Tőkés viszonyok között idegen munka elsajátítását biztosítja a tulajdonosnak az is, ha a termelés anyagi feltételeivel (termelési eszközökkel), az is, ha a forgalom és az elosztás feltételeivel (ke-

reskedelmi berendezések, raktárak, szállítási eszközök stb.) rendelkezik. Ezzel szemben teljesen e feltételek megoszlásától függ, hogy azok a javak, melyeket az anyagi feltételek és a munkaerő összekapcsolása útján termelnek, forgalomba hoznak és mint jövedelmeket elosztanak, kiknek milyen mértékben válnak személyes fogyasztásuk tárgyává, hogy kik számára válhatnak az anyagi javak az újratermelés tárgyaivá.

Mivel azonban a javak újratermelését jelentő fogyasztás (nagyrészt produktív fogyasztás) tárgyai egyszersmind a további újratermelés dologi feltételei, végeredményben a tulajdonforma elemei minden társadalomban *két alapvető osztályba sorolhatók:* olyan elemekre, amelyek a társadalmi elsajátításban az újratermelés anyagi feltételei, valamint olyan elemekre, amelyeknek a társadalmi elsajátításban az a rendeltetésük, hogy biztosítsák az újratermelés szereplőinek közvetlen létfenntartását (ezen belül a munkaerő újratermelését), igényeik kielégítését. Az utóbbi osztályba tartoznak tehát a személyes fogyasztást és élvezeteket szolgáló javak. Ezeknek a társadalmi elsajátítás folyamata szempontjából mindmáig legfőbb – bár nem egyedüli – formája *a személyi tulajdon.* Viszont az előbbi osztály esetében *az újratermelés anyagi feltételeinek elsajátítási formájáról* van szó, melyen belül a gazdasági tevékenységek szférái szerint megkülönböztethetjük:

a) *a termelési eszközök tulajdonformáját,* amely a földre, a munkaeszközökre (termelő állóalapok), a munkatárgyakra (termelő forgóalapok) vonatkozik;

b) *a forgalom eszközeinek tulajdonformáját,* amely a szállítás, a kereskedelem állóeszközeit és forgóeszközeit foglalja magában;

c) *az elosztás eszközeinek tulajdonformáját,* amelybe a pénzügyi és hitelrendszer működéséhez szükséges tárgyi feltételek (bankok, adóhivatalok épületei, ingóságai, valuta- és devizatartalékok, a gazdálkodók pénzeszközei stb.) tartoznak.

Amennyire nyilvánvaló az, hogy a személyi elsajátítás tulajdonformája az újratermelés tárgyi feltételei tulajdonformájának a függvénye, annyira világos az is, hogy az elosztás és a forgalom eszközeinek tulajdonformáját alapvetően *a termelési eszközök tulajdonformája* határozza meg.

Mindebből látható, hogy a termelési viszonyok tulajdonformájá-

nak elemei a termelési, a forgalmi, az elosztási, valamint a fogyasztási eszközök tulajdonformái, s ezek között *a termelési eszközök tulajdonformájának van meghatározó szerepe.*

A tulajdonforma elemei nem egyebek tehát, mint az elsajátítás sajátos formái, az uralkodó társadalmi-gazdasági relációk dologi alakjai, *jogi* kifejezései. Megmutatják ugyanis, hogy kik rendelkeznek a lét anyagi feltételeivel és kik nem, valamint azt, hogy milyen mérvű ez a rendelkezés, illetve a feltételek birtoklásából való kizártság. A tulajdonforma jogi aspektusát különösen az erősíti, hogy a dolgok birtoklásának tényét és mértékét *akaratilag* is rögzítik akár a jogszokások, akár jogszabályok révén. De ha a kifejezés jogi természetű is, a tulajdonforma alaptermészete közgazdasági jellegű.

Különbséget kell tehát tenni *a tulajdon jogi értelme* és *a tulajdonforma mint közgazdasági jelenség* között, és célszerű különbséget tenni *a tulajdonforma* és *a tulajdon* közgazdasági tartalma között is.

A tulajdon jogilag nem egyéb, mint a fennálló termelési viszonyok társadalmi-gazdasági relációinak *akarati* tükröződése. Ez az akarat az anyagi feltételekben fennálló sajátos társadalmi megosztottság (osztatlanság) szentesítése. Ebben az értelemben a tulajdon általában a mindenkori uralkodó osztályok törvényerőre emelt és szankciókkal alátámasztott osztályakarata. Ehhez még csak azt kell hozzátenni, hogy kizsákmányoláson alapuló társadalmakban az uralkodó körök osztályakaratát rendszerint – illuzórikusan – mint közakaratot fogalmazzák meg. A tulajdon jogi értelme akarati síkon csak tükrözi azt, amit a *tulajdonforma* közgazdaságilag jelent: *hogyan megy végbe a munkaerőnek mint a termelés szubjektív feltételének és a termelés anyagi feltételeinek (termelési eszközöknek) történelmileg meghatározott sajátos összekapcsolása.*

A tulajdon jogi jelentése tehát akarati síkon a fennálló termelési viszonyok specifikus gazdasági relációi közül is arra szorítkozik, amin áll vagy bukik az uralkodó osztályok gazdasági ereje, s így társadalmi-politikai és eszmei hatalmának léte vagy nemléte. A tulajdonforma viszont maga az objektív adottság, amire ez az akarat koncentrálódik és amit a tulajdon jogilag visszatükröz. A tulajdonforma a termelési viszonyok specifikus társadalmi-gazdasági re-

lációinak *dologi* (az ember és az anyagi javak meghatározott kapcsolataként jelentkező) alakja.

Bár a tulajdonban mint jogi fogalomban akaratilag *a tulajdonforma* tükröződik vissza a maga különböző elemeivel együtt, mégis közgazdasági jelenség. Jóllehet dologi vonatkozású, közgazdaságivá az teszi, hogy feltételezi az emberek meghatározott egymás közötti társadalmi kötelékeit. Ezek a kötelékek a termelési viszonyok. De azok a viszonyok, amiket a tulajdonforma feltételez, már nem egyszerűen a termelési viszonyok specifikus relációi, hanem a termelési viszonyok összes (különös és általános) mozzanatai a maguk egységében. Ezt az egységet a jellegadó specifikus társadalmi-gazdasági relációk biztosítják. Ily módon *a termelési viszonyokat abból a szempontból is elemezhetjük, ahogyan az emberi termelőerők és az anyagi termelőerők összekapcsolásának sajátos és tulajdonformaként realizálódó módja egész rendszerük jellegét meghatározza.* Ebből a szemszögből nézve *a termelési viszonyok összessége* – a maga történelmi meghatározottságában – *a tulajdonviszonyok összessége, vagy másképpen, a közgazdasági értelemben vett tulajdon.*

Hogy mennyire helyénvaló a tulajdon jogi és közgazdasági jelentése között különbséget tenni, mi sem érzékelteti jobban, mint a szocialista állami tulajdon példája. Jogi értelemben a szocialista állami tulajdon a szocialista átalakulással létrejött termelési viszonyok e szektorának lényegét fejezi ki, miszerint itt az elsajátítás közvetlenül társadalmi elsajátítás, azaz a termelés feltételei, eszközei a társadalmi közérdek eszközei. Ez a szocialista tulajdon közgazdasági fogalmának is a lényege. A szocialista tulajdon jogi fogalma azonban nem képes kifejezni azt a tényt, hogy az állami szektoron belül is megtalálhatók még a gazdasági elkülönültség bizonyos maradványai, hogy tehát a termékek közvetlen társadalmi elsajátítása túlnyomórészt áruformában történik. Nem képes kifejezésre juttatni ez a jogi fogalom azt sem, hogy a termelőerők különböző fejlettségének megfelelően valamely szocialista ország technikai-gazdasági relációi is fejlettebbek, s ezáltal maguk a termelési viszonyok egészében is érettebbek lehetnek, mint egy másik szocialista országban. Így például 1960-ban az ipari termelést a Szovjetunióban, a Kínai Népköztársaságban és a Mongol Népköztársa-

ságban is 100 százalékban a szocialista szektor adta.[12] Mondhatjuk-e azonban, hogy ennek a három országnak az iparában azonos fejlettségű volt a szocialista tulajdon. Egyáltalán nem. A szocialista tulajdon közgazdasági fogalma nemcsak arra a sajátos minőségi meghatározottságra vonatkozik, hogy az ipari termelés eszközei 100 százalékban a közvetlen társadalmi elsajátítás eszközei, hanem *ezen belül* arra az egyáltalán nem lényegtelen mennyiségi meghatározottságra is, hogy milyen terjedelmű ez a közvetlen társadalmi elsajátítás. Minthogy az egy főre jutó ipari termelés a Szovjetunióban sokszorosa a Kínai Népköztársaságénak vagy a Mongol Népköztársaságénak, a termelőerők e jóval magasabb fejlettségének megfelelően a szovjet iparban uralkodó szocialista tulajdon közgazdaságilag érettebb, mint amazoké.

A tulajdonformák tehát a termelési viszonyok specifikus társadalmi-gazdasági relációinak dologi alakjai, melyek a tulajdon jogi fogalmában visszatükröződnek. A tulajdon pedig – mint közgazdasági kategória – a termelési viszonyok *összessége*, a specifikus társadalmi-gazdasági relációk által jellegzetes módon meghatározva. A tulajdon mint közgazdasági jelenség egyszerre jelenti a tevékenységcserében az emberek egymás közötti termelési viszonyait és termelési viszonyaiknak a társadalmi elsajátítás során történő elanyagiasodását. Ezért az emberek gazdasági kötelékeit mint a társadalmi elsajátításban dologi formában is jelentkező kapcsolatokat *a tulajdonviszonyok* közgazdasági fogalma jellemzi. És továbbá, ha a gazdasági viszonyoknak specifikus és tulajdonformaként materializálódott relációi által meghatározott egységes jellegét, azaz a tulajdonviszonyok összességét akarjuk kifejezni, akkor *tulajdont* kell mondanunk.

Eszerint a tulajdon, mint közgazdasági fogalom, a mindenkori gazdasági szerkezet összes vonatkozásait kifejezi. Nem történelmietlen elvontságban, hanem történelmileg adott alakjában beszélni a tulajdonról annyi, mint az anyagi lét termelésében megvalósuló termelési viszonyok *összességéről* beszélni, de a logikai szintézis síkján. A tulajdonban ugyanis a termelési viszonyok összessége

[12] Ekonomika sztran szocialiszticseszkovo lagerja v cifrah 1961. Moszkva 1962. 8. old.

nem mint alkotó elemek egyszerű összege, hanem mint a termelési viszonyok valamennyi mozzanatának történelmileg sajátos, társadalmi-gazdasági relációk által meghatározott szerves egysége jelenik meg. A szocializmusban is alkalmazható az, amit Marx a *Német ideológiá*-ban így fogalmazott meg: „Egyébként munkamegosztás (értsd: tevékenységmegosztás a tőkés és a munkás között – *Sz. K.*) és magántulajdon (értsd tőkés magántulajdon – *Sz. K.*) azonos kifejezések – az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag jelentenek ki."[13]

A szocialista tulajdon az elsajátítás szocialista módjának (társadalmi formájának) és az elsajátítás – termelőerők által meghatározott – színvonalának egysége. Ily módon mint a tulajdon valamennyi konkrét történelmi alakja, a szocialista tulajdon is tartalmaz *meghatározott módon mennyiségi* kapcsolatokat. Így tehát a szocialista tulajdonviszonyok minőségi vonatkozásban a szocializmus társadalmi-gazdasági relációinak, mennyiségi oldalról a technikai-gazdasági relációk kvantitatív mozzanatainak felelnek meg. Kettős hibát követnénk el, ha elvetnénk, hogy a szocialista tulajdonnak is van kvantitatív oldala. Először, olyan kategóriává változtatnánk, amely – miután már teljesen uralomra jutott – csupán hosszú időszakok alatt bekövetkező minőségi változásoknak van kitéve, de nincs kitéve minőségét nem csorbító rendszeres mennyiségi változásoknak. Ez nyilvánvaló elméleti képtelenség. Másodszor, hibásan azt föltételeznénk, hogy egyáltalán lehetséges közgazdasági kategória mennyiségi meghatározottság nélkül. Mintha a szocialista tulajdonhoz nem volna hozzákötve az elsajátításnak bizonyos – bár viszonylag tág határok közt mozgó, de mégis – adott terjedelme. Holott az a hatalmas mennyiségi különbség, ami az elsajátításnak primitív termelőerőkkel és modern termelőerőkkel elérhető terjedelme között fennáll, minőségi különbséget jelent. A szocialista társadalom teljes felépítése szempontjából sem közömbös az, hogy egy-egy ország mennyire tudta kifejleszteni iparát, vagyis – ami ezzel jár – a társadalmi elsajátítás meghatározott színvonalát és szerkezetét.

[13] *Marx–Engels* Muvei. 3. kot Kossuth Konyvkiadó 1960 33 old.

A szocialista tulajdon tehát a szocialista termelési-gazdasági viszonyok egységes egészét tartalmazó kategória. Ezért, ha a szocializmus politikai gazdaságtanának tárgya a szocializmus gazdasági szerkezete, termelési viszonyainak összessége, ezek törvényei és formái, akkor ez *azt* jelenti, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának feladata tanulmányozni a szocialista tulajdon viszonyait, törvényeit, konkrét formáit. A tulajdonviszonyok és a termelési viszonyok összességének tartalmi azonosságát megértve mutatkozik meg, hogy helytelen, de mindenképpen vitatható az a próbálkozás, mely a szocializmus logikai-történelmi alapon rendszerezendő politikai gazdaságtanát a szocialista tulajdonból kiindulva igyekszik felépíteni. Hiszen azt kérdezni, hogy a szocializmus termelési viszonyainak mi az a „sejtje", amelyből a dolgok belső logikájánál fogva e gazdaság többi kategóriái egymással szerves egységükben, az absztrakttól a konkrét felé haladva kifejthetők, ugyanaz, mintha azt kérdeznénk, hogy mely ponton megragadva lehet kibontani a szocialista tulajdon hallatlanul összetett, roppant gazdasági tartalmát.

A marxista közgazdászok vitáiban még nem alakult ki egységes álláspont arról, hogy mivel kellene kezdeni a szocializmus politikai gazdaságtanának rendszerét, ha Marxnak *A tőke* megírásában alkalmazott logikai-történelmi módszerét alkotóan fel akarjuk használni a szocializmus konkrét viszonyaira. Egy azonban elméletileg bizonyosra vehető: a *szocializmus* szerkezetének elemzésében a szocialista tulajdonnak egyrészt úgy kell szerepelnie, mint történelmileg már létrehozott, tehát a logikai elemzés számára eleve adott feltétel, másrészt úgy, mint ami kezdettől tárgya az elemzésnek, amennyiben a különböző kategóriákban is a szocialista tulajdont kell kifejteni, de mindig más és más oldaláról. Más szóval: *a szocialista tulajdon gazdag tartalmát csupán a szocializmus helyesen kidolgozott ketegóriáinak összességén keresztül lehetséges tudományos egzaktsággal kifejteni.*

A konkrét körülmények figyelembevételével alkalmazni kell *A tőke* megírójának következő megállapításait a szocializmus viszonyainak tudományos elemzésében. *A filozófia nyomora* című művében, Proudhonnal polemizálva, Marx ezt írta: „Arra a kérdésre, mi is ez (tulajdon), csak úgy válaszolhatott volna (ti. Proudhon), *ha*

kritikailag elemzi a *»politikai gazdaságtant«* (a klasszikus polgári közgazdaságtant – *Sz. K.*), amely czeknek a *tulajdonviszonyoknak* egészét nem *jogi* kifejezésükben, mint *akarati viszonyokat,* hanem igazi alakjukban, vagyis mint *termelési viszonyokat* foglalta magában."[14]

„A való világban a munkamegosztás és Proudhon úr többi kategóriái (konkurrencia, monopólium, adó, kereskedelmi mérleg, hitel – *Sz. K.*) társadalmi viszonyok, amelyek egészükben alkotják azt, amit ma *tulajdonnak* neveznek: ezeken a viszonyokon kívül a polgári tulajdon nem egyéb, mint metafizika vagy jogi illúzió!"[15]

A TULAJDON MARXI FELFOGÁSÁNAK JELENTŐSÉGE

Sztálin a gazdasági-termelési viszonyok fogalmi körét a specifikus viszonyokra, azaz a gazdasági szerkezet minőségi kritériumaira redukálta. Ezzel kizárta a politikai gazdaságtan feladatai közül a termelőerők szervezési problémáinak vizsgálatát. Ez az álláspontja logikailag ellentmondott annak, hogy az általános közgazdasági törvények létezését elismerte, viszont logikailag összhangban volt a tulajdonformának a termelési-gazdasági viszonyok közt elfoglalt helyére vonatkozó felfogásával.

Sztálin klasszifikálása a politikai gazdaságtan tárgyát alkotó gazdasági-termelési viszonyok elemeiről a következőképpen szólt: „A politikai gazdaságtan tárgyai: az emberek termelési, gazdasági viszonyai. Ide tartoznak: *a)* a termelési eszközök tulajdonformái; *b)* a különböző társadalmi csoportok ebből következő helyzete a termelésben és e csoportok kölcsönös viszonya, vagy mint Marx mondja: »tevékenységek kölcsönös kicserélése«; *c)* a termékek elosztásának teljes mértékben az előbbiektől függő formái. Mindez együttvéve alkotja a politikai gazdaságtan tárgyát."[16]

A gazdasági-termelési viszonyok három eleméről adott sztálini meghatározás több szempontból hibás. Legfőbb fogyatékossága a

[14] *Marx:* A filozófia nyomora. Szikra 1952. 19. old.

[15] Ugyanott 30. old.

[16] *Sztálin:* A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. 72. old.

valóság elméletileg megengedhetetlen leegyszerűsítése. Ez több szempontból is fennáll. Így akkor, amikor nem tesz különbséget forgalmi és elosztási viszonyok között, hanem csak a termékek elosztásának formáiról beszél. Minthogy ezt a kérdést már elemeztük, itt csupán e megkülönböztetés gyakorlati fontosságára kell felhívni a figyelmet.

Ha elosztáson egyszerűen csak termékelosztást értünk, homályban marad a jövedelmek szerepe. A jövedelmek pedig mint elosztási kategóriák a szocialista gazdasági viszonyoknak legalább olyan jelentős elemei, mint a forgalom kategóriái. A tervszerű irányítás anyagi ösztönzési eszközei (és persze a direkt szabályozás eszközei is) nagymértékben éppen az elosztás kategóriáihoz fűződnek, többek között a bérhez, a munkaegységhez, az árhoz, a vállalati nyereséghez, a szövetkezeti jövedelemhez, a prémiumhoz, a forgalmi adóhoz, a jövedelemadóhoz stb. Miért kellene Marxnak a kapitalizmus elemzésében ragyogóan alkalmazott ezen megkülönböztetését éppen a szocializmus tudományos vizsgálatakor elejteni és a jövedelmek tanulmányozását nem tekinteni a közgazdaságtan viszonylag önálló területének? Miért ne elemezze a közgazdaságtudomány a forgalom kategóriáit, például a népgazdasági állóalapok, forgóalapok megtérülési idejét, az anyagi-műszaki ellátást, a felvásárlást, a készletalakulást, a bel- és külkereskedelmet, s általában az áru- és pénzkapcsolatok jelenségeit?

Valószínű, a termelési viszonyok elemeiről adott osztályozáskor Sztálin nem véletlenül korlátozta a forgalmat és a jövedelemelosztást a termékek elosztási formáira. Ez összefügghetett azzal a hibás nézetével, miszerint az áruforgalom hatókörének bővítése gátolja a kommunizmus felé vezető előrehaladást. S általában lebecsülte az anyagi érdekeltség jelentőségét.

Összevontan kezelni a forgalmi és az elosztási viszonyokat – ez ugyan nagyfokú leegyszerűsítése a valóságnak, mégsem ez a sztálini meghatározás legfőbb gyengesége. A nagyobb hiba az, ahogyan a termelési eszközök tulajdonformájának helyét a termelési viszonyok elemei közt kijelöli.

A termelési eszközök tulajdonformája csakugyan az *alapvető* a tulajdonforma történelmileg meghatározott mozzanatainak összességén belül. Tehát a termelési eszközök tulajdonformájától függ-

nek a forgalmi és az elosztási eszközök tulajdonformái, valamint a személyi tulajdon is. Miután pedig a termelési eszközök tulajdonformája a fennálló *termelőviszonyok* specifikus formája, alapjában véve helytálló a formulázásból az, hogy a termelési eszközök tulajdonformája meghatározza a különböző társadalmi csoportok társadalmi-gazdasági helyzetét a termelésben.

De a termelési eszközök tulajdonformái közvetlenül (a tulajdonforma tőle függő egyéb elemeivel együtt) mégis csak a termelőviszonyok specifikus lényegét kifejező elsajátítási formák, s ebben a minőségükben nem képesek visszaadni a gazdasági viszonyok egész tartalmát, beleértve az elsajátítás terjedelmét, színvonalát és egyéb mennyiségi vonatkozásait. Továbbá: a tulajdonformák a tevékenységcsere viszonyait csupán dologi aspektusból, az elsajátítás oldaláról mutatják, és nem mutatkoznak meg bennük közvetlenül a tevékenységcsere viszonyai mint a társadalmi csoportok egymás közti kötelékei. Ez utóbbiakat a tulajdonformák mindig csak feltételezik. Mindebből következik, hogy Sztálin meghatározása kizárja a különbséget tevés lehetőségét a fennálló termelési viszonyok körén belül e viszonyok specifikus, különös és általános oldalai között, valamint a társadalmi-gazdasági és technikai-gazdasági relációk között. Igaz, a tevékenységek kölcsönös kicserélése marxi formulájának belefoglalása a termelési viszonyokról adott sztálini meghatározásba látszólag nyitva hagyja az utat az előtt, hogy a termelési viszonyokat tágabban értelmezzük és az általánosérvényű technikai-gazdasági relációkra is kiterjesszük. Ez azonban csak látszat. Mivel e formula szerint a termelési eszközök tulajdonformája a termelési viszonyok elsődleges meghatározó eleme, és mivel a tulajdonformák főleg a termelési viszonyok specifikus társadalmi-gazdasági relációit fejezik ki, *e meghatározáson belül nem marad hely sem a technikai-gazdasági relációk, sem az általános és a különös mozzanatok számára.* Ebben csúcsosodik ki tehát a meghatározás megengedhetetlenül leegyszerűsítő jellege.

Ily módon, ha a tevékenységek kölcsönös cseréjére vonatkozó marxi megállapítást ténylegesen ki akarjuk szabadítani azon idézőjelek béklyójából, amelybe azt Sztálin nyomán rakni szokták, úgy ezt nem érhetjük el foltozgatással, hanem csak oly módon, hogy a szocialista-kommunista építés gyakorlati követelményeinek, a va-

lóságnak megfelelő differenciáltsággal határozzuk meg és elemezzük a termelési-gazdasági viszonyok fogalmát.

Sztálin leegyszerűsítő felfogásának azonban nem az az egyetlen logikai következetlensége, hogy a termelési eszközök tulajdonformájának általa adott helymeghatározása kizárja, hogy az általánosérvényű mozzanatokat is tartalmazó tevékenységcserét belefoglaljuk a termelési viszonyok rendszerébe. E felfogás még egy másik belső logikai következetlenséget is tartalmaz, mégpedig azt, hogy a különböző társadalmi csoportok kölcsönös viszonyát a gazdasági-termelési viszonyok *egyik* elemének tartja, holott éppen az emberek kölcsönös viszonyai a társadalmi termelés összfolyamatában (újratermelésben) *azok*, amelyek a gazdasági-termelési viszonyok összességét alkotják. Tehát éppen az emberek kölcsönös viszonyai adják azt a fogalomkört, amelynek elemeit helyesen kellene meghatározni.

A társadalmi csoportoknak a termelési folyamatban fennálló kölcsönös viszonyait önmaguk alkotó részének tekinteni – ez tautológia, de elkanyarodás is a szabatos marxi meghatározástól. Marx szerint a „termelési viszonyok azok a viszonyok, amelyekbe az emberek a termelés társadalmi folyamatában akaratuktól és egyéni szándékaiktól függetlenül lépnek egymással". A kérdés helyesen csak így tehető fel: milyen elemekből tevődnek össze a különböző társadalmi csoportok kölcsönös viszonyai, tevékenységcseréjük viszonyai, vagyis azok a viszonyok, amelyekbe az emberek a termelés társadalmi folyamatában lépnek egymással? A válasz pedig erre csak ez lehet: a gazdasági-termelési viszonyok elemeit a szűkebb értelemben vett termelési, a forgalmi és az elosztási viszonyok alkotják. Ezeken belül általános és specifikus mozzanatok egymással kölcsönhatásban, az utóbbiak jellege által meghatározva találhatók.

Azt, hogy Marx a termelési viszonyok elemeit a gazdasági tevékenységek három szférája szerint (termelés, forgalom és elosztás) rendszerezve fogta fel, meggyőzően bizonyítja halhatatlan művének szerkezete. A kapitalizmus gazdasági szerkezetét *A tőke* első kötetében a termelési folyamat, második kötetében a forgalmi folyamat, harmadik kötetében pedig az elosztási folyamat (s ugyanitt ezzel összefüggésben az újratermelési összfolyamat) oldaláról

vizsgálja. Ennek a tagolásnak felelnek meg az egyes kötetek fő kategóriái is: érték, értéktöbblet, munkabér, felhalmozás, koncentráció (I. köt.); körforgás, megtérülés, a társadalmi terméknek mint árutőkének a cserearányai (II. köt.); piaci érték, profit, átlagprofit, kereskedelmi profit, kamat, vállalkozói nyereség, földjáradék stb. (III. köt.). Azt is meg kell jegyezni, hogy – jóllehet Marx, teljes joggal, a megvalósuló viszonyok specifikus tulajdonságaira, s ezek törvényeire irányította a fő figyelmet – *A tőke* valamennyi részében bőven foglalkozik olyan összefüggésekkel is, amelyek általánosabb érvényűek (érték, terméktöbblet, kooperáció és munkamegosztás, a termelés koncentrációja, állótőke, forgótőke, megtérülés, különbözeti földjáradék stb.). S mindez olyan rendszer elemzésénél történt, amelyben a technika hatása antagonisztikus formában, a munkás termelőereje a tőke termelőerejeként jutott érvényre. Annál indokoltabb a gazdasági jelenségeket, folyamatokat sajátos és általános mozzanataik egységében vizsgálni a szocializmus viszonyai között.

A politikai gazdaságtan tárgykörét leegyszerűsítő sztálini meghatározás még egy következetlenséget foglal magában. Azt a logikai ellentmondást, hogy a termelési viszonyok egyik elemét, a termelőviszonyokat *dolgok elsajátításának* aspektusából (a termelési eszközök tulajdonformája szempontjából) ragadja meg, a termelési viszonyok másik elemét (a társadalmi csoportok kölcsönös viszonyát) mint *funkcionális* vonatkozást (a tevékenységek cseréjét), végül pedig az elosztással megvalósuló viszonyokat megjelenési *formáikon* keresztül állítja elénk. Holott a termelési eszközök tulajdonformájának és az elosztás formáinak is megvan a maguk funkcionális oldala, s ugyanakkor nemcsak a termelőviszonyok, hanem a forgalmi és az elosztási viszonyok is megjelennek sajátos tulajdonformákban.

Az egymástól eltérő szempontok keveredése itt azt eredményezi, hogy a gazdasági szerkezet elemeiről, oldalairól nem kapunk teljes képet sem az egyik, sem a másik szempont szerint. Nem áll előttünk a gazdasági viszonyok összessége sem a tevékenységek szféráinak *teljes* metszetében (termelési, forgalmi és elosztási viszonyok), sem az elsajátítás összes szféráinak dologias metszetében (a termelési eszközök, a forgalmi eszközök, az elosztási feltételek és

a fogyasztási javak tulajdonformái). Ennélfogva arról a kölcsönös kapcsolódásról sem kapunk átfogó képet, amely szükségképpen fennáll egyfelől a termelőviszonyok és a termelési eszközök tulajdonformája, másfelől a forgalmi és az elosztási viszonyok, valamint a forgalmi eszközök és az elosztás tulajdonformái között.

Végül, Sztálin meghatározása alapján sehogy sem alkothatunk képet arról, milyen összefüggés van *a tulajdonviszonyok* és *a termelési viszonyok* között, hogy egyáltalán mit tartalmaz a tulajdon közgazdasági fogalma valamely történelmileg meghatározott társadalmi alakulatban. Mivel a meghatározás a tulajdon fogalmát csupán mint a termelési eszközök tulajdonformáját öleli fel, úgy tűnik, hogy a tulajdon köre a gazdasági viszonyok vonatkozásai közül is csupán a *termelőviszonyok specifikus* dologi mozzanataira korlátozódik. E meghatározás szerint tehát a tulajdonviszonyok fogalma nem a termelési viszonyok *összességét* elsajátítási aspektusból kifejező közgazdasági kategória, hanem csupán a termelési viszonyok egyik (bár alapvető) mozzanata.

Ez azonban ellentétben áll Marx álláspontjával, amely egyedül elfogadható és amelyet a kapitalizmus és a szocializmus története egyaránt igazolt.

Ismét csak *A tőké*-re kell hivatkoznunk. Ha Marx a tőkés tulajdonviszonyokat a tőkés gazdasági-termelési viszonyok egyik elemének, mégpedig az alapvető elemének tartotta volna, teljesen érthetetlennek tűnne, miért *nem* szentelt fő művében legalább egy külön fejezetet a tőkés tulajdonviszony elemzésének. Amennyiben ezt nem tette, annak oka csak egy lehet: *A tőke* megírásának idején sem változott meg az az álláspontja, amit *A filozófia nyomorúsága* című korábbi művében vallott: „A polgári tulajdont meghatározni tehát annyit jelent, mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni."[17]

Ennek bizonyítása végett hivatkozni lehet *A politikai gazdaságtan bírálatához* című munkájának híres *Előszavára*. E műre közismerten a nézetek megfogalmazásának klasszikus precizitása a jellemző. „A társadalom anyagi termelőerői, fejlődésük bizonyos fokán, ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal,

[17] *Marx–Engels* Művei. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1959. 158. old.

vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal *a tulajdonviszonyokkal,* amelyek között eddig fejlődtek."[18] (Az én kiemelésem – *Sz. K.*)

Ezért bátran állíthatjuk, ha a *A tőké*-ben nincs is külön fejezet szentelve a tőkéstulajdonnak, mégis három köteten keresztül Marx mást sem tett, mint feltárta a tőkés-magántulajdon közgazdasági tartalmát, vagyis a tőkés gazdasági viszonyok sajátos mozgástörvényeit.

A tulajdon-fogalom gyakorlati fontosságával is érdemes foglalkozni. Nem jelenti-e a tulajdon valóságos szerepének leértékelését, ha azt közgazdaságilag a fennálló termelési viszonyokat sajátos szintézisként összesítő kategóriának tekintjük? Általánosságban azt lehet felelni erre a kérdésre, hogy valamely jelenség, kategória tényleges szerepét senki sem értékeli alá jobban, mint az, aki tévesen ítéli meg ennek a helyét a valóságos viszonyokban.

Konkrétan szemügyre véve, még inkább kiderül a kérdés feltevésének alaptalansága. Mert ha azt mondjuk, hogy a tulajdon nem más, mint a termelési viszonyok összes elemeinek a specifikus relációk jellege által meghatározott egysége, akkor ezzel nemcsak a *valóságnak megfelelőbbet,* hanem *többet* is mondunk ki a tulajdon jelentőségéről, mint a sztálini meghatározás, amely a tulajdont csupán a termelési eszközök tulajdonformájára leszűkítve, tehát csak mint a gazdasági szerkezet *egyik* dologi és specifikus vonatkozását veszi figyelembe.

Egyébként a tulajdon és a tulajdonviszonyok helyes értelmezése egyáltalán nem zárja ki annak elismerését, hogy a tulajdonforma többi eleme a termelési eszközök mindenkori tulajdonformájától függ, hogy a termelési eszközök tulajdonformája sajátos módon mindig a termelőviszonyok specifikus lényegét képviseli, s így *ebben a minőségben* alapvető szerepet játszik a fennálló termelési viszonyok rendszere, vagyis a gazdasági szerkezet *jellegének* a meghatározásában.

Amit ez az értelmezés kizár, az két dolog. Először is azt, hogy a termelési eszközök tulajdonformáját mint a szűkebb értelemben vett termelés viszonyainak jellegzetes dologi vonatkozását elvá-

[18] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. 5. old.

lasszuk – miként Sztálin tette – maguktól ezektől a viszonyoktól. Másodszor azt zárja ki ez az értelmezés, hogy a tulajdont a termelési viszonyok első számú elemének tegyük meg (vagyis, hogy a tulajdont tautologikusan önmaga részének tekintsük), s ezzel a technikai-gazdasági relációkat, valamint az összes általános- és különösérvényű mozzanatokat száműzzük a gazdasági alap területéről.

Milyen következményekkel járna, ha a tulajdont a termelési eszközök tulajdonformájára redukálnánk? Például azzal, hogy nem értenénk meg egészükben azokat a kritériumokat, amelyek közrejátszanak az egyes társadalmi csoportok *sajátos* társadalmi helyzetének meghatározásában. (Gondoljunk csak a mérnökre és a munkásra, akik a kapitalizmusban – ellentétben a tőkéssel – egyaránt nem tulajdonosai a termelési eszközöknek. A munkaszervezetben betöltött különböző helyzetük és jövedelmük megszerzésének eltérő módja miatt mégsem tartoznak a termelés ugyanazon osztályszereplői közé.) Ellenben, ha a tulajdont a termelési viszonyok összességeként fogjuk fel, mód nyílik e sajátos kritériumok *együttes* figyelembevételére általában, különösen pedig a kommunizmus építésének korszakában, amikor éppen az a feladat, hogy megteremtsük az osztály- és társadalmi különbségek maradványainak felszámolásához szükséges feltételeket.

És milyen következménnyel járna az, ha a technikai-gazdasági relációkat a szocialista társadalom gazdasági alapjából a termelőerők területére „száműznénk". Azzal, hogy lebecsülnénk a népgazdaság tudatos irányításában e relációk fejlesztésének jelentőségét, egyáltalán azt, mit jelent a létrehozott állami és szövetkezeti tulajdonformák „tartalommal való megtöltése" – ami szükséges és döntő feltétele hazánkban a szocializmus felépítésének –, vagy mit jelent a kommunizmus építése idején a szocialista tulajdon fokozatos átalakítása kommunista tulajdonná.

A tulajdon közgazdasági fogalmának elhatárolásával a tulajdon jogi értelmezésétől, és általában a tulajdonviszonyok valóságos szerepének megvilágításával tudunk helyes orientációt adni azon népek számára is, amelyek napjainkban a szocialista építés útját keresik és választják. Ha ugyanis a tulajdont a gazdasági viszonyok összességét kifejező jelenségnek tekintjük, akkor egyrészt nem homályosítjuk el azt a tényt, hogy a népelnyomó osztályok politikai

hatalma végső soron gazdasági hatalmukon nyugszik, hogy kizsákmányolási rendjük a magántulajdonban testesül meg, másrészt rávilágítunk a szocializmusba való forradalmi átmenet központi feladatainak szükségszerű sorrendjére. E sorrend szerint első számú feladat a régi *politikai hatalom* (a reakciós osztályok elnyomó – fegyveres, adminisztratív – erejének) megdöntése, s helyette a munkásosztály (a kizsákmányolt néptömegek) államhatalmának a megteremtése. A második feladat a termelési eszközök (s ezen az alapon a forgalmi és elosztási eszközök) *különböző magántulajdonformáinak* felszámolása, amiben a kizsákmányoló osztályok közakarattá nyilvánított, s törvényekkel szankcionált gazdasági *osztályakarata* és érdeke koncentrálódott; államosítással megkezdeni a régi tulajdonviszonyok helyett új tulajdonviszonyok kiépítését. Mindez azonban az új társadalom felépítése szempontjából „csak" a történelmi kezdet. Mert ha a tulajdon nem más, mint a gazdasági viszonyok sajátos egysége, akkor a tulajdonformák megváltoztatása roppant fontos szerepe dacára is csupán lendületes elindítója, de semmiképpen sem betetőzője a tulajdonviszonyok mélyreható átalakulásának. Ezután kerül sor a harmadik, rendszerint a legbonyolultabb feladatra: a szocialista tulajdonformának a népgazdaság egészére történő további kiterjesztésével egyidejűleg *a termelés, a forgalom és az elosztás egész folyamatát oly módon megszervezni, hogy a gazdasági élet minden pontján akadálytalanul és egyre magasabb fokon valósulhasson meg a közvetlen társadalmi elsajátítás.*

Ezért írta Lenin „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikkében, hogy „Az állam igazgatása feladatának, amely most a szovjethatalom elsőrendű feladatává vált, megvan még az a sajátossága is, hogy most – és a civilizált népek legújabbkori történetében alighanem első ízben – olyan igazgatásról van szó, amelyben nem a politikának van a legnagyobb jelentősége, hanem a gazdaságnak."[19]

Az utóbbi feladat teljesítése feltételezi a termelőerők fejlesztését (iparosítás), ennek kapcsán a társadalmi és a szocialista nemzetközi munkamegosztás, kooperáció elmélyítését, a tervgazdálko-

[19] *Lenin:* A szovjethatalom soron levő feladatai. Társadalmi Szemle, 1962. 11. sz. 78. old.

dás egész mechanizmusának és intézményeinek kialakítását. Az, hogy a termelőerők és a technikai-gazdasági relációk gyors fejlesztésével kiteljesítsék a létrehozott szocialista tulajdonformák tartalmát, olyan országok népgazdaságában különös jelentőségű, amelyek viszonylag elmaradottabb gazdasággal léptek szocialista útra. Ennek nem kis szerepet kell játszania annak a történelmi tendenciának a megvalósulásában, miszerint a szocialista országok gazdasági színvonala a termelés és az életszínvonal általános növekedése alapján nivellálódik. Nem szabad figyelmen kívül hagyni *a szocialista elsajátítás* nem lényegtelen *mennyiségi* különbségeit, amelyek egyes nemzetgazdaságok anyagi-technikai bázisának és ez alapon technikai relációinak különböző fejlettsége miatt fennállhatnak. Ha ezt tennénk, elszakadnánk a valóságtól.

És mit jelentene a szocializmus közgazdaságtudománya számára az, ha dogmát csinálnánk Sztálinnak a tulajdonról alkotott felfogásából? Megmaradást a felfogásnak azon az alacsony színvonalán, amely a szocialista tulajdon közgazdasági fogalmát a tulajdon jogi fogalmává szegényíti, de ezt is megfosztja a tulajdonjogban fellelhető életrevalóságától.

Innen ered aztán egyes politikai gazdaságtani tananyagoknak az a hibája, hogy a „szocialista tulajdon" címszó alatt megelégszenek az állami, a szövetkezeti és a személyi tulajdon felszíni leírásával: a tartalom kifejtése helyére a puszta forma leírása kerül. Mivel pedig a jogi formák változása rendszerint csak követheti a gazdasági tartalmukban végbemenő – gyakran egészen rejtett, de nemegyszer messze előremutató – változásokat, a jogi forma viszonylagos stabilitásának ígérete bénítja a formák mögé hatolni szándékozó kutatók igyekezetét, ha egyáltalán el nem vágja ennek útjait.

Ha nem mondjuk ki, hogy a tulajdon a gazdasági-termelési viszonyok összességének sajátos egységét képviselő kategória, akkor éveken át tartó meddő vitákra adunk alkalmat. Gondoljunk csak arra a polémiára, amely arról folyt, hogy mi a szocializmusbeli árutermelés létoka, vajon a szocialista tulajdon két formája-e, avagy pedig a gazdasági elkülönültségnek az állami szektorban is meglevő maradványai; s ha az utóbbi az igaz, úgy ez az elkülönültség csak gazdasági-e, avagy maradványaiban kimeríti a

tulajdoni elkülönültség kritériumait? Holott ha Marx nyomán a valóságnak megfelelően értelmeznénk a tulajdon és a gazdaság kapcsolatát, akkor természetes volna az, hogy a gazdasági elkülönültség maradványainak létezése magában rejti a tulajdoni (nem tulajdonosi!) elkülönültség tényét is.

A tudomány számára is tobbet jelent, ha a tulajdont Marx szellemében, teljes tartalmi gazdagságában fogjuk fel. Ahol ugyanis már szocialista tulajdonformák uralkodnak – s főképp ha azok a népgazdaság egészére kiterjednek –, éppen a tulajdonviszonyok megszilárdítása és tökéletesítése kívánja azt, hogy *a közgazdaságtudomány főleg azokat a problémákat kutassa, vizsgálja elméletileg, amelyek az anyagi-technikai bázis fejlesztése során konkrétan felmerulnek, és amelyeknek megoldása hozzájárul a mind bonyolultabbá váló gazdasági összefüggések helyes felismeréséhez, megértéséhez, s e viszonyok törvényeinek következetes alkalmazásához.*

A tulajdon fogalmának sematikus felfogása más tekintetben is ugyanilyen útra visz. Nehezíti a gazdasági szerkezet és a gazdálkodási forma kölcsönös kapcsolatainak megértését és e kapcsolatok törvényszerűségeinek mélyebb elemzését. Az egyes emberek, társadalmi csoportok léthelyzete nem kizárólagosan és nem egyszerűen a termelési eszközök tulajdonformájától függ. Bár ez utóbbiak alapvető jelentőségűek, mégis a gazdasági-termelési viszonyok összessége az, ami meghatározza a társadalomban az emberek, a társadalmi csoportok helyzetét, s ezen keresztül létérdekeiket. Létérdekeik viszont tömeges társadalmi-gazdasági cselekvéseik mozgatórugói, s mint ilyenek, aktív szerepet játszanak a gazdasági cselekvések, folyamatok külső formáinak, tehát a mindenkori gazdálkodási formáknak az alakulásában. Az érdekviszonyok a tulajdonviszonyok egész rendszerén alapulnak. Az egyéni, az osztály- és a társadalmi érdeket ugyanis egyrészt az elsajátítás *módja* szabja meg, másrészt az érdekek az elsajátítás *mennyiségének* megtartására, növelésére irányulnak. Ennélfogva az érdekviszonyok mozgása, s ezzel a gazdálkodási formák fejlődése a tulajdon összmozgását fejezi ki. A tulajdonviszonyok funkciója a gazdálkodási formák tekintetében tehát a közvetítés. S éppen e közvetítő funkció megértése elé gördít akadályt az, aki a tulaj-

dont a termelési eszközök tulajdonformájára redukálja, hiszen így a tulajdon csupán a gazdasági-termelési viszonyok alapeleme lehet, s szerepe pusztán az, hogy közvetíti a termelőerők és a termelési viszonyok kapcsolatait. Ez a nézet először is összeférhetetlen azzal a sarkalatos igazsággal, miszerint a társadalom tagjainak, osztályainak, a társadalom egész felépítményének alapja a tulajdon. Másodszor teljesíthetetlenné teszi azt a követelményt, hogy a közgazdaságtudomány a gazdasági rendszer jelenségeit a termelési viszonyok és a gazdálkodási formák egységében vizsgálja, s ezzel a népgazdaság tervszerű irányításának gyakorlatát növekvő hatékonysággal szolgálja.

Általában: a szocializmus politikai gazdaságtanának sorsdöntő kérdése, hogy a tárgykörét képező termelési-tulajdonviszonyokat teljességükben fogják fel.

Napvilágot látott valamikor az a nézet, amely a politikai gazdaságtan sorsát a kapitalizmusbeli áruviszonyok létéhez próbálta hozzákötni. Rosa Luxemburgnak és Buharinnak ezt a nézetét Lenin élesen bírálta. Rámutatott, hogy a politikai gazdaságtan bizonyos törvényei, például a termelés két osztályának viszonya, a kommunizmusban is érvényben maradnak. Az idő Lenin igazát bizonyította. A marxista–leninista politikai gazdaságtan szerepe a kommunizmus építésével nem csökken, hanem növekszik. A kommunizmus építése egyre inkább szükségessé teszi – a szocialista gazdaság ma még korántsem kidolgozott minőségi kritériumainak további feltárása mellett – mind az anyagi-technikai bázis fejlődésével összefüggő technikai-gazdasági relációk, mind a szocialista tervgazdálkodás nemzeti és nemzetközi fejlődésével összefüggő formák tudományos tanulmányozását. Éppen ezt gátolja a termelési-tulajdonviszonyok rendszerét sematizáló álláspont, mert azzal, hogy a politikai gazdaságtan tárgyát lényegében a gazdasági szerkezet minőségi kritériumaira igyekszik szűkíteni, akarva, nem akarva elméleti alapot teremt e tudomány sorsára vonatkozó ama pozíció más formában való felmelegítéséhez, amely felett Lenin is, az idő is réges-rég pálcát tört.

A GAZDÁLKODÁSI FORMA MOZZANATAINAK CSOPORTJAI

Ha a gazdasági rendszer egészében véve a termelőerők történelmileg meghatározott formája, a gazdasági rendszeren belül a gazdálkodás rendszere az adott gazdasági szerkezet sajátos történelmi formája. Ez a következőket jelenti:

1. A termelőerők, a technika fejlődése a gazdasági-termelési viszonyokon keresztül, azok segítségével, illetve akadályozásuk ellenére hat a gazdálkodási formára, s ez utóbbi változása is ezen keresztül hat vissza a termelőerők fejlődésére.

2. A gazdálkodási forma egyes oldalai – a gazdasági tevékenységek szférájának megfelelően – egyszersmind a termelési viszonyok formái. A gazdálkodásnak az anyagi termelés szférájában elterjedt formáié az elsődleges szerep a forgalom és az elosztás konkrét formáival szemben. (A gazdasági-termelési viszonyok és formáik összetartozása oly szoros, hogy igen gyakran a gazdálkodási forma gyakorlatban használatos elnevezését alkalmazzák a tartalmukat kifejező kategória tudományos jelölésére. Elég utalni a tőke, a bér, az ár, az áru esetére.)

3. A gazdálkodási forma a technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági viszonyoknak egyaránt létformája, tehát konkrét mechanizmusa mind az általános, mind a sajátos gazdasági törvényeknek. Az általános és a sajátos relációk együttes meghatározói a gazdálkodási forma elemeinek, mégis úgy tűnik, hogy különbség van a tekintetben, mit határoz meg az egyik, és mit a másik. A gazdálkodási forma uralkodó jellege (szocializmusban: tervszerű jellege), s ebből következően a gazdálkodási forma egyes elemeinek konkrét társadalmi funkciója (kinek az érdekeit szolgálják) a specifikus gazdasági viszonyoktól függ. Ezzel szemben az általános gazdasági relációk többnyire nagyon aktívak a gazdasági forma elemeinek felszíni változatai és e formák külsődleges funkcionálási módja iránt.

Az például, hogy a munkabér a munkaerő-áru értékkifejezése-e, és hogy mint gazdálkodási forma a tőkések vagy a dolgozók eszköze-e, teljes mértékben az uralkodó gazdasági viszonyok jellegétől, tehát a gazdasági szerkezet specifikus tulajdonságaitól függ. De annak szükségszerűsége, hogy mikor, melyik területen, milyen konk-

rét bérforma alkalmazása célszerűbb (időbér, darabbér, prémiumos időbér), nagyrészt a technikai színvonallal kapcsolatos általános relációkon múlik.

Sokáig azt tartották, hogy a szocialista elosztás elvének az egyenes darabbér valamely változata felel meg. A gyakorlati tapasztalat azonban megmutatta, hogy ez a darabbér-forma a technika bizonyos fejlettségi fokán célszerű akár a profit elve, akár a szocializmus elve szempontjából. Ott ti., ahol a termelés gépesített, de a termelési eredmény mennyisége nagymértékben függ a munkás ügyességétől, koncentráló képességétől. Amikor azonban a mennyiségre törekvés a minőség rovására megy, s nagy értékű munkatermékek válhatnak selejtté, s amikor rátérnek az automatizálásra, akkor a prémiumos időbér (vagy ennek valamely változata) bizonyul előnyösebbnek mind tőkés, mind szocialista üzemben. Nem meglepő tehát, hogy ez utóbbi bérforma alkalmazási köre egyre bővül a tőkésországoknak és a szocialista országoknak azokban az iparágaiban, amelyekben az automatizálás előrehaladt. Az eset szemléltetően érzékelteti, miként befolyásolják a fennálló gazdálkodási rendszer egyes elemeinek konkrét formáit az – e formák specifikus funkcióitól bizonyos mértékben független – technikai-gazdasági relációk.

A gazdálkodás különböző általános és specifikus törvényszerűségek által meghatározott formái tehát a mindenkori gazdasági rendszer felszínének a jelenségei. Ebből következik, hogy a gazdasági viszonyok mindenkori személyi hordozói a szükségszerűségek viszonylag tág határai között választhatják meg, hogy milyen keretek közt, mikor és mely pontokon alkalmazzák és módosítják e formákat. Ily módon e viszonylag tágabb határokon belül bármely rendszerben a gazdálkodási forma úgy fogható fel, mint az objektív gazdasági-termelési viszonyok, illetve ezek sajátos egységét jelentő tulajdonviszonyok által megszabott *érdekviszonyok* mozgásformái, az érdekeken nyugvó *akarati viszonyok* objektiválódott megtestesítői.

Noha a tulajdonformák már maguk is a társadalmi (osztály-) akarat eredményei, amennyiben meghatározott történelmi körülmények közt az akkor haladó társadalmi erők politikai akaratának érvényre jutása nyomán születnek és stabilizálódnak, mégis a tulajdonviszo-

nyok jelentik az érdekviszonyok általános alapját. Arra, hogy meghatározott tulajdonformákat hozzanak létre, közvetlenül az a sajátos léthelyzet indítja őket, amit ezek az erők a forradalmi átmenet előtti, majd az azutáni időszakban elfoglalnak. Így a tulajdonviszonyok által meghatározott érdekek létérdekek, amelyek alapvető mozzanatai a gazdasági-társadalmi érdekeknek, és e minőségükben elsőrendű szerepük van a gazdálkodási forma elemeinek alakulásában. A gazdasági-termelési viszonyok képviselőinek érdekei szabják meg azt, hogy a gazdasági formák (gazdálkodási elemek) milyen konkrét változatát, a meglevő formák milyen változtatását tartják célszerűnek, s akarják megvalósítani. Ha objektív léthelyzetükből adódó pozícióik érvényre engedik jutni akaratukat, vagyis amennyiben akaratuk megfelel a gazdasági viszonyok jellegének, akkor úgy tűnik, hogy a gazdasági formák, *döntések, elhatározások* termékei.

Elmélyül e látszat, ha a fennálló gazdasági viszonyok uralkodó képviselőinek akarata *államilag* kinyilvánított akarattá válik. S hogy azzá váljék, eléggé szükségszerű, mivel a termelés uralkodó osztályszereplőinek közös érdekük fűződik pozícióik rendezettségéhez. Kizsákmányoló társadalmakban az akarati viszonyok rendezettsége állami jogszabályok útján általában utólag – mint a végbement változások szentesítése – áll elő. Ennek ellenére a kapitalizmusban is előfordulhat, sőt, az állami monopolkapitalizmus erősödésével egyre gyakoribb az, hogy a túlhaladott formák megtartásában érdekelt erők ellenállásának leküzdéséhez, tehát a gazdálkodási forma megváltoztatásához mindjárt állami intervenció, a régi szabályok állami módosítása járul. A szocialista viszonyok között viszont rendszeressé válik az a gyakorlat, hogy a tervgazdálkodás formáit előzetes gazdaságpolitikai döntések és jogszabály-módosítások, vagy új törvények, rendeletek alapján változtatják meg. Ez a gyakorlat teljes mértékben megfelel a szocialista gazdasági rendszer tervszerű jellegének, amely előrelátást és magas fokú szervezettséget kíván.

Így érthető, hogy a gazdálkodási forma konkrét alakjai a gazdaságpolitikai döntések, s az állami jogalkotás eredményeinek tűnnek. A velük kapcsolatos döntések és jogszabályok születése nem véletlen, hanem az objektív gazdasági viszonyok és az általuk meg-

határozott érdekviszonyok változásaiban rejlő objektív határok között mozog. Persze ezeket átmenetileg figyelmen kívül is lehet hagyni, de ez mégsem módosít azon a tényen, hogy az uralkodó gazdasági viszonyokat képviselő személyek – szocializmusban az állam mint a társadalom központi képviselete – számára a gazdasági élet e felszíni formái eszközök érdekeik érvényre juttatásában. Nem meglepő tehát az, hogy a gazdálkodás konkrét formái át vannak szőve jogi, s a szocializmusban főként gazdaságpolitikai mozzanatokkal.

A gazdasági viszonyoknak ezek a külső alakjai tehát kettős hatás alatt állnak: egyfelől a gazdasági szerkezet objektív törvényei hatnak rájuk, másfelől a többé-kevésbé tudatosan érvényesített gazdaságpolitika, jogszabályozás. Vagyis a gazdálkodási forma elemei a gazdasági alap és a társadalmi felépítmény találkozási pontjain helyezkednek el. Innen adódik a bizonytalanság, hogy ezek az elemek az alaphoz, vagy a felépítményhez tartoznak-e. A gazdálkodási tevékenység akarati, jogi, állami (tehát elhatározásbeli és eszmei) mozzanatai a társadalmi felépítmény szférájába tartoznak. Ugyanakkor e jelenségnek van egy másik oldala: ez a gazdálkodási forma. A gazdálkodási forma a maga történelmileg objektiválódott, s végső soron belső szükségszerűségek által determinált alakjainak összességével a társadalom gazdasági alapjának szerves része.

Abban, hogy a gazdálkodási forma tudati, akarati mozzanatokkal, állami meggondolásokkal kapcsolatos, semmi különös sincs. Ilyen kapcsolattól a gazdasági tevékenység egyetlen szférája sem mentes. Amióta ember él a földön, létfenntartó tevékenységét célszerűség jellemzi, mégha tudatos tevékenységének társadalmi eredményei a spontán fejlődés idején el is tértek az előzetesen kitűzött céljától. S ha ez nem zavar bennünket annak elismerésében, hogy a gazdasági tevékenységekben realizálódó objektív termelési viszonyokat a gazdasági alap tartozékainak tekintsük, miért kellene más álláspontra helyezkedni akkor, ha e viszonyok ugyancsak objektíve meghatározott – s tőlük el nem választható – konkrét létformáiról van szó?

A világ bármely jelenségének meghatározottsága sohasem csak tartalmi, hanem formai meghatározottság is. A gazdálkodási forma

sem szakítható el tartalmától, a gazdaság szerkezetét alkotó termelési viszonyoktól. Minden ellenkező eljárás a gazdasági szerkezet és a gazdálkodási forma mesterséges szembeállítására vezet. Ez pedig azzal a veszéllyel jár, hogy a közgazdaságtudomány a gazdasági élet konkrét megnyilvánulási formáit nem tekinti tárgykörébe tartozónak. Legjobb esetben ezek létének általános szükségszerűségeit tanulmányozza, de azokat a konkrét törekvéseket, hajtóerőket, amik a formákat áthatják, állandó mozgásban tartják és változtatják, már kiejti látóköréből. Holott a mélyebb szükségszerűségek éppen ezeken a „szubjektív" törekvéseken, hajtóerőkön keresztül determinálják a gazdasági formák alakulását, s nem ezektől függetlenül. Engels álláspontja ebben a kérdésben teljesen egyértelmű: a gazdasági fejlődés megértése végett a közgazdaságtannak is vizsgálnia kell „azokat a mozgatóerőket, amelyek ... a cselekvő tömegek és vezetőik ... fejében ... mint tudatos indítóokok tükröződnek vissza ... ez az egyetlen út, amely azoknak a törvényeknek nyomára vezethet bennünket, amelyek nagyjában és egészében az egész történelmen, valamint az egyes korszakokban és országokban uralkodnak".[20]

Mivel tehát az emberek gazdasági tevékenységüket szándékosan – szocializmusban nagyrészt központi döntések és szabályozás keretei között – végzik, a gazdálkodás felszíni jelenségeinek, tömeges motívumainak tanulmányozása a közgazdaságtudomány elsőrendű feladata. Ha nem akar elszakadni a gyakorlattól, s nem akarja termelési viszonyok absztrakt sémáinak meddő vázolására kárhoztatni magát, akkor a gazdasági élet törvényszerűségeit konkrétan, éppen e formákból *kiindulva* kell feltárnia, majd pedig következtetéseiben *vissza kell térnie* e formákig, mint amelyekben a törvényszerűségek konkrétan érvényre jutnak.

Az a tény, hogy a gazdasági viszonyokat és formáikat mesterségesen szembeállították egymással, hosszú ideig akadályozta elméletileg valóságos gazdasági kérdések beható tudományos vizsgálatát, amelyek gazdaságpolitikai síkon vetődtek fel. Ebből adódott többek közt az a képtelen felfogás, miszerint ami a gazdaságpolitika

[20] *Marx–Engels:* Válogatott Művek. II. köt. 388–389. old.

tárgya, az nem lehet a politikai gazdaságtan tárgya. Itt az ideje, hogy elvessük e felfogást és helyére állítsuk a gazdasági rendszer egységéről vallott felfogást.

Az elmondottakból következik, hogy egyet kell érteni azzal a koncepcióval, melyet Hegedüs András képvisel, s amelyet először rendszerezett formában ő dolgozott ki.[21] Hegedüs András érdeme, hogy ráirányította a figyelmet a gazdálkodási forma vizsgálatára, s meggyőző erővel bizonyította az ilyen vizsgálatok gyakorlati szükségességét.

Az, amit e tanulmányban a gazdálkodási forma fogalmával jelölünk, a szocializmust illetően tartalmilag lényegében azonos azzal, amit Hegedüs András a tervgazdálkodás konkrét rendszerének nevez, s amin érti „... a szocialista termelési viszonyokat realizáló konkrét gazdasági formák dinamikus egységét... bizonyos népgazdaságban, meghatározott időszakban".[22] Szóhasználatát itt azért nem vesszük át, mert e tanulmány a gazdálkodás kérdésével csak mint a gazdasági rendszer külsődleges oldalával foglalkozik, s meghozzá nem is abban a konkrét alakban, ahogyan adott szocialista népgazdaság bizonyos fejlődési szakaszában megvalósul, hanem általában és elvileg. Azt meg nemcsak ennél a fogalomnál, hanem a gazdasági élet bármely relációját kifejező fogalomnál is feltételezzük, hogy a vele kifejezett jelenség minden társadalomban, minden országban, és annak valamennyi fejlődési szakaszán mindig teljes konkrétságában, tehát az adott népgazdaság, adott időszak sajátos körülményeinek megfelelően létezik. Ezért a kutatásnak akkor is számolnia kell a vizsgált jelenség konkrét sajátosságaival, ha különben a jelenség fogalmát nem látjuk el a „konkrét" jelzővel.

De nemcsak a fogalom tartalmának meghatározásában értek egyet Hegedüs Andrással, hanem sarkalatos tételeivel is: 1) a gazdasági formákat a társadalom alapjának körébe kell sorolni; 2) hogyan kell megvilágítani azokat a kapcsolatokat, amelyek ezeket a formákat a termelőerők, a termelési viszonyok, a gazdasági törvé-

[21] Lásd „A tervgazdálkodás konkrét rendszeréről". Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. és „A tervgazdálkodás konkrét rendszere kutatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése." 1961. 12. sz.

[22] Kozgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. 1423. old.

nyek, a gazdaságpolitika, s általában a gazdasági cselekvésben levő tudati tényezők mozgásához fűzik; 3) miként kell körvonalazni a tervgazdálkodás fejlődésszakaszait és fejlődésirányait; 4) a tervgazdálkodási forma sem egészében, sem egyes elemei tekintetében nem esik kívül a politikai gazdaságtan tárgykörén, ellenkezőleg, ezek vizsgálata nélkül nagy a veszélye annak, hogy a közgazdaságtan a termelési viszonyokat az élettől elvonatkoztatva, tehát dogmatikusan tárgyalja. Amivel ezt ki kell egészíteni, talán az, hogy azokat a meghatározottságokat, amelyeket a gazdálkodási forma elemeiben a termelőerők okoznak, többnyire nem közvetlennek, hanem az általános *gazdasági* relációk (törvényszerűségek) *által közvetítetteknek* tartjuk.

Foglalkozni kell azonban a tervgazdálkodási forma elemeinek Hegedüs András által adott csoportosításával. Ezzel kapcsolatban ugyanis bizonyos problémák adódnak akkor, ha a tervgazdálkodási formát témánk aspektusából közelítjük meg. Amíg Hegedüs András formai oldalról megközelítve osztályozta a tervgazdálkodás elemeit, addig mi a gazdasági szerkezet, a termelési viszonyok oldaláról vizsgáljuk a kérdést. Minthogy ugyanezen jelenségről van szó, aminek szerkezeti felépítése objektíve adott, természetesen az egyes csoportok *értelmezésében* lehetnek köztünk további tisztázásra szoruló eltérések.

Hegedüs András a gazdasági formákat (a gazdálkodási forma mozzanatait) a következő három csoportba sorolja:

„1. *A gazdasági intézmények és szervezetek,* amelyek keretében megvalósul a munkakörök elkülönülése és egymáshoz való kapcsolódása . . .

2. *A gazdálkodási forma;* vagyis a szervezetek és intézmények keretében lezajló *gazdasági tevékenység módja,* amelynek döntő mozzanatait általában rendeletek, utasítások szabályozzák, de amely a gazdasági élet gyakorlatában alakul ki mint objektív társadalmi-gazdasági jelenség. Ide tartoznak olyan gazdasági formák, mint az állóeszköz-gazdálkodás, az anyaggazdálkodás módja stb. . . .

3. *Az elosztási formák,* amelyek egyben az *anyagi érdekeltség* megjelenési formái. E csoportba olyan gazdasági formák sorolhatók, amelyek szerint a fogyasztási alap elosztása történik, tehát azok a

bérezési, jutalmazási, premizálási stb. formák, amelyek egyéni vagy kollektív anyagi érdekeltséget valósítanak meg."[23]

Mielőtt e csoportosítást elemeznénk, beszélni kell azokról a kritériumokról, amelyeket elméletileg helyes, gyakorlatilag célszerű figyelembe venni a tervgazdálkodási forma elemeinek a csoportosításakor.

Első kritérium az, hogy a tervgazdálkodás elemei itt csak mint a *gazdasági rendszerhez tartozó elemek*, és nem mint felépítményi elemek jöhetnek számításba. Ez mindenekelőtt annyit jelent, hogy azok az akarati, jogi, tudati, gazdaságpolitikai, államhatalmi és politikai mozzanatok, amelyek átszövik az egész gazdasági életet, tehát a tervgazdálkodás egész rendszerét, nem tartoznak az osztályozásra kerülő tényezők közé. Ezek a mozzanatok a szocializmus *társadalmi-gazdasági irányításának a rendszeréhez* tartoznak, ami sokkal szélesebb körű, mint a tervgazdálkodás rendszere. Az utóbbi az előbbinek csupán egyik, bár alapvető része. Tehát a gazdasági életnek azokat a tényezőit kell osztályozni, amelyek a termelési viszonyok külső megjelenési formái, tehát *objektív formák*, mert egyrészt objektív törvényszerűségek konkrét formáit jelentik, másrészt maguknak e formáknak is vannak bizonyos objektív – rendszerint a fejlődés bizonyos periódusaiban érvényesülő, s a szocialista fejlődés általános mozgástörvényeihez képest részleges – törvényszerűségei.

Természetes, a gazdasági életben ható felépítményi elemeket a gazdasági élet objektív törvényei határozzák meg, s a felépítményi elemek fejlődése is törvényszerű. A felépítményi elemek és a tervgazdálkodás elemei között a különbség mégis ott van, hogy amíg az előbbiek tudati-akarati *visszat*ükröződései az objektív gazdasági rendszernek, tehát ezen belül a tervgazdálkodás elemeinek is, addig maguk ezek az utóbbi elemek az objektív termelési viszonyok külső *megjelenési formái*.

Másfelől az is igaz, hogy miután a tervgazdálkodási forma elemei a gazdasági alap felszínén helyezkednek el, ezért mozgásukban érvényesül a legelevenebben, és velük kapcsolatban érzékelhető szinte állandóan és kézzelfoghatóan a felépítmény és a gazdasági alap

[23] Közgazdasági Szemle, 1960. 1424–1425. old.

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
XV. kerületi Bizottsága
Budapest, XV. Eötvös u. 8.

kölcsönhatása. Tehát velük kapcsolatban jelentkezik leginkább az a probléma, hogy konkrét alakjukban a társadalom akarva hozta létre őket. Csakhogy végeredményben a termelőerőket is, a termékeket is céltudatosan hozza létre, újítja meg és fejleszti tovább a társadalom. De mind a termelőerők, mind a termékek létrehozását kész adottságok, objektív szükségszerűségek eleve determinálják. Ugyanez áll – persze a szükségszerűség tágabb határai között – a tervgazdálkodási forma elemeire. Ha és amennyiben szükségszerű volt létrehozásuk, akkor és annyiban szükségszerű bizonyos ideig fenntartásuk és funkcionálásuk is, s ily módon a formák – mert szükségszerűen léteznek – maguk is állami és egyéni akarattól, tudattól független adottságoknak minősülnek. Ha nem így volna, nem lehetnének a gazdaságpolitika hatékony eszközei sem.

E kritériumnak lényegében megfelel Hegedüs András koncepciója is, aki hasonlóképpen jelöli meg a tervgazdálkodás konkrét rendszerének, s az azt alkotó elemeknek a helyét a társadalmi-gazdasági viszonyok között.

A kiindulás *másik kritériuma:* a tervgazdálkodási forma elemeit nem lehet aszerint csoportosítani, hogy közülük melyek általános és melyek specifikus relációk, vagy melyek technikai-gazdasági és melyek társadalmi-gazdasági relációk megnyilvánulási formái. A gazdasági szerkezet objektív viszonyainak általános és specifikus, technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági vonatkozásai ugyanis minden egyes tevékenységben, s ennek folytán a tervgazdálkodási forma különféle elemeiben *együttesen* vannak jelen. Ez persze nem zárja ki, hogy egyes elemek mozgásában adott esetben a specifikus vagy az általános, illetve a társadalmi-gazdasági vagy a technikai-gazdasági vonatkozásé a meghatározó szerep. A tulajdon meghatározta egységüknél fogva azonban a termelési viszonyoknak ezek a különböző érvényű és relációjú mozzanatai egymással teljesen összefonódva léteznek, következésképpen egymással teljesen összefonódva jelennek meg a tervgazdálkodás egyes konkrét elemeiben.

E tekintetben tehát ismét egyezés van Hegedüs András álláspontja és az itt kifejtettek között. Az általa adott csoportosítás ugyanis nem érinti a termelési viszonyok egyes elemének és relációjának egységét.

A szükséges csoportosítás *harmadik* kritériuma az, hogy a

tervgazdálkodási forma különböző oldalainak, tehát az egy-egy csoportba tartozó elemek összességének ki kell terjednie mind a termelésre, mind a forgalomra, mind az elosztásra. Ennek szükségességét elméletileg ismét csak a termelési viszonyoknak az újratermelés folyamatában megvalósuló és a tulajdon által átfogott *egysége* indokolja.

Miután a tervgazdálkodási forma a termelési viszonyok összességének formája, e forma különböző elemeit aszerint is lehetne osztályozni, hogy melyek közülük a szűkebb értelemben vett termelés, melyek a forgalom és melyek az elosztás formái. Ez azonban semmi újat nem adna a termelési viszonyok elemzésekor kimutatottakhoz képest, hiszen e viszonyok mindegyike csupán meghatározott *formában* létezik. Ugyanakkor ez az osztályozás lemondást jelentene arról a lehetőségről, hogy a tervgazdálkodási formákat a *népgazdaság irányításában* játszott különös szerepük szerint osztályozzuk. A tervgazdasági forma különböző oldalai ugyanis éppen annálfogva funkcionálhatnak hatékonyan, hogy mindegyikük vonatkozik az újratermelés egészére, azaz a termelésre, forgalomra és elosztásra egyaránt.

Milyen szempont végül is az, amely szerint elméletileg helyesen lehet csoportosítani a tervgazdálkodási forma egymással is, a termelési viszonyokkal és a gazdaságpolitikával (a gazdasági élet felépítményi mozzanataival) is szoros egységet alkotó különböző elemeit? Elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy itt a gazdasági tevékenységek *egységes* folyamatának, s az e folyamattal megvalósuló *egységes* termelési viszonyoknak külső formáiról van szó. A tartalom egysége szükségszerűen követeli formájának egységes rendjét. Ez a rend akkor teljes, ha érvényesül a tervgazdálkodási forma mindhárom dimenziójában, vagyis feltételezi:

a) a gazdasági tevékenységek *térbeni rendjét,* amelyben a termelési viszonyok funkcionálásának viszonylagos stabilitása fejeződik ki;

b) a gazdasági tevékenységek *időbeni megvalósulásának rendjét,* mint a termelési viszonyok dinamikus mozgásának megnyilvánulását;

c) a gazdasági tevékenységek *mozgatóerőinek rendjét,* amelyben

a termelési viszonyok immanens ellentmondásai és törvényei jelentkeznek.

Visszatérve Hegedüs András csoportosítására, teljes mértékben indokolt a tervgazdálkodási forma külön oldalának (a tervgazdálkodást alkotó elemek egyik csoportjának) tekinteni a gazdasági tevékenységek szervezeti kereteit. *Szocialista viszonyok között a gazdasági élet szervezeti keretei alkotják a tervgazdálkodási forma egyik oldalát, melyben az objektív termelési viszonyok stabilitása gyakorlatilag realizálódik és amelyek közt a termelési, a forgalmi és az elosztási folyamatok végbemennek.* Ide tartoznak: a termeléssel, a kereskedelemmel, a felvásárlással, a termelési eszközök elosztásával foglalkozó vállalatok; gazdasági igazgatóságok; a tanácsok, a minisztériumok, a minisztertanács gazdasági ügyekkel (tervezéssel, ellenőrzéssel, operatív irányítással) foglalkozó *szervei* (Gazdasági Bizottság, Tervhivatal, gazdasági minisztériumok, bankok stb.); valamint ezeken belül a különböző egységek (üzemek, műhelyek, brigádok), amelyek egyben az emberek munkaköri elhatárolását és kapcsolatait is tartalmazzák.

A tervgazdálkodás szervezeti formái, amelyek a szocialista tulajdonviszonyokra épülve kifejezésre juttatják a termelőerőktől, a hazai és a nemzetközi munkamegosztás fejlettségétől függő általános technikai-gazdasági, valamint a specifikus társadalmi viszonyokat, *a szocialista népgazdaság tervszerű irányítási rendszerének jelentős eszközei.* A demokratikus centralizmus lenini elvére épülő gazdasági szervezeti rendszer kiépítése, alakítása fontos eszköz a szocialista állam kezében, melynek segítségével tudatosan biztosítja a termelőerők, a társadalmi munka, a kooperáció, a specializáció hatékony fejlődését, a termelés és a termékek ésszerű elhelyezését, nem utolsósorban pedig a termelési viszonyoknak a szükségletekkel összhangban álló tökéletesítését.

Hegedüs András osztályozását illetően a tervgazdálkodás elemeinek másik két csoportjával kapcsolatban jelentkeznek tisztázandó kérdések.

A gazdasági tevékenységek „módjának" és az „anyagi érdekeltség megjelenési formáinak" kiemelése és külön csoportosítása *körvonalaiban* nincs ellentétben az itt kifejtett szempontokkal. Amennyiben ugyanis a gazdasági tevékenység módját jelentő formákat úgy fog-

juk fel, mint a folyamatok dinamikus mozgásának formáit, mechanizmusait, az anyagi érdekeltség megjelenési formáit meg úgy, mint a dinamikus mozgás hajtóerejét, ez egyezik a megközelítés szerinti csoportosítás szempontjaival.

Ennek viszont ellentmond, hogy Hegedüs András az anyagi érdekeltség megjelenési formáit az elosztási formákkal egy csoportba sorolja. Tulajdonképpen ez a legfőbb elvi kifogás rendszerezésével szemben. Ez ugyanis azt jelenti, hogy az elosztási formákat nem tekinti a gazdasági tevékenység módját (dinamizmusát) kifejező formáknak, másrészt pedig az anyagi érdekeltségi formát azonosítja az elosztási formával. „Az elosztási formák – írja – ... egyben *az anyagi érdekeltség* megjelenési formái."[24]

Nem meggyőző a tevékenység módjának és az elosztás formáinak ilyenfajta szétválasztása. Egyszerűen azért nem, mert egyfelől az elosztási folyamat is tevékenységsorozat, melynek formái egyszersmind megvalósulásának módját is jelentik; másfelől a nem elosztási (tehát termelési és forgalmi) tevékenységek módjai egyúttal e tevékenységek formái.

Hasonlóképpen nem indokolt az anyagi érdekeltség formáit azonosítani az elosztási formákkal. Az érdekviszonyok, mint kifejtettük, a tulajdonviszonyokban gyökeredznek, s ennek folytán a tervgazdálkodási forma *egész* rendszerére érvényesek. Vagyis az anyagi érdekeltség rendszere semmiképpen sem szorítkozik az elosztási viszonyok formáira, hanem vonatkozik a szűkebb értelemben vett termelési és a forgalmi viszonyok formáira is.

Egyáltalában hibás az az eléggé elterjedt szemlélet, amely az anyagi érdekeltséget elosztási viszonyokra korlátozza, holott annak léte nagyon szorosan összefügg a szűkebb értelemben vett termelés viszonyaival. Egyébként is a gazdasági tevékenységnek azok a formái, amelyeket a szervezeti keretek, vagy a tevékenység módjának formái képviselnek, egyszersmind szintén érdekeltségi formák. (Abban például, hogy a szocialista állam miben határozza meg egy ipari vagy mezőgazdasági termelővállalat, vagy kereskedelmi vállalat optimális nagyságát, a társadalmi érdeknek alávetett helyi érdek nagyon fontos tényező.)

[24] Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. 1425. old.

„Felülről", az irányítás oldaláról nézve az érdekeltségi formák természetesen úgy tűnnek, mint a gazdasági tevékenységi mód formáinak (bérezési rendszer, árrendszer. stb.) a termékei. Azaz úgy tűnik, hogy az anyagi érdekeltség azonosul az elosztási formákkal (jutalmazási, bérezési formákkal stb.). Az anyagi *ösztönzés* mint irányítási eszköz valóban főleg a jövedelmeken keresztül valósul meg. Csakhogy mi minek a terméke, hogy a konkrét árarányok mint az árrendszer részei szülik-e az anyagi ösztönzés konkrét formáit, vagy a kereslet–kínálat, illetve a termelő- és a felhasználó vállalatok anyagi ösztönzése szüli-e a konkrét árarányt – ezt nehéz eldönteni.

Az azonban nyilvánvaló, hogy az elosztási formák *nem* pusztán az anyagi érdekeltségnek, hanem egyben az elosztási folyamat „módjának" is a formái, hogy az anyagi érdekeltség formái nem merülnek ki az elosztási formákban.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni azt is, hogy az anyagi érdekeltséget még az elosztással kapcsolatban sem szabad a fogyasztási alap elosztásának kérdésére redukálni. *Végső soron* persze nemcsak a személyi vagy a kollektív érdek, de a társadalmi közérdek is a fogyasztási alap növelésében koncentrálódik. A közbeeső fázisokban azonban létezik nemcsak közérdek, hanem vállalati érdekeltség a felhalmozási alap, vagy a pótlási alap elosztásában is, például a vállalati alapok növelésében, vagy az alapokkal való takarékoskodásban (hitelkamat stb. révén).

Mindezek alapján azt lehet mondani, hogy a tervgazdálkodási forma elemeinek egy külön csoportját alkotják a gazdasági folyamatok funkcionálásának formái és külön csoportba tartoznak a gazdasági folyamatok mozgatóerőinek formái (közöttük az anyagi érdekeltség tényezői). A gazdasági folyamatok funkcionális formáit – a népgazdaság irányításában játszott szerepüknél fogva – *tervezési-szervezési formáknak* lehetne nevezni.

A tervezési-szervezési formák a tervgazdálkodási forma azon elemei, amelyek az objektív termelési viszonyok (a gazdasági szerkezet) *funkcionálásának rendjét képviselik, tehát azok a rendszerek, eljárási metódusok, amelyek között, s amelyek közreműködésével a termelési, forgalmi és elosztási folyamatok meghatározott módon lezajlanak.*

Ide tartoznak: a) a központi és a helyi tervezés, az ágazatok és

vállalatok közötti anyagi kapcsolatok rendszere (anyagi-műszaki ellátás, szállítási szerződések, a mezőgazdasági gépellátás, a felvásárlás, a kereskedelmi, a beruházási, a tartalék- és készletképzési tevékenység, munkaegység szerinti részesedés – többnyire szabályozott – módjai); b) a gazdasági élet legkülönfélébb pontjai között (a termelés, az elosztás, a forgalom során) keletkező pénzkapcsolatok rendszere (pénz- és hitelügy, árrendszer, bérrendszer, nyereség, adó, premizálási formák); c) mindezen anyagi és pénzügyi kapcsolatok alakításának technikája, eljárási módszere (a tervkészítés, a tervellenőrzés, a bér- és prémium-megállapítás, a hitelfolyósítás, a költségvetési juttatás, az anyagnormák, a gazdasági nyilvántartás alkalmazott módszerei).

A tervgazdálkodási forma elemeinek ez a második csoportja *elvileg* tehát azokat a formákat foglalja magába, amelyeket Hegedüs András gazdálkodási formáknak, avagy a gazdasági tevékenységek módjának nevez. A csoport azonban tartalmilag kiszélesült. Egyrészt az elosztási formák is idekerültek, amelyek a gazdasági tevékenységnek ugyancsak mozgásformái, s így a tervezési-szervezési módozatok fontos elemei. Másrészt kibővült a tervezéssel kapcsolatos eljárási módozatokkal, amelyek Hegedüs András felsorolásából hiányoznak, bár koncepciójából az következik, hogy idetartozzanak. Harmadrészt új vonatkozásokkal: a gazdasági tevékenységek célirányos végzésének „technikájával", módozataival bővült.

Szükséges e csoporthoz tartozó elemek utóbbi két válfaját részletesebben is elemezni.

Hegedüs András a tervezést csupán az alábbi aspektusból érinti: „A népgazdasági terv éppen úgy, mint a törvények, rendeletek s utasítások, nem gazdasági formák, nem részei a tervgazdálkodás konkrét rendszerének, hanem végső soron a gazdaságpolitika termékei."[25] Ezt a felfogást teljes mértékben osztja minden marxista közgazdász.

Csakugyan a terv, úgy is mint jogszabály, és úgy is mint gazdaságpolitikai koncepció, a maga számszerű előirányzataival a felépítményhez tartozik, tehát nem gazdasági forma. Ez a dolog egyik

[25] Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. 1436. old.

oldala. A másik oldala az, hogy *a tervezés, mint egyik sajátos formája a gazdasági tevékenységeknek, a tervkészítés és a tervvégrehajtás módszerei révén objektiválódott alakot ölt.* A gazdálkodási forma ismétlődő rendszerévé válik. Objektiválódásáról nem is az tanúskodik, hogy a tervelőírások a vállalatok vezetői, kollektívái számára mint kész adottságok jelennek meg, hanem az, hogy az az irányító és felső tervezőszervek számára is mint bizonyos fokig akaratuktól független mechanizmus lép fel. Természetesen ezen a mechanizmuson lehet is és kell is állandóan változtatni, azt módosítani, tökéletesíteni kell, de a tervezési formát mint olyant, a maga módozataival együtt, éppoly kevéssé lehet megszüntetni, mint mondjuk a bérezés rendszerét, az árrendszert, az áruelosztás rendszerét stb.

Paradoxonnak is tűnne, ha a tervgazdálkodási forma elemei közül szocialista tulajdonviszonyok esetén éppen attól a jellemző mozzanattól tekintenénk el, amelyről – joggal – magát ezt a történelmileg meghatározott formát is elnevezzük. Nyilvánvaló dolog, ha egyszer a gazdálkodási forma elemei közé soroljuk azokat a gazdasági intézményeket (a bérgazdálkodást, anyaggazdálkodást stb.), amelyek szükségszerűen alárendeltek a tervezés rendszerének, akkor magát a tervezés objektiválódott intézményét sem sorolhatjuk egyszerűen a felépítmény körébe azon a címen, hogy a terv a gazdaságpolitika megtestesítője.

Csak azért hihető sokak számára, hogy a gazdasági élet tervezés nélkül tudna létezni, de – mondjuk – árrendszer nélkül nem, mert még történelmileg és térbelileg közelükben érzik a kapitalizmust, ahol nem szükségszerű forma a tervezés, de szükségszerű az árrendszer, vagy mert messze távlatban látják a kifejlett kommunizmust, ahol lesz tervezés, viszont nem lesz a terveknek állami ereje, s nem lesznek árak sem. De tegyük fel konkrétan a kérdést: a szocialista gazdaság egyáltalán létezhetne-e népgazdasági tervezés nélkül, vagy inkább létezhetne népgazdasági tervezés nélkül, mint árak és bérek nélkül? Azonnal kiderül, hogy a tervezés rendszerének létezése legalább annyira szükségszerű gazdasági formája a szocialista gazdasági szerkezetnek, mint akár a bérek, akár az árak mechanizmusa. Mindegyikük felszíni megnyilvánulása a szocialista tulajdonnak és külső mozgásformája az objektív viszonyok törvényeinek.

Igaz, a tervezés rendszerét szocializmust építő emberek alakították ki és tökéletesítik tovább. De az anyaggazdálkodás módjára is ugyanez áll. És végeredményben a bérrendszer, az árrendszer, a jövedelmi formák is az emberi cselekvések történelmi termékei. Igaz az is, hogy a tervezés rendszerének a szocialista állam tudatos gazdasági tevékenysége a bábája és állandó fejlesztője. De nem a szocialista állam tudatos tevékenységének termékei-e a gazdasági élet szervezeti keretei, valamint a gazdasági folyamatok egyéb funkcionális formái?

Lényegében tehát a bér- és árrendszer, éppúgy mint a tervezés mechanizmusa, a gazdasági viszonyok elidegeníthetetlen létformája. A tervezés rendszerével éppen azért, mert nem önkényes elhatározások szüleménye, már az azt létrehozó nemzedéknek is mint adottsággal kell számolnia, nem is szólva a következő nemzedékekről, amelyek kész (persze sohasem teljesen kiforrott) körülményekbe születnek. Az is kétségtelen, hogy a tervezés rendszere a gazdaságpolitikai döntéseknél legalább annyira kész adottság, mint mondjuk a gazdasági irányítás szervezeti formái, vagy például a forgalmi viszonyok szférájába tartozó szállítási szerződések rendszere. Ebből viszont az következik, hogy amikor a népgazdaságfejlesztési terveket gazdaságpolitikai koncepció alapján kidolgozzák, az előirányzatok meghatározásakor, egyéb gazdasági formák mellett, számolni kell magával a tervezés rendszerével.

Tehát: a tervezés rendszere a szocialista gazdasági viszonyok egyik, sőt általános jellemző formája. A terv viszont gazdaságpolitikai koncepciót megtestesítő jogszabály, s mint ilyen, nem a gazdasági alapba, hanem a felépítménybe tartozik. Nem következik-e ebből a megkülönböztetésből a terveknek és a tervezési rendszernek mesterséges szembeállítása?

De miért következne? Ha különbséget teszünk a bérrendszer és egy bérügyi intézkedés mint gazdaságpolitikai elhatározás között, támad-e valakinek olyan gondolata, hogy ez a megkülönböztetés a gazdasági forma és a gazdaságpolitika mesterséges szembeállításával egyértelmű?

A tervezés szervezeti kereteinek, módszereinek, eljárásainak az a rendeltetésük, hogy a párt és az állam gazdaságfejlesztésre vonatkozó programját átültessék a gyakorlat nyelvére. Azt, hogy konkré-

tan mikor, milyen célokat szolgáljon ez a folyton fejlődő rendszer, mindig a gazdaságpolitikai koncepció szabja meg. Következésképpen ennek a gazdasági formának mindenkor az adott gazdaságpolitikai koncepció adja „eszmei" tartalmát, mint ahogy a gazdaságpolitika ad a bérrendszer működésének is eszmei tartalmat. De a gazdaságpolitikai koncepció csak azért töltheti meg eszmei tartalommal a gazdasági formákat, mert ezek a gazdasági formák *képesek* is befogadni ezt az eszmei tartalmat. S erre azok *az objektív gazdasági viszonyok* teszik képessé őket, amelyeknek maguk szükségszerű létformái. Másrészről egy-egy gazdaságpolitikai koncepció annyiban válhat ezeknek a gazdasági formáknak tartós eszmei tartalmává, amennyiben maga is képes *ugyanezen* objektív viszonyok szükségszerűségeit konkrét körülmények között megközelítően visszatükrözni.

Tehát a tervgazdálkodás egyes elemeinek eszmei tartalmát a gazdaságpolitikai koncepció pusztán azért és annyiban adhatja, mert és amennyiben ezeknek a gazdasági formáknak, és ennek a gazdaságpolitikának *azonos* az objektív tartalma. Csakhogy, amíg ennek az objektív tartalomnak (gazdasági-termelési viszonyoknak) a gazdálkodási formák (ezen belül a tervezés rendszere) *konkrét, külső megnyilvánulási formái,* addig a gazdaságpolitikai koncepció ugyanazon objektív tartalomnak konkrét visszatükröződése. Ily módon a tervezés mechanizmusa esetében, miként a tervgazdálkodás egyéb elemei esetében is, a szocialista gazdasági szerkezet objektiválódott mozgásformáiról, a tervek, a gazdaságpolitikai döntések esetében viszont a szocialista gazdasági szerkezet objektív szükségszerűségeinek eszmei visszatükröződéséről van szó.

Ha a valósággal összhangban akarjuk meghatározni egyfelől a gazdaságpolitika és a tervgazdálkodási forma kapcsolatát, másfelől mindkettőjük kapcsolatát az objektív gazdasági-termelési viszonyokhoz, akkor a tervezési tevékenység mechanizmusait *gazdasági formának kell tekintenünk.* Továbbá *a tervgazdálkodási formát alkotó mozzanatok sorából nem hiányozhat a tervezés mechanizmusa sem.* Ez egyébként Hegedüs András koncepciójából is következik.

Néhány szót ejteni kell a tervezési-szervezési formák „technikájának" problémájáról is.

A tervezési-szervezési módozatok technikájához tartozik azok-

nak a módszereknek az összessége, amelyek segítségével az emberek egyrészt megismerik saját tevékenységük és tevékenységük tárgyának összefüggéseit, másrészt biztosítják tevékenységük, a gazdasági folyamatok célirányos alakulását. Első esetben a tervezés, s a szervezés *metodológiájáról*, a második esetben *metodikájáról* van szó.

Természetes, hogy sem a tervezési-szervezési metodológia, sem a metodika nem sorolható egészében a tervgazdálkodási forma elemei közé. A megismerésnek és az ismeretek alkalmazásának módszerei, amennyiben a társadalmi munkafolyamat elemei, az emberi termelőerő mozzanatai. Az emberek felhalmozott tapasztalatát jelentik, amelyek színvonalát végeredményben az anyagi termelőerők fejlettsége határozza meg. Meghatározott munkaeszközök bizonyos technológiát feltételeznek, noha a kettő között nincs mindig teljes összhang. (Modern gépeket gyárthatunk elavult technológiával, és ósdi termékeket modern gépek segítségével.) Ennek ellenére az emberi munkaerő szerves része az a tudományos-szakmai ismeret, amellyel termelőtevékenységének célirányosságát biztosítani, hatékonyságát fokozni tudja. Ily módon a termelési eszközök fejlettsége, valamint használatuk technológiája – más mozzanatok mellett – együttesen adja a termelőerők adott színvonalát. Tehát a metodológiának és metodikának az az oldala, amit a technológia jelent (ideértve a műszaki fejlesztés módszertanát is), semmiképpen sem tartozik a tervgazdálkodási forma elemei közé.

Nem ez áll a gazdasági irányítással kapcsolatos tervezői és szervezői tevékenység technikájára. Részint ez is az ember termelőerejének alkotó eleme, tehát a társadalmi termelőerő színvonalának és hatékonyságának egyik tényezője, amely egyfelől a tervezésben és szervezésben alkalmazott technikai eszközök fejlettségétől, másfelől a tervezők és szervezők szakmai-tudományos felkészültségétől függ. A szükségletet viszont, amely bizonyos fejlettségű irányító technikát és kádereket követel, az anyagi termelés támasztja.

A szovjet sajtóban napvilágot látott például olyan álláspont, miszerint a gazdasági növekedés számtani haladványával párhuzamosan a népgazdasági tervezés bonyolultsága – éppen a minőségi szempontok előtérbe kerülésével – mértani haladvány szerint fokozódik. Ily módon az anyagi-technikai bázis fejlődése égetően szüksé-

gessé teszi, hogy kézi számológépek és egyszerű számítási módszerek helyére elektronikus számológépek és felsőfokú matematikai módszerek lépjenek a népgazdasági tervezés minden szintjén, valamint ennek megfelelően a tervezők szakmai ismereteit is erre a magasabb színvonalra kell emelni. Nyilvánvaló, hogy az elektronikus számológépek alapján nyugvó metodológia és metodika megvalósítása ugrásszerűen megnöveli a népgazdasági tervezés és szervezés hatékonyságát, a termelőerők ésszerű kihasználásának fokát, vagyis nemcsak hozzájárul a társadalom termelőerejének a fejlődéséhez, hanem része is ennek a termelőerőnek.

Más vonatkozásban viszont a gazdasági tervezői-szervezői tevékenység eljárásai – a maguk ismétlődő formájában – egyben a termelési viszonyok funkcionálásának formái. A tervezés rendszere például együtt fejlődik a tervezés metodológiájával és metodikájával; az árak vagy a bérek rendszere az árképzés és a bérmegállapítás bizonyos módszereivel. A tervezői-szervezői tevékenységnek ezek a módjai ebből a szempontból a gazdasági-termelési viszonyok által meghatározott körben, meghatározott érvénnyel léteznek.

A tervgazdálkodás történelmileg kialakult és fejlődő formáihoz, a társadalmi-gazdasági folyamatok törvényszerűségek által többékevésbé tág határok közt determinált objektív rendjéhez tartoznak. Ebben, és *csakis ebben a vonatkozásban* számítanak a tervezői-szervezői tevékenység módszerei a gazdasági viszonyok megjelenési formái közé.

Látható, *a tervgazdálkodás funkcionális formái,* mint a termelőerők által meghatározott technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációk mozgásformái, *a szocialista népgazdaság irányítási rendszerének rendkívül fontos oldalát alkotják.* A szocialista állam e funkcionális formák és módozatok segítségével biztosítja a gazdasági élet normális működését, a termelőerők és a termelési viszonyok összehangolt gyors fejlődését, *tudatosan* szabályozza a gazdasági tevékenységeket, s így érvényre juttatja a társadalmi közérdeket.

A társadalmi közérdek azonban, mint a termelési viszonyok egyöntetű, antagonisztikus ellentmondásoktól mentes jellegének kifejezője, nem független az egyes emberek, társadalmi csoportok és

dolgozó osztályok közvetlen érdekeitől. Nem független tehát a személyi és a helyi érdekektől, amelyek jelentős mértékben motiválják az egyes dolgozók és kollektíváik magatartását, gazdasági tevékenységeik irányát és intenzitását. A külön érdekek ellentmondásai (alapvető egyezései, eltérései és részleges szembekerülései egymással és a társadalmi közérdekkel) jelentik a tervgazdálkodásnak azokat a hajtóerőit, amelyekben a gazdasági szerkezet immanens mozgástörvényei, nem antagonisztikus ellentmondásai megnyilvánulnak.

Az érdekviszonyok ellentmondásai megtalálhatók mind a termelési, mind a forgalmi, mind az elosztási folyamat szervezeti és funkcionális formáinak szférájában. A szervezeti keretek (alá-, fölé-, mellérendeltség, a vállalat nagysága stb.) a külön érdekeltség határait, a funkcionális formák viszont az irányát szabják meg. De amíg a szervezeti és funkcionális formák elsősorban dimenziójuknál, rendszerüknél fogva jelentik a társadalmi közérdek közvetlen érvényre jutásának a mechanizmusát, az egyes érdekek különös mozgása *kiváltképp* e formák részleteihez, belső arányaihoz, felépítéséhez kapcsolódik.

Konkrétan: az egyes dolgozó érdekeltsége közvetlenül nem a fogyasztói árak egész rendszeréhez és fő arányaihoz, hanem ilyen vagy olyan cikkeknek, cikkcsoportoknak az ára arányaihoz kapcsolódik. Úgyszintén nem a bérek vagy a premizálás népgazdasági rendszere, hanem munkahelyének bérarányai, az ott alkalmazott bérkategóriák viszonya, a prémiumhoz jutás helyi lehetőségei stb. határozzák meg érdekeltségét. Egy állami vagy szövetkezeti vállalat közvetlen érdekeltsége alapjainak fejlesztésében, termékválasztékának meghatározásában, a hiteleszközök mértékében, az egyéni ösztönzésre szolgáló keretek növelésében stb. ugyancsak az állóalap-gazdálkodás, az anyaggazdálkodás, a termelői árak, a hitelrendszer, a költségvetési rendszer, a nyereségrészesedés és a prémiumrendszer őt érintő részterületeivel, vagyis e funkcionális formák egyes pontjaival áll összefüggésben.

A szocialista tervgazdálkodás elemeinek harmadik csoportját tehát a meghatározott szervezeti keretek közt létező funkcionális formák összetevőinek belső szerkezeti kapcsolatai alkotják. A tervgazdálkodási formának ehhez az oldalához kötődnek a közvetlen

egyéni, helyi, vállalati stb. érdekek, s ezek révén valósul meg egyezésük, illetve eltérésük a társadalmi közérdektől.

A szocialista népgazdaság *irányítási* rendszerében ezek az elemek, amelyek a gazdasági viszonyok érdek-ellentmondásainak mozgásformái, úgy jönnek számításba, mint *az anyagi ösztönzés rendszere.*

Az anyagi ösztönzés rendszere a szocialista állam kezében eszköz arra, hogy hidat építsen a társadalmi érdek és az egyéni érdek közé és ily módon az egyes emberek, vállalati kollektívák gazdasági törekvéseit olyan irányba terelje, amely egybeesik a népgazdaságnak a tervekben kitűzött, vagy részletességénél fogva elő nem irányzott, de létező objektív szükségleteivel.

Szükségtelen kimutatni a tervgazdálkodás elemeinek mindhárom csoportjával kapcsolatban, hogy e csoportokat nem választja el éles határvonal egymástól. Felesleges volna belemerülni annak bizonyításába, hogy a csoportosított elemek egyaránt megjelenési formái a termelés, a forgalom, az elosztás viszonyainak, valamint általános és specifikus gazdasági összefüggéseknek; hogy jellegüket alapvetően a tulajdonviszonyok határozzák meg; hogy rendjük döntő mozzanatát jogi intézményekkel szabályozzák; s végül, hogy tudati, gazdaságpolitikai mozzanatokkal telítettek, mintegy jelezve azt az erőteljes kölcsönhatást, ami közvetítésükkel a felépítmény és a gazdasági alap között, s általában a társadalmi tudat és a társadalmi lét között megvalósul.

MÁSODIK RÉSZ

TÁRSADALMI SZÜKSÉGLETRE TERMELÉS

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI RELÁCIÓK SPECIFIKUS ÉS ELKÜLÖNÜLTSÉGI VONÁSAI A SZOCIALIZMUSBAN

Az *Első részben* kifejtettük, hogy a szocialista gazdasági rendszer összes elemeinek jellegét – mint minden más társadalmi-gazdasági rendszerben – a tulajdon határozza meg. A tulajdon azért meghatározója az egész gazdasági rendszer jellegének, mert egyrészt magában foglalja az emberek egymás közti kötelékeinek az anyagi lét újratermelésében megvalósuló valamennyi mozzanatát, másrészt mindezeket a kötelékeket a fennálló társadalmi-gazdasági relációkkal adott egységben tartalmazza és fejezi ki.

Ez az egység azonban eltéréseket is magába zár, mégpedig a társadalmi-gazdasági relációk specifikus és nem specifikus vonatkozásainak a különbségeit. Mivel e különböző vonások közül a specifikus vonások alkotják az alapvető oldalt, azt mondhatjuk: a tulajdon főleg a *specifikus* társadalmi relációk révén határozza meg a gazdasági rendszer jellegét.

Ha tehát jellemezni akarjuk a szocialista gazdaságot, úgy ahogy az a termelési eszközök társadalmi tulajdonbavételével és a szocializmus felépítése során létrejött, először arra a kérdésre kell választ adni: mi a szocialista termelési viszonyok társadalmi-gazdasági relációinak specifikus jellemzője. De ezután foglalkozni kell a társadalmi-gazdasági relációk nem specifikus vonatkozásaival is, amelyek – noha másodlagosak – szintén odatartoznak a szocialista tulajdonviszonyok történelmileg adott jellemzői közé.

Mi a szocializmusban uralkodó társadalmi-gazdasági relációk specifikus jellemzője? Az, hogy megszűnt az ember kizsákmányolása ember által, hogy nincs többé olyan társadalmi megosztottság a termelés szereplői között, amely gazdasági tevékenységüket évezredeken át jellemezte.

E megosztottságnak az volt a lényege, hogy a termelés anyagi feltételeinek birtokában a tulajdonosi osztályok elsajátították a termelés alapvető eszközeivel nem rendelkező termelő osztályok munkáját. A gazdasági tevékenységek megosztása munkafunkcióra és kisajátító funkcióra a tulajdonosok és a nem tulajdonosok között, ez volt az a gazdasági alap, amelyen a társadalmi alávetettségi, kizsákmányolási viszonyok felépültek. Ezen nem változtat az a nagy különbség sem, amely fennállott a rabszolgatartó, a feudális és a tőkés termelési mód között, azaz aközött, ahogyan az egyik vagy a másik társadalmi-gazdasági alakulat szétválasztotta, illetve kapcsolatba hozta egymással a termelés anyagi feltételeit (termelési eszközöket) és szubjektív feltételét (az emberi termelőerőt) azért, hogy végbemehessen a társadalmi munkafolyamat, s ezzel együtt a történelmileg fokozódó kizsákmányolás folyamata.

Amikor a szocializmus társadalmi-gazdasági relációinak specifikus vonását a kizsákmányolás hiányával, az antagonisztikus gazdasági tevékenységmegosztástól való mentességgel jellemezzük, azt fejezzük ki, ami a legfontosabb, ami a szocializmust az antagonisztikus társadalmaktól megkülönbözteti.

De ezzel még nem mondtunk meg mindent. Hogy nincs kizsákmányolás, ez ugyan attribútuma a szocialista társadalmi-gazdasági relációk specifikumának, mégsem meríti ki azt, nem adja egészében a tulajdon szocialista jellegét. A magántulajdonnak is voltak átmeneti változatai, amelyek jellemző vonásai közé nem tartozott a kizsákmányolás. A kisárutermelő tulajdona magántulajdon, noha a kisárutermelés nem kizsákmányolói tevékenység.

A szocialista tulajdonnak tehát csak conditio sine qua nonja és a vele kifejezett társadalmi-gazdasági relációk specifikus elemeinek csak elidegeníthetetlen vonása az, hogy nincs kizsák-

mányolás. Különben is a kizsákmányolás hiányával jelölni a specifikum attributumát, ez negatív meghatározás, azt mondja ki, mi *nem* vonása e relációknak.

Történelmi konkrétságában nézve – vagyis úgy, ahogyan a kizsákmányolástól mentes rend az előző termelési módokban kifejlesztett modern technikai bázison megszületett – a kizsákmányolás megszüntetése valóban egyértelmű a szocializmussal. Ez az egyértelműség az új társadalmi-gazdasági relációk specifikumát illetően azonban mégis csak negatív meghatározás, hiszen annak tagadása, ami az előző termelési módok társadalmi-gazdasági relációinak volt specifikuma.

Mi tehát *a szocialista tulajdon specifikuma?* Az, hogy *a szocialista termelési viszonyok olyan gazdasági tevékenységek viszonyai, amelyeknek egyszerre funkciója az anyagi javak előállítása (társadalmi munkafunkció) és a társadalmi elsajátítás.*

Ez a meghatározás *többet* mond annál, hogy nincs kizsákmányolás. Az a megállapítás, hogy *társadalmi* az elsajátítás, nemcsak a kizsákmányolás hiányát, mint a szocializmus szükséges feltételét foglalja magában, hanem azt a legfőbbet is, hogy az elsajátítás nem egyének, nem egyes társadalmi csoportok rovására történik.

Ez a meghatározás pozitív kifejezése a szocialista tulajdon specifikus jellemzőjének. Nem azt mondja ki, hogy mi nem ez a tulajdon, hogy a társadalmi-gazdasági tevékenységek közt nincs megosztás munkafunkcióra és elsajátító funkcióra, hanem azt mondja ki, hogy minden gazdasági tevékenység egyszerre jelent mindenki számára társadalmi munkát is és társadalmi elsajátítást is; pontosabban, hogy *a társadalom minden tagja itt egy személyben lát el közvetlenül társadalmi munkafunkciót és társadalmi elsajátító funkciót.*

A gazdasági tevékenység (munka- és elsajátító) funkciójának társadalmi osztatlansága jut kifejezésre abban a tényben, hogy a szocializmusban mindenki a társadalomnak végzett hasznos munkájából él, hogy a társadalom tagjai (csoportjai, rétegei, dolgozó osztályai) közös tulajdonosai gazdasági tevékenységeik anyagi feltételeinek és eredményeinek.

A tevékenységek társadalmi osztatlansága mint specifikum jut ki-

fejezésre tehát a termelési, a forgalmi és az elosztási eszközök szocialista tulajdonformájában, vagyis abban, hogy társadalmi méretekben ugyanazok rendelkeznek a termelés anyagi feltételeivel, akik a termelés személyi feltételével, a munkaerővel is rendelkeznek.

Következésképpen a gazdasági tevékenységek funkciójának társadalmi osztatlansága magában foglalja:

1. a közvetlen társadalmi munkát és a társadalmi elsajátítást;

2. az egyes emberek, kollektívák, csoportok alapvető érdekeinek azonosságát lényegében azonos társadalmi léthelyzetüknek megfelelően;

3. az emberek, csoportok, dolgozó osztályok kapcsolatainak egyenrangúságát a termelés társadalmi folyamatában.[1]

A szocialista termelés társadalmi-gazdasági relációinak tehát az a specifikus jellemzője, hogy a termelési viszonyok itt a munkavégzés és az elsajátítás funkcióját egyesítő, azaz társadalmilag közvetlen gazdasági tevékenységek viszonyai. A termelési viszonyok e specifikum által meghatározott egységükben (összességükben) alkotják a szocialista tulajdonviszonyok rendszerét.

A szocialista tulajdon kizárólagos uralma eltörli mindazokat a sajátos vonásokat, melyekkel a magántulajdon mint a kizsákmányoláson alapuló termelési módok tulajdonformája évszázadokon keresztül rendelkezett. A magántulajdon e sajátos vonásai a következők voltak:

1. a munka magánjellege és idegen munka tartós és tömeges elsajátítása (kizsákmányolás);

[1] Ezen alapul a szocialista világrendszer országainak egyenjogúsága gazdasági kapcsolataikban, e kapcsolatok kölcsönös segítő jellege. Mivel ezekben az országokban nincsenek mások munkájából élő osztályok, hiányzik az a gazdasági alap, amely a múltban törvényszerűvé tette ezen osztályok törekvését, hogy a kizsákmányolást kiterjesszék más országokra, más népeket leigázzanak. Tehát a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak egyenrangúsága felel meg ezen országok termelési viszonyainak, objektív belső gazdasági szerkezetüknek. A szocialista országok és a nem szocialista országok közötti kapcsolatokat nem az alávetettség, hanem az egyenjogúság jellemzi. Egymás közötti kapcsolataikat azonban az egyenjogúságon túlmenően a kölcsönös támogatás elvének is át kell hatnia, amely megfelel a proletár internacionalizmus általános elvének.

2. a társadalmi léthelyzetük szerint antagonisztikus érdekű osztályok szereplése a termelés társadalmi folyamatában;

3. a termelés közvetlen szereplőinek (a munkavégzés funkcióját teljesítő tömegeknek) alávetése a magánelsajátítást végző osztályok uralmának a termelés társadalmi folyamatában.

Helytelen volna azonban azt állítani, hogy a szocialista tulajdon létrejöttével a korábbi termelési módok tulajdonviszonyainak csupán ezek a sajátos – a kizsákmányolással összefüggő – vonásai tűnnek el. A szocialista tulajdon ezen túlmenően fordulatot idéz elő a társadalmi-gazdasági relációknak azokban a *különös* vonatkozásaiban is, amelyek nem tartoztak a korábbi termelési módok szorosan vett specifikumába, de amelyek mégis elválaszthatatlanul hozzá tartoztak a magántulajdonosi viszonyok mozzanataihoz.

A szocialista tulajdonforma létrejöttével a termelési viszonyok megszűnnek a gazdasági elszigeteltség relációi lenni. Az, hogy megszűnik a termelési viszonyok *elszigeteltségi* vonása, ugyanúgy hozzátartozik a szocialista tulajdon létrejöttéhez, mint a magánelsajátítás, vagy az antagonisztikus ellentétek megszűnése.

Persze a szocializmusban is vannak még *elkülönültségi* viszonyok. Ezek az elkülönültségi viszonyok azonban megszabadultak már elszigeteltségi ismérveiktől. Nem egyebek, mint a szocialista termelési viszonyok társadalmi-gazdasági relációinak különös elemei, a letűnt tulajdonviszonyok különös, elszigeteltségi relációinak *a maradványai.*

Amikor azt állítjuk, hogy a gazdasági elkülönültség többé már nem jelent gazdasági elszigeteltséget, akkor ezzel azt *a minőségi változást* fejezzük ki, ami a szocialista tulajdonviszonyok e különös relációit a magántulajdon-viszonyok különös relációitól megkülönbözteti. (Ezt a változást eleve elismerjük, ha társadalmilag közvetlennek tartjuk a szocializmusbeli munkát, vagyis társadalmi jellegűnek az elsajátítást.) Amikor meg azt mondjuk, hogy a szocializmus elkülönültségi viszonyai a régi tulajdonviszonyok különös (elszigeteltségi) relációinak maradványai, akkor ezzel egyúttal arra a *folytatódásra* utalunk, amely a korábbi termelési módok és a szocialista termelési mód társadalmi-gazdasági relációi között – minden specifikus módosulás dacára – fellelhető, másrészt e folytatódás történelmi *végességére*, vagyis arra, hogy a szocializmus –

a kommunizmusba való fokozatos átmenet idején – kifejleszti azokat a feltételeket, amelyek létrejötte után megszűnik a termelési viszonyok e különös vonása.

A gazdasági elkülönültség egyik tipikus történelmi formája a naturálgazdaság volt, a másik pedig a piacra termelő gazdaság. A gazdasági elkülönültségi viszonyok évezredeken át az árucsere alapjául szolgáltak, vagyis mint áruviszonyok ezek jelentek meg az árutermelési viszonyok különböző formáiként. Végső soron tehát azon folyamat történelmi zárókorszakáról van szó, amely a munkamegosztás kialakulásával először a fejlettebb fokon álló ősi közösségek kapcsolataival kezdődött el, aztán a társadalmi munkamegosztás bővülésével a magántulajdon nyomán az elszigeteltség formájában szilárdult meg, s a kapitalizmussal érte el tetőpontját, s vált anakronisztikusan túléretté. Tehát egy, az emberi történelem mélyébe visszanyúló folyamat végső korszakáról van szó, s ez a zárókorszak a gazdasági viszonyok szocialista átalakításával veszi kezdetét és a kommunizmus teljes kiépülésével, az áru- és pénzviszonyok megszűnésével fejeződik be.

Habár a gazdasági elkülönültség az antagonisztikus társadalmakban mindig összefonódva létezett a magántulajdonnal, mégsem szabad azonosítani a magántulajdon mindenkori specifikus jellemzőjével. Ez az azonosítás ugyanis részint annak a folytonosságnak a tagadásához vezetne, amely a különböző kizsákmányoló társadalmak között éppen az áruviszonyok tekintetében ténylegesen megtalálható, részint a szocializmusbeli áruviszonyok létezésének elismerését tenné kétségessé. Ha a gazdasági elkülönültségi viszonyok a magántulajdon specifikus oldalának lettek volna mozzanatai, akkor mint a magántulajdontól elidegeníthetetlen vonások a szocialista tulajdonviszonyokkal összeférhetetlenek lennének.

Elméletileg tehát különbséget kell tenni a magántulajdon mindenkori specifikus vonásai és e specifikus vonások révén meghatározott, de mégis különös vonásai (az elszigeteltségi viszonyok) között. Annál inkább így kell eljárni, mert

1. a termelés társadalmi elkülönülésének (és általában az árucserével történő összekapcsolásának) a folyamata *történelmi előzménye* volt a magántulajdonon nyugvó kizsákmányolási viszonyok keletkezésének;

2. még azoknak az országoknak túlnyomó többségében is, ahol az áru- és pénzviszonyokat abszolút uralomra juttató kapitalizmus teljesen kifejlődött, ilyen vagy olyan mértékben megtalálható a kisárutermelés, tehát fennállnak azok a viszonyok, melyekre nem jellemző a kizsákmányolás, de jellemző a gazdasági elszigeteltség;

3. a különböző társadalmi alakulatoknak azokban a szektoraiban, amelyekben a kizsákmányolásnak valamilyen típusa uralkodóvá vált, az elszigeteltség továbbra is *külön oldal maradt*, jóllehet a specifikus társadalmi-gazdasági viszonyoknak mindenkor alávetett formában. Nézzük ezt közelebbről.

Az ókori és a középkori naturálgazdaságoknak a munkamegosztás viszonylagos fejletlenségével kapcsolatos elszigeteltsége – és a fejletlen árucsere – a rabszolga többletmunkájára és a jobbágyszolgáltatások kikényszerítésére alapozott gazdasági rendszereknek nyilvánvalóan külön oldala. E tényen az sem módosít, hogy mindig szoros volt az összefüggés a gazdasági elkülönültség és *a* kizsákmányolás rabszolgatartó, illetve feudális módja között. A megkülönböztetés indokolt azonban a kapitalizmusra nézve is, ahol pedig a gazdasági elszigeteltség szülte áruviszonyok általános formáivá lesznek a kizsákmányolásnak.

Bár a tőkés termelési mód sajátos lényege a tőkés–bérmunkás kizsákmányolási viszony, ez a viszony nem létezhet és nem érvényesülhet másképpen, mint gazdasági tekintetben elszigetelt módon, vagyis úgy, hogy a termelés osztályképviselői saját számlájukra gazdálkodnak, miközben egymással (és más szektorokkal, kisárutermelőkkel) árukapcsolatba kerülnek. Amilyen helytelen volna megfeledkezni arról, hogy a tőkés termelési viszonyok specifikuma a tőkés–bérmunkás viszony, éppúgy helytelen volna a kapitalizmus társadalmi-gazdasági relációinak köréből kirekeszteni például a termelési viszonyok hordozóinak, a tőkéseknek egymás közötti kapcsolatait.

Nem véletlen az, hogy az elkülönültségi viszonyok, s ezeknek az a típusa, amit az áru és pénz képvisel, több-kevesebb kiterjedtséggel és különböző funkcióval *közös* tulajdonsága lehet *annyira* különböző gazdasági alakulatoknak, mint a köztulajdonon alapuló ősközösség, vagy a modern szocializmus; illetve a magántulajdonon alapuló kizsákmányoló rendszereknek (rabszolgatartó, feudá-

lis, tőkés rendszernek), vagy átmeneti termelési módoknak. Az elkülönültségi viszonyok léte mindvégig szoros és *szükségszerű* kapcsolatban van a termelőerők, a termelés bizonyos fejlettségi állapotával. Ez az állapot hosszú-hosszú korszakokon keresztül, attól fogva jellemzi a folyton változó termelőerőket, hogy a társadalom képessé vált termékfeleslegek elérésére, vagyis a puszta létfenntartáshoz szükséges minimumot meghaladó termelésre, és jellemzi mindaddig, amíg képessé nem válik a termékbőséget megteremteni.

A termelőerők ilyen fejlettségének ugyanis – bár a történelem eltérő korszakaiban egészen különböző módon – olyan társadalmi munkaszervezet felel meg, amelyben az egymással kapcsolatba kerülő emberek, embercsoportok tevékenységfunkciója nem egyszerűen technikai-gazdasági tekintetben különbözik egymástól, hanem társadalmi-gazdasági tekintetben is. Azaz, az egyes emberek nemcsak mint a társadalmi munkamegosztás egy-egy ágának, vagy bizonyos ágai komplexumának (például a mezőgazdaságnak) a szereplői különböznek léthelyzetük szerint egymástól, hanem éppen e funkciójuk folytán *egyenlőtlen esélyekkel* is rendelkeznek az anyagi javak és feltételek elsajátításának folyamatában. S még ha ezek az egyenlőtlenségek nem is válnak antagonisztikus ellentétekké, azaz ha a technikai-gazdasági munkamegosztás nem is párosul azzal a tevékenységmegosztással, amelyben más személyekhez kötődik a munkafunkció és máshoz az elsajátítás funkciója, ezek az egyenlőtlenségek mindig magukban hordják legalább annak *objektív* lehetőségét, hogy egyesek az anyagi javakból, s így a társadalom által elvégzett munkából különböző mértékben részesedjenek. A léthelyzetben fennálló lényeges egyenlőtlenségek ugyanis egyeseknek módot adnak bizonyos mértékű idegen munka elsajátítására, illetve mások hátrányos helyzetének kihasználására a termelés, a forgalom és az elosztás folyamatában.

Ez a lehetőség természetesen – adott körülményektől függően – számtalan formában válhat valóra. Valóra válhat gazdaságon kívüli (de gazdasági hatalmon alapuló) kényszer útján, mint a középkori naturálgazdaság feudális képviselői között; piaci csere révén, például a kisárutermelők között; konkurrenciaharc útján a tőkések között. A szocializmusban pedig egyes szocialista állami

és szövetkezeti vállalatok úgy jutnak gyakran anyagi előnyhöz, hogy tervüket – tudva vagy nem tudva – a népgazdasági érdeket keresztező irányban teljesítik (lemaradás, aránytalan túlteljesítés). Ennél lényegesebb, ha azért jutnak viszonylagos előnyhöz, mert az adott szakaszban a társadalmi munkaszervezetben játszott objektív szerepük folytán (más funkciót betöltő vállalatokhoz képest) ez az előnyhöz jutás a társadalmi érdeknek megfelel. (Kulcsfontosságú építkezéseken, vagy ágazatokban működő vállalatok számára viszonylag magasabb bérszint és nyereségrészesedési ráta lehetővé tétele, a termelés ösztönzése, vagy a kereslet visszatartása miatt bizonyos áruk vagy árucsoportok árainak nagyobb jövedelmezőséget biztosító szinten történő megállapítása stb.)

Igaz, ha ez az egyenlőtlenség még nem fejlődött a termelés szereplőinek kizsákmányolási viszonyává (kisárutermelés), vagy már túl van azon a ponton, hogy azzá fejlődhessen (szocializmus), akkor az egyenlőtlen elsajátítás lehetősége nem feltétlenül rögződik a társadalomnak egyik vagy másik rétegéhez. Ugyanazok, akik egyszer az egyenlőtlenség kárvallottjai voltak, máskor élvezői lehetnek. Ekkor az elsajátítás egyenlőtlensége csak a társadalmi munka egy bizonyos hányadára terjedhet ki és az ebből származó előny nem feltétlenül egyetlen réteg monopóliuma, s megélhetésének nem alapvető forrása. Itt tehát nem okvetlenül kizsákmányolásról, vagyis az elsajátításnak nem olyan formájáról van szó, amely esetén idegen munka tömeges méretű, folytonosan megújuló és történelmileg tartós elsajátítása egyazon társadalmi osztály különös funkciójává válik. Itt az elsajátításnak olyan fejletlen fokú formájáról és határozatlan egyenlőtlenségéről (illetve szocializmusban ennek bizonyos maradványairól) van szó, amely a gazdasági szervezet bizonyos sajátosságaiban leli magyarázatát.

Amikor a közgazdászok gazdasági elkülönültséget emlegetnek, (például, amikor ennek maradványára mint a szocializmusbeli árutermelés létokára hivatkoznak), rendszerint adósok maradnak e fogalom tartalmának közelebbi megjelölésével, vagy éppen a külön anyagi érdek létezésére való hivatkozással pótolják azt. Pedig a külön anyagi érdek csak velejárója és következménye a gazdasági elkülönültségnek.

Ha azt meg is mondják, hogy az elkülönültség a termelőerők-

nek történelmileg nagyon hosszú korokon keresztül létező bizonyos sajátos vonásán alapul, nem mondják ki, hogy az a különböző termelési módok társadalmi-gazdasági relációinak olyan vonatkozása, amely a tevékenységcsere bizonyos egyenlőtlenségeit, s emiatt az egyenlőtlen elsajátítás lehetőségét foglalja magában. Márpedig éppen az elsajátítás egyenlőtlenségének objektív lehetősége teszi – a termelőerők adott állapota mellett – szükségszerűvé a külön anyagi érdek létezését (bár azt, hogy mire irányul a külön érdek, a mindenkori specifikus társadalmi-gazdasági relációk határozzák meg), valamint az érdek- és akarati viszonyok bizonyos mozgásformáit.

A vadság korában, amikor az egyéni lét puszta fenntartásának feltétele volt valamely vérségi kötelék keretei között résztvenni közös gazdasági tevékenységben, nem lehetett külön anyagi érdek. Itt az egyén érdeke azonos volt a közösség érdekével. A közérdek volt a közösség fejlődésének az összetartó ereje és lendítője. Idővel azonban kialakult az első munkamegosztás, s ezzel annak a lehetősége, hogy bizonyos terméktöbbleteket képezzenek, egyszersmind megjelentek az első vagyoni különbségek, tanúsítva valamilyen fokú gazdasági elkülönültség tényét és az egyenlőtlen elsajátításnak nemcsak a lehetőségét, hanem e lehetőség valóra válását is. Az egyenlőtlen elsajátítás lehetősége színre hozta a külön anyagi érdeket, mint az addig volt hajtóerőnek, a közösségi érdeknek az ellentétét. Ettől kezdve tehát korábban ismeretlen új ösztönzők léptek fel, amelyek – a külön anyagi érdekhez kapcsolódva – az egyenlőtlen elsajátítás lehetőségének realizálására, a vagyoni különbségek fokozására sarkalltak, elősegítve a magántulajdon, valamint az osztálykülönbségek kialakulását. Amíg a közösségi tulajdont teljesen felválthatta a magántulajdon, mint a gazdasági elkülönültség szilárd formája, s a kizsákmányolás rendszerré válásának alapja, persze sok időnek kellett eltelnie, s az emberek társadalmi közösségeinek sok összeütközést kellett átélnie. Ezek abból következtek, hogy az új ösztönzőerőknek, a nekik megfelelő új gazdálkodási formáknak – a termelőerőkre gyakorolt progresszív hatásuk révén – bizonyságot kellett tenniük fölényükről a régi ösztönzőerővel és a régi gazdálkodási szervezettel szemben. Történelmi példák mutatják, hogy ahol külö-

nos okok folytán érintetlenül maradt a közösségi tulajdon, s ahol a különérdekek ellentmondása, s az ebből kifejlődő társadalmi ellentmondások nem válhattak eleven hajtóerővé, ott gyakran évszázados visszamaradás, a stagnáció kora köszöntött be.

Így tehát, ha nem csupán azt akarjuk megérteni, miért vált *lehetővé* a terméktöbblet létrejöttével a magántulajdon, hanem azt is, hogy történelmileg miért volt *elkerülhetetlen* a magántulajdon, akkor nem mellőzhetjük az elkülönültségi viszonyok mint különös társadalmi-gazdasági relációk, s a velük járó külön anyagi érdekekhez fűződő ösztönzők progresszív szerepét a termelési eszközök és a termelési viszonyok egészének fejlődésében. És fordítva, ha el akarjuk sajátítani a szocializmus és a kommunizmus építésének objektív logikáját, nem hanyagolhatjuk el azt a progresszív szerepet, amit a gazdasági elkülönültség maradványain alapuló külön anyagi érdek és a társadalmi közérdek nem antagonisztikus ellentmondása játszik a kommunizmus anyagi-technikai bázisának a kiépítésében; s azt sem, hogy idővel miként merül ki a külön anyagi érdeken alapuló ösztönzők pozitív szerepe, s veszik át helyüket a társadalmi közérdekhez közvetlenül kapcsolódó magasabbrendű hajtóerők. E változások alapja az az egyre inkább szűkülő lehetőség lesz, hogy emberek és csoportjaik – a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt eltérő léthelyzetük folytán – másokkal szemben materiális előnyökhöz juthatnak vagy hátrányos helyzetbe kerülhetnek. Vagyis megszűnnek a szocializmus elkülönültségi viszonyai, teljesen egyöntetűvé válnak a társadalmi-gazdasági relációk, s ezzel végbemegy a szocialista tulajdonviszonyok fokozatos átfejlődése kommunista tulajdonviszonyokká. Mindennek elsődleges feltétele a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának kifejlesztése, a termékbőség megteremtése.

A kifejlett kommunizmus kizárja az elkülönültségi viszonyoknak még a maradványait is. Ez azt jelenti, hogy eltűnnek a társadalmi elsajátításon belüli egyenlőtlenségek lehetőségei, megszűnnek az egyes tevékenységi ágak képviselőinek szociális különbségei.

A dolgozók között abban a tekintetben nem lesznek különbségek, hogy a munkásosztály vagy a kolhozparasztság tagjai-e, mert eltűnnek az osztályhatárok; hogy munkájuk szakképzettsé-

get feltételez-e vagy sem, mert minden munka magas fokú szakképzettséget kíván; hogy szellemi vagy fizikai munkát végeznek-e, mert minden munkát majd a szellemi és fizikai erőfeszítés egészséges kombinációja jellemez; hogy anyagi termelésben vesznek-e részt vagy azon kívül, mert egyrészt az anyagi és a nem anyagi gazdasági tevékenységek összefonódnak, másrészt a rövid kötelező munkaidő mindenki számára lehetővé teszi a gazdasági és a kulturális, a reproduktív és az alkotótevékenység összhangba jutását, valamint a részvételt a társadalmi-gazdasági irányításban. Nem lesznek végül különbségek a tevékenységcsere viszonyaiban a tekintetben, hogy azok áruviszonyok-e vagy sem, hiányozni fog az áru, az érték és a pénz.

Egyszóval a teljesen kifejlődött kommunizmusban a társadalmi-gazdasági relációk közül eltűnnek az elkülönültséggel és a külön anyagi érdekkel kapcsolatos egyenlőtlenségek. És a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa legalább annyira összeférhetetlen lesz a gazdasági elkülönültség maradványainak létezésével, mint amennyire a kapitalizmus által kifejlesztett gyáripari technika és termeléskoncentráció is összeegyeztethetetlen a kézi munkán alapuló kismagántulajdonnal. A szocializmus elkülönültségi viszonyainak a megszűnése tehát annyit jelent majd, hogy miközben a termelőerők méreteinek és hatékonyságának hatalmas megnövekedése hallatlanul *bonyolulttá* teszi a termelési viszonyok technikai-gazdasági oldalának összefüggéseit (a munkamegosztást és a kooperációt), nagyon *leegyszerűsíti* a termelési viszonyok társadalmi összefüggéseit (a társadalmi-gazdasági relációk rendszerét).

„Az osztályhatárok elmosódásának elkezdődött folyamata – mondotta Hruscsov az SZKP XXII. kongresszusán – a társadalom mind nagyobb szociális egyöntetűségéhez vezet. Magától értetődik, hogy az osztályhatárok elmosódása fokozatosan végbemenő és huzamos folyamat. Minden osztálykülönbség megszűnése a teljes kommunista társadalom felépítésének eredményeként fejeződik be.

Ezzel egyidejűleg s vele elszakíthatatlan kapcsolatban kialakul az emberek teljes társadalmi egyenlősége: *a kommunista egyenlőség*, amely a termelési eszközökhöz való egyenlő viszonyt, az elosztás teljes egyenlőségét, s az egyénnek és a társadalomnak az

egyéni érdekek és a közérdekek szerves egybekapcsolásán alapuló harmóniáját jelenti."[2]

Addig azonban az elkülönültségi viszonyok a szocializmus társadalmi-gazdasági relációinak különös oldalát alkotják, mozzanatai maradnak a szocialista tulajdonviszonyoknak, természetesen a specifikus társadalmi-gazdasági relációk által meghatározott jelleggel és szerepkörrel. Ennek folytán van egyéni és vállalati érdek is, mint a társadalmi közérdekkel alapvetően egyező érdek. Ugyancsak megmaradnak az áru- és pénzviszonyok, mint emberek, vállalati kollektívák, a két dolgozó osztály közötti kapcsolatok a társadalmi termelés folyamatában. Bár nem ezek a viszonyok alkotják a szocialista termelési viszonyok specifikus jellemzőjét, mégis letörölhetetlen vonásai egyelőre ezeknek a viszonyoknak. Ennélfogva az értékkategóriák alkalmas eszközök a különérdek és a társadalmi közérdek összeegyeztetésére a szocialista gazdaság tervszerű irányításában.

Az áru- és pénzkategóriák pozitív (persze nem ellentmondás nélküli) szerepe a szocializmus felépítésének és a kommunizmusba való fokozatos átfejlődésének útján azon a minőségi különbségen alapul, ami a szocializmus elkülönültségi viszonyai és a korábbi termelési módok elkülönültségi (elszigeteltségi) viszonyai között mutatkozik. Ebből következnek azok a sajátosságok is, amelyek a szocializmusbeli elkülönültségi viszonyok funkcionálását és társadalmi kihatásait jellemzik.

Az elkülönültségi relációk funkcionálása a szocializmus előtt a magánelsajátítás és a kizsákmányolás fejlődésének forrása volt. Az őskommunizmus bomlásakor kialakult elkülönültség a rabszolgatartó (vagy sok európai és ázsiai országban a feudális) rendszer, a feudalizmusvégi árutermelés pedig a tőkés rendszer spontán kialakulásának szolgált alapjául. És egyáltalán, az antagonisztikus társadalmakban az elkülönültség egyszerűbb formái (kisárutermelés) törvényszerűen oda vezettek, hogy e viszonyok képviselői differenciálódtak, rétegeződtek, s végeredményben az uralkodó kizsákmányolási viszonyok kiszélesedtek és elmélyültek.

A szocializmusbeli elkülönültségi viszonyok ezzel szemben –

[2] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth 1962. 228. old.

mivel eleve feltételezik a kizsákmányolás hiányát – funkcionálásukkal aktív szerepet játszanak a társadalmi elsajátítás egyre magasabb fokú érvényesülésében. Igaz ugyan, hogy e viszonyok létezése nem lényegtelen különbségekkel párosul a társadalom tagjai és csoportjai között, és magával hozza azt is, hogy a közvetlen társadalmi elsajátítás keretein *belül* egyenlőtlen előnyök és hátrányok keletkezzenek. De ezek a különbségek nem jelentenek antagonisztikus osztálykülönbségeket, amelyek a társadalmi munkafunkció és az elsajátító funkció megosztásán alapulnak. Ezek az egyenlőtlenségek ahelyett, hogy tömegméreteket öltenének, s a társadalmi szereplők elkülönült funkciójává válnának, *törvényszerűen* egyre szűkebb térre szorulnak a kommunizmus építésével. Sőt, a gazdasági elkülönültség maradványaival kapcsolatos törvényszerűségek, társadalmilag tudatosan alkalmazva, maguk is aktív szerepet játszanak e különös relációk felszámolásában.

Az elkülönültségi viszonyok funkcionálásának szocializmusbeli sajátosságai tanúsítják, hogy e relációk jellegét, szerepkörét és fejlődését a társadalmi elsajátítás specifikus relációi határozzák meg. Ez azt jelenti, hogy *az elkülönültségi viszonyok itt a szocialista tulajdon tartalmát alkotó különös társadalmi-gazdasági relációk.*

Ily módon a szocialista termelési viszonyok specifikus és különös mozzanatai egyazon szempontból nézve ellentétei is egymásnak és azonosak is egymással; vagyis a szocialista gazdasági rendszer egyik belső ellentmondását képviselik. A gazdasági tevékenységek társadalmi keresztmetszete szempontjából *ellentétei* egymásnak. Hiszen egyrészt a szocialista termelési mód specifikuma az, hogy ezek társadalmi tekintetben *osztatlanok;* másrészt mégis *van* bizonyos *osztottság* társadalmi-gazdasági tekintetben a tevékenységekben. A tevékenységnek mint munkának közvetlen társadalmi jellege tartalmazza még a közvetettség elemét, vagyis az érték dologi alakban való megjelenésének a szükségszerűségét, és magában foglal szociális különbségeket a szakképzettség színvonalát, a fizikai és a szellemi, az ipari és a mezőgazdasági munkát illetően. A tevékenység mint társadalmi elsajátítás lehetővé tesz még egyenlőtlenségeket, amelyek többek között a jövedelem-

különbségekben, végső soron pedig különböző társadalmi rétegek és két dolgozó osztály létezésében jutnak kifejezésre.

A szocialista termelési viszonyok specifikus és különös társadalmi-gazdasági relációi mindazonáltal *egységet* alkotnak. Egységük nemcsak a technikai-gazdasági relációkkal való kapcsolatukat jelenti, hanem egymással szembeni azonosságukat is. A specifikus és az elkülönültségi relációk a szocializmusban kölcsönösen feltételezik egymást, átmennek egymásba. A munka társadalmi jellegének fokozódása, s ezzel a társadalmi elsajátítás erősödése e feltételek között növeli az elkülönültségből folyó árukapcsolatok terjedelmét, az utóbbi viszont gyarapítja azokat a feltételeket, amelyek gyengítik a társadalmi munka közvetettségét, mérséklik a társadalmi elsajátítás egyenlőtlenségeit.

Mindebből következik, hogy a további elemzésnek két követelményt kell teljesítenie. Mivel a szocializmus társadalmi-gazdasági relációinak egysége a specifikus vonatkozásoknak azon a jellemzőjén alapul, hogy nincs funkcióhasadás a munka és a társadalmi elsajátítás között, *első követelmény* annak megmutatása: mi adja e specifikum lényegét a szocialista termelés társadalmi folyamatában. *Másik követelmény* pedig az, hogy amidőn a szocialista termelési folyamatban ezt a specifikus lényegi vonatkozást vizsgáljuk, akkor figyelembe kell vennünk a társadalmi munkának érték-dologként történő megjelenését.

A SZOCIALIZMUS ALAPVETŐ TERMELÉSI VISZONYA

Minden társadalmi formáció gazdasági szerkezete specifikus jellemző vonásainak *lényegét* az alapvető termelési viszony adja. Az alapvető termelési viszony a legfőbb az adott termelési mód specifikus társadalmi-gazdasági relációi között. Érvényes ez a szocializmusra is.

Az antagonisztikus társadalmi alakulatok alapvető termelési viszonya mindig a két alapvető osztály köteléke volt, amely közöttük, mint többletmunkát létrehozók és mint többletmunkát elsajátítók között az anyagi javak termelésében szükségszerűen léte-

zett. Kötelékünknek meghatározott specifikus formája fejezte ki ugyanis azt *a módot,* ahogyan a termelés anyagi és személyi feltételei egymással a munkafolyamatban kapcsolatba jutottak. „Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőkhöz való közvetlen viszonya... az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek... a mindenkori sajátos államformának legbensőbb titkát, rejtett alapját megtaláljuk."[3]

A szocialista-kommunista termelési módban a társadalom egyik rétegének egy másik réteghez való ilyen vagy amolyan kapcsolata *nem* lehet alapvető termelési viszony. *A kommunizmusban* azért nem, mert ott megvalósul a teljes társadalmi egyenlőség, melynek körülményei között értelmét veszti az, hogy társadalmi helyzetükben és funkciójukban egymástól eltérő embercsoportokat mint osztályokat egyáltalán megkülönböztessünk. *A szocializmusban* természetesen még vannak a társadalmi munkaszervezetben betöltött helyzetük, szerepük és a jövedelmekből való részesedésük módja szerint egymástól különböző embercsoportok, társadalmi osztályok vagy társadalmi rétegek. Ennek ellenére elméletileg helytelen volna a szocializmus alapvető termelési viszonyát akár a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság, akár az előbbi két osztály és az értelmiség kapcsolatában keresni. Ezek a kapcsolatok csakugyan fontos mozzanatai a szocializmus társadalmi-gazdasági relációinak, azonban éppen nem azt képviselik, ami a termelési módban az alapvető, hanem azt, ami benne történelmileg mulandó és konkrét jelentőségében másodlagos.

A szocializmus alapvető termelési viszonya csak olyan lehet, amely a termelési mód kifejlett szakaszán, a kommunizmusban is érvényben marad, ahogyan például a tőkés–bérmunkás viszony is alapviszony marad a kapitalizmus szabadversenyes és monopolista szakaszában. A munkásosztály és a parasztság termelési kapcsolatait, az értelmiség mint külön réteg létezését a szocializmusban megvalósuló tevékenységcsere egyenlőtlenségei, a gazdasági elkülönültség maradványai indokolják. Tehát a különböző rétegek létalapját a gazdasági szerkezetnek éppen azok a vonatkozásai alkotják, amelyeket a szocializmus az előző rendszerektől örökölt,

[3] *Marx:* A tőke. III. kót. Kossuth Könyvkiadó 1961. 759. old.

és amelyek a gazdasági élet mozgásának meghatározásában másodlagos szerepet játszanak. Ezért az osztályellentmondások a szocializmusban már nem jelentik a haladásnak azt a hajtóerejét, amelyet az antagonisztikus társadalmakban jelentettek.

Az a viszony tehát, amely a szocializmusbeli társadalmi csoportok közötti termelési viszonyok jellegét, egyáltalán a szocializmus mozgásirányát alapvetően meghatározza, nem lehet az említett rétegek közötti viszonyok közül való.

Egyébiránt ha elfogadjuk, hogy e termelési mód fő jellegzetessége a munka- és az elsajátítói funkció osztatlanságában van, akkor ezzel elméletileg eleve kizártuk azt, hogy itt társadalmi csoportok közötti bármely tevékenységmegosztással kapcsolatos viszony alapvető viszony lehetne. Az alárendeltség hiánya a szocializmus összes gazdasági viszonyának fő jellemző vonása. Amit keresünk, az éppen e viszonyok összességének veleje.

A társadalmi termelés és a személyes társadalmi szükséglet közvetlen kapcsolata a szocialista-kommunista termelési mód alapvető termelési viszonya, társadalmi-gazdasági relációinak alapvető mozzanata.

A következő kérdés azonban itt rendkívül jogos: hogyan tekinthető egyáltalán termelési viszonynak az a kapcsolat, amely *a termelés* és az általa kiváltott *szükséglet* között fennáll, amikor tudvalevő, hogy a termelési viszony *emberek* egymás közötti köteléke a termelésben.

Termelési viszony-e tehát a termelésnek és a személyes szükségletnek a viszonya, avagy dologi-technikai viszony? Igen, termelési viszony. Természetesen ez is éppen úgy, mint a tevékenységcsere valamennyi viszonya, eltéphetetlen kapcsolatban áll az anyagi lét eszközeivel és tárgyaival, tehát a termelőerőkkel és a termelés eredményeivel. És itt a termelés, hasonlóan a személyes szükségletekhez, csak egy társadalmi kapcsolat *dologi* oldalát jelöli, amelyhez tapadva – a technikai színvonal mindenkori fejlettségétől függően – a társadalmi kapcsolatoknak egy meghatározott formája szükségszerűen létrejön. Ily módon az embereknek mint *termelőknek a közvetlen viszonya* az emberekhez mint *a szükségletek képviselőihez* adja ezt a meghatározó formát.

Amikor tehát a termelés és a szükséglet viszonyát a szocialista

termelési folyamat viszonyának tekintjük, ezzel a termelési folyamatban létrejövő számtalan gazdasági viszony közül *egyet* akarunk jelölni mint *társadalmi-gazdasági* viszonyt, és nem mint technikai-gazdasági viszonyt, még kevésbé mint dologi-technikai viszonyt.

A termelés anyagi feltételei (föld, bányakincsek, üzemek stb.) felett tehát közösen ugyanazok rendelkeznek, akik a termelés társadalmasult formájában a termelőtevékenységet végzik. Ez az oka annak, hogy termelési viszonyaik kizsákmányolásmentes, vagyis osztatlan és közvetlen jellegűek.

A közvetlenség hamar szembeötlik mind a termelőtevékenység oldaláról, mind az elsajátítás oldaláról tekintve. Az egyik oldalról a termelőmunka annyiban közvetlenül társadalmi, amennyiben azt nem valamely kizsákmányoló osztály közvetítésével, hanem közvetlenül a társadalom (illetve központi képviselete) által népgazdasági méretekben szervezve végzik. A másik oldalról nézve pedig, tevékenységük termékeit (javak, termelési eszközök) az emberek általában közvetlenül sajátítják el, tehát nem magán, hanem társadalmi formában teszik ezt.

A különböző társadalmi csoportok kizsákmányolásmentes viszonyai egymáshoz tehát *abban a viszonyban összpontosulnak*, amely *egyfelől* az egyes emberek, rétegek és osztályok mint egységes termelői társulás dolgozó tagjai, *másfelől* ugyanezek mint az egységes társulás kollektív szükségleteinek személyes képviselői között fennáll.

Ki vonná kétségbe azt, hogy például az árutermelésnek társadalmi-gazdasági relációja a kereslet–kínálat viszonya? Pedig ez esetben is a relációnak hol az egyik, hol a másik végpontján, hol eladóként, hol vevőként szerepel ugyanaz a személy.

A termelés és a szükséglet összefüggése, valamint a kereslet–kínálat összefüggése egyaránt társadalmi-gazdasági reláció. Ami kettőjüket megkülönbözteti, az az, hogy a termelés–szükséglet relációja nem elkülönültségen alapul, mint az árucsere-viszony, hanem közvetlen viszony. Ez meg a tevékenységek társadalmilag osztatlan funkciójával kapcsolatos. *Éppen azzal összefüggésben, hogy nincs megosztás a munka és az elsajátítás társadalmi szereplői között, lehet alapvetővé olyan termelési viszony, amelynek*

megvalósulása során ugyanazok, akik egyszer e viszony egyik végpontján állnak, másszor a másik végpontot képviselhetik.

Olyan társadalomban, ahol kizsákmányolás folyik, tehát funkciómegosztás van a munka és az elsajátítás képviselői között, nem válhatna alapvetővé ilyen társadalmi-gazdasági reláció. Ott az alapvető termelési viszony szereplői osztályszereplők, s ezek funkciója a termelés folyamatában nem cserélődhet.

A termelés és a szükséglet összefüggésének közvetlen társadalmi jellege a szocializmusban annyit jelent, hogy vele tömegméretekben realizálódik egyeseknek mint a munka és a szükséglet „egyszemélyi" képviselőinek viszonya a társadalom egészéhez és fordítva, a társadalomnak mint a munka és a szükséglet kollektív letéteményesének viszonya tagjaihoz.

Az utóbbiban látja *Ljubosic* szovjet közgazdász a szocializmus-kommunizmus alapvető termelési viszonyát. Ez a viszony szerinte „... a közvetlen termelőknek és a társadalom egészének mint a termelők egységes asszociációjának a viszonya, mivel a szocializmusban az egész társadalom a döntő termelési feltételek tulajdonosa. A szocialista termelési viszonyok rendszerének ez a magja, vagyis az alapvető viszonya, amelytől elszakíthatatlanok a szocialista társadalom egyéb társadalmi-termelési kapcsolatai és viszonyai."[4] A szerző szerint minden termelőnek az egész társadalomhoz mint a termelők egységes társulásához való ezen viszonya közvetíti valamennyi egyéb gazdasági viszonyt.[5]

Ljubosic jelzett munkája egészében értékes munka. Az idézett megállapításából azonban nem lehet helytállónak tartani azt, hogy a termelők és a társadalom egészének viszonyát a szocialista termelés alapvető viszonyának tekinti.

Az sem meggyőző, hogy az egyén és az asszociáció viszonya közvetít minden gazdasági viszonyt. Nem lehet egyetérteni azzal, hogy valamely vállalaton belüli kapcsolódásokat, csakúgy mint a vállalatok és a népgazdaság kapcsolatait – miként munkájában Ljubosic fejtegeti – az egyén és a társadalom közvetlen viszonya közvetíti. Ez így kissé formálisnak tűnik. Nem igazabb-e for-

[4] *Ljubosic:* Általános és specifikus törvények. Moszkva 1959. 111. old.
[5] Lásd: ugyanott, 115. old.

dítva, úgy ti., hogy az egyes dolgozónak a társadalomhoz való termelési, forgalmi és jövedelemelosztási kapcsolatai a vállalatok (a kolhoz) és a szocialista állam kapcsolatai révén realizálódnak, illetve ez utóbbiakon keresztül közvetítődnek.

De a fő kifogás álláspontjával szemben az, hogy meghatározásán kívül rekedt a szocialista termelés objektív célja. A szocialista-kommunista társadalom alapvető termelési viszonya csakis olyan viszony lehet, amely magába foglalja a termelés konkrét célját is, miként például a tőkés–munkás alapviszonya magába zárja azt a tényt, hogy a tőkés termelés közvetlen célja az értéktöbblet.

Igaz, a kifejtett álláspont ellen fel lehet hozni, vajon a termelés és a szükséglet képviselőinek viszonya *termelési* viszony-e. Hiszen az a látszat, hogy itt nem magában a termelési folyamatban levő viszonyról, hanem *a termelésnek* és egy rajta *kívül* – bár tőle nem függetlenül – *létező mozzanatnak* (mármint a szükségletnek) a viszonyáról van szó.

Csakugyan, ha a termelést pusztán mint *egyszeri* folyamatot, és pusztán *technikai* vonatkozásaira szűkítve fogjuk fel, akkor a szükséglet valóban a termelés külső kísérőjelensége. A társadalom és a természet viszonya szempontjából nézve, aki termelést mond, nem mond szükségletet. Közgazdasági értelemben azonban a termelés egyszerre jelenti a javak előállításának és a szükségletek *termelésének* a folyamatát. A társadalom javakkal termeli újra és bővíti termelőerejét, s ezzel együtt szükségletét is. A termelőerő emberek társadalmi termelőereje, ezért nemcsak a termelési eszközeiket kell újratermelniük és bővíteniük, hanem a munkaerejüket is. Ily módon az embereknek az a kapcsolata, amely közöttük mint a javak termelői és mint e javakra irányuló szükségletek termelői között megvalósul, *a termelési folyamat* gazdasági relációihoz tartozik.

Az, hogy a termelési folyamat – folytonos megújulásában – nemcsak *a javak,* hanem egyszersmind *a szükségletek* termelésének a folyamata is, közismert igazság. Marx például a „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához" című művében (ahol bizonyítja a termelés, a termékelosztás, a csere és a fogyasztás azonosságát) a szükségletet a tágabb értelemben vett társadalmi-*termelési* folyamat *belső* mozzanatának tartja. Arról ír, hogy a fogyasztás mint

a termelési folyamat egyik mozzanata teremti meg „az *új* termelés szükségletét, tehát a termelésnek azt az eszmei, belső indítóokát, amely annak előfeltétele..."[6]. Azután azt mondja: a termelés szolgáltatja külső formájában a fogyasztás tárgyát, valamint a fogyasztás hozza létre eszmeien a termelés tárgyát, mint szükségletet, ösztönt és célt.

A szükséglet tehát egyszer úgy szerepel, mint a termelés impulzusa, *belső indítéka,* másszor pedig úgy, mint a termelésnek a fogyasztáson keresztül létrejött eredménye, végső célja. Vagyis *a szükséglet* a társadalmi újra*termelési* folyamat *egyik láncszeme.*

Következésképpen a szűken értelmezett termelés és a szükségletek kapcsolata a társadalmi-termelési folyamat belső kapcsolata, azaz *termelési* viszony. Ezt el kell ismernünk, ha nem akarjuk a termelés fogalmát minden közgazdasági tartalmától megfosztva technikai mozzanataira redukálni.

Egy másik jogos kérdés: elméletileg lehetséges-e az, hogy a szocialista gazdaság alapvető termelési viszonya olyan kapcsolat legyen, mint a termelés és a szükséglet összefüggése, amely (noha más jelleggel) *valamennyi termelési módban létezett.*

A marxista közgazdasági elmélet eddig – teljes joggal – elsősorban a szocializmus *sajátosságaira* helyezte a hangsúlyt, mintegy ezzel akarta megvilágítani e társadalmi alakulat előnyét és magasabbrendűségét. Ennélfogva még ma is, ha a szocializmus sajátos kategóriái közül olyannal találkoznak, amely más társadalmakban szintén létezett (persze eltérő tartalommal), akkor (ha elfogadják is e kategóriák szükségszerű voltát) nem ismerik el azok *specifikus* jellegét.

Ez is és a kérdésfeltevés is elméletileg hibás. Miért? Azért, mert éppen annak a történelmi *fordulatnak* a horderejével nem számol, amely az univerzális gazdasági összefüggések, törvények érvényesülésének módjában és tartalmában bekövetkezik a szocializmus létrejöttével. A kommunista termelési módnak az az *egyik legfőbb specifikuma* – s ezt túlzás nélkül állíthatjuk –, hogy elsajátítási viszonyai áthatják ezeket az általános technikai-gazdasági össze-

[6] *Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1951. 16. old.

függéseket, módosítják azok jellegét és ezzel a szocializmus szerkezetének sajátos relációivá változtatják azokat.

Ez történik a termelésnek és a társadalmi szükségletnek a viszonyával is.

A termelés és a szükséglet kapcsolata az emberi társadalom fejlődésének kezdettől fogva létező *univerzális* technikai-gazdasági összefüggése. A kizsákmányolás különböző rendszereiben azonban csupán *végső soron* juthatott érvényre. Ahol a gazdasági szerkezet alapvető termelési viszonyát a kizsákmányoltak és kizsákmányolók antagonisztikus kapcsolata jelentette, ott szükségképpen *háttérbe szorult* a termelés és a társadalmi szükséglet általános kapcsolata. A termelés közvetlenül a kizsákmányolók *specifikus* szükségleteit szolgálta és nem azokét, akik az anyagi javakat termelték. A társadalmi szükséglet tehát konkrétan mindenekelőtt a kizsákmányolók többletmunka iránti szükséglete képében jelentkezett, s a közvetlen termelők szükségletei csak ennek alárendelve fejlődhettek és minimumra korlátozva nyerhettek kielégítést. Ilyen viszonyok között minden előre tett lépés a termelésben, előre tett lépést jelentett a kizsákmányolás fokozásában, a közvetlen termelők egyéniségének csorbításában és szükségleteik korlátozásában.

Ezekben a társadalmi-gazdasági alakulatokban elhomályosult a társadalom *emberi* vonása, az tudniillik, hogy az ember – ellentétben a mégannyira fejlett állati közösségekkel –, amikor termelési eszközöket készít, egyszersmind újabb és újabb *szükségleteket* is teremt, létrehozva ezzel a termelőerők és a termelés továbbfejlesztésének, valamint önmaga felemelkedésének belső ösztönzőjét. A magántulajdonon alapuló társadalmak éppen ezt a hajtóerőt fékezték le, amikor a közvetlen termelők szükségleteit és egyéniségét igyekeztek elfojtani, tehát azokét, akiknek tevékenységén a termelőerők fejlesztése elsősorban múlott.

Ma már egyre kisebb azoknak a marxista közgazdászoknak a száma, akik tagadják például azt a tényt, hogy a kapitalizmus fejlődésének mértékében csökken a tömegek társadalmilag normális (effektív) szükségleteinek kielégítési foka és tendenciálisan egyre kevéssé van biztosítva a társadalmi munkaerő normális újratermelése. Ez vonatkozik a fejlett tőkésországokra is, ahol a munkásosztály harcainak eredményeként hosszú történelmi korok átla-

gában a dolgozók által elfogyasztott javak és szolgáltatások mennyisége növekvő tendenciájú.

A szocializmussal gyökeres fordulat következik be a társadalmi termelés és a népszükséglet közötti viszony alakulásában. Miután az emberek megszabadították magukat a kizsákmányolók igája alól, tevékenységük folyamatában kialakuló kötelékeiknek szükségszerű mozzanata, hogy mindnyájan – úgy is mint a társadalmi *munka,* és úgy is mint a társadalmi *elsajátítás* személyes képviselői – minden különösebb osztályközvetítés nélkül a társadalom összességéhez, annak központi képviseletéhez kapcsolódjanak. Kapcsolódásuk *munkájuk* révén a *javak,* igényeik révén pedig a szükségletek termeléséhez, ez teszi *részeseivé valamennyiüket* a társadalmi termelés és szükséglet közti *viszonynak.*[7]

A társadalmi termelés és a népszükséglet viszonyának ez a közvetlensége az, ami a beállott történelmi fordulat *lényegét,* tehát a termelés és a szükséglet általános kapcsolatának a gazdasági szerkezet *specifikus* mozzanatává való átalakulását mint tényt kifejezi.

Ha sok specifikus kategóriája van is a szocializmusnak, vitathatatlan, hogy ezek között az egyik a termelés és a népszükséglet közvetlen viszonya. E tényen mit sem változtat az, hogy a termelés és szükséglet végső fokon mindig összefüggött, és az sem, hogy kettőjük kapcsolata a fejlődésnek mindig impulzusa volt. A szocia-

[7] A termelés és a szükséglet *közvetlen* kapcsolatát természetesen nem szabad vulgárisan értelmezni. A közvetlenség kizárólag arra vonatkozik, hogy nem valamely kizsákmányoló osztály sajátos szükségleteinek a kielégítése a termelés célja, hanem a társadalom szükségleteinek a kielégítése. Magától értetődik azonban, hogy a termelés és a szükségletek kölcsönhatását a tervgazdálkodás mechanizmusa közvetíti, amelyhez hozzá tartoznak a piaci kapcsolatok is. Amint a *Negyedik részben* szó lesz róla, a szocializmusbeli munka közvetlen társadalmi jellege magába zárja az árucsere másodlagos közvetítő szerepét. Ez jelentkezik a termelés és a szükséglet kapcsolatának közvetítettségében, anélkül, hogy a termelés és a szükséglet kapcsolatának meghatározott értelemben vett közvetlenségét érintené. Sőt, éppen a termelés szükségletkielégítő alapfunkciójának zavartalansága végett kell az áru- és pénzviszonyokat, a belső s külső piacokat is figyelembe venni mind a termelők és felhasználók kapcsolatainak szervezeti formáinál, mind a tervezés és beszámoltatás módszereinél, mind pedig az anyagi és erkölcsi ösztönzésnél.

lista-kommunista termelési módnak éppen az a történelmi küldetése, hogy a kizsákmányolás alól felszabadult dolgozó tömegek – létfeltételeik folytonos gazdagítása végett – hatalmasra növeljék munkájuk társadalmi termelőerőit, s ezzel párhuzamosan szükségleteiket.

De nem pusztán arról van szó, hogy a termelés és a szükséglet viszonya *termelési* viszony, hogy ez a szocializmus egyik *specifikus* társadalmi-gazdasági relációja, hanem arról is, hogy a termelésnek és a társadalom szükségleteinek ez a specifikus relációja a szocializmus *alapvető* termelési viszonya.

Először is, a szocializmus gazdasági lényegét kutatva, és azt más társadalmak gazdasági szerkezetével összehasonlítva nem lehet találni más gazdasági viszonyt, amely inkább magyarázná azt a *módot*, ahogyan a szocializmusban a termelés anyagi feltételei társadalmilag egyesülnek a termelőkkel. Az egyesülés módjának történelmi kiindulópontja és a továbbiakban formai feltétele a társadalmi tulajdonforma. Közgazdasági tartalma viszont az, hogy a munkafunkció egyesül a kollektív elsajátítás funkciójával. A lényeg tehát az, hogy a társadalmi termelés összhangba került az elsajátítással, társadalmi elsajátítás valósulhat meg. De mi mást jelentene a társadalmi elsajátítás, ha nem azt, hogy a termelés, a javak forgalma és a jövedelmek elosztása közvetlenül a társadalom, a társadalom minden tagja javára szolgál. Vagyis a termelés anyagi feltételei és a termelők összekapcsolásának módját az jellemzi, hogy a termelés és a társadalmi szükségletek közt közvetlen a kapcsolat.

Szocialista viszonyok között *a termelési mód* jellegét ugyanúgy a termelés objektív *rendeltetése* határozza meg, miként az olyan társadalmakban, ahol a magántulajdon folytán a közvetlen termelők ki voltak zárva a termelési eszközök saját céljaikra történő használatából. *Ott is a termelés objektív célja, azaz a többletmunka kisajátítása határozta meg a termelés ilyen vagy olyan módját.*[8]

[8] Sokan szubjektivista ízűnek tartják, hogy a politikai gazdaságtan a termelés céljáról beszél. Arra gondolnak, hogy célja csak az embernek lehet, s nem a termelésnek. Elfelejtik, hogy a politikai gazdaságtan tárgyát *emberek* gazdasági

Másodszor, a szocializmus gazdasági rendszerének valamennyi elemét, a gazdasági szerkezet valamennyi egyéb sajátos és különös társadalmi-gazdasági relációjának, általános és különös technikai-gazdasági relációjának a jellegét az a tény dönti el, hogy itt közvetlenül a társadalmi szükségletekre termelnek. Ez dönti el, mert *nem lehetnek öncélúak* mindazok a kapcsolatok, amelyekbe az emberek kerülnek egymással és a közösséggel – akár egy állami vállalat, vagy szövetkezet keretein belül, akár az egyes termelési, forgalmi és elosztási ágak, szférák, sőt szocialista országok között – tevékenységeik megosztása és kicserélése során. Ezeknek a termelési viszonyoknak és gazdálkodási formáknak az adja meg az értelmét, az határozza meg *szocialista* mivoltukat, hogy valóban részei a társadalmi elsajátításnak. Az utóbbinak pedig annyiban alkothatják részét, amennyiben az össztermelés és az összes személyes szükséglet közvetlen kapcsolatának megvalósulását szolgálják.

Mindebből következik, hogy nem helyes például az a beállítás, amely a szövetkezetekben végzett munka közvetlen társadalmi jellegét a szövetkezet határaira korlátozza. Eszerint úgy tűnik, hogy a szövetkezeti szektor egymástól társadalmilag atomizált gazdaságokból áll, amelyek csak az árucsere útján kötődnének a népgazdasághoz. Csak akkor érezhető igazán a szövetkezeti tulajdonforma szocialista lényege, ha *valóságos* gazdasági tartalma szerint és nem a gazdasági szerkezettől metafizikusan kiszakítva szemléljük.

Az állami vállalatok, a szövetkezeti gazdaságok szocialista jellegét az adja, hogy a tervgazdálkodási forma segítségével biztosítva van bennük a társadalmi elsajátítás a termelési, forgalmi és elosztási folyamatokban egyaránt, vagyis az az elv, hogy valamennyi vállalat, szövetkezet alapvetően társadalmi szükségletekre termel-

tevékenységének törvényei alkotják, s hogy így a termelési folyamat sem más, mint az emberek gazdasági tevékenységének társadalmi folyamata. Ezért amikor a termelés céljáról beszélünk, akkor a termelésnek egy történelmileg meghatározott objektív rendeltetésére gondolunk, amely csak tükröződik a termelés képviselőinek személyes szándékaiban, a párt gazdasági és politikai programjában. Ellentétben a szubjektivista teleológiával, a marxizmus sohasem állítja mereven szembe a célt az okkal. A termelés célja a termelés folyamatában megvalósuló *objektív* kauzális társadalmi kapcsolatok benső mozzanata.

jen. A társadalmi szükségletnek részei természetesen *a kollektíva* helyi szükségletei és dolgozóik személyes szükségletei is. De sem a munka, sem az elsajátítás társadalmi jellege nem szorítható vállalati keretek közé. Az elsajátítás társadalmivá válása mindenkor magába foglalja azt, hogy a termelés, az árucsere, a jövedelemelosztás és a javak felhasználása társadalmi és helyi méretben egyaránt *a népgazdasági* szükségletek kielégítésére, tehát *a közérdekkel* összhangban folyjék.

Természetes azután az, hogy a termelésnek, a forgalomnak és az elosztásnak közvetlenül a közszükséglet szolgálatába való állítása mindenképpen más formában és általában *bonyolultabb* módon mehet csak végbe a szövetkezetek, mint az állami vállalatok esetében. Az eltérő forma nem homályosíthatja el azonban *a közös lényeget*, azt, hogy az állami és szövetkezeti szektor gazdasági viszonyainak *magvát*, a bennük folyó tevékenységek *célját* az alapvető viszony, a társadalmi termelés és a népszükséglet közvetlen viszonya határozza meg.

Az alapvető viszony a társadalmi termelésnek *nem külső* vonatkozása. Az mindenekelőtt magában a termelés társadalmi folyamatában érvényesül és annak megújulásában ismétlődik szükségszerűen. Ahhoz tehát, hogy ezt a viszonyt ismétlődő formájában – tehát konkrétabban – megérthessük, *először magában a termelésben történő megvalósulását, illetve megvalósulásának miként-jét kell szemügyre venni.* Ezért most magát a szocialista termelési folyamatot, s annak jellegzetességeit elemezzük.

AZ ALAPVETŐ TERMELÉSI VISZONY ÉRVÉNYESÜLÉSE A TÁRSADALMI MUNKAFOLYAMATBAN

A társadalom tagjainak társadalmi-gazdasági relációi – ezek között a specifikus és a különös (elkülönültségi) viszonyok –, továbbá az emberek technikai-gazdasági relációi, mint például az arányosság által kifejezett társadalmi összefüggések (ezekről a *Harmadik részben* lesz szó), a szocialista termelés folyamatában jönnek létre és ismétlődnek szükségszerűen. A termelési viszonyok

e különböző mozzanatainak jellegét az alapvető termelési viszony határozza meg.

Hogyan jelenik meg ez az alapvető viszony az anyagi javak termelésének folyamatában?

Első megközelítésben úgy, hogy – szemben például a tőkés termeléssel – a szocialista termelésben *a használati értékek* előállítása az uralkodó mozzanat. Mégpedig nem anyagi javak termelése általában, hanem anyagi javaknak mint társadalmi használati értékeknek, azaz olyan termékeknek az előállítása, amelyek tömegük és dologi tulajdonságaik összessége révén megfelelnek a szükségleteknek, s ily módon létrehozásuk értelme – alkalmasságuk a minőségileg és mennyiségileg meghatározott szükségletek kielégítésére.

A szocialista gazdaságot azonban nem foghatjuk fel hatalmas naturális gazdaságként. Annál kevésbé, mivel még léteznek elkülönültségi viszonyok. Ezért a termelési folyamatban nemcsak társadalmi használati értékeket hoznak létre, hanem *értéket* is. A megtermelt társadalmi termék – habár szektoronként eltérő mértékben és egyes kivételektől eltekintve – egyszersmind árutermék, azaz értéktulajdonsággal rendelkező termék. De a szocialista termelés értékképző folyamata, a használati értékképző munkafolyamatnak ez a különös társadalmi-gazdasági oldala, nem változik át értékesülési folyamattá. Az értékképzés különös folyamata tehát nem ölti fel az értéktöbbletképzés specifikus formáját. Ezt kizárja az a tény, hogy a szocialista termelési folyamat fő rendeltetése a társadalmi használati érték előállítása.

A munka a szocializmusban is megoszlik szükséges és többletmunkára, terméke pedig szükséges és többlettermékre. Ez éppúgy *általános* szükségszerűség, mint az, hogy a termeléssel használati értékeket kell előállítani. Ahhoz, hogy létezhessen, a szocializmusnak is, mint minden társadalomnak, el kell tartania azokat a tagjait, akik a termelői szférán kívül tevékenykednek; s hogy fejlődhessen, felhalmoznia és tartalékolnia is kell.[9] Tehát a szüksé-

[9] A terméktöbbletet helytelen volna azzal a termékmennyiséggel azonosítani, amelyet a vállalatoknál jelentkező társadalmi tiszta jövedelem kifejez. A többlettermékhez azok a javak tartoznak, amelyeket akár penzjövedelmek ellené-

ges és a többletmunka viszonya a tevékenységcserében általánosérvényű relációnak minősül.

Bár mint általánosérvényű szükségszerűség létezik is a szükséges munka és a többletmunka, nincs meg a két oldal ellentéte, mint az antagonisztikus társadalmakban. Ezekben a termelési módokban a többlet- és a szükséges termék hányadosa a maga specifikus formájában (tőkés viszonyok közt mint értéktöbbletráta) a termelés két társadalmi szereplőjének meghatározott viszonyát juttatta kifejezésre. Az egyiknek itt a többletmunka magánelsajátítása, a másiknak a többletmunka kifejtése volt az osztályfunkciója. A két alapvető osztály antagonisztikus ellentéte a szükséges és a többletmunka sajátos kapcsolatában, szembenállásukban gyökeredzett. Szocialista rendszerben nincs ez a társadalmi-gazdasági funkciómegosztás a társadalom tagjai között. Itt tehát a munkának szükséges és többletmunkára történő megosztása nem jelenik meg specifikus társadalmi-gazdasági relációként, hanem egyszerűen technikai-gazdasági reláció a termelési viszonyok rendszerében. Ez annyit jelent, hogy mindkettőjük azonos, akár mint munkakifejtés, akár mint elsajátító tevékenység.

Mint munkakifejtés, hasonlóan a szükséges munkaráfordításhoz, a többletmunka *is* valóságos költségnek számít a társadalom számára. Mindkettő a társadalom összes elevenmunka-ráfordításainak a része, s mindkettő ugyanúgy „költség", miként a holtmunka-felhasználás is az. A társadalom számára a kapitalizmus-

ben, akár egészen vagy részben ingyenesen az anyagi termelés szféráján kívül dolgozók (és eltartottjaik) elfogyasztanak. Idetartoznak továbbá az álló- és forgóalapokra, valamint tartalékképzésre fordított felhalmozási eszközök. A vállalati bérkiadásokat vagy bér jellegű fizetéseket ugyancsak nem szabad – a kapitalizmus analógiájára – a szukséges termékkel azonosítani. Tőkés viszonyok között a munkás valóban főként csak munkabére révén jut szükséges termékéhez. Szocializmusban azonban nem így van. A termelők itt bér jellegű jovedelmeiken kívul is szert tesznek a szükséges termék egy részére. Szükséges terméken tehát az anyagi javak termelésében dolgozók (valamint még nem, vagy már nem munkaképes eltartott családtagjaik) által elfogyasztott javakat kell érteni. Ide tartoznak azok a javak is, amikhez ezek a dolgozók és eltartottjaik részben vagy teljes mértékben ingyenesen jutnak, valamint azok, amelyeket más címen, például mint nyugdíjat kapnak.

ban is költségnek számít az összes munkaráfordítás, de csak elvontan, mivel a termelési viszonyok tényleges személyi képviselője a tőkés. Az ő számára viszont csupán a termelésieszköz-felhasználás és a szükséges munkának megfelelő munkabér – költség, míg a többletmunka költségen felüli – ráadás.

Mint *elsajátító tevékenység*, a szükséges és a többletmunka is közvetlenül társadalmi jellegű. Az egyes termelő akkor is *önmagának* termel, amikor többletterméket állít elő (hiszen a többlettermék a társadalmi szükségletet és nem egy, a termelési eszközöket monopolizáló osztály szükségletét fedezi), és akkor is *a társadalom* számára termel, amikor szükséges terméket hoz létre (hiszen szükséges terméke része a társadalmi szükséglet fedezetének). A szocializmus viszonyai között – állapította meg Lenin – „a többletterméket *nem* a tulajdonosok osztálya, hanem az összes dolgozók és csakis ők kapják meg".[10]

Mármost ha nemcsak a szükséges munka, hanem a többletmunka is költsége a társadalmi termelésnek, és ha a közvetlen társadalmi elsajátításnak nemcsak a szükséges termék, hanem a többlettermék is tárgya, akkor a munkaerő nem áru többé, s a munkabér nem a munkaerő ára. A szocializmusbeli bérforma nem különböző osztályok viszonyát, vagyis nem a munkaerőnek a tőkés és a munkás tevékenységcseréjében megvalósuló adás-vételét fejezi ki, hanem a munkások közvetlen viszonyát egymáshoz és a társadalom egészéhez. A munkabér-kategória létezése az elkülönültségi viszonyok létéből, az áru- és pénzviszonyok szükségességéből következik, tehát a szocializmus különös társadalmi-gazdasági relációi között foglal helyet. A munkabér specifikus természetét azonban a gazdasági szerkezet sajátos relációi határozzák meg.

A vállalati elszámolás szempontjából a munkabér (valamint a termelésieszköz-ráfordítás) költségnek, viszont az ezen felüli rész társadalmi tiszta jövedelemnek számít. A holtmunka-ráfordításnak és a béreknek ez az elkülönülése a tiszta jövedelemtől objektív szükségszerűség. De ez ismét csak olyan szükségszerűség, amely a

[10] *Lenin* Művei. XI. köt. 382. old. (Oroszul.)

gazdasági elkülönültség miatt fennálló áru- és pénzviszonyok létéből, a gazdasági szerkezet e különös vonásaiból származik.

Minthogy a társadalmi munkát nem közvetlenül tartják nyilván, s magának a nyilvántartásnak a gazdálkodási egységekre kell épülnie, a béreknek mint költségeknek a megkülönböztetése a tiszta jövedelemtől a társadalmi nyilvántartásban és tervezésben sem nélkülözhető. A termékek önköltsége, s ennek alakulása a szocialista gazdálkodás fontos mércéje. Hogy ez mennyire igaz, azt bizonyítja, hogy a termelőszövetkezetek elszámolásában történelmi fogyatékosságnak és a racionális gazdálkodás akadályozójának tartjuk, hogy ott a holtmunka-ráfordítások mellett a tagok közösből származó jövedelmei nem különülnek el a szövetkezet tiszta jövedelmétől. Ezért is a törekvés, hogy a termelőszövetkezetekben minél inkább megteremtődjenek az állami gazdaságokéhoz hasonló bérfizetési forma bevezetésének materiális feltételei.

Mindez mégsem módosít azon, hogy szocialista rendszerben a munkabér (csakúgy, mint a tsz-tagok munkaegység szerinti díjazása) társadalmi értelemben – tehát a két forma közgazdasági tartalmának sajátos lényege szerint – nem számít költségnek. A társadalom számára az összes holtmunka-ráfordítás és az összes elevenmunka-ráfordítás jelent valóságos ráfordítást. Ha pedig ezt elismerjük, és ezzel együtt azt is, hogy ebben a rendszerben értelmét veszti a szükséges és többlettermék *szembeállító* viszonyítása, akkor elméletileg az sem volna helyteleníthető, ha a szocialista termelési folyamatban megfordítanánk a szükséges és a többletmunka sorrendjét. Ha a szokások nem kötnének, minden visszatetszés nélkül lehetne mondani: a szocialista termelésben felhasznált társadalmi munkaidő feloszlik *először* többletmunkaidőre, *másodszor* szükséges munkaidőre.

Ha a termelési viszonyok kizsákmányoló jellegűek, akkor nem áll fenn ez a sorrendi közömbösség; súlyos elméleti hiba volna ott a sorrendet megfordítani. Ahol ugyanis egyéni az elsajátítás, a termelők létfenntartását szolgáló javak termelése csak puszta eszköze az elsajátítandó többlettermék elérésének; a szükséges termék csak „szükséges rossz", amely a „szükséges jó" (a többletmunka) kicsikarhatóságának előfeltétele. A szocialista termelés-

ben a megfordítás azonban csupán szokatlan, de elméletileg nem hamis. Itt a többlettermék válik eszközévé annak, hogy a rendszer sajátos természete szerint gazdagíthassa termelőerőit és ezzel javíthassa tagjai életfeltételeit, növelhesse a szükséges terméket.

Mindez azt mutatja, hogy a szocializmusban a többlettermék és a szükséges termék ellentmondása nem jelenti a termelés olyan sajátos belső hajtóerejét, ahogyan például a földjáradék biztosítása a földesúr részéről, vagy az értéktöbbletráta növelése a tőkés részéről a feudális, illetve a tőkés termelési mód sajátos hajtóereje volt. Antagonisztikus társadalmi alakulatokban a többletmunka és a szükséges munka objektív ellentmondása uralkodott a termelés mozgásán. *Szocialista rendszerben azonban fordított a helyzet: végső soron a szükségletre termelés sajátos mozgása határozza meg a többlettermék és a szükséges termék terjedelmének és arányának alakulását.*

Mivel szocialista viszonyok között a többlettermék nem összeegyeztethetetlen ellentéte a szükséges terméknek, a társadalmi termelési folyamat szempontjából sem a szükséges termék, sem annak egyik legfőbb pénzformája, a munkabér, nem számít eleve meghatározott, tehát előzetesen kialakult nagyságnak. Kapitalizmusban a munkabér a termelési folyamat kezdetén adott nagyság, amelyet az átlagmunkás munkaerejének normális újratermeléséhez szükséges fogyasztási költségszint határozott meg. Ezzel szemben a szocializmusbeli szükséges termék, azaz az anyagi termelésben dolgozók személyes fogyasztásának összessége ugyanúgy a folyó termelés sikerétől függ, ahogyan például a tőkéseknek mint a tulajdonviszonyok személyi hordozóinak profitjai függtek vállalkozásuk eredményességétől. Ez azonban csak más kifejeződése ama ténynek, hogy a szocializmusban a termelés gazdái ugyanazok, akik a tőkés rendszerben a termelés gazdáinak csak bérmunkásai lehettek.

Ha tehát a szocializmusban a termelés (a nemzeti jövedelem) volumene növekszik, akkor ez a növekmény már az adott időszakban úgy jelentkezik, mint részint a szükséges termék, részint a többlettermék növekménye. Az elért növekedés bizonyos hányadával ugyanis tervszerűen az anyagi termelők jövedelmeit növelik egyrészt a vállalatoknál, másrészt társadalmi méretekben akár

bérpolitikai, akár árpolitikai intézkedések útján. Az elért növekmény másik része viszont a többletterméket bővíti, s mint ilyen, forrása egyrészt a nem termelő szféra reáljövedelmei növelésének, másrészt a pótlólagos (helyileg vagy központilag) megvalósítandó akkumulációnak.

Nem így a tőkés termelés növekedése esetén. Ott a növekmény egyszerűen az értéktöbbletet szaporítja. És még az sem mondható, hogy az értéktöbblet csupán ezzel az összeggel gyarapodott, mert gyarapodhatott még ezen kívül a szükséges munkából is a kifizetett bérek lenyomása révén. (Lehetséges, hogy éppen a bérlenyomástól felbuzdulva növelte a tőkés a termelést.) Ha pedig közben mégis nőtt a bérszínvonal, ez akkor sem pusztán a termelés eredményességének köszönhető, hanem annak az osztályharcnak, sztrájkmozgalomnak, amelyet – kihasználva az adott helyzet lehetőségeit – a munkásosztály vív létfeltételeinek javításáért.[11]

A szocialista termelés összehasonlítása a tőkés termeléssel fényt vet arra a szembeszökő különbségre, amely egyfelől a termelés mozgásában, másfelől a többlettermék rátájának (többlettermék/szükséges termék) alakulásában fennáll a tekintetben, hogy melyiké a meghatározó szerep itt, illetve ott. Ez az egybevetés azonban a szocialista termelés egy sajátos viszonyára is rávilágít: nevezetesen a *termelési növekménynek és az előző szinten megismételt termelésnek a viszonyára.*

A termelési növekménynek ez a viszonya (vagy rátája) a gyakorlatban mint a termelésnövekedés ütemének problémája jelentkezik. A termelés növekedésének üteme mögött azonban a szocialista termelési folyamatnak *egy benső, sajátos* és *lényegi* viszonya rejlik. Olyan viszonyról van szó, amely (ellentétben a szükséges és a többlettermék-képzés sorrendjével) közgazdaságilag nem megfordítható viszony. Ez a viszony a termelési folyamat során felhasznált társadalmi munkatömeg két egymástól elhatárolható

[11] Konjunkturális időszakokban és helyeken előfordul persze az is, hogy a tőkések olyan gazdasági meggondolásoktól indíttatva emelik a béreket, hogy ezzel szakembereket biztosítsanak, vagy buzdítsák a munkásokat nagyobb profit termelésére. A meghatározó az ilyen – nem jellemző – döntésekben sohasem a mai termelési eredmény, hanem a holnapi nagyobb profit szempontja.

része között áll fenn; nevezetesen azon része között, amellyel a termelők a régi szinten újratermelik a szükséges és a többlettermék együttes volumenét (a nemzeti jövedelmet), továbbá a felhasznált munkatömeg azon (sokkal kisebb) része között, amellyel a termelési növekményt (a nemzeti jövedelem új szintjét) hozzák létre. A felhasznált összes munkamennyiség első részét nevezzük *pótlást végző munkának*, eredményét pedig *termelespótlásnak*[12]; a felhasznált munka másik részét viszont *bővítő munkának*, eredményét pedig *termelésnövekménynek*. Ennek megfelelően a társadalmi munkanap[13] is két részre osztható: 1. a pótlást szolgáló munkaidőre, amelynek folyamán az elhasznált szükséges és többletterméket a régi szinten újratermelik; 2. a bővítést szolgáló munkaidőre, mialatt a termelést növelik.

Amikor bővítést teljesítő munkáról, vagy munkaidőről beszélünk, akkor a munka *termelést* bővítő funkciójára gondolunk, és nem a felhasznált társadalmi munkaidő bővítésére. Lehet, hogy a többtermelés a felhasznált munkatömeg ugyanilyen mérvű növelésével jár. De ez még kevésbé jellemző, mint az a lehetőség, hogy társadalmi méretekben ugyanannyi vagy kevesebb munkával termeljenek többet, mint az előző időszakban. A termelésnövekedés általában pótlólagos munkaidő-felhasználással jár, de az utóbbi elmarad a termelésnövekedés mérete mögött.

Ám akár pótlólagos munkaráfordítással, akár anélkül (a termelékenység fokozásával) növeli is termelését a szocialista társa-

[12] Megjegyezzük, hogy ehelyutt a pótlás fogalmát tágabban használjuk, mint ahogy szokásos. A politikai gazdaságtan pótláson a termelés során elhasznált termelési eszközök pótlását érti. Itt viszont az elhasznált összes termék (társadalmi termék), illetve az elhasznált nemzeti jövedelem mint új értéket megtestesítő termékhalmaz egyszerű újratermelését értjük. Ez esetben tehát a pótlás a növekmény ellenpárja.

[13] A. Fedorov, szovjet közgazdász a munkanapot – helyesen – objektíve meghatározott nagyságnak tartja. Így ír: „A munkanap az az idő, amely a fejlődés adott fokán objektíve szükséges annyi anyagi és kulturális jószág termeléséhez, amely biztosítja a kizsákmányolástól mentes emberek társadalmi és személyes szükségletének kielégítését." *(A. Fedorov:* A munkanap problémái a kommunizmus kibontakozásának, építésének időszakában. Voproszi Ekonomiki, 1961. 12. sz. 48–58. old.)

dalom, egy bizonyos: a társadalmi munkafolyamatnak szükségképpen el kell látnia a pótlás és a bővítés funkcióját.

A kérdés most az, megengedhető-e felosztani a munkanapot pótlásidőre és bővítésidőre, a társadalmi munkát pótló- és bővítőmunkára.

Igen, megengedhető. Mindenekelőtt azért, mert nem szolgál a szocialista termelés sajátos lényegének elkendőzésére. Ha a tőkés termelési módban ezt a lehetséges viszonyt a szükséges munka –többletmunka viszonya elé helyeznénk, ellepleződne az értéktöbbletráta elsődleges meghatározó szerepe a termelés mozgásában. Ezzel elzárnánk az utat a tőkés kizsákmányolás tényének és jelentőségének, valamint a termelés ciklikus alakulásának megértése elől. Olyan viszonyt vennénk lényegesnek, amely a tőkés termelésnek nem állandóan létező viszonya. A tőkés bővített újratermelés történelmi folyamatában a növekmény és a pótlás viszonya csak ciklusátlagban érvényre jutó konfliktusos tendencia, vagyis itt a termelés törvényszerűen egyszer növekszik, másszor visszaesik, illetve stagnál.

Ezzel szemben a szocializmusban nemcsak a többlettermék, hanem a szükséges termék nagysága is függ az adott termelési folyamat eredményességétől, tehát attól, hogy a társadalmi munka útján mekkora termelési növekményt sikerült elérni. A szocialista termelési folyamatnak *szakadatlanul* növekednie kell, mert állandóan bővül maga a népszükséglet is, és ezt az utóbbit itt a termelésnek közvetlenül szolgálnia kell. A szocializmus számára akár a termelésnek, akár az ebből származó alapoknak (felhalmozási és fogyasztási alap, álló- és forgóalap) minden elért szintje úgyszólván „azonnali" *túlhaladásra* ítélt állapot. *Ezért a szocialista termelési folyamatnak specifikuma az, hogy a bővítést és a pótlást szolgáló munka viszonyának létezése állandó szükségszerűség.*

Emellett még figyelembe kell venni azt, hogy a pótlást és a bővítést szolgáló tevékenység megkülönböztetése itt a társadalmi munkafolyamaton, vagyis a *használati értékképzés* folyamatán alapul. Ennek csak következménye az, hogy a pótlómunka és a bővítőmunka egyúttal résztvesz a termelési pótlás és a termelési növekmény *értékének* a képzésében is. A tőkés termelési folya-

matban viszont a szükséges és a többletmunka megkülönböztetése az értékképző, illetve az értékesülési folyamaton alapul, aminek csak következménye az, hogy a változó tőke mint szükséges termék és az értéktöbblet mint többlettermék, tehát használati érték szerint is szétválasztható. *Ily módon a munkanap felosztása pótlási és bővítő szakaszra teljesen összhangban van azzal a közismert ténnyel, hogy a szocialista termelés mindenekelőtt társadalmi használati értékek termelése, azaz közvetlenül szükségletre termelés.*

Mindebből nyilvánvaló, hogy a termelési folyamatban kifejtett társadalmi munkaidőt pótlási és növelési szakaszra osztani elméletileg nemcsak megengedhető, hanem szükségszerű is. Ha fel akarjuk tárni a szocialista termelés specifikus mozzanatait, akkor a termelési növekmény és pótlás viszonya nem hagyható figyelmen kívül. Ez a viszony a szocialista termelési folyamat lényegének egyik jellemző mozzanata.

Vajon a szocialista termelési folyamatnak pótlásra és növelésre történő felosztása (azaz a növekményráta alkalmazása) nem semmisíti-e meg a szükséges és többlettermékre való felosztásnak (vagyis a többlettermékráta alkalmazásának) indokoltságát? Magától értetődően nem. A növekményráta szakadatlanul létező jelenség, ugyanis a szocialista termelési folyamat *specifikus* társadalmi-gazdasági relációját, a többlettermékráta pedig ugyanezen folyamat *általánosérvényű* technikai-gazdasági relációját fejezi ki. Az előbbi úgy jön számításba, mint a társadalmi termelés törvényszerű mozgásának *elsődleges* összefüggése, az utóbbi pedig elsősorban mint a termelési folyamat növekményráta által meghatározott mozgásának és eredményességének a következménye. Igaz, ha a szocialista termelést nem mint egyetlen folyamatot, hanem ismétlődésében szemléljük, akkor az, hogy az előző periódusban mekkora volt a többlettermék rátája, mint *ok* játszik közre a jelenlegi termelési folyamat ütemében. És ebben az összefüggésben a növekményráta sem mint a termelés alakulásának oka, hanem mint következménye jelentkezik. A növekedés üteme és a terméktöbbletráta közötti összefüggés kétségtelen, ha nem is lineáris.

A szocialista termelési folyamat mozgásának *alapja* azonban mégis a növekményráta, nem pedig a többlettermékráta, mint az

antagonisztikus társadalmakban. Miért? Azért, mert az, hogy az előző termelési folyamatban miként alakult a többlettermék és a szükséges termék viszonya (és az mekkora felhalmozást tett lehetővé, amely a termelés további fejlődésének az ütemét befolyásolta), ez elsősorban *az akkori* termelésnövekménytől függött. A kapitalizmusban a tőkefelhalmozás keretét végső soron az értéktöbblet növekménye határozza meg. De az értéktöbblet növekménye nem az adott termelési folyamat során létrejött használati értéktömeg növekedésétől függött, hanem attól, hogyan *oszlott meg* az új értéktömeg változó tőkére és értéktöbbletre. A tőkésnek az is lehetővé teszi a felhalmozást, s ezzel a termelés növelését, ha a szükséges munka terhére sikerült növelnie értéktöbbletét.

Ezzel szemben a szocialista társadalom előtt nem áll olyan választási lehetőség, hogy egy adott időszakban a már elért szükséges termék csökkentése árán növelje többlettermékét, s ezen keresztül bővítse felhalmozási lehetőségeit. A szocializmus akkor jár el benső természete szerint, ha a felhalmozás, s ezáltal a fejlődés további ütemének növelése végett terméktöbbletét kizárólag a termelés növekményéből bővíti. Még az sem igen lehetséges, hogy a növekményből semmivel se bővítse a szükséges terméket. A mindenkori konkrét helyzettől függően csak aközött választhat, hogy a termelés növekményének kisebb vagy nagyobb hányadával növelje a többlettermeket (ezzel persze a szükséges terméket is). *Így, ha igen szoros is a kölcsönhatás egy adott termelési folyamatban a növekmény és a többlettermék között, ebben a kölcsönhatásban az elsődleges szerep a növekmény tömegéé és rátájáé. Az állandó növekmény* (és nem a terméktöbblet) *elérésének szempontja motiválja a gazdasági cselekvéseket és döntéseket.*

Ismét bebizonyosodik tehát a marxista politikai gazdaságtan állításának igazsága: adott termelési módban mindig a specifikus termelési viszonyok határozzák meg az általánosabb érvényű termelési viszonyok jellegét és mozgásuk irányát. A bővítésnek és a pótlásnak szocializmusra jellemző sajátszerű összefüggése – ahogy mondani szokták – „maga alá rendeli" a többlettermék univerzális viszonyát a szükséges termékhez.

Az eredmény tehát, amihez így jutottunk, a következő:

1. Szocializmusban a termelési folyamat előtérben álló relációja

a termelésnövekmény és a termeléspótlás viszonya, amely a növekmény rátájával, a növekedés ütemével fejezhető ki.

2. A szocialista termelési folyamatban sem veszti érvényét a szükséges és a többlettermék összefüggése, amelynek a többlettermék-ráta a mutatója.

3. A szocialista termelési folyamat *sajátos* mozgástermészetét a növekmény alakulása határozza meg, vagyis az, hogy a társadalom mennyire tudja munkaidejének minél nagyobb részét a termelés ésszerű növelésére fordítani. A szükséges termék és a többlettermék általános összefüggésének változása mindenekelőtt csak feltétele és következménye, de nem sajátos hajtóereje a termelésnek.

De vajon a szocialista termelés fő hajtóereje a növekmény biztosítása és fokozása? Nem. A termelés növelése nem önmaga kedvéért történik. Objektív célja a társadalmi szükségletek kielégítése. A termelésnövekménynek, miként az össztermléknek is társadalmi használati értéket kell képviselnie, vagyis olyan javakból kell állnia, amelyek tömegük és összetételük folytán alkalmasak a társadalmi szükségleteket kielégíteni. Tehát a társadalomnak az a törekvése, hogy megfelelő termelési növekményt érjen el, csak másodlagos része annak az alaptörekvésének, amelyet az alapvető termelési viszony szab meg, és amelynek mércéjét a szüntelenül növekvő személyes (egyéni és közös) szükségletek alkotják. *A többlettermelés csak eszköze a többletszükséglet kielégítésének, azaz a személyes fogyasztás növelésének.*[14] *Ez azt jelenti, hogy a termeléspótlás és -bővítés viszonya semmi egyéb, mint a szocializmus alapvető termelési viszonyának mennyiségi konkretizálódása a társadalmi munkafolyamatban.*

Ebből következik továbbá, ha a javak és a szükségletek teremtésének közvetlen kapcsolata a gazdasági élet egyéb fontos kötelékeivel szemben mint alapvető viszony szerepelt, most a ter-

[14] A személyes fogyasztást itt a legtágabban kell értelmezni. Ide számítanak a társadalom tagjai által felhasznált mindazok a javak és szolgáltatások, amelyekhez akár személyi tulajdon formájában jutnak, akár a társadalmi közös alapok (színház, kórház, lakás stb.) használata révén; illetve amelyeket akár pénzjövedelmeik elköltésével, akár ingyenes juttatásként szereznek meg.

melés egész menete és relációinak alakulása szempontjából a társadalom személyes szükségleteinek növekvő kielégítése jelenti az alapvető ösztönzőerőt. De a személyes fogyasztás növelése is – mint minden gazdasági ösztönzőerő – a társadalmi termelés belső ellentmondásából táplálkozik. Szocialista viszonyok között a társadalmi termelésnek ez a *belső* ellentmondása a javak (szolgáltatások) és a személyes szükségletek termelése közötti ellentmondás.

*

A szocialista gazdaság mozgása – ahogy általában az anyagi lét mozgása – ellentmondások alapján megy végbe. A szocializmusbeli ellentmondások között a javak és a szükségletek társadalmi termelésének ellentmondása az *alapvető*. Ez szabja meg elsősorban a fejlődés történelmi irányát, következésképpen az egyéb ellentmondások keletkezésének, mozgásának és megszűnésének a feltételeit. *A javak és a személyes szükségletek társadalmi termelésének ellentmondása a szocialista-kommunista termelési mód alapellentmondása.*[15]

Miután a termelés és a szükséglet közvetlen kapcsolatáról már bebizonyítottuk, hogy alapvető jelentőségű, felesleges volna most azt bizonyítani, hogy ugyanezen két mozzanat ellentmondása szintén alapvető a termelési mód egyéb ellentmondásai között. Azok az érvek, amelyek a termelés és a szükséglet viszonyának alapvető jellege mellett szólnak, egyszersmind érvek amellett is, hogy a két mozzanat ellentmondása az alapellentmondás. Kifejteni azt kell, hogy a termelés és a szükséglet kapcsolata *valóban* ellentmondás-e, és hogy milyen a jellege.

Minden társadalomra érvényes az, hogy az anyagi javak és az anyagi szükségletek termelése a társadalmi lét egymást kizáró, ugyanakkor egymást kölcsönösen feltételező, egymásba átmenő, tehát egységet alkotó két mozzanata.

[15] Ennek az álláspontnak részletesebb kifejtését lásd „A szocialista tervszerűség elméleti kérdései" című könyvem II. fejezetének 1. pontjában. (Kossuth Könyvkiadó 1960. 144–167. old.)

Ellentétük a szocializmusban is abban áll, hogy a javak termelése adja a szükségletek tárgyát és kielégítésük eszközét; a létrehozott szükségletek viszont a termelés indítékát és célját jelentik.

Az anyagi lét e két ellentétes eleme mennyiségileg abban jut kifejezésre, hogy a termelés, amely végső soron a fogyasztás közvetítésével teremt szükségletet, mindig többet érlel meg ebből (teljes szükséglet), mint amennyit egy adott időpontban ki tud elégíteni.

Egységük a szocializmusban is abban van, hogy a szükségletek is az anyagi élet fenntartásának folyamatához tartoznak, hogy a termelés és a szükséglet sincs a másik, a másikkal való kölcsönhatás nélkül.

Az, ami ma még csak új termék, holnap nemcsak szükségletkielégítés eszköze lesz, hanem a rá irányuló nagyobb szükséglet tárgya is; ami pedig ma még csak szükséglet termelési fedezet nélkül, az a holnapi termelés célja. Ez a belső egység kapcsolatukat mennyiségileg is meghatározza. Mert igaz, hogy a társadalmi szükséglet teljes tömege és összetétele mindig meghaladja a racionálisan növelt termelés terjedelmét, mégis a termelési folyamat annyiban teremt nagyobb és más szükségletet, amennyiben kielégítésének reális lehetőségei – legalább részben – már adva vannak, tehát amennyiben már megteremtődtek az újabb szükségletek fedezésének feltételei.

A termelés és a társadalmi szükséglet alapviszonyának ellentmondásos jellege tehát aligha vitatható általában is és a szocializmusra nézve is. Rá kell azonban mutatni ezen ellentmondás megváltozott jellegére.

A kizsákmányoló rendszerekben – azok alapvető termelési viszonyának hatására – a termelés és a szükséglet kapcsolata közvetett, antagonisztikus jellegű volt. Az ellentmondás erősebb oldala az egymást kölcsönösen feltételező termelés és szükséglet *szembenállása* volt. Konkrétan: a termelés, mint többletmunka kisajtolásának mozzanata, alávetette magának a dolgozókat úgy is mint termelőket, és úgy is mint fogyasztókat. A bérmunkás például egyre jobban odaláncolt eszközévé vált a tőkés termelésnek; szükségleteinek és fogyasztásának mértéke alá lett rendelve a tőke-

felhalmozás szükségleteinek. A tőke tehát állandóan akadályozza, hogy a néptömegek szükségleteit az adott körülményekhez képest normálisan kielégítsék. Ahhoz, hogy a proletár és félproletár tömegek alapszükségleteinek tágulását fogyasztásuk valamennyire is kövesse, a termelésnek válságokon, visszaeséseken kell keresztülmennie, a munkásosztálynak pedig áldozatos harcokat kell megvívnia.

Szocialista viszonyok között a társadalmi termelés és a népszükséglet kapcsolatában nem a szembenállás, hanem az egymást elősegítő kölcsönös ráhatás dominál. Noha a javak termelése itt is egyik, s a szükséglet-bővülés a másik pólusa az anyagi lét e viszonyának, kölcsönhatásukban mégsem az az irányzat érvényesül, hogy az egyik alárendelje magának és visszavesse a másikat, hanem az, hogy egymásnak előrevivői legyenek. A termelés a társadalom szükségletét, mint célját, állandóan maga előtt hajtja, a szükséglet pedig a társadalmi termelést, mint kielégítésének eszközét, szüntelen előrehaladásra sarkallja. Viszonyukban a kölcsönösség dominálása persze nem változtat sem ellentétük, sem a közöttük fennálló folytonos mennyiségi különbség tényén. De változtat ellentétük és különbségük mozgásformáján, tehát azon a módon, ahogy itt ez az ellentmondás ismételten kifejlődik és feloldódik. Szocializmusban elkerülhető az, hogy a termelés és a társadalmi szükséglet ellentmondása – a kapitalizmushoz hasonlóan – mint konfliktusos tendencia hasson. A társadalomnak objektív lehetősége van arra, hogy termelését rendszeresen hozzáidomítsa szükségleteihez, fogyasztását viszont a racionálisan növelhető termelés mindenkori méreteihez szabja.

Mindez azt mutatja, hogy a termelés és a népszükséglet szocializmusbeli ellentmondása nem antagonisztikus (hanem harmonikus) jellegű. Kölcsönhatásukat a gazdasági szerkezetben rejlő valamiféle alapvető törvényszerűség nem zavarja. Ez érthető, hiszen nincs megosztás a munkavégzés és az elsajátítás funkciójának társadalmi hordozói között. A termelés gazdája is, és a szükségletek képviselője is ugyanaz: a dolgozók asszociációja. Ebből következik, hogy ez az ellentmondás a termelési mód történelmi fejlődésének *alapvető hajtóereje*, és hogy ennek az ellentmondásnak

a mozgásiránya a szocialista gazdaság *benső mozgástörvénye, alaptörvénye.*

A szocializmus alapvető termelési viszonyának elemzése tehát logikusan elvezet a szocializmus alapellentmondásának, attól pedig a szocializmus gazdasági alaptörvényének fogalmáig. Mindhárom fogalom – bár különböző oldalról megközelítve – a szocialista gazdasági szerkezet *ugyanazon* társadalmi-gazdasági relációjának elméleti kifejezése. Hogy ezt elismerjük, ahhoz csupán azt kell elfogadni, hogy a szocialista termelés közvetlenül társadalmi szükségletre termelés, tehát, hogy ez *a szocialista tulajdonnak,* azaz a társadalmi elsajátítást megvalósító szocialista termelési viszonyok összességének *specifikus lényege.*

A javak és a társadalmi szükséglet termelésének közvetlen kapcsolata alkotja ugyanis mindhárom kategória közös magvát. Csakhogy *egyik* esetben, amikor arra akarunk választ kapni, hogy mi határozza meg az összes (társadalmi-gazdasági és technikai-gazdasági) termelési viszony természetét – a termelés és a szükséglet viszonya mint alapvető termelési viszony áll előttünk. *Másik* esetben, amikor azt nézzük, mi a szocialista termelés mozgásának fő forrása – ugyanez a viszony mint alapellentmondás szerepel. *Harmadik* esetben pedig, amidőn arra akarunk választ kapni, hogy mely szükségszerűség fejezi ki a gazdasági fejlődés fő történelmi tendenciáját – akkor az egyéniséggel együtt fejlődő társadalmi szükségleteknek a termelés növelése útján történő kielégítése mint gazdasági alaptörvény jut kifejezésre.

Annak, hogy az alapvető termelési viszony, az alapellentmondás és az alaptörvény a társadalmi termelési folyamatnak egyazon relációjára vonatkozzék, a szocialista tulajdonviszonyok sajátos egysége teremti meg a lehetőségét. A szocialista tulajdonviszonyok egysége, amely a termelési eszközök egységes szocialista tulajdonformájában jelenik meg, antagonizmusoktól mentes.

Tőkés viszonyok között szintén a fennálló tulajdonviszonyok specifikus lényegének különböző oldalát fejezi ki a kapitalizmus alapvető termelési viszonya, alapellentmondása és alaptörvénye. Mivel azonban a tőkés tulajdont belső antagonizmusok uralják, specifikus lényegének ez a három vonatkozása sem állhat ugyanazon tényezőkből. Amíg alapvető termelési viszonya a

tőkés–bérmunkás viszony és alapvető törvényszerűsége az értéktöbblet-törvény, addig alapellentmondása a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magánformája közötti ellentmondás. A társadalmi termelés és a magánelsajátítás ellentmondása ugyanúgy a tőkés tulajdon specifikus lényegéhez tartozik, mint az értéktöbbletráta és szükségszerű növekedése, hiszen a termelés társadalmasultsága nélkül – és amit ez tartalmaz: a magas fokon kifejlesztett termelőerőknek megfelelő technikai-gazdasági viszonyok (gépi nagyiparon alapuló munkamegosztás, kooperáció) nélkül – értelmetlenné válna előttünk a kapitalizmus természete. Az is nyilvánvaló azonban, hogy e fejlett termelőerők, társadalmi-gazdasági relációk egy nekik élesen ellentmondó társadalmi-gazdasági szervezet, a magánelsajátítás keretei között működnek, miközben erre az elsajátításra is rányomja a bélyegét a tőke és a munka antagonizmusa. Mivel tehát a tőkéstulajdon specifikus lényegét belső antagonizmusok jellemzik, lényeges oldalainak alapkategóriái sem eshetnek teljesen egybe.

Ha viszont a szocialista gazdasági szerkezet különböző elemeinek, oldalainak egységét – ellentétben a kapitalizmussal – a termelési viszonyok specifikus lényege határozza meg, akkor az e lényeget kifejező közgazdasági kategóriák tartalmi meghatározásainak is logikai egységben kell lenniük egymással. Különben tudományos fogalmaink nem lennének összhangban sem egymással, sem az objektív valósággal.[16]

*

[16] Ezért sem következetes Ljubosic már ismertetett felfogása a szocializmus alapvető termelési viszonyáról. Azt állítani, hogy a szocialista termelés alapviszonya az egyén és a társadalom közvetlen termelési kapcsolata, aztán azt mondani, hogy a termelés és a társadalmi szükséglet ellentmondása a szocializmus alapellentmondása, logikailag ellentmond egymásnak. Ljubosic pedig ezt teszi. „A szocializmus gazdasági alaptörvényének tartalma magában foglalja – írja – azt az ellentmondást, hogy a nép határtalanul növekvő szükségletei minden adott pillanatban csupán az anyagi és kulturális javak termelése által elért színvonal mértékében elégíthetők ki. Ez a szocialista termelési mód alapellentmondása." (Id. mű. 136. old.) Az, amit itt Ljubosic állít, teljes mértékben helyes, s többek közt éppen ezért vitatható a szocialista termelés alapviszonyával kapcsolatos álláspontja. Az egyének és a társadalom kötelékei csupán fontos részei a termelés és a szükséglet alapviszonyának.

Az eddigiekből kitűnt, hogy tudományos szempontból nem kifogásolható sem a gazdasági alaptörvény fogalmának alkalmazása általában, sem az a szükségszerűség, amelyet a szocializmus gazdasági alaptörvényében – bár különböző formulákkal – kifejeznek. Ha nem misztifikáljuk, akkor ez a fogalom, mint a termelésnek az adott termelési módban fennálló közvetlen célját jelölő fogalom, a tudományos megismerésben és a tudományos fogalmak rendszerében hasznos lépcsőfok lehet. A szocialista termelés specifikus célja kétségtelenül a szocialista-kommunista termelési mód egyik alapvető vonása, s ezt mint törvényt kimondani, szilárd elméleti támaszt ad a szocialista állam gazdaságpolitikája, s általában a szocialista gazdasági gyakorlat számára.

Egyébként a szocializmus gazdasági alaptörvénye körüli *fogalmi* vitákba nem szükséges itt bekapcsolódni.[17] A tudomány igazi feladata ama szükségszerű összefüggés tartalmának és különböző vonatkozásainak (gazdaságosság, arányosság, tervszerűség stb.) felkutatása és kimunkálása, melyet a szocializmus gazdasági alaptörvényével szándékoznak kifejezni. E tekintetben pedig még elég nagy az adósság.

A SZOCIALISTA GAZDÁLKODÁS ALAPELVE A GAZDASÁGOSSÁG

Itt azt kell megvizsgálni, miként hat a szükségletre termelés törvénye mint fő hajtóerő, illetve a szocialista gazdaság alapellentmondása a gazdálkodás konkrét gyakorlatára.

Az alapvető viszony az a reláció, amelytől végeredményben függ a termelés növelésének a mércéje, s ezen keresztül a szükséges és a többlettermék alakulása. Mi határozza meg – adott időpontban – a termelésnövekmény mértékét? Ha eltekintünk a termelés feltételeinek (kapacitások, munkaerő, természeti körülmények), valamint a társadalom személyes szükségleteinek a struktúrájá-

[17] Lásd erről *L. Leontyev:* „A régi utórezgései és az élet követelményei" című cikkét (Ekonomicseszkaja Gazeta, 1961. nov. 20), valamint *J. Jermakov, M. Atlasz, L. Kadúsev, M. Makarova, G. Szorokin, B. Figurnov* reagálásait Leontyev cikkére a szovjet sajtóban.

tól (és ennél a kérdésnél, amíg az arányosság problémáját kikapcsoljuk a vizsgálatból, egyelőre el kell tekintenünk), akkor egy adott időszakban a termelésnövekmény *végső határát* az előzőekben létrehozott és az adott időszakban belépő termelőkapacitások nagysága (természeti feltételek, álló- és forgóalapok terjedelme és korszerűsége, a produktív munkaerő száma és képzettsége), valamint ésszerű szervezéssel elérhető kihasználásuk lehetséges foka szabja meg. Az utóbbi természetszerűen magába foglalja a munkatermelékenység növelhetőségét is.

Azért a kapacitások nagysága és lehetséges kihasználtsági foka ez a határ, mert a lakosság társadalmi szükségleteinek teljes terjedelme rendszerint jóval túl van ezen a határon. Viszont a kielégítendő szükségletek meghatározott nagysága csak akkor jöhetne szóba, ha nem vonatkoztatnánk el a szükségletek (és a termelés) objektíve meghatározott szerkezetétől. (Csak az arányosság kategóriájával kapcsolatban van értelme effektív szükségletekről mint a szerkezet által meghatározott mennyiségekről beszélni.) Mivel azonban itt ettől elvonatkoztatunk, ezért ebben az összefüggésben azt kell mondanunk, hogy *a társadalmi szükségletek terjedelme nem emel korlátokat a termelés növelése elé.*

Ebből azonban nem következik az, hogy a szükségletek terjedelme, s növekedésük mértéke közömbös a termeléssel szemben. Minél gyorsabban növekednek a szükségletek, kielégítésükhöz annál fokozottabb érdekek fűződnek, s annál erőteljesebben követelik a termelés növelését. De akár lassan, akár gyorsan bővülnek, *minimálisan legalább akkora termelésnövekedést írnak elő, amely nagyobb a népesség szaporodásánál, s így lehetővé válik, hogy a materiális és kulturális javak egy főre jutó fogyasztása emelkedjék, s hogy biztosítsák a jövőbeni növekvő fogyasztáshoz szükséges feltételeket.*

A fogyasztás növekedésének ez a minimális normája a termelésnövelésnek (rendkívüli helyzetektől eltekintve) a fejlődés minden szakaszán *feltétlen* követelménye. A szükségletek ösztönző hatása azonban folytonosan arra késztet, *hogy a fogyasztás minél inkább túlszárnyalja ezt a minimális normát. Tehát a termelésnövekmény optimuma általában fölötte van ennek a minimális normának.*

Ily módon a termelés és a társadalmi szükséglet ellentmondása az érdek- és akarati viszonyok szférájában, vagyis a gazdálkodási tevékenység síkján abban az alaptörekvésben nyilvánul meg, hogy a társadalom a szükségletek minél teljesebb kielégítése végett optimálisan növelje termelését. Miután azonban a termelési növekmény optimuma attól függ, hogy az adott időszakban mekkora kapacitás lép termelésbe, és hogy ezek kihasználását menynyire tudja megszervezni, *a kapacitások bővítése és kihasználásuk fokozása válik a szocialista gazdálkodás központi kérdésévé.*

A szocialista gazdálkodás központi problémája ennek folytán teljesen ellentétes a kapitalista gazdálkodáséval, melynek – kezdettől fogva ismétlődő és általános válságának korában különösen kiéleződő – központi problémája a termékek realizálása, a piacprobléma volt és maradt.

Tehát az, ami általánosan mint a szocializmus alapvető termelési viszonya, a társadalmi munkafolyamatban mint növekmény és pótlás viszonya jelentkezett, a gazdálkodás szempontjából *a rendelkezésre álló termelőerők* (berendezések, anyagok, munkaerő) *és a társadalmi szükségletek meghatározott viszonya, amely az előbbiek ésszerű fejlesztését és felhasználását feltételezi.* A termelés objektív célja abban a törekvésben konkretizálódik, hogy minél nagyobb, s lehetőleg optimális termelésnövekményt érjenek el. A termelés pedig, mint a szükségletkielégítés általános eszköze, konkrétan azzal a követelménnyel lép fel, hogy a termelési *lehetőségeket* fejlesszék és ésszerűen kihasználják.

Így a *szocialista gazdálkodás gyakorlatában konkrét céllá a* (népgazdasági szükségleteket szem előtt tartó) *termelés* (s ennek folytán a forgalom és a jövedelem) *növelése válik, konkrét eszközzé pedig a kapacitásbővítés és -kihasználás.*

Milyen úton-módon növelheti termelését a szocialista társadalom?

A termelés – mint más társadalmakban – a szocializmusban is kétféle úton növelhető. *Egyik út:* a termelésre fordított adott termelékenységű társadalmi munka tömegének növelése. A munkatömeg növelése természetesen a munkatárgyak (nyersanyag stb.) hasonló mértékű bővülését, továbbá a munkaeszközök (állóalapok) hasonló mértékű növelését vagy működtetésük idejének

(például újabb műszak bevezetésével történő) meghosszabbítását feltételezi. Ebben az esetben a technika és a szakképzettség, a természeti feltételek és munkaszervezet változatlan színvonalon maradnak. *A másik út:* a munka termelékenységének az emelése. Ennek feltétele a régi technológia tökéletesítése, a réginél hatékonyabb új kapacitások üzembe lépése, a természeti körülmények kedvező befolyásolása, a munkaszervezet racionalizálása és a munkaerő szakképzettségének növelése.

Mivel az első esetben a bővítést szolgáló munkamennyiség anélkül növekszik, hogy a pótlást biztosító munka terjedelme az előző termelési folyamatban felhasznált összes munkamennyiséghez képest megváltozna, a termelésnövelésnek ezt az útját *abszolút* (vagy extenzív) *módszernek* nevezhetjük.

Lássuk ezt egy példán. Legyen az *előző* termelési folyamatban felhasznált társadalmi összmunka mennyisége 100. Ebből 98 pótló, 2 pedig bővítő. Ha a jelenlegi időszakban is ugyanennyivel (2-vel) akarja a társadalom a termelését növelni, akkor kizárólag abszolút módszerekkel ezt csak úgy érheti el, hogy pótlólagos munkát vesz igénybe. Összmunka-mennyisége most 100 helyett 102 lesz. Tehát *annyival* képes ezúttal többet termelni, *amennyivel* több munkát tud (illetve akar) a termelésre fordítani. Ily módon az a munkamennyiség, amellyel elhasznált termékét újratermeli, nem lesz se kevesebb, se több, mint amennyibe az előző időszakban ugyanennyi (100) termék került.

Tegyük fel most, hogy a társadalomnak valamely oknál fogva nincs módja a termelésre fordítható munkamennyiségen változtatni. Ha ebben az időszakban mégis biztosítani akar mondjuk 5 százalékos termelésnövekedést, akkor feltétlenül gondoskodnia kell arról, hogy modernebb és hatékonyabb munkaeszközök beállítása, a technológia fejlesztése, a természeti feltételek javítása, általában a természettudományos vívmányok alkalmazása, valamint a társadalmi munka jobb megszervezése révén 5 százalékkal növelje munkájának termelőerejét. De mit jelent ez a felhasznált társadalmi munkamennyiség megoszlása szempontjából? Azt, hogy most 5 százalékkal kevesebb munkával termeli újra az elhasznált javak korábbi mennyiségét, vagyis a pótlást végző munka csökkentésével tesz szert 5 egységnyi bővítő munkára. Ily módon az

előző szakaszban felhasznált 100 egységnyi munkamennyiséggel most nem 100, hanem 105 egységnyi termékhez jut, mégpedig azáltal, hogy *a pótlást szolgáló munka egy részét felszabadította s ezt bővítésre használta.*

Mivel ez esetben a társadalom nem a termelésre fordított munkamennyiség extenzív kiterjesztése útján, hanem kizárólag a termelékenység fokozása révén, tehát a pótlást szolgáló munka viszonylagos csökkentésével biztosított magának bővítést szolgáló munkamennyiséget (s ezen keresztül 5 százalékos termelési növekményt), a termelésnövelésnek ezt az útját *relatív* (vagy intenzív) *módszernek* nevezzük.

Jóllehet a termelést a szocializmus sem tudja másképpen növelni, mint e két módszerrel, e módszerek alkalmazásának lehetőségei, formái, valamint kombinálásuk arányai itt mégsem ugyanazok, mint az antagonisztikus társadalmi alakulatokban.

„Elvben" a szocialista gazdálkodás is alkalmazhatja a termelésbővítés *abszolút* módszerének, a társadalmi munkamennyiség bővítésének valamennyi ismert formáját. Így

1. fokozhatja a munka intenzitását;

2. meghosszabbíthatja az évi munkaidőt (túlóráztatás, szabadságidő csökkentése, munkaszüneti napok csökkentése, kettős foglalkozás stb. révén);

3. növelheti az anyagi termelésben és szolgáltatásban résztvevők számát, mégpedig

a) a keresők átcsoportosításával a nem termelői területekről termelői területekre;

b) a háztartásbeli nők munkába állításával;

c) a munkaképes korhatár természetes kitolódásának megfelelően a nyugdíjkorhatár felemelésével;

d) a munkaképes korba lépő fiataloknak – a termelésből kiesők arányánál nagyobb mérvű – termelésbe állításával stb.

Szocialista rendszerben azonban gyakorlatilag a termelés növelésének sem az intenzitás fokozása, sem a munkanap meghosszabbítása nem lehet jellemző módszere. E módszerek állandó alkalmazása ellentmondana a szocializmus benső törvényeinek; a termelés növelését bizonyos mértékig öncéllá változtatná. Az intenzitás fokozása, valamint a munkaidő meghosszabbítása egy

normális határon túl gátolná a dolgozók képességeinek kibontakoztatását, egyéniségük sokoldalú fejlesztését, a materiális és kulturális szükségletek kielégítését, tehát mindazt, aminek kedvéért termelését növelte.

A munka intenzitásának fokozására szocializmusban csak olyan esetekben kerülhet sor, amikor a munkafegyelem valamilyen oknál fogva előállott lazulásait kell felszámolni, illetve ha bizonyos körülmények (természeti csapás, háborús helyzet) az emberek maximális erőfeszítését teszik szükségessé. Egyébként az intenzitás növelésének módszere idegen a szocializmus természetétől. A munkaidő növelése ugyancsak alkalmilag engedhető meg, például nagyobb nemzeti-társadalmi erőfeszítések idején, amelyekre a tőkés környezet, az agresszió veszélye, s esetleg ténye kényszerít. A rendszeres túlóráztatás pedig, amely legtöbbször a negyedévenkénti, vagy az évvégi rohammunkákkal függ össze, közismerten a tervgazdálkodás bizonyos történelmi tökéletlenségeivel magyarázható. Meglétébe marxisták közül soha senki nem nyugodott bele, még ha ez ideig nem is sikerült megtalálni e jelenség *teljes megszüntetésének* kellő eszközeit. Az időnkénti túlóráztatás felszámolása a gazdasági irányítás tökéletesítésének napirenden levő kérdése.

A szocialista gazdálkodásnak nem a munkaintenzitás fokozása a módszere, hanem az a modern gépi termelés követelte öntudatos munkafegyelemre támaszkodik. Nem a munkaidő – részleges munkanélküliséggel egybekötött – megnyújtása, hanem a kötelező heti és évi munkaidő fokozatos csökkentése az, ami számára törvényszerű.

Más a helyzet a társadalmi munkaidőalap oly módon való kiterjesztésével, hogy növelik az anyagi termelésben résztvevők számát. Tőkés viszonyok között a termelés növelésének ezt az eszközét rendkívül ellentmondásosan alkalmazták. A tőke fokozatosan felbomlasztotta a hagyományos családi viszonyokat azzal, hogy a munkáscsaládok nőtagjait és a gyermekeket is kenyérkeresésre szorította. Azután termelőmunkára kényszerítette a konkurrenciának azokat az áldozatait, akik tönkrejutásuk előtt rendszeresen vagy nagyrészt kizsákmányolói tevékenységet űztek. Miközben azonban a kapitalizmus kifejlesztette technikai bázisát,

létfeltételévé tette a munkanélküliek tartalékseregét, mely a termelés kunjunktúrális kibővítésének szolgál forrásául; hihetetlen mértékben lecsökkentette azt a korhatárt, amelyben a dolgozó még munkaképesnek számít; és – különösen imperialista szakaszában – felduzzasztotta az úgynevezett „harmadlagos" foglalkozási ágakban tevékenykedők (ügynökök, katonák, improduktív és gyakran teljesen luxusigényekre dolgozó alkalmazottak, s általában az uralkodó osztályt kiszolgáló nagyszámú személyzet stb.) számarányát.

A szocializmus véget vet az emberi munkaerő tékozlásának. A magántulajdonnal együtt megszünteti a munkátlan élet gazdasági alapjait, s ezzel azt, hogy a társadalmi „tekintélyt" vagyoni különbségek szabják meg. A köznek végzett munkát teszi meg a társadalmi megbecsülés és tisztelet alapjává. Valamennyi országban, ahol győzelemre jut a szocializmus, első vívmányai között van a munkanélküliség felszámolása, s ettől fogva gyakorlatba átültetett szabályává lesz a munkaképes lakosság teljes foglalkoztatása.

Igaz, a termelőerők színvonala, a munkamegosztás fejlettsége, valamint általában a konkrét történelmi helyzet szabta objektív határokat a szocializmus sem lépheti át anélkül, hogy előrehaladását sérelem ne érje. Tehát a teljes foglalkoztatottság a szocializmus számára sem abszolút fogalom. A szocializmus sem teheti meg, hogy például egyik napról a másikra bevon szinte minden munkaképes korú háztartásbeli nőt a munkába, amíg elégségesen ki nem fejlődtek városon és falun a társadalmi tevékenység bizonyos ágai (bölcsődei, óvodai, napközi otthoni, bentlakásos iskolai hálózat, vagy olyan kommunális szolgáltatások, mint a közétkeztetés, a központi fűtés, a takarítás, ruhatisztítás, -mosatás, a háztartások gépesítése és javítószolgálat stb.) valamint falun a közös gazdaság termelőerői és megfelelő üzemágai, amelyek együttvéve minimálisra zsugorítják azt az időt, mely a háztartási munkák elvégzéséhez szükséges. Azt sem kerülheti el, hogy a munkaképes lakosság egy része az anyagi termelésen kívüli területeken végezzen hasznos tevékenységet (közigazgatás, honvédelem, közbiztonság, kulturális-nevelői funkció ellátása stb.). A szocializmusnak mégis az a törvényszerűsége, hogy egyrészt foly-

tonosan *tágítja* azokat a határokat, amelyek meghatározzák a keresőtevékenységbe való bevonás objektív lehetőségeit, másrészt, hogy olyan feltételeket igyekszik fokozatosan teremteni, amelyek módot adnak a nem termelő, nem tudományos és nem kulturális-nevelői stb. funkciókban állandó jelleggel foglalkoztatottak számarányának csökkentésére. *Mindezzel a szocializmus rendszeresen pótlólagos munkaerőhöz jut, amellyel* – egyébként változatlan kötelező munkaidő és intenzitás mellett – *növelheti a rendelkezésére álló termelőmunka társadalmi időalapját.*

Az, hogy a szocializmus ezen az úton pótlólagos munkamennyiségre tehet szert, természetesen nem lebecsülhető tényezője termelése növelésének. De ez a pótlólagos forrás mégis csak folyománya egy ennél alapvetőbb társadalmi követelmény érvényesítésének, annak, hogy a kommunista embertípus történelmi kiformálódásának útja: mindenki aktív részvétele a köznek hasznos munkában.

A szocializmus tehát a termelésnövelés abszolút módszerének különböző formáihoz éppen ellenkező előjellel viszonylik, mint a kapitalizmus az értéktöbblet-termelés abszolút növeléséhez. Ezen módszerek közül itt azok átmenetiek és nem törvényszerűek, melyeket a tőke általánosan használt (munkanap növelése a kapitalizmus kezdeti szakaszában, intenzitás fokozása későbbi korszakaiban), és azok általánosak, amelyeket az csak korlátozottan és főként csak konjunkturális időszakokban alkalmazott (munkáslétszám-növelés).

A szocializmus az intenzitás fokozásának és a munkanap meghosszabbításának a helyére a normális intenzitással végzett munka öntudatos fegyelmének, valamint a szabadidő növelésének eszményét állítja. A munkanélküliség helyett a teljes foglalkoztatottság lesz állandó létfeltételévé; az ifjú munkásnemzedék idő előtti robotmunkára kényszerítése helyett a politechnikai és az általános képzettség megszerzéséhez szükséges időt számítja a munkaképes kor alsó határának; a korosabb munkásgeneráció korai elöregítése és munkából való kirekesztése helyett élet- és munkatapasztalataiknak a termelésben történő minél további gyümölcsöztetését és a nyugodt öregkor biztosítását tekinti alapelvének; a nemek, a bőr színe, a nemzeti hovatartozás szerinti

különbségeken alapuló egyenlőtlen bánásmódot a foglalkoztatás megvalósítása során felváltja a nemre, fajra, nemzeti hovatartozásra és az ősöktől való leszármazásra tekintettel nem levő, tehát mindinkább csak a képességet, a rátermettséget figyelembe vevő, és a végzett munkán alapuló egyenlő elbírálás stb.

Mindebből azonban nemcsak arra derül fény, hogy a szocializmus egészen különböző módon és eltérő kombinációban alkalmazza a termelésnövelés abszolút módszereinek egyes formáit, mint a kapitalizmus, hanem arra is, hogy *a szocializmusban az abszolút módszer lehetséges alkalmazási köre messze elmarad a termelésnövelés szükséges mértékétől.*

Ha egyszer az a helyzet áll fenn, hogy a munkaképes lakosságot a fejlődés adott szakaszának megfelelő arányban foglalkoztatják, és hogy a keresők számát a munkaképes korban levők – lényegében a természetes szaporodástól függő – növekedése szabja meg, akkor abszolút módszerrel a termelésnövelés elérhető üteme csak annyival haladhatja meg a népszaporodás rátáját, amennyivel az anyagi termelésben résztvevők arányát a nem termelő szférák dolgozólétszámának terhére növelni tudja. S ha pedig a kötelező munkaidő bizonyos csökkentésének a szükségességével is számolunk, akkor világos, hogy *a szocializmus számára kizárólag abszolút módszerrel növelni a termelést elfogadhatatlan.* Ezen az úton ugyanis aligha tudja érezhetően és tartósan emelni az egy lakosra jutó termelést, ennélfogva az egy lakosra jutó fogyasztás volumenét. Így tehát a termelés növelésének *fő útja* a szocializmusban csakis *a relatív módszer* alkalmazása lehet.

Nem kell különösebben magyarázni, hogy mivel itt a relatív módszer a termelés növelésének fő útja, a szocializmus e tekintetben a kapitalizmus pozitív történelmi szerepének örököse. Ellentétben a tőkés rendszert megelőző társadalmi-gazdasági alakulatokkal, ahol a termelés bővítését főként a produktív népesség szaporodása szabta meg, a kapitalizmus nagymértékben függetlenítette a termelésnövelés ütemét a természetes szaporodástól. Igaz, tette ezt azon az áron, hogy létrehozta a munkanélküliek tartalékseregét, tette ezt a maga módján, vagyis az értéktöbblettermelés növelése végett, de megtette, betöltve ezzel történelmi

küldetését: a szocializmus számára a magas fokon társadalmasított termelés képében létrehozta a materiális alapot, a proletariátus képében pedig a társadalmi osztályalapot.

De azt sem kell különösebben bizonyítani, hogy amit a kapitalizmus csak *feltételesen* tudott megvalósítani, a szocializmus azt a maga *feltétlen* törvényévé teszi.

Ott feltétlen elv a profitérdek; s ennek rendelik alá a termelés bővítésének relatív módszerét. A tőkést a konkurrencia kényszere hajtja arra az útra, hogy növelje a munkatermelékenységet. Ez azonban csak *leszűkített* alapon valósulhat meg. Korlátot ez elé a profitráta növelése állít, amennyiben a technikai fejlesztés során alkalmazott új gépi berendezések egyrészt teljes értékükben növelik a lekötött tőkét, másrészt az állótőke súlyát, tehát azon tőkerészt, amely viszonylag lassan térül meg. Ezzel szemben pótlólagos munkaerő esetén a lekötött tőkét nem a pótlólagos munkaidő egésze, hanem csak a bér növeli, s ezenfelül a bér mint a forgótőke eleme gyorsan megtérül. Ha tehát a pótlólagos munkaerő bérösszege és a pótlólagos technikai eszközök árösszege között az előbbi terhére nagy az eltérés, a termelésnöveléssel elérhető nagyobb profit rátája pótlólagos munkaerő alkalmazása esetén magasabb lesz a lekötött tőke kisebb összege miatt. Ezenkívül a tőkés termelést relatív módon csak periodikusan lehet növelni, mert ugyanazok az eszközök, amelyek fokozzák a termelékenységet, egyúttal visszaszorítják a tömegek fizetőképes keresletét, ezzel minduntalan akadályokat gördítve a termelés növekedése elé. A monopolkapitalizmus pedig, amelyben a piacon folyó versenyt a piacokért való konkurrencia váltja fel, a termelés bizonyos területein életre hívta a technikai vesztegelés tendenciáját (találmányok tömeges és tartós elzárása az alkalmazás elől stb.) s a kiesést elsősorban a hadijellegű ágazatok technikai fejlesztésével – tehát a termelőerőknek rombolóerőkké változtatásával – igyekszik részlegesen ellensúlyozni.

A szocialista gazdasági szerkezet nem emel hasonló gátakat a termelékenység fokozása elé. Minthogy a termelés a népszükséglet minél teljesebb kielégítése végett folyik, a lakosság fizetőképes kereslete követheti a termelés bővülését, s nem válhat akadályozójává a termelékenység emelésének. Az utóbbinak társa-

dalmi határt csak a társadalmi szükséglet szabhat, ha színvonala lassabban növekedne, mint a termelés bővítésének a lehetősége. De a társadalmi szükséglet fejlődése történelmi távlatban határtalan, miként a munka termelőerejének növekedése is.

Egy adott időpontban viszont a szükségletek teljes terjedelme rendszeresen és jóval meghaladja a termelőerők lehetséges kihasználásával elérhető maximális termelési színvonalat. Az elérhető termelés ugyanis mindig csak arra képes, hogy nyomon kövesse az általa teremtett szükségletek mozgását. Így a termelékenység-növelés időleges korlátai nem a társadalmi viszonyokban, hanem a termelőerők adott állapotában gyökeredznek. Mivel pedig a szocializmus nem függetlenítheti termelését a lakosság szaporodásától úgy, ahogy azt a kapitalizmus teheti (itt nem lehet munkanélküliség) és az abszolút módszer egyéb eszközeit sem alkalmazhatja rendszeresen (munkanap- és intenzitásnövelést), *a gyorsan növekvő szükségleti színvonal különös erővel készteti a technikai, a termelékenységi színvonal emelésére.* A szocializmusban a termelés növelésének ezért *feltétlen* törvénye a termelékenység rendszeres fokozása.

A szocializmusban tehát *törvényszerű az a törekvés, hogy egyrészt a termelésnövelés abszolút módszerét állandóan kombinálják a relatív módszerrel, másrészt a termelésnövekmény minél nagyobb részét a termelékenység fokozásával érjék el.* Ily módon egy adott társadalmi-termelési folyamatban létrehozott termelésnövekmény, attól függően, hogy melyik módszerrel jutottak hozzá, feloszthatő *pótlólagos többletre* és *termelékenységi többletre.*

A fejlődés egyes szakaszaiban az is lehet (sőt bizonyos történelmi időponttól kezdve rendszeressé is válhat az), hogy a növekmény egészében termelékenységi többletből áll. Ez akkor következik be, amikor oly mértékben csökkentik a kötelező munkaidőt, hogy az emiatt kieső munkamennyiséget a produktív termelők létszámnövekedése folytán adódó pótlólagos munkaráfordítás nem ellensúlyozza. Elvben az is előfordulhat, hogy a munkaidő rövidítésével kieső munkamennyiség nagyobb, mint a felhasznált munkatömeg gyarapodása, ami a termelői létszám növekedéséből adódik. Így a kieső munkamennyiség egy részét a termelékenység fokozásával pótolnák, vagyis a termelékenységi többletnek

ez a része a termelési pótlásba kerülne. Már ebből is kiderül, hogy a szocializmus – ha elégséges mértékben ki akarja elégíteni növekvő szükségleteit – csak igen gyors technikai fejlesztés útján, a termelékenység nagymérvű növelésével, illetve ennek mértékében fokozatosan biztosíthat több szabadidőt.

Noha termelésnövekmény elvben előállhat pótlólagos többlet nélkül is, *a növekmény mértéke mindig függ a két módszer kombinációjától.* Mert bárhogyan csökkentik a kötelező munkaidőt, a társadalomnak gondoskodnia kell a munkaképes korúak foglalkoztatásáról. Ily módon az abszolút módszer alkalmazására akkor is sor kerül, ha ezzel termelésnövekményt nem érnek el, hanem a termelésbe újonnan bekerülők által végzett munka csupán a termelés pótlásában vesz részt. De éppen ezáltal a termelékenység fokozásával elért termeléstöbbletből a pótláshoz kisebb hányad kell, mintha abszolút módszert nem alkalmaznának. Ez pedig annyit jelent, hogy közvetve az abszolút módszer ilyenkor is befolyásolja a termelésnövekmény nagyságát.

Hangsúlyozni kell továbbá azt, hogy *a mindenkori termelésnövekmény sohasem nélkülözheti a termelékenységi többletet.* Ennélfogva a szocialista termelési folyamathoz nemcsak a technológia folytonos tökéletesítése tartozik, hanem az is, hogy az eddig gyártott és ma is kelendő termékfajtákból ne csak *többet* termeljenek, de állandóan fokozzák ezek hatékonyságát, továbbá, bővítsék a termékfajták választékát. Mivel pedig itt a termelés elsősorban társadalmi használati értékek termelése, *mindaz a hatékonysági és hasznossági többlet, amelyhez a termelési folyamat során az előzőhöz képest jut a társadalom, úgy is felfogható, mint termelésnövekmény.* A szocializmusban tehát szüntelenül arra kell törekedni, hogy az előzőkhöz viszonyítva ne csak többet, hanem optimális mértékben *jobbat, modernebbet* termeljenek.

A termelékenységi többlet állandó biztosítása teszi lehetővé a felhalmozási és fogyasztási alap oly mértékű bővítését, ami biztosítja az egy főre jutó fogyasztás szüntelen növekedését. A termelési és a szükségleti színvonal ellentmondása azzal oldódik fel, hogy növekszik a fogyasztás. Egyszersmind ez az ellentmondás ezáltal kezd szélesebb alapon ismétlődni, mert a növekvő termelékenység az ember növekvő társadalmi termelőképességét, a nö-

vekvő fogyasztás pedig növekvő társadalmi fogyasztóképességét jelenti. Továbbá kezd az ellentmondás ismét kifejlődni, mert a növekvő fogyasztás maga előtt hajtja a szükségleti színvonalat, állandóan szüli a társadalmi termelés és a teljes társadalmi szükséglet különbségét. *Végeredményben tehát a szocialista társadalmat a javak termelésének és a szükségletek teremtésének ellentmondása készteti a munka termelőerejének fejlesztésére, s viszi előre azon az úton, amely a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtéséhez vezet.*

Ugyanezt a szerepet kapitalista viszonyok közt az értéktöbblet-törvény játszotta, amely a konkurrencián keresztül kényszerítette a tőkéseket a munka termelőerejének fokozására. De a munka növekvő termelőereje ott ellentmondásosan, mint a tőke növekvő hatalma és termelőereje jelentkezett.

A szocializmus és a kapitalizmus törvényszerűségeinek eltérő jellege tükröződik abban a különbségben, amely a Szovjetunió és az Egyesült Államok iparában a munkatermelékenység növekedésének ütemében hosszabb távlatban megmutatkozik.

*A munkatermelékenység évi átlagos növekedési üteme a Szovjetunió és az Egyesült Államok iparában**

(százalék)

Időszak	Szovjetunió	Egyesult Államok
1929—1932	9,0	—4.0
1933—1937	12,7	4,8
1938—1940	9,9	3,9
1941—1950	3,2	2,3
1951—1955	7,6	3,2
1956—1960	6,7	3,8

* Forrás: *D Karpuhin:* Munkatermelékenyseg a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban. Mirovaja Ekonomika 1962. I. sz. 57. old.

A termelékenység gyorsabb növekedése teszi lehetővé, hogy a Szovjetunió gazdaságilag néhány évtized alatt túlszárnyalja az Egyesült Államokat.

D. Karpuhin, támaszkodva *Ja. Joffe* számításaira, melyek szerint a Szovjetunió ipari termelékenységének színvonala 1955-ben 40, 1958-ban 45 százaléka volt az Egyesült Államok iparáénak, figyelembe véve az SZKP programjának előirányzatait (10 év alatt több mint 2-szeresére, 20 év alatt 4–4,5-szeresére növekszik az ipari munka termelékenysége), valamint nyugati szakembereknek az amerikai ipar termelékenységének évi átlagos 2–3 százalékos növekedésére vonatkozó távlati becsléseit, a következő érdekes táblázatokat állította össze:

*A munkatermelékenység évi átlagos növekedésének távlatai a Szovjetunió és az Egyesült Államok iparában**

Országok	Átlagos évi növekedési ütem (százalékban)	1960	1970	1975	1980
Szovjetunió	7,5	100	200	296	425
Egyesült Államok	2,5	100	128	145	164
A Szovjetunió ipari munkatermelékenysége az Egyesult Államokéhoz viszonyítva	—	46	74	94	120

* Forras Ugyanott, 58 old.

A Szovjetunió tervelőirányzatai, valamint polgári közgazdászoknak az amerikai heti munkaidő csökkentésére vonatkozó becslései alapján, Karpuhin ugyanezt a számítást elvégezte az egy órára számított termelékenységre nézve is.

A Szovjetunió ipari termelékenysége az egy főre jutó termelés mutatójával számítva 1976–1977-ben, az egy órára jutó termelés mutatóját tekintve pedig 1972-ben éri el az Egyesült Államokét.

*Az egy órára számított munkatermelékenység növekedésének távlatai a Szovjetunió és az Egyesült Államok iparában**

Országok	Átlagos évi növekedési ütem (százalékban)	1960	1970	1975	1980
Szovjetunió	10,0	100	259	418	673
Egyesült Államok	2,75	100	131	150	172
A Szovjetunió színvonala az Egyesült Államokéhoz viszonyítva	—	44	86	122	172

* Forrás: Ugyanott, 60. old.

A mezőgazdasági munka termelékenységének színvonala jelenleg az Egyesült Államokban 3-szor magasabb, mint a Szovjetunióban. Feltételezve, hogy a munka termelékenysége a Szovjetunió mezőgazdaságában a tervek szerint, azaz évi 2,5–3 százalékkal emelkedik, akkor a Szovjetunió két évtized alatt e tekintetben is utoléri az Egyesült Államokat.

Itt különösen figyelemre méltó az a kapcsolat, ami a nemzeti jövedelem, a munkatermelékenység és az egy lakosra jutó reáljövedelem előirányzata között az SZKP programjában megmutatkozik.

A nemzeti jövedelem, a termelékenység és az egy lakosra jutó reáljövedelem növekedése a Szovjetunióban 1960–1980 között

	1980-ban 1960-hoz képest (százalékban)	Évi átlag
Nemzeti jövedelem	500	8,3
Társadalmi termelékenység	420	7,5
Egy lakosra jutó reáljövedelem	350	6,0

Ez azt jelenti, hogy a nemzeti jövedelem minden százaléknyi növekményével a társadalmi termelékenység 0,9, a reáljövedelem

0,72 százalékos növekménye párosul. Vagy fordítva: a reáljövedelem 1 százalékos növelésének átlagosan a termelékenység 1,25 százalékos növekedése és a nemzeti jövedelem 1,38 százalékos növekedése felel meg.

Természetes, a szocialista termelési mód belső ellentmondása is különböző formák közvetítésével teljesíti előrehajtó funkcióját. Ezek a formák mind a tervgazdálkodás formái, amelyek azonban nem tüntetik fel *dolgok* tulajdonságának azt, ami az *emberi* munka társadalmi tulajdonsága. Ily módon a szocialista tervgazdálkodásnak nem a tőke értékesülése, nem a profitráta az orientációs mércéje, amely valaha a tőkés termelés belső törvényét juttatta kifejezésre, hanem *a gazdaságossági ráta. A gazdaságosság érvényesítésén keresztül valósul meg a termelés belső törvénye.*

A termelékenységi többlet nem más, mint fokozott *gazdaságosság* eredménye. De a *valódi* gazdaságosságé, amely egyaránt magában foglalja *először* a társadalom összes munkaerejének, természeti feltételeinek, termelőberendezéseinek hasznos, vagyis a népszükséglet céljaira történő felhasználását; *másodszor* az így felhasználásra kerülő társadalmi holtmunka-alapok (álló-, forgó- és forgalmi alapok), valamint az elevenmunka-alap megtakarítását, azaz több használati érték létrehozására történő felszabadítását.

Gyakorlatilag a gazdaságosságot inkább csak a második értelemben veszik: adott ráfordítással minél nagyobb nemzeti jövedelmet (termelésnövekményt) elérni, vagy fordítva: adott termelésnövekményt minél kisebb holt- és eleven munka lekötésével létrehozni. Ez azonban csak akkor igaz, ha – kimondva vagy kimondatlanul – magától értetődőnek tartanak két fontos kritériumot:

1. *az elért eredmény* valóban társadalmi használati érték, azaz *megfelel a szükségletek szerkezetének és színvonalának;*

2. *a munkamegtakarítás nem járt sem a munkaerő, sem a természeti adottságok* (talaj-, bányaviszonyok, nyersanyagkincsek stb), *sem a termelőkapacitások túlzott kihasználásával, vagy megengedhetetlen kihasználatlanságával.*

Ha ez a kettős feltétel adva van, s így termeltek, akkor az eredményhez valóban a gazdaságosság fokozása révén jutottak. Ez esetben ugyanis nem fordítottak hasznos munkát haszontalan

célokra, s nem fordítottak fölösleges munkát hasznos célokra. Az egyes munkafajták mennyiségeit a termelési feltételek és a szükségletek közvetlen viszonyához, s e viszonyok bizonyos objektíven meghatározott sorrendjéhez szabták, s így jutottak ugyanannyi termékhez *kevesebb,* vagy több termékhez *ugyanannyi* holt- és eleven munka lekötése (felhasználása) árán. Miközben a munkával és anyagi értékekkel takarékoskodtak, ezt a munka személyes hordozója, az anyagi értékek megalkotója érdekében tették, vagyis úgy, hogy a munkamegtakarítás együtt járjon a dolgozók életének megkönnyítésével, életerejük kímélésével, képességeik kibontakoztatásával, körülményeik megjavításával.

Tehát itt a gazdaságosság *legszélesebb* értelemben vett fogalmáról van szó, amely magában foglalja nemcsak minden forintnyi érték és minden órányi munka leghatékonyabb felhasználását, hanem minden emberi élet fokozott megbecsülését is. A gazdaságosság ebben a legtágabb értelemben jelenti a szocialista termelés alaptörvényének gyakorlati követelményét. Nincs tehát logikai ellentmondás abban, hogy a szocialista gazdaság alaptörvényének a társadalmi szükségletre termelést ismerjük el, s közben a gyakorlat által mindinkább igazolva látjuk Marxnak azt a megállapítását, hogy a közösségi termelésben az idővel való takarékosság – melyben végül is minden gazdaságosság felolvad – jelenti az *első* gazdasági törvényt. A gazdaságosság a szocialista gazdálkodás első alapelve, és mint ilyen, a szükségletre termelés belső törvényének konkrét megnyilvánulása.

Az is helyénvaló továbbá, hogy a gazdaságosságot mint a szocialista gazdálkodás alapelvét kezeljük, s közben nem tagadjuk, hogy tőkés gazdálkodásban sem volt ismeretlen a gazdaságosság.

Már a termelés és a szükséglet összefüggésével kapcsolatosan kimutattuk, hogy valamely általánosérvényű összefüggés, jellegének megváltozásával, a szocializmusban sajátosan kiemelkedő szerephez juthat. (És fordítva is igaz: a szükséges és a többletmunka viszonya például, amely konkrét formái szerint antagonisztikus társadalmakban elsődleges meghatározója volt a gazdasági fejlődésnek, a szocialista gazdaságban csak mint általános reláció szerepel, s maga válik a termelés más, sajátos kapcsolatának függvényévé.)

Először is, a gazdaságosság a szocializmusban és a kapitalizmusban merőben eltérő társadalmi *tartalmat* képvisel. A tőkés számára a gazdaságosság egyet jelentett a kizsákmányolás fokozásával, a profittömeg és a profitráta lehetséges maximalizálásával.[18] Szocialista társadalomban a gazdaságosság a dolgozó tömegek létfeltételeinek gazdagítására irányul, és azonos a népszükséglet ki-

[18] Tulajdonképpen a konkrét viszonyoktól elvonatkoztatott gazdaságosság az alapja a neokapitalizmus ideológiájának A neokapitalizmus ideologiája az 1929–1933-as válság nyomán szuletett, amely maga alá temette a kapitalizmus automatizmusáról szoló polgari elméleteket, bebizonyítva a tőkes gazdaság torvényeinek funkciózavarat. Ez az ideológia tehát az általános válság eszmei tukrozódése E valsagba a tokés rendszer a termelóerők és a termelési viszonyok ellentmondasának kiélezodése folytan jutott, s ez az ellentmondás az állami monopolkapitalizmus erősodő tendenciajat termelte ki sajátos mozgásformájaként. Ennek soran szulettek és terjedtek el az úgynevezett „program-gazdaságra", a „demokratikus tervezésre", a gazdaság „társadalmi ellenőrzésére" torekvo gazdaságpolitikai iranyzatok, amelyeknek objektív funkciója az, hogy egyengessék az utat a monopoltőke mammuthatalmának novelése, profitérdekeinek érvényesítése előtt A neokapitalizmus ideológiaja viszont, amely tukrozi a rendszer funkciózavarat, a monopoltőke számara hasznos, a néptomegek szamára megtevesztő elméleti fegyvereket kovácsol ezen gazdasagpolitikai iranyzatok számára

E fegyverek egyik legdivatosabbja a „dinamikus egyensúly" elmélete, mely a felhalmozasra szant profitot igyekszik szembeallítani a tókések *és* a munkások személyes jovedelmeivel; a jovo fejlodés szempontjait a jovedelemszerzés piaci szempontjaival; a termelekenyseg fokozasanak (a termeloerok ésszerű kihasználasanak) „magasabb" érdekét a jovedelemszerzés napi érdekével. (Ebből sarjad az a reformista iranyzat, hogy a munkabéreket alá kell vetni a termelékenység kovetelményenek) Erre épitve készítenek modelleket, melyek a tőkés gazdaság dinamikus egyensulyát hivatottak biztosítani, valamint gyártanak koncepciokat arra nézve, hogy az allam tevékeny kozvetítése révén milyen intézményekkel teremtheto meg a kulonbozo tarsadalmi csoportok (vallalkozók, munkások) érdekeinek hatalmi egyensulya (valójaban a monopoliumok novekvő hatalmi súlya). Ez az elmelet, amely a piaci mechanizmus felett érvényesítendo „ésszerűség" mezet olti magára és szimpátiát kelt a muszaki értelmiség koreiben, valójában tudomanyosnak tetsző matematikai képletbe burkolja önnon „ésszerűtlenségét". Mi mas az, ha nem az elmélet álútja, ha egyfelől megrajzolják a dinamikus egyensúly szerinti fejlődés távlatait, másfelol megtartják a profitot, mint a fejlesztés eredményességének tőkés viszonyok közt egyedul lehetséges mértékét. Profitra termelni – ez a gazdaságossagnak tőkés viszonyok kozott nemcsak a mértéke, hanem áthághatatlan gátja es a dinamikus egyensúly kulonféle programjainak temetoje is A profitrata mint mérce egyben kizsákmányolási vi-

elégítésének mindenkor lehetséges, a jövő követelményét is figyelembevevő maximalizálásával.

Másodszor, megváltozik a gazdaságosság érvényre juttatásának *a formája*. A kapitalizmus egyfelől könyörtelenül takarékoskodik a tőke anyagi elemeivel, másfelől mérhetetlenül pazarolja a munkaerőt. A gazdaságosság ellentmondásosan érvényesül az üzemen belül is és társadalmi méretekben is. Marx megállapította: „A tőkés termelési mód, amely az egyik oldalon a társadalmi munka termelőerőinek fejlesztésére ösztönöz, a másik oldalon ... messzebb megy, odáig, hogy a munkás életének és egészségének elfecsérlését, létfeltételeinek lesüllyesztését magát is az állandó tőke alkalmazásában való takarékossághoz és ezzel a profitráta emelésének eszközeihez számítja."[19] „Jóllehet a tőkés termelési mód minden egyéni vállalkozásban gazdaságosságot kényszerít ki, anarchikus konkurrencia-rendszere a társadalmi termelési eszközök és a munkaerők legmértéktelenebb eltékozlását hozza létre, nem beszélve számtalan most nélkülözhetetlen, de önmagában véve felesleges funkcióról."[20]

A kapitalizmus gazdaságossága tehát azonos a profit maximalizálására való alaptörekvéssel, magán viselve annak minden korlátját.

A szocializmus létrejöttével a gazdaságosság megvalósulása már nem antagonisztikus, s nincs objektív strukturális akadálya annak, hogy a tervgazdálkodás következetesen juttassa érvényre a gazdaságosság eredeti és valódi értelmét, amit Marx így jellemzett: „A valódi gazdaságosság azonos a termelőerők fejlesztésé-

szonyok kategóriája, ugyanis eleve feltételezi a különböző társadalmi csoportok érdekeinek „egyensúlytalanságát", antagonizmusát.

A termelőerők ésszerű fejlesztésének, a kapacitások optimális kihasználásának, s a teljes foglalkoztatottságnak dinamikus egyensúlyát csak az a társadalom képes érvényre juttatni, amely a gazdaságosságot a szükségletre termelés alapjára helyezi, s amelyben a népgazdaság dinamikus egyensúlyát előirányzó tervmodell mögött antagonisztikus érdekellentétektől mentes, egyöntetű társadalmi erők sorakoznak fel. Ilyen viszonyok között válhat a tervezésnek valódi elvévé a gazdaságosság, és hatékony eszközévé a modellalkotás.

[19] *Marx:* A tőke. III. köt. 105. old.

[20] *Marx:* A tőke. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 491. old.

vel. Ugyanilyen mértékben a termelőképesség és a fogyasztóképesség fejlődésével. Egyszersmind a szabadidő növelését jelenti, azaz az egyén teljes kifejlődését szolgáló idő növekedését. Az egyén kifejlesztett termelőképessége pedig a leghatalmasabb termelőerő, amely visszahat a munka termelőerejére... A szabadidő éppúgy a pihenés, mint a magasabb tevékenység ideje. Birtokosát más lénnyé alakítja át, aki mint ilyen kapcsolódik bele a közvetlen munkafolyamatba."[21]

A szocializmus gazdaságossága tehát az egyén teljes kifejlődéséhez, alkotói, termelői és fogyasztói képességének növekedéséhez szükséges feltételek megteremtésének útja. Ez az út a társadalmi munka legtágabb értelemben vett termelékenységének emelésén, azaz állandó termelékenységi többlet biztosításán keresztül visz oda, ahol a gazdaságosságot már azon mérik, hogy a társadalom mennyivel tudja növelni tagjainak szabadidejét és bővíteni a „magasabb tevékenység" folytatásához szükséges feltételeket.

Ily módon a gazdaságosság *a társadalmi termelés szüntelen korszerűsítésének* folyamata. Ez a korszerűsítés végbemehet *adott technikai színvonal mellett* – a társadalmi munkaszervezet javítása, tökéletesítése, modernizálása révén –, ami lényegében a munkaerő, a természeti források, a termelőberendezések, anyagok és termékek ésszerűbb felhasználását, a munkamegosztás és kooperáció racionális fejlesztését, a tervgazdálkodási forma tökéletesítését jelenti – és *a technika korszerűsítése* útján.[22]

A termelés korszerűsödésének ez az egymástól elválaszthatat-

[21] *Marx:* Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Berlin 1953. (Dietz Verlag) 599. old.

[22] Egyet kell érteni azzal a meghatározással, amelyet Hegedus András ad a technikai fejlődés tartalmáról. Eszerint a műszaki haladás „... a munkaeszközökben, a munkatárgyakban, a gyártás módjában vagy a termékekben bekövetkezett olyan változás, amely a népgazdaság számára hasznos módon növeli a termékek használati értékét, minőségét, választékát, vagy új rendeltetésű termék előállításához vezet, vagy csökkenti a termék előállításához szükséges társadalmi munkamennyiséget, vagy javítja a munka technikai feltételeit." *(Hegedüs András:* Műszaki fejlesztés a szocializmusban, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962. 12–13. old.)

lan s összefonódva jelentkező két oldala kifejezésre jut a termelésnek termelékenység útján történő bővítésében. A társadalmi munkaszervezet korszerűsítésével – de változatlan technikai színvonalon – elért termelékenységi többlet a bővített újratermelésnek *mennyiségi* mozzanata, viszont a technikai korszerűsítéssel szerzett termelékenységi többlet az újratermelés bővítésének *minőségi* mozzanata. A műszaki haladás ugyanis tágítja a társadalmi termelés feltételeit, vagyis még abban az esetben is *bővítés* történik, ha ugyan nem termelnek többet, de *jobban* és *jobbat* termelnek, hiszen *ezzel az egyéniség* fejlesztésének, termelőképességének és szükségletkielégítésének eszközei gazdagodnak.

Eszerint tehát a korszerűbb termelőerő a szó teljes értelmében gazdaságosabb is, és fordítva, ami a szocializmusban gazdaságosabb, egyszersmind a társadalmi termelőerő korszerűbbé tétele is. A gazdaságosság fokozása és a korszerűsítés *igazi alakjukban* állnak egyenes arányban egymással, azaz mint a növekvő és változó szükségleteket szolgáló bővített és módosuló szerkezetű termelés szerves részei.

Továbbá, akkor párhuzamos a korszerűsödés és a gazdaságosság fokozásának a folyamata, ha *lényegük* szerint vesszük őket. Nem szabad azonosítani azt, ami új, azzal, ami korszerűbb, hiszen valamely újonnan bevezetett technológia vagy gyártmány lehet kevésbé hatékony, mint a régi technológia vagy gyártmány. A társadalmi munka szervezetének új formái, módszerei sem funkcionálnak mindig kedvezőbben azoknál, amelyeknek helyére léptek. Az ilyen „új" nem tudja sokáig tartani magát a valóságos korszerűsítéssel szemben. Hibás aztán szinonim fogalomként használni a gazdaságosságot és a jövedelmezőséget, vagy még inkább a nyereségességet. Az utóbbi fogalmak ti. nemcsak kifejezésükben, hanem létezésük szerint is pénzviszonyokhoz kötöttek, amelyeknek mint a gazdasági szerkezet felszíni formáinak természetükből adódik a rendkívüli mozgékonyság.

A pénzviszonyok mozgékonysága csakugyan előnyös a mindennapi gazdálkodás számára, mert lehetővé teszi, hogy mennyiségileg összevessék: *adott helyzetben* mibe került valamely termék, vagy a termelés milyen hozammal járt *azoknak*, akik azt termelték, illetve véghezvitték (áru nyereségessége, vállalat vagy terme-

lési ágazat nyereségessége), vagy a gazdálkodó társadalomnak. Ekkor a társadalmi tiszta jövedelmet vetik egybe egy adott termék vagy a termelés költségként megjelenő ráfordításaival. De a pénzviszonyoknak éppen ez a változékonysága, ami a mindennapi gazdálkodás számára a nyereségesség és a jövedelmezőség kategóriáit hasznossá teszi, megnehezíti a valódi gazdaságosság kifejezését, mivel a gazdaságosság térben és időben véve szintetikus fogalom, vagyis a szocialista gazdálkodás *történelmi-társadalmi* folyamatának tendenciája.

Az a körülmény, hogy korunkban még áru- és pénzviszonyok közt kell gazdálkodni, szükségszerűvé teszi a gazdaságosság mennyiségi kifejezésekor az értékkategóriák használatát, bár a gazdaságosság léténél fogva nem eleve az árutermelési viszonyok kategóriája. Amikor tehát konkrét esetekben úgy tűnik, hogy valami műszakilag valóban korszerűbb, de nem gazdaságos, akkor vagy arról van szó, hogy fogyatékos a gazdaságosság *mutatója* (bár a megoldás önmagában gazdaságos), vagy arról, hogy gazdaságosságon jövedelmezőséget értenek. Mármost lehetséges az, hogy ami műszakilag korszerű ugyan, de pillanatnyilag nem jövedelmező, azt egyelőre nem célszerű bevezetni és elterjeszteni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az adott korszerű megoldás szemben áll a gazdaságosság eleve távlati követelményével, s hogy így annak jövedelmezőbbé tételével nem kell foglalkozni.

A gazdaságosság a szocialista rendszernek kezdettől fogva alapelve. Ezenkívül azonban a szocializmusban az is szükségszerű, hogy tervgazdálkodásának egyre inkább elemi mérőszámává, orientáló eszközévé váljon és kialakuljon társadalmi termelésének egységes gazdaságossági rátája. E rátának társadalmi szempontból kell kifejeznie a termelés, a termelésfejlesztés gazdaságossági fokát. A termelésfejlesztés *társadalmi* gazdaságossági fokát persze egyetlen mutatóval aligha lehet megközelíteni, hanem csak különböző részösszefüggéseknek és ezek optimumainak az összességével. Mégis nyilvánvaló, hogy a részösszefüggések mutatóinak külön-külön, valamint együttesen a viszonyszámok olyan rendszerét kell alkotniuk, amely a társadalom által megtermelt összterméket és az ennek érdekében felhasznált holt- és eleven munka egész mennyiségét hasonlítja össze. Mivel azonban a társadalmat min-

dig a gazdaságossági fok *változása* érdekli, a mutatók e rendszerével a társadalmi termelékenységi többlet és az ehhez lekötött eszközök (holt- és összes eleven munka) viszonyának dinamikáját kell kifejeznie.

Egységes gazdaságossági mutatószám-rendszerről azonban ma még nem beszélhetünk. Kialakítása a közeljövő egyik legfontosabb közgazdaságtudományi feladata. E feladat megoldásához hozzájárulnak a népgazdasági fejlesztés lineáris és dinamikus programozásával kapcsolatos elméleti munkálatok,[23] valamint ál-

[23] A népgazdasági gazdaságosság számításának fogas kérdése például az eleven munka és a holtmunka közös mértékkel történő kifejezése. Matematikai programozással ez a probléma – legalábbis elméletileg – máris megoldható.

Eszerint a termelés gazdaságosságát (a meg nem térült, de lekötött alapokat nem számítva) társadalmi szinten a

$$g = \frac{\underline{\underline{1^*}}\ \underline{\underline{R}}\ \underline{\underline{Y}}}{\underline{\underline{w^x}}\ \underline{\underline{R}}\ \underline{\underline{Y}}}$$

mutató jelzi. A mutató megalapozását a következőkben foglalhatjuk össze:

a) a gazdaságosság itt valamely termékmennyiségnek és e termékvolumen újraelőállításához szükséges munkamennyiségnek a viszonya;

b) az újratermeléshez szükséges munkamennyiség és ezen belül a tárgyiasult munka itt nem az a munka, amelyet az egymást megelőző múltbeli termelési folyamatokban felhasználtak, hanem az a munkaidő, amely a népgazdaság jelenlegi (vagy valamely jövőbeli) technológiai rendszerében szükséges;

c) a társadalmi termékvolumen és a végső fogyasztásra kerülő termékmennyiség közötti kapcsolatot a népgazdaság ágazatközi kapcsolatainak mérlege határozza meg a szóban forgó időpontban érvényes technológiai rendszer alapján.

A képlet számlálójában és nevezőjében egyaránt szereplő $\underline{\underline{R}}$ és $\underline{\underline{Y}}$ közül az $\underline{\underline{R}}$ a népgazdaság ágazatközi kapcsolatai mérlegének az inverze. Ez azt mutatja, hogy bizonyos termékből egységnyi mennyiségnek végső fogyasztásra való átadása mekkora termékmennyiség előállítását követeli meg a társadalmi termelés különböző területein. Az $\underline{\underline{Y}}$ elemei pedig az egyes termékfajtákból végső fogyasztásra szánt mennyiségeket jelölik. Magától értetődik, hogy az $\underline{\underline{R}}\ \underline{\underline{Y}} = \underline{\underline{X}}$ szorzat az $\underline{\underline{Y}}$ végső fogyasztáshoz tartozó társadalmi termékvolument adja ágazati bontásban, amely aztán az $\underline{\underline{1^x}}$ vektor útján összegezhető egyetlen mennyiségé. A nevezőben a $\underline{\underline{w^x}}$ elemei azokat a közvetlen munkamennyiségeket tartalmazzák, amelyek az egyes ágazatok egységnyi bruttó termékének előállításához

talában az elektronikus számítógépek elterjedése a nyilvántartásban és a közgazdasági kutatásokban. A legfőbb azonban az, hogy magát a feladatot a szocialista építés megérlelt szükségletei tűzik napirendre. Amint ugyanis befejeződik a modern ipar technikai alapjainak kiépítése, s az extenzív bővítést a termelés intenzív (főként a termelékenység növelésével megvalósítandó) bővítése váltja fel, a „lex minimi" elve a szocializmusban is perdöntő szerephez jut.

Ezt tanúsítják azok a törekvések, amelyek a Szovjetunióban és az egyes népi demokráciákban az utóbbi időben egyes területek gazdaságossági mutatóinak kidolgozására és gyakorlati alkalmazására irányultak. Hazánkban beruházás- és export-gazdaságosság kiszámítására dolgoztak ki módszereket, és ezek elvégzéséről előírások intézkednek. Bár kétségtelen, hogy ezek a módszerek nem teljesen pontosak, több fogyatékosságuk van, szerepük mégis pozitív. Részint azért, mert terjesztői annak a szemléletnek, hogy a gazdasági döntéseket matematikai számításokkal kell megalapozni, részint azért, mert e módszerek többnyire valóban hozzásegítenek helyes döntésekhez. Ugyanakkor e módszerek tömeges alkalmazásából eredő tapasztalatok bizonyítják, hogy állandó tökéletesítésük mellett égető szükség van az egységes gazdaságossági mutatórendszer kidolgozására.

A különféle beruházás-gazdaságossági és export-gazdaságossági mutatók fő gyengesége éppen parciális jellegükben van, tehát abban, hogy nem szerves részei egy a társadalmi termelés gazdaságossági fokát megközelítőleg kifejezni képes mutatószámrendszernek. A parciális jelleg ellentmond a gazdaságosság szocializmusban érvényes eleve szintetikus voltának, különösen akkor, ha ennek mind tudatosabban kell vezérfonalul szolgálnia a népgazdasági tervek készítése és a tervek keretein belül nap mint nap ezrével születő helyi döntések számára.

Ahhoz azonban, hogy ezen az úton előrehaladjunk, nem elegendő

szükségesek abban a technológiai rendszerben, amelyre az ágazatközi kapcsolatok mérlege épül. A nevezőben levő szorzat tehát azt a munkaidő-volument jelenti, amelyet felhasználtak az Y által képviselt végtermék-mennyiség előállítására.

csupán a népgazdaság egységes gazdaságossági mutatórendszerét és a számítások géptechnikai alapjait megalkotni. Elengedhetetlen egész ösztönzőrendszerünk tökéletesítése is, s nem utolsósorban az árrendszeré. Különben a gazdaságossági fok kiszámítása rendkívül körülményes, kevesek részére érthető és csak kisszámú döntés meghozatalához alkalmas eljárás marad. Természetesen egy következetesebb és a tervezés mérlegelvével összehangoltabb árrendszer sem teszi feleslegessé a gazdaságossági számításokat. De hallatlanul kiszélesítené a gazdaságossági elv érvényesítését egyrészt a népgazdaságfejlesztési tervekben, másrészt a gazdasági szabályozás során és a terv keretei között születő fontosabb döntések meghozatalában.

A társadalmi termelés gazdaságossági rátájának kialakítása felé tehát a parciális mutatók alkalmazásán, valamint a tervezés matematikai módszertanának kidolgozásán, továbbá általában az ösztönzési (különösen az ár-) rendszer tökéletesítésén át vezet az út. De bármilyen formában is, *az egységes gazdaságossági mutatórendszer kifejlesztése* feltartóztathatatlanul előrehalad.

A szocialista gazdálkodás születése pillanatától fogva képes a társadalmi tervezés és szabályozás elvét megvalósítani, a partikuláris tendenciákat többé-kevésbé a társadalmi érdek szabta egységes mederben tartani. Ez egyszersmind a gazdaságosság népgazdasági szintű érvényesítését is jelenti. A szocializmus felépítésével, a kommunizmus kibontakozó építésével óriási termelőerők fejlődnek ki, nagymértékben növekszik a termelés, kolosszális méreteket ölt az egyes országokon belüli és a nemzetközi munkamegosztás. Így egyre elégtelenebb lesz a gazdaságosság alapelvét anélkül érvényre juttatni, hogy létezzenek ezen alapelvnek a tervgazdálkodásban általánosan alkalmazható módszerei és az egyes időpontokra kidolgozott orientációs mértékei.

A gazdasági fejlődéssel fokozatosan megérlelődik tehát az egységes gazdaságossági ráta kialakításának lehetősége, s egyben szükségessége is. Az egységes ráta azonban nem alakul ki spontánul, azt csak tudatosan lehet kidolgozni.

De akár parciálisak lesznek is még jó ideig a gazdaságossági mutatók, akár létrehozzák a gazdaságosság egységes mutatószámrendszerét, a gazdaságosság mindenképpen a tervgazdálkodás első-

rendű alapelve marad.[24] *A gazdaságosság alapelve és mércéje* éppen úgy a *szükségletre termelés belső mozgástörvényének megjelenési formája, amelyet a tervgazdálkodásban tudatosan alkalmazni kell,* mint ahogyan a profit elve és rátája – kapitalista viszonyok között – az értéktöbblet-termelés belső mozgástörvényének felszíni megnyilvánulása, a tőkés magángazdálkodás spontán orientációs mércéje.

A SZOCIALISTA TERMELÉS TÖRTÉNELMI TENDENCIÁI

Az eredmény, amihez a szocialista termelési folyamat elemzése révén jutottunk, a következő:

1. A szocialista termelési folyamat előtérben álló relációja a termelésnövekmény és termeléspótlás viszonya, vagyis a növekmény rátája. Ez a viszony egyik igen fontos oldala, illetve részösszefüggése a javak és a szükségletek közötti alapvető termelési viszonynak.

2. Érvényben marad a szükséges és a többlettermék összefüggése, vagyis a terméktöbbletráta, de csak mint általános reláció, amelynek alakulását végső soron a termelés növekedése határozza meg. A termelés fő mozgatóereje pedig a termelés és a szükségletek mindenkori színvonala közötti alapellentmondás.

3. Az alapellentmondás mint belső hajtóerő készteti a társadalmat arra, hogy a gyorsan növekvő szükségleteknek megfelelően állandóan növelje termelését, mégpedig a termelésnövelés abszolút és relatív módszereinek sajátos kombinálása útján, amelynek alapelve a gazdaságosság.

4. Az a gazdaságosságra való törekvés, amely a termelésnövelés módszereinek kombinált alkalmazásával valósul meg, a termelési mód alapellentmondásának, illetve az alapellentmondás objektíve szükségszerű mozgásirányát kifejezésre juttató szükségletre

[24] „Gazdaságunk építésének, a szocialista gazdaság vezetésének és tervezésének törvénye az, hogy a társadalom érdekében a lehető legkisebb ráfordítással a lehető legnagyobb termelési eredményeket érjük el." (Hruscsovnak az SZKP KB 1962 novemberi plénumán elhangzott beszámolójából.)

termelés alaptörvényének a megnyilvánulása a szocialista gazdálkodásban.

A kérdés most az, *történelmileg hogyan alakul a szocialista termelés növekedési üteme?*

Már az eddigiekből, valamint közismert statisztikai adatokból is nyilvánvaló, hogy a szocializmust építő országok gazdasági növekedése mintegy háromszor gyorsabb, mint a tőkésországok termelésének átlagos növekedése. A távlatokat illetően azonban gyakran felüti fejét a kétkedés. Vajon tartani tudja-e a szocializmus ezt a tempóelőnyét? – foglalkoztat sok embert ez a kérdés. És egyáltalán, a szocializmus természete teszi-e lehetővé ezt az előnyt, avagy pedig az, hogy nem a legfejlettebb termelőerőkkel rendelkező kapitalista országokban jutott uralomra a mai napig a munkásosztály, a szocializmus?

Polgári közgazdászok manapság nagy számban publikálnak „műveket", amelyekben azt bizonygatják, hogy akkor, amikor a szocialista országok termelőerői a fejlett tőkésországok termelőerőinek mai színvonalára fejlődnek, a szocialista termelés növekedési üteme lelassul, s ennek következtében eltűnik a különbség a két rendszer gazdasági növekedése között. Nem kell sok szót vesztegetni arra a nyílt összefüggésre, ami fennáll egyrészt az ilyenfajta elméletek száma, másrészt a két rendszer békés gazdasági versenye között. A kapitalizmus ideológusai ezekkel az „elméletekkel" próbálják ellensúlyozni azt a nagy hatást, amit a szocialista országok gyors fejlődése, s a kommunizmus kibontakozó építésének az SZKP XXII. kongresszusán meghirdetett húszéves programja a tőkés világ népeire gyakorol. Így próbálják eloszlatni azt a pesszimizmust, amely a tények és a programok láttán mindinkább kikezdi egyes tőkések és nyugati politikusok hitét saját rendjük jövőjében.[25]

[25] Nem utolsósorban ez az igény ad magyarázatot arra, miért vált hirtelen *W. W. Rostow* amerikai gazdaságtörténész „elmélete" nyugati körökben oly felkapottá.

Rostow: *The Stages of Economic Growth* (A noncommunist Manifesto) (Cambridge, Univ, Press 1960.) című könyvében a gazdasági-társadalmi fejlődésnek öt szakaszát különbözteti meg: 1. a „hagyományos" társadalmak szakaszát, amely a történelem kezdetétől 1780-ig tart és még ma is honol a világ igen nagy részén

Hagyjuk most figyelmen kívül azt az eshetőséget, hogy a tőkés világgazdaság az elkövetkező évtizedekben – a békés egymás mellett élés körülményei között – nem tudja megtartani a második világháborút követő másfél, két évtized alatt elért átlagos növekedési ütemet sem, bár ez reális eshetőség. Köztudomású, hogy a háborút követő újjáépítés, majd a koreai háború és általában a hidegháború politikája jelentős szerepet játszott a tőkésországoknak a szocialista országok fejlődésétől ugyan jóval elmaradó, de mégsem lebecsülhető növekedésében.

Elemezzük inkább azt a kérdést, hogy valóban *törvényszerű-e az, hogy egy bizonyos technikai színvonal elérése után csökkenjen a szocialista termelés növekedési üteme.* E kérdéssel kapcsolatban hivatkozni szoktak arra, hogy a mai fejlett tőkésországok növekedési üteme is nagyobb volt valaha, amikor a termelőerők még alacsony fejlettségűek voltak, a kapitalizmus kifejlődésének korszakában. Ez kétségtelen. A marxista közgazdaságtudomány azonban már kézzelfoghatóan bebizonyította, hogy a tőkés termelés átlagos növekedése egyáltalán *nem a technika* magasabb színvonala miatt lassult le, hanem a tőkés gazdasági rendszer benső lényege folytán. A monopolkapitalizmussal rendkívüli mértékben kifejlődött a termelésnövekedés lelassulásának tendenciája. Így ha egyáltalán beszélhetünk a termelésnövekedés csökkenésének „törvényéről", ez mint tendencia az antagonisztikus társadalmi

(gazdaságilag elmaradott országokban); 2. az „előkészítés szakaszát" és 3. a „változás szakaszát" (ezek a szakaszok átmenetet jelentenek a hagyományos társadalomból az „ipari" társadalomhoz, ahol ismét két stádium kulonböztethető meg, mégpedig) 4. az „érlelődés" és 5. a „tömegfogyasztás" stádiuma. Rostow stádiumelméletének középpontjában – amint látható – a termelés áll, megpedig történelmileg konkrét módjaitól elvonatkoztatva. A megtévesztően válogatott jelentős tényanyag kölcsönöz Rostow elméletének „tudományos" jelleget. A termelési viszonyok jellegét mellőzve von le álkövetkeztetéseket korunk olyan izgató kérdéseire, mint a háború és béke kérdése, a gazdaságilag elmaradott országok fejlődésének távlatai, a két rendszer gazdasági versenye. Ez teszi lehetővé számára, hogy az Egyesult Államok és néhány nyugat-európai ország gazdaságát a legfejlettebb, úgymond a tömegfogyasztást megvalósító társadalomnak tüntesse fel. Szerinte a Szovjetunió gazdasága is ebbe az irányba fejlődik, melynek bekövetkezésével a szocialista gazdaság növekedési uteme majd a „tömegfogyasztás stádiumában" levő országok alacsony növekedési rátájához lesz hasonló.

alakulatok hanyatló korszakára jellemző, amelyben a fennálló gazdasági-termelési viszonyok a termelőerők béklyóivá válnak. Ilyen tendencia érvényesült az eddigi antagonisztikus termelési módok valamennyi formájában, amikor az általuk kifejlesztett termelőerők, valamint a kiéleződött társadalmi ellentmondások és az ezzel járó társadalmi megmozdulások és háborúk magát a rendszert általános válságba juttatták. De hogyan lehet az antagonisztikus társadalmak, s nem utolsósorban a kapitalista rendszer hanyatló szakaszának ezt a tendenciáját a kommunista társadalomra kivetíteni, amikor is e társadalomnak éppen az a lényege, hogy véget vet az osztályantagonizmusoknak, antagonisztikus osztályok termelési viszonya helyett a társadalmi szükséglet és a termelés közvetlen viszonya válik fejlődésének alapvető mozgatóerejévé? Mivel nem antagonisztikus társadalomról van szó, a kommunista társadalomnak nem lesznek objektív szükségszerűséggel bekövetkező hanyatló szakaszai. Ennélfogva a modern, szocialista termelési móddal mindörökre hatályát veszti a termelésnövekedés lassulásának az a tendenciája is, amely az antagonisztikus társadalmak válságos korszakaiban lépett fel.

Hivatkoznak továbbá arra a tényre, hogy a szovjet ipar termelése a harmincas években gyorsabban növekedett, mint a második világháborút megelőző néhány évben, illetve az újjáépítést követő időszakban. Valóban 1929–1937 között a szovjet ipar évi átlagban 15–16 százalékkal növelte termelését, ma pedig az évi átlagos növekedés 10–11 százalék körül mozog. Hasonlóképpen a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedése a háború előtti 12 százalék helyett napjainkban 8–9 százalék. Más szocialista országok statisztikája is azt mutatja, hogy amikor egy szocialista ország ipari országgá válik, az iparosítás éveihez képest valamivel mérsékeltebben növekszik a termelés. Itt azonban nem szabad megfeledkezni arról a minőségi különbségről, ami a növekedés feltételeiben fennáll akkor, amikor valamely ország iparosít, és akkor, amikor már megteremtette a maga ipari bázisát. A szocialista iparosítás – a történelmi körülményektől és egy-egy ország adottságaitól függően eltérő mértékek szerint ugyan, de – szükségképpen magában foglalja általában az akkumulációnak, különösen a termelési eszközöket gyártó nehézipari ágaza-

toknak rohamos fejlődését, s ami ezzel együtt jár, az életszínvonal növelésének bizonyos átmeneti visszatartását. Ebből következik, hogy az iparosítás időszakában a növekedés üteme általában nagyobb, mint az iparosítás befejezése után, amikor a kapitalizmustól örökölt termelési szerkezetet már átalakították, s a kiépült modern ipar bázisán hozzá lehet fogni az egész termelés, s az ipar olyan továbbfejlesztéséhez, amely valamennyi ágazat *egyidejű* fejlesztését és az életszínvonal korábbinál gyorsabb növelését képes biztosítani. Így hát az iparosítási (és újjáépítési) időszak adatainak a későbbi időszakok adataival történő összevetéséből semmiképpen sem vonható le az a következtetés, hogy a növekedési ütem *törvényszerűen* csökken.

A statisztikai adatokból egyébként az is kiderül, hogy a szocialista gazdaság növekedése az iparosítás idején két-háromszor olyan gyors, mint a mai fejlett tőkésországok növekedése volt a kapitalista iparosítás idején.

De hát mi szólna amellett, hogy az iparilag fejlett *szocialista* országok növekedési üteme egyre jobban közeledjék az iparilag fejlett *tőkésországok* viszonylag lassú növekedéséhez? Talán az, hogy a szocializmus is, hasonlóan a kapitalizmushoz, előbb-utóbb eljut arra a pontra, ahol le kell szorítania a tömegek vásárlóképes keresletét, így mintegy állandó gátat emelve a termelésnövelés elé? De ilyesminek még a feltevése is teljesen tarthatatlan. Vagy talán az, hogy a fogyasztás egy bizonyos fokán lelassul a népszükségleti színvonal emelkedése, például azon a fokon, ahol az alapvető szükségletek tekintetében bizonyos telítettség áll elő, és megvalósítható lesz a szükséglet szerinti elosztás? Ez megint hamis feltételezés. Az ember társadalmi szükségleteinek fejlődése ugyanis éppúgy határtalan, mint az ember társadalmi termelőerejének fejlődése. És a szükségletek fejlődése inkább gyorsulni fog azután, hogy az emberiség megszabadul bizonyos ellentmondásoktól, többek között a két világrendszer közötti, a gyarmati-félgyarmati és az imperialista országok közötti ellentmondástól, vagy a szocialista rendszeren belül a város és a falu, a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közti gazdasági különbségektől. Ekkor majd erőit teljes mértékben a természeti erők meghódítására, s ezzel az emberi személyiség, valamint a vele növekvő szükségle-

tek folytonos gazdagítására összpontosíthatja. A szocialista termelési viszonyok rendszerében tehát nem lelhetők fel olyan *tartós okok*, amelyeknek törvényszerűen a termelés lelassulásához kellene vezetniük. Inkább találhatók itt olyan mozzanatok, amelyek a fejlődés tartósan gyors ütemét teszik *szükségessé*.

Persze egyes szakaszokban előfordulhat, sőt szükségessé válhat, hogy a termelés üteme csökken. Így például akkor, ha élesződik a nemzetközi helyzet, és a szocialista országok nemzeti jövedelmük növekvő hányadát kénytelenek honvédelmi célokra fordítani. A felhalmozási javak egy része helyett haditermékeket termelnek. A haditermékek pedig, legyenek bár a legkorszerűbbek és járuljanak hozzá a *jelenlegi* termelésnöveléshez, semmiképp sem szolgálhatnak sem a termelés, sem a népszükségleti színvonal *további* bővítésének eszközéül. De annak, hogy bizonyos körülmények között a szocialista országok nemzeti jövedelmük *növekvő* hányadát kényszerülnek honvédelmi célokra fordítani, nem saját gazdasági-társadalmi rendszerük az oka, hanem az imperialista rendszer. Korunk erőviszonyainak jelenlegi állása, jövőbeni fejlődésiránya szerint azonban az imperializmus ezt a hatását sem éreztetheti már állandóan. Gazdaságpolitikai hibák lehetősége is fennáll, ami adott esetben súlyosan érintheti a növekedést.

Az az eset sem kizárt, hogy átmenetileg lelassul a tudomány és a technika fejlődése és olyan időszak következik be, amikor *viszonylag változatlan technológiai színvonal mellett* bővíthető csak a termelés. Ilyenkor bekövetkezhet (nem társadalmi, hanem technikai okokból), hogy a termelés növekedésének objektív lehetősége bizonyos mértékben leszűkül. A korábbi szintű növekményrátát tartani ugyanis csak azáltal lehetne, ha nagymértékben növelnék a felhalmozási alapot, és ezzel párhuzamosan biztosítani tudnák a megfelelő pótlólagos produktív létszámot (produktív munkaidő-alapot). A felhalmozás abszolút növelése azonban előbb-utóbb elvezetne egyrészt az alapigényesség és a felhalmozási ráta olymérvű fokozásához, amely beleütközne az életszínvonal állandó emelésének követelményébe, másrészt olyan létszámigényeket támasztana, amely túlhaladná a munkaerőforrásokat. Így a termelés növekedési üteme előbb-utóbb szükségszerűen visszaesne.

Megengedhető-e azonban a technikai haladás időnként lehetséges lelassulásából, s a termelés növekedésének ebből eredő szükségszerű ütemcsökkenéséből valamiféle fejlődéstörvényt konstruálni? Más szóval: a történelmi tények és a jövőt fürkésző tudományos elemzések olyan következtetésre engednek-e jutni, hogy a termelőerők fejlődése a meglevő technika és technológia elterjedésével kimerül, s nem jellemzik azt időnként előálló ugrásszerű változások? Évszázadok tényei mutatják, hogy a termelőerők fejlődésének törvényszerű tendenciája nem a lassulás, hanem a gyorsulás, s ezt a technika minőségi változásai okozzák, mint amilyeneknek például a napjainkban lezajló tudományos és technikai forradalomban tanúi lehetünk.

És mivel jár a technikai színvonal törvényszerű emelkedésének tendenciája? Egyrészt azzal, hogy a régiek helyére olyan új termelési eszközök kerülnek, amelyek hatékonysága túlszárnyalja – gyakran sokszorosan – a fokról fokra kiszoruló régebbi termelési eszközökét. Így több és jobb anyagi jószágot lehet előállítani. Másrészt azzal jár, hogy ugyanakkora termelési növekmény most rendszerint kevesebb holtmunka- és elevenmunka-befektetést kíván, vagyis csökken a termelés felhalmozásigényessége, s ezen belül beruházásigényessége. (Igaz, az átállás az új technikára, például az automatizálásra, gyakran tetemes egyszeri beruházásokat tesz szükségessé, s ennélfogva tömeges átállás csak fokozatosan valósítható meg. Ez azonban nem semmisíti meg a termelés beruházásigényességének jelenlegi általános – tőkés- és szocialista országokra egyaránt kimutatható – csökkenő tendenciáját!)

Persze más dolog a technikai haladás tőkés viszonyok között, és más szocialista viszonyok között. Tények szólnak amellett, hogy a mai kapitalizmus a tudományos és a technikai forradalom vívmányait (automatizálást, kemizálást, atomenergiát) képtelen egy új termelési forradalom eszközeivé változtatni. Az új tudományos technikai vívmányok alkalmazása az egyes monopóliumok számára ugyan tetemes költségmegtakarítással és profitnöveléssel jár, de nem vonja maga után a társadalmi termelés ugrásszerű kitágulását. A tudományos-technikai forradalom vívmányait az anyagi termelés minden ágának forradalmi fellendítésére felhasználni, s ezáltal az egész társadalom javára gyümöl-

csöztetni csak az a társadalom képes, amely valóban népszükségletre és nem profitra termel.

Így tehát sem a szocialista rendszer, sem a technikai fejlődés természete nem tartalmaz olyan mozzanatokat, amelyek a termelőerők egy bizonyos fejlettségi fokán *törvényszerűen* elvezetnének a termelés növekedésének fokozatos lanyhulásához, vagy – ahogyan ezt polgári teoretikusok mondják – a gazdasági élet „kifáradásához".

Egyébként a szocialista termelés ütemcsökkenésére vonatkozó jóslásokkal a polgári közgazdászok és szociológusok régi pecsenyét próbálnak felmelegíteni: nevezetesen a csökkenő hozadék „törvényéről", a hanyatló görbéről szóló „elméleteket". „Ám a pecsenye – Swift szavaival – ugyanaz, csak a mártásban van egy kis változatosság"!

Figyelembe véve mind a szocialista gazdasági rendszer természetét, mind a technikai haladás gyorsulásának (és a gazdasági erőforrások bővülésének) általános tendenciáját, a szocialista termelés növekedéséről elméletileg a következőket lehet megállapítani:

1. Törvényszerű, hogy a szocialista termelés növekménye abszolúte rendszeresen bővüljön, még akkor is, ha a növekmény rátája átmenetileg, vagy tartósabban csökken.

2. Azok a lehetséges esetek, amelyekben a termelés színvonala átmenetileg stagnál, illetve visszaesik, de az is, ha hirtelen és lényegesen csökken a növekmény rátája – vagy a társadalmi rendszertől többé-kevésbé független körülmények (imperialista agresszió, pusztító elemi csapások) következményei, vagy olyan gazdaságpolitikai (tervezési, szervezési) hibáké, amelyek nem hogy törvényszerűek lennének, hanem ellentétben állanak a szocializmus sajátos objektív törvényeivel.

3. A tények és elméleti összefüggések alapján nézve nem mondható ki olyan törvény, miszerint a szocialista termelésnek állandóan egyre gyorsabban kell növekednie, bár bizonyos időszakokban nincs kizárva ennek a lehetősége.

4. Kimondható viszont az, hogy a szocialista termelés magas növekményrátája feltétlen szükségszerűség. Ez a társadalmi szükségletre termelés alapvető törvényéből következik. Másként szólva:

egyébként azonos adottságok – a termelőerők azonos színvonala – mellett valamely szocialista országban jóval magasabb növekményt lehet és kell elérni, mint egy tőkésországban.

5. A szocialista gazdaságnak szükségszerű tendenciája az, hogy termelését a gazdaságosság állandó fokozásával növelje.

A „hanyatló görbe" elméletét pedig nyugodtan soroljuk a polgári apologéták egyéb olyan gyöngyszemei közé, mint a csökkenő hozadék „törvénye". Miként az élet az utóbbiról már százszorosan bebizonyította, hogy csak véletlenje, átmeneti és esetleges jelensége lehet a gazdasági fejlődésnek, s „törvénnyé" azt csak a tőkés rendszer tudománytalan bajnokai ütötték, úgy a szocialista rend fejlődésének történelmi gyakorlata cáfol rá majd a hanyatló görbe újabb elméletére, s mutatja ki róla, hogy az nem más, mint az antikommunizmus torz eszmeszüleménye.

A szocialista-kommunista termelési módnak *nem* törvénye a csökkenő termelési növekmény. *Feltétlen törvénye viszont az, hogy a társadalomnak szüntelenül biztosítania kell a növekményráta viszonylag magas színvonalát, valamint a növekmény abszolút terjedelmének folytonos bővítését, mégpedig a rendelkezésre álló természeti feltételek, munkaerő, termelőberendezések és mindennemű anyagi érték ésszerű kihasználása, vagyis a gazdaságosság rátájának emelése, a termelékenység állandó fokozása útján.*

*

A szocialista termelés e törvényének történelmi kibontakozása alapján lehet tanulmányozni azt a kérdést is, *hogyan* alakul a szükséges termék és a többlettermék viszonya, vagyis a nemzeti jövedelem termelésének ez az általánosérvényű összefüggése az új társadalom, a kommunizmus építésének időszakában.

Sajnos, a szükséges termék és a többlettermék szocializmusbeli viszonyát eddig a legkevésbé vizsgálták. Ehelyütt megint csak bizonyos hipotetikus megállapításokat tehetünk, mivel a rendelkezésre álló statisztikai adatok még olyan átcsoportosításokat sem tesznek lehetővé, amelyek alapján a következtetéseket megnyugtatóan ellenőrizni lehetne.

Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy egy adott időszakban létre-

jött termelésnövekmény megoszlása szükséges és többlettermékre elvileg háromféleképpen történhet; mégpedig

1. növekvő terméktöbbletrátával (a szükséges és a többlettermék összetétele az utóbbi javára változik);

2. azonos terméktöbbletrátával (a szükséges és a többlettermék összetétele változatlan marad);

3. csökkenő terméktöbbletrátával (a szükséges és a többlettermék összetétele az utóbbi rovására változik).

Előadódhat-e a termelési növekmény megosztásának mindhárom lehetséges esete a szocializmus, illetve a kommunizmus építésének korszakában? Igen, a fejlődés különböző szakaszain a konkrét körülményektől függően, a megoldásra érett fő ellentmondástól, s az ebből következő gazdaságpolitikai fő feladatoktól függően szükségszerűvé válhat az is, hogy növekedjen, az is, hogy csökkenjen a terméktöbbletráta, de a korábban létrejött ráta nagyjából azonos szinten tartásának a szükségességét sem lehet kizárni.

Azonban a terméktöbbletráta ilyen vagy amolyan irányú mozgása gyakorlatilag mindig csak *eredménye* s nem közvetlen célja az egyes időszakok konkrét gazdaságpolitikai meggondolásainak. Azok a gazdaságpolitikai célok, amelyeknek függvényében így vagy úgy alakul a szükséges és a többlettermék összetétele, általában a felhalmozási és a fogyasztási alap kívánatos növelésével, a felhalmozási ráta változtatásával, valamint a nemzeti jövedelem felhasználási alapjainak belső megosztásával kapcsolatosak (személyes fogyasztás, közületi fogyasztás, bérből és fizetésből élők fogyasztása, paraszti fogyasztás; termelő és nem termelő felhalmozás, állóalap-növelés, forgóalap-növelés, tartalékképzés, külföldi hitelállomány-változás stb.). Ez a gyakorlati tapasztalat is mutatja, hogy a szocialista termelésnek mennyire nem előtérben álló relációja a szükséges és a többlettermék viszonya. De némileg azt is megmagyarázza, hogy miért elhanyagolt területe ez a gazdaságstatisztikának.

Elöljáróban ki lehet mondani, hogy a szocializmus és a kommunizmus építésének *nem fejlődéstörvénye* az, hogy csökkenjék az anyagi termelésben dolgozók szükséges termékének aránya, azaz részesedésük a nemzeti jövedelemből. Ellenkezőleg, ezt a termelési módot kezdettől fogva az jellemzi, hogy termelésnövekményének – adott

körülményektől függő – megoszlása a szükséges termék javára tolódik el.

Az értéktöbbletráta növekedése, a kapitalizmus e jellemző törvényszerűsége mindjárt a szocialista forradalom győzelmével megszűnik és az új történelmi tendencia hamar életjelt ad magáról. Miután a szükséges termék többé már nem a változó tőke, a terméktöbblet pedig nem az értéktöbblet anyagi hordozója, e minőségi változással együtt jár a szükséges és a többlettermék *mennyiségi* viszonyának módosulása is. A korábbi terméktöbbletnek egy bizonyos része, amely az uralkodó osztályok parazita- és luxusfogyasztásának a forrása volt, a szocialista államnak a néptömegek életviszonyait javító intézkedései nyomán szükséges termékké válik. Hasonló változás következik be falun, amikor a demokratikus átalakulás a munkásosztály vezetésével megvalósul. A falusi szegénység földhözjuttatása, a kistermelőket sújtó bérleti díjak, adósságok, súlyos adóterhek megszűnése azt hozza magával, hogy a megtermelt nemzeti jövedelemben növekszik a dolgozó parasztság szükséges termékének aránya.

Természetesen az, hogy a szocializmusban erőteljes törekvés van a terméktöbbletráta csökkenésére, nem jelentheti e törekvés abszolutizálását. Olyan tendenciáról van szó, amellyel szemben – egészen a teljes kommunizmus felépüléséig – ellentendenciák lépnek fel. Ezek a fejlődés bizonyos szakaszaiban a terméktöbblet rátájának növekedését eredményezhetik.

Az államosítások után például megszűnik a szükséges termék növelésének az a forrása, amire a kisajátítók kisajátítása ad lehetőséget. A szükséges termék növelésének kizárólagos eszköze ezután már csak a termelés szakadatlan fejlesztése lehet. Az utóbbinak viszont feltétele, hogy kialakuljon a szocialista gazdaság magas színvonalú anyagi-műszaki bázisa, tehát az országot iparosítsák, s ezen az alapon létrejöjjön a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság modern agrotechnikai bázisa.

Mindez azonban utat nyit egy olyan ellentendencia előtt, amely a terméktöbbletráta emelkedésének az irányába hat. A munkásosztálynak ugyanis különös erőfeszítéseket kell tennie a felhalmozási alap bővítésére; elkerülhetetlenné válik az, hogy a nemzeti jövedelemnek növekvő hányadát fordítsák felhalmozásra. A felhal-

mozási rátá növekedése viszont a többlettermékráta növelését eredményezheti.

A többlettermék viszonylagos nagyságának növekedése azonban ebben az időszakban sem abszolút, ellenhatások nélküli szükségszerűség. Így például a szocialista iparosítás időszakában megtörténhet, hogy – a reáljövedelmek különben változatlan arányai mellett – csökken a nem termelő szféra dolgozóinak száma a produktív dolgozók állományához képest. De ellene hathat e tendencia érvényesülésének az is, hogy bár a termelésben és a nem termelésben foglalkoztatottak aránya változatlan, de a produktív dolgozók reáljövedelme gyorsabban növekszik, mint a nem termelő szféra dolgozóié. Mindkét ok a terméktöbbletráta csökkenése irányába hat, mert a produktív dolgozók részesedését, vagyis a szükséges termék arányát növeli a megtermelt nemzeti jövedelemben. Következésképpen előadódhat, hogy ez a hatás fölléje kerekedik annak a hatásnak, amit a növekvő felhalmozási ráta gyakorol a terméktöbbletrátára.

A szocialista országok eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy iparosításuk időszakában általában az a tendencia a domináló, amely a terméktöbbletráta emelkedésének az irányába hat. A szocialista iparosításnak, mégha a történelmi körülmények folytán erőltetett üteműnek kell is lennie, természetesen nem szabad együtt járnia az életszínvonal csökkenésével. A szükséges termék volumenének, sőt, az egy lakosra jutó fogyasztásnak is, mérsékelten növekednie kell. Ám ez nem változtat azon, hogy a szükséges termék viszonylagos súlya ebben az időszakban csökken, tehát a terméktöbblet rátája növekszik.

Továbbá, a terméktöbbletráta növekedése jellemzővé válhat a szocializmus alapjainak lerakása után is bizonyos időszakokban. A terméktöbbletráta mindannyiszor növekedhet, amikor huzamosan növekszik a nemzeti jövedelem felhalmozási hányada, s ugyanakkor az anyagi termelés szférájában dolgozók száma és fogyasztása nem, vagy csak mérsékelten emelkedik (esetleg csökken) a nem termelő szféra dolgozóinak számához, illetve fogyasztásához képest.

Ilyen periódus előállhat, ha például a nemzetközi helyzet éleződése miatt jelentősen több eszközt kell a védelem erősítésére

fordítani, vagy amikor korrigálni kell az életszínvonal előzőleg bekövetkezett aránytalan emelkedését, illetve a felhalmozási alap aránytalan leszűkülését (esetleg a nemzetközi fizetési mérleg passzív jellegén kell változtatni).

Bizonyos értelemben ilyen periódus a magyar népgazdaság fejlesztésének jelenlegi (az 1961–1965-re szóló második ötéves tervidőszakkal egybeeső) szakasza is. A második ötéves terv a szocializmus felépítésének terve, és kidolgozásakor figyelemmel kellett lenni egyrészt az adott nemzetközi helyzet (berlini kérdés megoldatlansága, az imperialista országok fokozott fegyverkezése) állította védelmi szempontokra, a függetlenné vált kevésbé fejlett országok gazdasági támogatásának szükségességére, másrészt a tervnek azon tendenciák bizonyos korrekcióját is tartalmaznia kellett, amelyek még 1956 előtt, illetve az 1956-os ellenforradalom hatására álltak elő (bizonyos eladósodás, a felhalmozás és a fogyasztás közötti aránytalanság). Jóllehet a sikeresen befejezett második hároméves terv változtatott valamelyest e tendenciákon, végérvényesen azonban természetesen nem tudta ezeket megoldani. A terv teljesítéséről szóló jelentés is megállapította, hogy 1958–1960 között a felhalmozás és a fogyasztás együttesen valamivel jobban nőtt, mint a nemzeti jövedelem. Lényegében ez annyit jelent, hogy többet importáltunk, mint amennyit exportunkkal fedezni tudtunk. A belföldi felhasználásnak ezt a „megelőlegezését", valamint az ellenforradalom után kapott kölcsönök 1961-től megkezdett törlesztését a második ötéves terv időszakában úgy lehet megalapozni, ha a nemzeti jövedelem gyorsabban növekszik, mint a belföldi felhasználás. Mivel a törlesztésre szánt összegek a terméktöbbletből származnak, ebből következik, hogy a második ötéves terv időszakában, ha a terv fő előirányzatait teljesítjük, a terméktöbbletráta bizonyos mértékben növekedni fog.

Nem szabad azonban azt hinni, hogy ilyen és hasonló időszakokban, amikor konkrét körülmények folytán a terméktöbbletráta emelkedik, ez az emelkedés igen erőteljes lehet.

A második ötéves terv előirányzataiból és bizonyos feltételezésekből kiindulva, nézzük meg, mennyire változhat meg a nemzeti jövedelem megoszlása szükséges és többlettermékre.

1960-ban, a második ötéves terv bázisévében, a nemzeti jövede-

lemnek kb. 75 százaléka volt a fogyasztási alap, s 25 százaléka a felhalmozási alap. Tegyük fel, hogy ugyanebben az évben a fogyasztási alap $^2/_3$-át az anyagi termelésben résztvevők és eltartottjaik, $^1/_3$-át pedig a nem termelő szféra dolgozói és eltartottjaik használták fel. A terv szerint a nemzeti jövedelem 1965-ben 1960-hoz képest 36, a fogyasztási alap volumene 23 százalékkal (az egy főre jutó fogyasztás 17 százalékkal) növekszik. Feltételezve, hogy a nem termelő szférában dolgozók létszáma öt év alatt néhány (2,25) százalékkal csökken, miközben egy főre jutó fogyasztásuk a közvetlen termelőkével arányosan emelkedik, a nem termelő szféra fogyasztási alapja kb. 5 százalékkal növekszik. Ha a nemzeti jövedelem 36 százalékkal növekszik, a fogyasztási alap pedig 23 százalékkal, akkor a felhalmozási alap volumenének 76,3 százalékkal kell bővülnie.[26]

E kiinduló adatok, tervszámok és feltételezések alapján kiszámítható, hogy öt év alatt a nemzeti jövedelem összes *növekményéből* hány százalék szolgál a felhalmozási és hány százalék a fogyasztási alap bővítésére.

A nemzeti jövedelem ötévi növekményének felhasználása

Felhalmozási alap bővítésére	52,1 %
Fogyasztási alap bővítésére	47,9 %
A nemzeti jövedelem összes növekménye	100,0 %

Minthogy a nem termelő szféra fogyasztási alapjának növekménye mint a többlettermék része együtt szerepel a felhalmozási javakkal, a nemzeti jövedelem ötévi növekményének

55,6 százaléka mint a többlettermék és

44,4 százaléka mint a szükséges termék növekménye jelentkezik.

Azt, hogy a nemzeti jövedelem növekményének ilyen megosztása öt év alatt miként változtatja meg a felhalmozás és a többlettermék rátáját, a következő táblázat mutatja.

[26] A felhalmozási alapban szerepel az adósságtörlesztés és a védelmi kiadás is. A felhalmozási alapon belul a nem termelő felhalmozás arányát változatlannak vesszük.

A nemzeti jövedelem termelési és felhasználási összetételének változása öt év alatt

	Bázisév	Tervév
A nemzeti jövedelem volumene	100,0	100,0
ebből: a felhalmozási alap aránya	25,0	32,0
a fogyasztási alap aránya	75,0	68,0
ebből: terméktöbblet részaránya	50,0	51,,
szükséges termék részaránya	50,0	48,5

Ily módon a terméktöbblet rátája, ami feltevésünk szerint 1960-ban 100 százalékos volt, 1965-re 106,2 százalékra növekszik.

Amint ebből a nagyon is feltételes számításból látható, a felhalmozási alap viszonylag igen erőteljes (76,2) és a fogyasztás jellegű alapok ehhez képest szerény mértékű (23 százalékos) emelkedése esetén is *csak néhány pontos eltérés következhet be a szükséges termék és a többlettermék viszonyában.* Abban az esetben például, ha a felhalmozási alap abszolúte nem 76,2, hanem 60 százalékkal növekedne, a fogyasztási alap pedig nem 23, hanem 25,6 százalékkal, akkor a bázisévben 100 százalékosnak vett terméktöbbletráta az öt év során nem változna.

A fenti számítás – a kiinduló feltételezések egyikének-másikának hipotetikus jellege miatt – egyáltalán *nem alkalmas* arra, hogy a nemzeti jövedelem *valóságos* arányaira, illetve arányváltozásának mértékére következtetni lehetne belőle. De minden hozzávetőlegessége és feltételessége ellenére alkalmas annak érzékeltetésére, hogy milyen nagyságrendű és irányú változást okozhatnak a többlettermék rátájában olyan konkrét körülmények, amelyek között a felhalmozási alap növekedése lényegesen gyorsabb, mint a fogyasztási alapé. Erősíthetik annak a megállapításnak a hitelét, miszerint a *terméktöbbletráta számottevő növekedése a szocializmus teljes felépítésének időszakában csupán időlegesen lehet szükségszerű, de nem lehet hosszabb periódus törvényszerűsége.*

Mármost az a kérdés, lehet-e azzal számolni, hogy a szocializmus felépítésével, vagyis a kommunizmus általánosan kibontakozó

építésének időszakában végleg megszűnnek azok az ellenható tényezők, amelyek nehezítik – szakaszonként meg is akadályozzák – a terméktöbbletráta csökkenésére irányuló történelmi tendencia érvényre jutását.

Ezzel nem lehet számolni, hanem csupán azzal, hogy eddig kevésbé jelentős tényezők lépnek előtérbe, amelyek a szocialista építés korszakához képest csökkentik – de nem szüntetik meg – a terméktöbbletráta növekedése ellen ható tendenciák erejét. Így a kommunista építés időszakában *a terméktöbbletrátának az előző időszakra jellemző emelkedése lelassul,* vagyis a ráta ebben a történelmi szakaszban *csak vontatottan* növekszik, de lehetséges, hogy egy bizonyos szinten *stabilizálódik.*

Milyen sajátos okok *gátolják,* hogy a kommunizmus építésének időszakában érvényre jusson a terméktöbbletráta határozott süllyedésének tendenciája? Ha olyan időleges tényezők lehetőségétől eltekintünk, mint bizonyos aránytalanságok keletkezése, vagy a nemzetközi helyzet kiéleződése, akkor ezek az okok azokkal a grandiózus feladatokkal kapcsolatosak, amelyek a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának kiépítését, valamint annak elérését foglalják magukban, hogy a dolgozó nép életszínvonala túlszárnyalja a legfejlettebb tőkésországok életszínvonalát.

Először is, ahhoz, hogy a kommunizmus anyagi-műszaki bázisát a Szovjetunióban megteremtsék, az Egyesült Államokat gazdaságilag túlszárnyalják, olymérvű beruházások megvalósítása szükséges, ami nem engedi meg a produktív felhalmozás arányának csökkentését a nemzeti jövedelemben. (A Szovjetunió nemzeti jövedelméből 1960-ban 18,5 százalékot fordítottak a termelői *állóalapok* bővítésére.[27]) Ez persze lényeges változás az iparosítás időszakához képest, melynek elején az agrár-, illetve agráripari országnak növelnie kellett felhalmozási rátáját, s melynek folyamán ez a ráta még tovább emelkedett. A kommunizmus kibontakozó építésének időszaka csupán e normalizálódott ráta megfelelő szinten tartását kívánja, mert ez teszi lehetővé, hogy történelmileg

[27] Lásd *A. Notkin:* „A bővített újratermelés üteme és aránya a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszakában" c. cikkét. (Planavoje Hozjajsztvo, 1961. XII. sz.)

viszonylag rövid idő alatt kiépítsék a kommunizmus anyagi-műszaki bázisát, s egyidejűleg nagymértékben növeljék a fogyasztást. Így a szovjet népnek nem kell a gyors iparosítás érdekében annak idején hozott óriási áldozatokat még egyszer meghoznia. Az azonban, hogy a termelői felhalmozás rátáját ebben az időszakban sem lehet csökkenteni, kétségtelenül szűkíti a terméktöbbletráta süllyedésének lehetőségeit.

Másodszor, a terméktöbbletráta csökkenése ellen hat az a körülmény, hogy a lakosság szociális-kulturális ellátásának gyors javulása, valamint a lakáskérdés megoldása folytán a nem termelő alapok gyorsan bővülnek. Ennélfogva a Szovjetunió nemzeti jövedelmének felhalmozási hányada 20 év átlagában – éppen a nem termelő alapok gyorsított bővítése miatt – valamelyest növekszik. Notkin szerint 1960-ban a nemzeti jövedelemnek 28 százalékát halmozták fel, 1980-ban pedig ennél néhány ponttal többet fognak felhalmozásra fordítani.[28]

Itt azonban meg kell jegyezni a következőt: hosszú távlatban a szociális-kulturális jellegű felhalmozás csak annyiban változtatja meg a felhalmozás és a *tényleges* fogyasztás arányát az előbbi javára, amennyiben egyik időszakról a másikra több eszközt fordítanak szociális-kulturális felhalmozásra, amennyivel bővül ezen alapok állománya az e szakaszban használatba lépő szociális-kulturális intézményekkel és lakásokkal.

Amennyire helyes ugyanis egy adott időpontban a szociális-kulturális alapok fejlesztésére fordított eszközöket felhalmozásnak, azaz fogyasztástól való elvonásnak minősíteni, annyira helytelen volna elméletileg a fogyasztás alakulásában figyelmen kívül hagyni a lakásalapnak azt a bővülését, amit a közfogyasztás anyagi alapjainak ez által a felhalmozás által történő növekedése okoz.

[28] Lásd *A. Notkin:* Ugyanott.

Szabó József „A kommunista építés húszéves programjának gazdasági fő feladatáról" című cikke szerint a felhasznált nemzeti jövedelemből a felhalmozási alap részaránya 1960-ban 29,5 százalék volt, s ez 1980-ra néhány tizeddel még csökken is és 29,2–29,3 százalék lesz. Ez nem teljesen felel meg Notkin megállapításának, noha lényegesen nem is módosít azon. (Lásd: Közgazdasági Szemle, 1962. I. sz. 15. old.)

Közgazdaságilag arról van szó, hogy például a lakásépítés olyan termelőtevékenység, amelynek eredményei az új lakások, mint „késztermékek" a fogyasztási javak osztályába tartoznak. Az új lakóházak mint használatba állítandó létesítmények az adott év felhalmozási alapjához, és használatba kerülésükkel a közfogyasztás állóalapjai közé számítanak. Amennyivel a belépő lakások hasznos területe meghaladja a használatból kikerülő lakásokét, annyival a lakosság fogyasztása is növekszik az adott időpontban. És ha ez a növekmény az adott évben egyenlő a nemzeti jövedelemből ilyen célra kihasított felhalmozás összegével, úgy ez érintetlenül hagyja a felhalmozás és a valóságos fogyasztás arányát. Tehát a felhalmozás aránya a fogyasztáshoz képest csak abban az esetben növekszik, ha a továbbiakban – fokozva a lakásépítést – erre a célra a lakásállomány hasznos terének növekményénél nagyobb tömegű eszközt fordítanak. Ugyanez vonatkozik más szociális-kulturális és kommunális állóalapok szerepére is.[29]

Természetesen látni kell a különbséget a személyes fogyasztás növekményének azon része között, amely az adott év termeléséből hasad ki, és aközött, amely az előző év fogyasztói felhalmozása

[29] A fennálló gyakorlat szerint az elhasznált lakásalap értékét (amortizáció) számítják a fogyasztási alaphoz. Ez a módszer hibás, vagy legalábbis vitatható. A fogyasztás terjedelmét tartós fogyasztási cikkek esetében a használatban levő tartós javak (lakások stb.) össztömege (összkapacitása) szabja meg, s a fogyasztás terjedelmének általában csak egy hányada az adott időszakban kieső tartós javak volumene. De a tartós javak összes kapacitása szabta fogyasztói szolgáltatások változása sem esik egybe az elhasználódás mértékének változásával. Ha például az újonnan termelt tartós javak elhasználódási ideje felülmúlja a régiekét, ez esetben a tartós javak kapacitása, s így a velük elért tényleges hasznos fogyasztási hatás gyorsabban növekszik, mint az elhasználódásukból adódó értékcsökkenés.

A fogyasztás szükséglet-kielégítés. Ezért, ha valaki személyautót vásárol, ez irányú személyes fogyasztása az adott évben annyival nő meg, amennyivel az előzőekhez képest többet és jobban utazik, s nem annyival, amennyivel járműve értéke az egyévi használat során csökken. Amikor tehát a közfogyasztási állóalapok elhasználódását számítják a fogyasztási alaphoz, a szolgáltatási *fogyasztást* helytelenül azonosítják a szolgáltatási eszközök *„elfogyasztásával"*. Ez olyan, mintha a termelő állóalapok kapacitásának (használati értékének) növekedése helyett – a termelés (a termelői fogyasztás) megtervezésekor – azok értékcsökkenését vennék számításba.

révén a nem termelő állóalapok kapacitástöbbleteként most jelentkezik. A fogyasztás előbbi növekménye egyszersmind az adott év szükséges termékének és fogyasztásra szolgáló terméktöbbletrészének növekménye, míg az utóbbi „ráadás" a szükséges terméknek és a többlettermék fogyasztást szolgáló részének erre a növekményére. A kétféle fogyasztásnövekmény e különbségéből következik, hogy bármiképp módosul a produktív dolgozók és a nem termelő szféra dolgozóinak részesedése a „ráadásból", semmit sem változtat az adott év szükséges termékének és többlettermékének arányán. Ellenben a nemzeti jövedelem fogyasztásra fordított hányadán belül a produktív és a nem produktív dolgozók részesedésének bárminemű módosulása – változatlan felhalmozási ráta esetén – feltétlenül eltolódást okoz a terméktöbblet és a szükséges termék viszonyában.

Ha történelmi folyamatában nézzük a társadalmi termelést, tehát ha egy egész korszakot veszünk szemügyre, értelmetlenné válik a fenti megkülönböztetés. Azok az anyagi értékek ugyanis, amelyek egyik esetben mint a felhalmozás elemei szerepelnek, a másik esetben a használatba került nem termelő állóalapok együttes anyagi értékének elemei, vagyis – hasonlóan a közönséges használati javakhoz – személyes fogyasztás tárgyai. Különbség csak abban marad fenn, hogy a fogyasztásnak ezeket a tárgyait kivétel nélkül hosszú idő alatt használják el, viszont a közönséges javak nem mindegyikének tartós a használata. Az utóbbiak jelentékeny – bár egyre csökkenő – részét rövid idő alatt fogyasztják el, s pótolják újra. Ilyenformán a termelés korszakos folyamatában összefonódik egymással az, ami egy időpontban szükséges terméknek, és az, ami a szükséges termék „ráadásának" tűnt, illetve az, ami fogyasztási felhalmozást szolgáló többlettermékrésznek, és ami mint erre „ráadásnak" számított.

Mindebből az következik, hogy a közfogyasztás állóalapjainak mondjuk 20 év alatti bővítménye ugyanúgy megoszlik szükséges és többlettermékre, akár a közönséges fogyasztási cikkek (például a kenyér) volumene. Ezen állóalapok kapacitásnövekményének az a része, mely az anyagi termelésben dolgozók szükségleteit fedezi, a szükséges termékhez, az a része pedig, amelyet az anyagi termelésen kívül dolgozók használnak, a többlettermékhez tartozik.

(Ha 100 mosógép vásárlói közül 84 anyagi termelésben, 16 azon kívül dolgozik, akkor 84 mosógép a szükséges termék, 14 pedig a többlettermék elemét alkotja. És ha háztartási mosógépek vásárlása helyett ugyanez a 100 személy tisztítóvállalatnál mosat, az e célra újonnan beállított mosógép-kapacitás ugyancsak 84:16 arányban számít a szükséges és többlettermék elemének, s mint ilyen forrásául a fogyasztási közszolgáltatás száz egységnyi növekedésének.)

Így tehát – hosszú időszakot véve alapul, és azt feltételezve, hogy az anyagi termelésben dolgozók a közfogyasztási állóalapok növekményét legalább abban az arányban igénybe veszik, amekkora részarányuk az összes foglalkoztatottak között – *a felhalmozási rátának csupán a szociális-kulturális alapok és a lakásalapok gyorsított fejlesztése miatt bekövetkező mérsékelt emelkedése nem vezethet a terméktöbbletráta jelentős növekedésére.*

Harmadszor, úgy tűnik, az előbbieknél jelentősebb szerepe van a terméktöbbletráta növelése ellen ható tényezők közül ebben az időszakban annak, hogy főleg éppen az egészségvédelem, az oktatás, a gyermekinternátusok nagyarányú fejlesztése folytán ezen foglalkozási ágak dolgozóinak száma sokkal gyorsabban növekszik, mint az összes keresőké.

Az SZKP programja – mint ismeretes – azt irányozza elő, hogy 20 év alatt a nemzeti jövedelem ötszörösére növekszik, s a nemzeti jövedelem növekményét 90 százalékban a termelékenység növelésével fedezik. Ebből kiszámítható, hogy az anyagi termelés ágazataiban dolgozók száma 1980-ban 13 százalékkal lesz több, mint 1960-ban. (A 13 százalékos – évi átlagban 0,6 százalékos – növekedés természetesen népgazdasági átlagban adódik. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma például ez idő alatt abszolút mértékben csökken.) Ugyanakkor az összes foglalkoztatottak száma 40 százalékkal, az anyagi termelésen kívüli szférák dolgozóinak száma – a közigazgatási és irodai apparátus kivételével – mintegy háromszorosára emelkedik. Ez utóbbi létszáma nagymértékben csökken. Eszerint az anyagi termelésben dolgozók számaránya az összes keresőkön belül az 1960. évi 83–84 százalékról 1980-ig kb. 67 százalékra süllyed, illetve az anyagi termelésen kívül dol-

gozóké ugyanezen idő alatt 16–17 százalékról 33 százalékra emelkedik.[30]

A nem termelő szférában dolgozók számarányának a növekedése tehát olyan tényező, amely a töblettermékráta emelése irányába hat, hiszen ezen rétegek és eltartottjaik fogyasztásának forrása a terméktöbblet.

De a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában nyomós okok hatnak ellenkezőleg, tehát a terméktöbbletráta csökkenésének az irányába is. Olyan tényezők ezek, amelyek a szocializmus építése korában nagyrészt még rejtve maradtak, s csak most kezdenek kifejlődni, majd a kommunizmusban bontakoznak ki teljesen. Milyen tényezőkről van is szó?

Először kell említeni azt a körülményt, hogy a technikai haladás következtében növekszik a termelési eszközök (gépek, berendezések, anyagok) kapacitása és hatékonysága, a beruházásokat egyre gazdaságosabban osztják el, szervezik meg. Ez oda vezet, hogy *csökken a termelés beruházásigényessége;* egységnyi termelésnövekmény mind kisebb beruházással érhető el.[31] A beruházásigényesség csökkenő iránya változatlan növekedésű ütemet tesz lehetővé aránylag kisebb termelő-felhalmozási ráta mellett, vagy legalább azt, hogy a tempó tartása végett e rátát ne kelljen emelni.

A beruházásigényesség már a szocializmus felépítésének az időszakában is csökken. Azonban ez a tendencia csak annak mértékében kaphat igazán erőre, ahogy a tudományos és technikai forradalom nagy vívmányai a szocialista társadalom termelő-

[30] Lásd *Szabó József:* „A kommunista építés húszéves programjának fő gazdasági feladatairól" c. cikkét. (Közgazdasági Szemle, 1962. I. sz. 13. old.)

[31] A termelési eszközök kapacitásán egy bizonyos idő – vagy élettartamuk – alatt a veluk termelhető termékek volumenét kell érteni. A termelési eszközök *hatékonyságának növekedése* viszont azt a társadalmilag szükséges munkamennyiségben elért megtakarítást jelenti, amelyet modernebb eszközök beállításával érnek el a hasonló rendeltetésű régi termelési eszközökhöz képest. A kettő együtt nem más, mint a termelési eszközök korszerűsödésének, fokozódó gazdaságosságának folyamata. S ha ezzel a termelési eszközök ésszerűbb elhelyezésének és kihasználásának folyamata párosul, ez egyértelmű a beruházások fokozódó gazdaságosságával.

erőinek széles körben elterjedt elemeivé válnak. Amilyen arányban a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa kiépül, a technikai forradalom a társadalmi termelést is forradalmasítani fogja, s lehetővé teszi – bizonyos értelemben – a kapacitások bőségének megteremtését, ez pedig a leggazdaságosabb fejlesztési irányoknak és beruházási variánsoknak a korábbinál sokkal szélesebb körű megválasztását. Mindez együttvéve csökkenti az azonos termelésnövekményhez szükséges fajlagos felhalmozást, s ennek folytán a terméktöbbletráta nagyságát is.

Másodszor: az állami, a társadalmi-gazdasági irányítás demokratizmusának (az önigazgatás) fejlődése, aztán az irodai munkák, a nyilvántartás és ügyvitel gépesítése *a közigazgatás, a rendfenntartás és a gazdasági irányítás szférájában jelentős számú munkaerőt szabadít fel* részint a szociális-kulturális-nevelői pályák és az anyagi termelés számára. Így azoknak egy része, akiknek eddigi fogyasztását a terméktöbbletből fedezték, most a produktív dolgozók számát növeli, s így a többlettermék megfelelő hányada szükséges termékké alakul át.

Lényegében ugyanilyen hatású az is, hogyha a védelmi erőknek legkorszerűbb haditechnikával történő felszerelése a katonai létszám csökkentésével egyidejűleg lehetővé teszi a védelmi képesség fokozását, s ezzel az anyagi termelésben dolgozók számának növelését. A Szovjetunió leszerelési javaslatának elfogadása esetén ez a hatás különösen erőteljes volna, amennyiben nagyszámú munkaképes ember válna többlettermék-fogyasztóból a szükséges termék fogyasztójává.

Harmadszor: amilyen mértékben növekszik a szabadidő (az SZKP programja szerint 1970-ben 6 órás lesz a munkanap), úgy egyre nagyobbak lesznek a lehetőségei annak, hogy *a társadalom összes munkaidejének* mind nagyobb hányadát a legtágabban értelmezett anyagi termelés szférájában fejtse ki. Azok, akik a tudomány és a nevelés területén tevékenykednek, a tudománynak a termeléssel való összefonódása, valamint a politechnikai oktatás kiterjesztése révén munkaidejük egy részében ténylegesen anyagi termelést végezhetnek. Hasonlóképpen lehetségessé válik, hogy adminisztratív funkciókban dolgozók bizonyos formában rendszeresen bekapcsolódjanak az anyagi termelésbe. Ily módon e rétegek

fogyasztásának nem lesz kizárólagos forrása a terméktöbblet, fogyasztásukat – legalább részben – a szükséges termékből fedezik.

Nyilvánvaló, hogy ez a jelenség csak egyik mozzanata lesz a szellemi és a fizikai munka összeforrásának. A másik mozzanata az lesz, hogy akik az anyagi termelésben dolgoznak, növekvő szabad idejük egy részét társadalmi önigazgatási szervekben vagy laboratóriumokban hasznosítják.

Negyedszer: azzal, hogy a középiskolai végzettség általánossá válik, s emelkedik a munkaképes korhatár – egyébként azonos népszaporodás mellett –, valamivel növekszik az eltartottak számaránya is. Mivel pedig az anyagi termelésben résztvevők gyermekeit ez a változás aránylag erőteljesebben érinti, *az iskolai korhatár növelése szintén a terméktöbbletráta csökkenése irányába hat.* (Ezen az sem módosít, hogy az ifjúság iskoláztatásának költségeit részben vagy egészben az állam vállalja magára.) Ugyanilyen hatású az a körülmény is, hogy miközben megnövekszik a főiskolákon és egyetemeken tanulók létszáma, ezen belül a levelező, illetve az esti hallgatók száma gyorsabban növekszik, vagyis azoké, akik munkaidejüket hasznos keresőtevékenységgel töltik és szabad idejük egy részét fordítják magas fokú szakismeretek elsajátítására. A heti munkaidő csökkentése előreláthatóan az anyagi termelésben dolgozók előtt nyitja meg viszonylag nagyobb mértékben az utat, hogy ezeket a felsőoktatási formákat igénybe vegyék.

Ötödször: a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában számolni kell azzal, hogy *a tevékenységek produktív és nem produktív jellege közötti objektív határvonal egyre inkább eltolódik az előbbi javára, perspektívában* pedig azzal, hogy *ez a határvonal elmosódik.*

Hogy mi számít produktív és nem produktív tevékenységnek, az – tudott dolog – teljesen a társadalmi-gazdasági fejlettségtől függ. Tőkés viszonyok között minden olyan tevékenység, ami profitot eredményez, produktívnak minősül. Szocializmusban pedig azok a tevékenységek produktívak, amelyek eredménye közvetlenül szerepet játszik a társadalom anyagi szükségleteinek kielégítésében. A szocializmus tehát a produktív munka általános kritériumát (használatiérték-termelést) teszi specifikus viszonyainak

érvényes elvévé. Éppen ezért a produktív munka specifikus kritériumai mellett nagyon fontossá válnak az általános kritériumok, amelyek a termelés társadalmasultságának előrehaladásától, a technikai-gazdasági relációk fejlődésétől függnek. Itt mindenekelőtt éppen azokra a vonatkozásokra kell gondolni, amelyekben a modern tudományos-technikai forradalom ugrásszerű változásokat okoz; nevezetesen *a társadalmi munkamegosztás szélesedésére* és *a termelés koncentrációjára.*

A modern termelőerők bevezetésével, a kommunizmus építésével a munkamegosztás egyre gyorsabban fejlődik. Olyan funkciók, mint a főzés, sütés, mosás, gyermekgondozás, lakástakarítás, fűtés, bevásárlás stb., amelyek ma még jórészt a háztartásbeliek fogyasztó tevékenységének körébe tartoznak, a termelőerők és az életszínvonal fejlődésével szemünk láttára válnak le a falusi és a városi háztartásokról. Ily módon ezek a tevékenységek a társadalmi munkamegosztás egy-egy ágává, termelő jellegű szolgáltatási ágak funkcióivá válnak (vendéglátóipar, közétkeztetés, ruhatisztítás, lakástakarítás, központi fűtés, fogyasztási cikkek házhoz szállítása stb.).

A modern technika a termelés társadalmi folyamatának nagyarányú koncentrálódásához vezet. Ezzel egy sor oly igazgatási funkció, mely eddig a termelői funkciótól külön létezett és túlnyomóan adminisztratív jellegű volt, most összefonódik, sőt összeolvad a termelői funkcióval. A gazdasági számbavétel és irányítás gépesítését figyelembe véve, ezek a különvált és adminisztratív jellegű tevékenységek egyre inkább produktív tevékenységgé alakulnak át. Előrelátható tehát, hogy amikor majd egész iparágak, vagy egymással kooperáló vállalatok komplexumai automatizálva lesznek, azok, akik ezek egységes tervezésének, irányításának, ellenőrzésének szerveiben dolgoznak, végeredményben az országos tervező- és irányítószervek munkatársai is – miként manapság egy-egy termelő- vagy elosztó vállalat irányító apparátusainak szükséges számú alkalmazottai –, a produktív munkát végzők körébe tartoznak.

Mármost, ha a háztartási tevékenység produktivizálódása nem is vezet okvetlenül a szükséges termék arányának számottevő növekedésére (hiszen az anyagi termelésben dolgozók eltartottjainak

fogyasztása azelőtt is szükséges terméknek számított), a ma még adminisztratív funkciókat ellátóknak a termelés koncentrálódásával történő átkerülése a produktív szférába a terméktöbblet viszonylagos nagyságát feltétlenül csökkenti, a szükséges terméket pedig növeli.[32]

Ilyen és hasonló tendenciák érvényesülésével lehet indokolni azt az álláspontot, hogy a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában a terméktöbbletráta *legfeljebb* csak enyhén süllyed, és hogy ezt a folyamatot is mint előkészítőjét kell értelmezni annak az időszaknak, amikor majd a terméktöbbletráta erősen lecsökken, ti. a kommunizmus teljes felépítésének bekövetkezésével. Akkor majd erőteljesen kibontakoznak a terméktöbbletráta csökkenése irányába ható tényezők, és szűkül vagy megszűnik azon tendenciák hatóköre, amelyek még a kommunizmus feltételeinek megteremtése korában intenzíven működnek. Amikor ugyanis a szociális-kulturális intézmények hálózata városon és falun kiépül, és e területek dolgozóinak létszáma az új igényeknek megfelelően normalizálódik, ezen a ponton túl már nem lesz szükségszerű, hogy a nem termelő felhalmozás gyorsabban növekedjen, mint a termelői, hogy az anyagi termelésen kívüli dolgozók létszáma nagyobb mértékben emelkedjen, mint az anyagi termelésben résztvevőknek a száma. (Meg kell jegyezni, hogy azokban az országokban, amelyek a kialakult szocialista világrendszer keretei között, és főként mint ipari országok lépnek a szocializmus építésének útjára, valószínűleg már a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában is határozottabbak lesznek azok a tényezők,

[32] Az elmondottakból következtetni lehet arra, hogy itt korántsem arról az örök vitáról van szó, hogy helyesen húzunk-e határt a produktív és az improduktív munka közé például a nemzeti jövedelem termelésének tervezésekor vagy statisztikai számbavételekor. Nyilvánvaló, ha a hagyományos módszertől eltérően a továbbiakban produktív tevékenységi ágnak minősítik mondjuk a személyszállítást, ez mitsem változtat a valóságos folyamaton. Csupán a valóságról kapott képünk lesz ezzel következetesebb. De ugyanígy nyilvánvaló az is, hogy amennyiben új munkaágak keletkeznek, vagy bizonyos tevékenységfajták a technikai-gazdasági munkamegosztás rendszerének szerves elemeivé változnak, ezeket az objektív valóságban bekövetkező változásokat előbb-utóbb a statisztikai-tervezési módszertannak is követnie kell.

amelyek a terméktöbbletráta csokkentése irányába hatnak, mint azok, amelyek ezt növelik.)

Tehát bárhogy alakulnak is a konkrét körülmények a szocializmus, majd a kommunizmus építésének korszakában és e korszak egyes periódusaiban, *a terméktöbbletrátának az a végső történelmi irányzata, hogy nagysága a kapitalista rendszerhez képest a szocialista forradalomtól kezdve jóval kisebb legyen*[33], *és hogy a kommunizmus kiépülésével még a szocializmuséhoz képest is alacsonyabb szintre csökkenjen.*

Ezzel végérvényesen beteljesül Marx előrelátása, miszerint a kommunista társadalom – ellentétben a kapitalizmussal, amely mindenáron igyekszik korlátozni a szükséges terméket – szükséges termékét egészen addig a határig kiterjeszti, amit a termelőerők színvonala megenged, és amit a személyiség sokoldalú fejlesztése megkövetel. Más oldalról megfogalmazva, a kommunizmus – ellentétben a kapitalizmussal, amely az értéktöbbletet határtalanul igyekszik növelni – a többlettermeket arra a mértékre korlátozza, amit a növekvő társadalmi szükségletek jövőbeli kielégítése által igényelt felhalmozás, valamint a szükséges tartalékok képzése megkíván.

Mit foglal magába a terméktöbbletrátának a kommunizmus felépítésével bekövetkező süllyedése? Magába foglalja azt a tendenciát, hogy *a szükséges termék aránya közelebb kerül a nemzeti jövedelem összes fogyasztási alapjának arányához,* vagyis *a többlettermék rátája egyre kevésbé különbözik a nemzeti jövedelem felhalmozási rátájának nagyságától.*

E folyamat mögött lényegében a szellemi és a fizikai munka

[33] Egészen hozzávetőleges számításaim szerint a Szovjetunióban 1960-ban a terméktöbbletráta 60–75 százalék között mozgott. Ez annyit jelent, hogy egy termelő munkanapjának 57–62 százalékában termelte meg népgazdasági átlagban szükséges termékét és munkanapjának 38–43 százalékát fordította többlettermék létrehozására. Összehasonlításképpen érdemes utalni azokra a számításokra, amelyek szerint 1959-ben az Egyesült Államok iparában az értéktöbbletráta 236,3 százalékos volt. Így az átlagos amerikai ipari munkás munkanapjának kevesebb mint $^1/_3$ részében dolgozott magának. (Az utóbbiakat lásd *Nyilas József:* Mit várhatunk a tudományos-technikai forradalomtól, Kossuth Könyvkiadó 1962. 19. old.)

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
XV. kerületi Bizottsága
Budapest, XV. Eötvös u. 8.

közötti lényeges társadalmi különbségek megszűnése rejlik, ami egyszersmind a produktív és a nem produktív tevékenységek között ma még fennálló határvonal elmosódását jelenti. A kommunizmus első szakaszának az a szerepe, hogy a kizsákmányoló osztályok felszámolásával minden munkaképes embert bevonjon a termelésbe, s így megszüntesse a társadalmi fogyasztás évezredes megosztását a dolgozók és dologtalanok fogyasztására. A kommunizmusnak ebből a szempontból az a küldetése, hogy minden (vagy majdnem minden) gazdasági tevékenységet fokozatosan kulturált *anyagi jellegű* tevékenységgé formáljon át, ami magasrendű szellemi erőfeszítéssel párosul és hasznosan eltöltött jelentős szabad idővel egészül ki, s ezzel egyre inkább megszüntesse *a társadalmi fogyasztás forrásának sokévszázados kettősségét.*

A többlettermékráta csökkenésének történelmi tendenciája továbbá magába foglalja azt *a folyamatot, amelyben* – a társadalmi termelésnek a gazdaságossági ráta állandó fokozásával történő nagyarányú bővítése alapján – *megvalósul az emberek egyéniségének sokoldalú és szabad fejlődése, s ezzel a társadalmi szükségleteket egyre teljesebben kielégítik.*

A szocializmus megszünteti azt a kapitalizmusra jellemző tendenciát, miszerint ott a dolgozó tömegek tényleges fogyasztása elmarad a növekvő szükségleti színvonaltól. De amíg a szocializmus azt biztosítja, hogy a társadalmi munkaerő normális újratermelése a növekvő szükségleti színvonallal összhangban történjen, *a kommunizmus kibontakozó építése, majd megvalósulása oda vezet, hogy az emberek normális szükségleteit kielégítő fogyasztás egyre közelebb kerül a teljes szükségletek állandóan bővülő színvonalához.*

A kommunista rendszer történelmi alaptörekvése tehát az, hogy termelésével minél teljesebben kielégítse tagjai egyéni és közös szükségleteit. *Történelmileg minél gazdaságosabb lesz a termelés, annál inkább kielégítik a szükségleteket, annál kisebb lesz az az intervallum, amelynek a szükségletek felmerülésének és teljes kielégítésének időpontja között kell eltelnie.*

HARMADIK RÉSZ

ARÁNYOSSÁG A SZOCIALISTA GAZDASÁGBAN

A jelenkori marxista közgazdasági irodalom tanulmányozásakor kitűnik, hogy az arányosság értelmezésében bizonyos kettősség áll fenn. A kettősség a kategória *jellegének* megítélésével kapcsolatos. Egyik részről az arányosságot pusztán *általános* érvényű, tehát a társadalmi termelés valamennyi történelmileg meghatározott módjában ható objektív kategóriának fogják fel. Ezzel összefüggésben úgy tekintik, mint a társadalmi újratermelés ágai, oldalai közötti technikai viszonyok mennyiségi kifejezését.

Másik részről az arányosságot, helyesen elszakíthatatlannak tartják az elsajátítás társadalmi formájától, de csupán úgy kezelik, mint a szocializmusban létező *specifikus*, ennélfogva mint minőségi kategóriát.

Azok, akik az első álláspontot vallják, gyakran mellőzik a konkrét történelmi meghatározottságot, a szocializmusbeli arányosság összefüggését a szükségletre termelés, valamint a tervszerűség objektív specifikus törvényével. Specifikusnak csupán az arányosság érvényesülésének külső formáját, a tudatos érvényesülést ismerik el. Ezzel tulajdonképpen tagadják az arányosság belső tartalmi módosulását a szocialista viszonyok létrejöttével. Akkor kerülnek áthághatatlan nehézségek elé, amikor az újratermelés arányainak olyan konkrét modelljét akarják kialakítani, amelynek egyaránt érvényes arányszabályokat kellene tartalmaznia mind a kapitalizmus, mind a szocializmus gazdasági fejlődése számára.

A második álláspont képviselői, miközben a minőségi elemzés

elsődlegességét hangsúlyozzák, sokszor mellékesnek tartják a mennyiségi elemzés szempontját. Nem hisznek abban, hogy az újratermelés arányai viszonylag szilárd szabályokba foglalhatók, s így velük a gyakorlat számára közelebbi elméleti támaszpontokat lehet kiépíteni. (Meg kell mondani, az utóbbi nézetet vallók száma fogyatkozóban van.) Ellentmondásba akkor keverednek álláspontjukkal, amikor az arányosság tudatos fenntartásának módját fejtegetve azoknak a törvényszerűségeknek, szabályoknak a figyelembevételét hangoztatják, amelyeket Marx és Lenin a társadalmi össztőke realizálásának vizsgálata során dolgozott ki. De az olyan tételek, mint a termelési eszközök termelésének elsődleges növekedése, a felhalmozásnak a fogyasztást, az ipari termelésnek a mezőgazdasági termelést megelőző fejlődése stb. tudvalevőleg *általános* közgazdasági törvényszerűségek.

Az arányosság kettős értelmezése a szocializmus politikai gazdaságtanának viszonylagos kiforratlanságából eredő logikai zavar, amelyet a gyorsan fejlődő tudomány sokáig nem viselhet el. Már érlelődnek a feltételei annak, hogy a tapasztalható kettősséget felszámoljuk. Ezt a szocialista tervgazdálkodás gyakorlata, konkrétan pedig a magasabb matematikai eszközök alkalmazásának a tudományos vizsgálatokban és a tervezés gyakorlatában történő terjedése sürgeti.

*

A *szocialista* gazdaság arányossága bizonyos általános és specifikus vonatkozások *dialektikus egysége.* Éppen az általános és a sajátos együttlétének felismerése szabadíthat meg az arányosság értelmezésének kettősségétől és a kapcsolatos álláspontok egyoldalúságától.

A szocialista gazdaság a Szovjetunióban immár négy évtizede, a többi szocialista országban másfél évtizede tervszerűen, túltermelési válságok nélkül fejlődik. Ez a tény azt bizonyítja, hogy a szocialista gazdasági élet – ha nem is volt és nem is mindig mentes kisebb-nagyobb részleges aránytalanságoktól – alapjában véve arányosan fejlődik. És semmi okunk kételkedni abban, hogy a történelem további időszakaiban a szocialista gazdaság fejlődésének ará-

nyossága egyre erőteljesebben kibontakozik mind az egyes szocialista országokon belül, mind pedig az egész szocialista világrendszer méreteiben.

Ezzel a képpel áll szemben a kapitalizmus egész eddigi történelme, amelynek gazdasága, mióta csak kiépült saját technikai bázisa, és kifejlődtek belső ellentmondásai, állandóan túltermelési válság és fellendülés, recesszió és megélénkülés, átmeneti egyensúly és azt követő általános egyensúlytalanság egymást váltó, ismétlődő periódusait éli át.

Az állami monopolkapitalizmus létrejötte s kifejlődése sem változtat e rend anarchikus jellegén, azon, hogy az „aránytalanság a kapitalizmus törvénye" (Lenin). Az állami monopolkapitalizmus csupán a tőkés újratermelés ciklikus mozgásformájának módosítására, de nem likvidálására képes.

Az a körülmény, hogy a kapitalizmus törvénye az aránytalan (anarchikus), a szocializmus törvénye az arányos (tervszerű) fejlődés, vajon kizárja-e az arányosságnak mint általánosérvényű törvényszerűségnek elismerését, konkrétabban annak az elismerését, hogy a szocialista gazdaság arányossága egyaránt tartalmaz általános és specifikus kritériumokat.

Elég Marxra hivatkozni, hogy a kérdésre nemmel feleljünk. Marx gyakran utalt az arányosságra, mint ami a kapitalizmusban az aránytalanságok eszmei átlagaként érvényesül, ami csak időnként előálló meghatározott feltételek létrejöttével tör át a fejlődés összfolyamatán. Marx számára nyilvánvaló volt, hogy a kapitalizmusban is hat egy általános „természeti" törvény, az arányosság, amely – hasonlóan más gazdasági törvényekhez – a tőkés tulajdonviszonyok uralma esetén „önmaga megsértésén" keresztül érvényesül.

Az viszont ugyancsak nyilvánvaló, hogy a tőkés termelési viszonyok forradalmi felváltása szocialista termelési viszonyokkal a legfőbb akadályt: a magántulajdon rendszerét hárítja el a társadalmi termelés általános törvényeinek működése útjából. A szocialista termelési viszonyok rendszere, az elsajátítás társadalmi formája szabad utat nyit az anyagi termelés olyan általános törvényei előtt, mint az arányosság.

A legelső feladat tehát az, hogy feltárjuk az arányosság általános vonásait, jellemzőit. Azután meg kell mutatni a szocializmusbeli arányosság sajátos lényegét és jellemzőit, amelyek ebben a történelmileg konkrét alakjában a megelőző korokban is fellelhető konkrét alakjaitól minőségileg megkülönböztetik, és egyben hordozójává teszik mindannak, ami azelőtt is közös volt az arányosság fogalmában.

AZ ARÁNYOSSÁG ÁLTALÁNOS VONÁSAI

AZ ARÁNYOSSÁG ÁLTALÁNOS LÉNYEGE

Az arányosság azért jelentheti bizonyos általános és specifikus gazdasági vonatkozások egységét, mert a társadalmi újratermelés kategóriája. Az újratermelés pedig részint az emberek természettel folytatott anyagcseréjének, részint termelési viszonyaiknak folytonos megújulása. Mialatt az egyes gazdasági alakulatokban újratermelődnek az anyagi javak és a munkaerő, egyszersmind újratermelődnek az emberek egymás közötti viszonyai is, azaz mind a társadalmi-gazdasági, mind a technikai-gazdasági relációk. Az arányosság specifikus vonásai az egyes alakulatok sajátos társadalmi-gazdasági relációihoz, általános vonatkozásai viszont egy-egy termelési mód technikai-gazdasági relációihoz kötődnek. Amennyire nyilvánvaló ugyanis, hogy az arányosság mint közgazdasági kategória nem egyszerűen a termelőerők egyes elemeinek technikai relációit fejezi ki, annyira nyilvánvaló, hogy az arányosság – a mindenkori sajátos társadalmi-gazdasági viszonyok természetétől függően – azoknak az általánosérvényű technikai-gazdasági relációknak bizonyos állapotát jellemzi, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak a termelőerőkhöz, vagyis azokat a relációkat, amelyek a termelőerők egyes elemei közti technikai összefüggések társadalmi vetületei. És éppen annyiban általános közgazdasági fogalom az arányosság, amennyiben megvalósulásának minden konkrét esetében feltétlenül kifejezésre jut a technikai-gazdasági relációk újratermelésének meghatározott állapota.

Általános értelemben tehát az arányosság a termelőerők újratermelésének meghatározott formája, mégpedig *közgazdasági* formája. Az arányosság tartalmát nem egyszerűen a termelőerők technikai összefüggései alkotják, hanem ezek *gazdasági* vonatkozásai, tehát társadalmi csoportok kölcsönös tevékenységcseréjének kapcsolatai.

Miután az arányosság a folytonosan megújuló újratermelés formája, *dinamikus* kategória. Mégis a termelésben létrejövő technikai-gazdasági összefüggések bizonyos *állapotának* jellemzője. A technikai-gazdasági relációk meghatározott együttes helyzete az, ami *külsőleg* jellemzi az újratermelést, ha az arányosság érvényre jut; viszont ha nincs meg ez az állapot, az újratermelésben mindig létezik egy erre irányuló *belső szükségszerűség*. Az arányosság egyike azoknak a törvényszerűségeknek, amelyek az újratermelés dinamizmusát adják, s ezáltal dinamikussá teszik a gazdasági összefüggéseknek azt a közös állapotát is, amely az újratermelést akkor jellemzi, ha az arányosság érvényre jut. Így kerül egységbe egymással az arányosságban az újratermelés összefüggéseinek dinamizmusa és bizonyos együttes állapota közötti ellentét.

Mi az alapja éppen ennek a belső szükségszerűségnek, mi teszi az újratermelés e szükségszerűséggel megvalósult állapotát meghatározottá? Hogy az újratermelésben számtalan többirányú szükségszerűség hat, hogy az újratermelésnek sokféle helyzete lehetséges – ez köztudomású. Mivel az arányosság mint belső szükségszerűség az újratermelés *egészének* bizonyos állapota, az arányosságnak – a maga általános fogalma szerint – olyan technikai-gazdasági összefüggésen kell alapulnia, amely a mindenkori újratermelésnek két *szélső* oldala között ível. E két szélső oldalnak *átfogónak* kell lennie, amely az újratermelés valamennyi relációját magában foglalja, mert különben e relációk együttes állapotának összefüggésük nem lehetne meghatározója. Ez a két oldal csak *a társadalmi munka* és *a társadalmi szükséglet* lehet, hiszen a munka jelenti végső eszközét és az anyagi szükséglet a végső célját az emberi társadalom gazdasági életének. Az újratermelésnek nincs annál nagyobb ívű általános összefüggése, mint ami a társadalom által kifejtett holt- és eleven munka és a társadalom által teremtett szükséglet közt fennáll. A társadalmi munkánál és szükségletnél átfogóbb oldala sincs

az újratermelésnek. Az újratermelés összfolyamatából akár a fogyasztás, a forgalom, akár a felhalmozás, vagy jövedelemelosztás, akár a termelés tetszőleges vetülete, mind csak részmozzanata a munkának, amit a társadalom kifejt és a szükségletnek, amit a társadalom ezzel szembeállít. Így azok a relációk is, amelyek az újratermelés bármely két pontja közt fellelhetők, csupán részösszefüggések a társadalmi munka és a társadalmi szükséglet átfogó összefüggésén belül.

Következésképpen a társadalmi munka és szükséglet általános ellentmondása az, amelyen az újratermelés arányossága alapul, s ugyancsak a társadalmi munka és szükséglet általános összefüggése az, amelynek állapotától elsődlegesen függ az újratermelés egészének állapota, s egyéb relációinak együttes helyzete.

A munka és a szükséglet ellentmondásos viszonya azonban csak *alapja* az arányosságnak, s nem általános lényege. Hiszen ugyanez az ellentmondás forrása az arányossággal ellentétes szükségszerűségnek is.

Ha adott körülmények között nem jön létre megfelelés a munka eredményei (termékek) és a munka végső értelme (a szükségletek) között, tehát aránytalanságok keletkeznek, ez a szükségszerűség is a munka és a szükséglet ellentmondásán alapul. Csakhogy ilyenkor ez az ellentmondás kiéleződött, illetve éleződik. Következésképpen a társadalmi munka és szükséglet ellentmondásos relációjának csupán *egyik* alakja, s mozgásformája az arányosság, amely ellentétben áll az ugyanebből az ellentmondásból következő másik alakjával, az aránytalansággal.

Továbbá azért sem lehet a munka és a szükséglet ellentmondásos viszonya az arányosság lényege, mert ennek az ellentmondásnak a mozgása határozza meg a gazdasági fejlődés *irányát*. Noha ez a szerep egyes termelési módokban teljesen háttérbe szorult, s a szocialista termelési módban előtérben áll, mégis mindvégig létezett, s kapcsolatban volt a fejlődés irányát motiváló mindenkori ösztönzőerőkkel.

Ebben a szerepében ez az ellentmondás érthetően olyan oldaláról mutatkozott meg, amelyben a munkafolyamat mint termelés mindenekelőtt a társadalom *személyes* szükségleteivel állott kap-

csolatban, mégpedig főleg *terjedelme* révén. A társadalmi munka és a társadalmi szükséglet ellentmondásának centruma csakugyan a termelés és a fogyasztói szükséglet színvonalbeli egyezése és nem egyezése, mihelyt az újratermelés irányát motiváló hatásokról van szó. Nem így az arányosság esetében. Ebben a vonatkozásban – minthogy itt az újratermelési relációk együttes állapotán van a hangsúly – a munka és a szükséglet ellentmondása két oldalról is másképpen jelentkezik. Az arányosság esetében a társadalom *összes* termelő és nem termelő (de az anyagi lét fenntartását szolgáló) munkája kerül kapcsolatba a társadalom *összes* szükségleteivel, azaz nemcsak a személyes szükségletekkel, hanem a produktív szükségletekkel is. Másrészt ez a kapcsolat elsősorban e két oldal *szerkezetének* a kapcsolata, noha egyikük szerkezete sem független terjedelmük nagyságától.

Kétségtelen tehát, hogy a termelés és a szükséglet általános ellentmondása önmagában véve nem lehet az arányosság lényege. De az sem vitás, hogy a társadalmi összmunka és a társadalom összes szükségletének a relációja *alapja* az arányosságnak.[1] *Ezért az arányosság általános lényegét e reláció bizonyos strukturális megfelelésében kell keresni.*

Itt azonban új nehézségek jelentkeznek, amellyel a marxista elmélet idáig fölöttébb keveset foglalkozott. E nehézségek abban a tényben gyökeredznek, hogy a társadalom összes anyagi szükséglete – bár a különböző korokban, s azokon belül a különböző osztályoknál különböző mértékben – a történelmi fejlődés minden fokán rendszeresen *meghaladja* kielégítésének a termelés mindenkori színvonala által megszabott abszolút lehetőségét. Igaz, a termelőerők, a termelés fejlődése határozza meg a szükségletek növekedését, de a már életre hívott szükségletek bizonyos mértékben nemcsak rugalmasabbak, hanem gyorsabban is mozognak, mint a termelés. Azok a szükségletek, amelyek visszaszorulóban és eltűnőben

[1] Az elmondottak is rávilágítanak arra, hogy az arányosság alapjának és lényegének megkülönböztetése nem valamiféle puszta okoskodás. Ez ugyanis módot ad azoknak a kapcsolatoknak a megértésére, amelyek az arányosság és az aránytalanság, valamint a termelés és a fogyasztási színvonal között fennállnak. Módot ad továbbá arra – s talán ez a fontosabb –, hogy az utóbbiak kapcsolatát az arányosság kategóriájától elhatároljuk.

vannak, nagyon gyakran rohamosabban zsugorodnak, mint az őket kielégítő termékek termelése. Az új és az előretörő *szükségletfajták* viszont (ezek száma mindig több, mint a kiszoruló szükségleteké) gyorsabban terjednek, mint a termelés. Az ok nyilvánvaló: a technikai alap és a szükséges munkaerő, valamint egyéb gazdasági feltételek megváltoztatása bizonyos *időt* vesz igénybe.

Vizsgálatunk szempontjából történetesen az a tapasztalati tény okozza a nehézséget, hogy a társadalmi szükségletek összességükben akkor is felülmúlják a teljes kielégítésükhöz szükséges javak tömegét és eltérnek azok szerkezetétől, amikor a fejlődés nyilvánvalóan arányos, tehát arányosság uralkodik. Ezért volna tévedés azt hinni, hogy az arányosság megvalósulásának szükséges feltétele: a társadalmi munkát úgy osszák el és használják fel, hogy az előállított használati értékek tömege és szerkezete egybeessék az adott időpontban fennálló társadalmi szükségletek *teljes* tömegével és szerkezetével.

De ha a szükségletek terjedelme és struktúrája arányosság esetén sem esik egybe a társadalmi termelés színvonalával és összetételével, akkor a termelésnek és a szükségletnek miféle megfelelése az, ami az arányosság lényegét adja, ami az aránytalansággal szemben állóvá teszi? Hogy bizonyos összhangnak kell fennállnia, az magától értetődik.

A megfelelés és a nem megfelelés problémája abból adódik, hogy különbség van az anyagi szükségletek hatókörében: beszélhetünk *a szükségletek tágabb és szűkebb köréről.* A szükségletek nagyon sokfélék, osztályozásuk részben még megoldandó feladat. Itt azonban azt a különbségüket kell figyelembe venni, amely az arányosság lényege megértésének a kulcsa.

A fejlődésnek minden adott időpontjában létezik egy, a szükségletek összterjedelménél kisebb tömegű és annak szerkezetétől valamennyire rendszeresen eltérő szerkezetű szükséglet, amelyet a termelőerők adott színvonalán a társadalomnak ki *lehet,* s a technikai-gazdasági relációk követelményei alapján ki *kell* (kellene) *elégítenie.* Amennyiben ezt kielégíti, a társadalmi újratermelés zavartalan nemcsak az adott időpontban, hanem a következő fejlődésszakaszban is. A szükségletek tágabb körét a továbbiakban

a *teljes*, a szűkebb körét pedig az *effektív* (tényleges, hatékony) szükséglet kifejezéssel jelöljök.[2]

Mi jellemzi az effektív szükségleteket?

a) A társadalom anyagi szükségletei általában, s ezek közt az effektív szükségletek *objektív* jellegűek; szerkezetükben és színvonalukban az egyes emberek, vállalatok (vagy szocializmusban az állam) képviselőinek egyéni szándékaitól, tudatától függetlenek. Mozgásukat az előző fejlődés alakulása határozza meg. (Ez persze nem zárja ki azt, hogy konkrét helyzetben az emberek, akik képviselik a szükségleteket, válasszanak azok kielégítésének mértékében, sőt, befolyásolják magukat a szükségleteket is.)

A természeti feltételekben, a technikában, a tudomány alkalmazásában, a termelés összefüggéseiben, a munka termelékenységében, az elosztás, a felhasználás és a fogyasztás folyamatában, a társadalmi kapcsolatokban végbement változások határozzák meg azt, hogy bizonyos időszakban a különféle szükségleteknek miként alakul teljes terjedelme, mennyi lesz ebből az effektív szükséglet és hogyan változik a teljes szükségletek, illetve az effektív szükségletek szerkezete.

A szükségletek mozgását meghatározó bonyolult összefüggések közül a legfontosabb *a termelés*. A termelés elsődleges abban az értelemben, hogy csak arra támadhat szükséglet, amit a termelés már valamilyen formában, valamilyen mennyiségben, valahol létrehozott, illetve aminek kielégítéséhez a szükséges feltételeket reális közelségbe hozta. De a termelés meghatározó szerepe azt is jelenti, hogy a létező szükségleteknek csak akkora a terjedelme és az csak olyan szerkezetben válhat effektívvé, amekkorát és amilyen összetételűt az adott szakaszban objektíve ki lehet elégíteni, mert a termelés ilyen arányú bővítésének lehetőségét a termelőerők, a munkamegosztás fejlődése már megteremtette. Másként szólva ez any-

[2] Ezeket a szukségleteket az elmúlt években tartott előadásaimban és megjelent könyvemben más fogalmakkal jeloltem. Amit most effektívnek nevezek, akkor mérlegeltnek hívtam, s amit most teljesnek, akkor ténylegesnek. Ez a pusztán terminológiai változtatás azért látszik szukségesnek, hogy elkeruljuk a félreérthetőséget, amit a „mérlegelt" kifejezés okozott azáltal, hogy a szukségletek objektív meghatározottságat valamiféle tervezői mérlegelés eredményének tuntette fel.

nyit jelent, hogy az effektív szükségletek *többlete* az előző időszakhoz képest legfeljebb akkora lehet, amekkora az adott időszakban a termelésnek technikai-gazdasági értelemben lehetséges növekménye.

b) Az anyagi szükségletek (köztük az effektív szükségletek) azonban nem pusztán passzív eredményei a termelés előző fejlődésének, hanem szubjektív képviselői által *aktív* erővel lépnek fel az *adott* időben folyó termelés elemeinek és termékeinek elosztásával, valamint a velük végbemenő gazdasági relációkkal szemben. Az effektív szükségletek egymásra és a termelésre is erőteljesen hatnak. (Hatásukat mindig az adott társadalom gazdasági mechanizmusa, árutermelésben nagyrészt a kereslet–kínálat mechanizmusa közvetíti.)

Igaz, a teljes szükségleteknek az a része is, amely még nem vált effektívvé, s amelyet a továbbiakban *latens* szükségletnek nevezünk, tömeges és aktív szükségletekből áll, mert hatást gyakorol a gazdálkodásra, a termelés és az elosztás menetére.[3] A véletlen, esetleges, tömegessé nem vált, óhajszerű igények nem közgazdasági szükségletek. Az effektív szükséglet mégis különbözik a latenstől. A társadalomnak az előbbit *ki kell*, az utóbbit pedig *nem szabad* kielégítenie ahhoz, hogy az újratermelés konkrét technikai-gazdasági körülmények közt fennakadás és megrázkódtatás veszélye nélkül folytatódhassék.

c) Az effektív szükséglet minden konkrét időszakban *adott nagyságú és szerkezetű szükséglet.* Nagysága és szerkezete ugyan nem merev, hanem bizonyos határok között mozog, biztosítva a helyettesítést és a rangsorcsere lehetőségét, de az alsó határa mindig *magasabb*, mint az előző időszak elért fogyasztásáé (pontosabban mint az akkor kielégítésre esedékes személyes és produktív szükségleteké), ugyanakkor általában *alacsonyabb* és némileg más szerkezetű, mint a teljes szükséglet. Az effektív, vagyis a *kielégítendő* szükségletek *össz*tömege tehát sohasem azonos az abszolút fogyasztó-

[3] Az effektív szükségletek részaránya a teljes szükségletekben a különféle szükségletek esetében eltérő. A progresszív szükségletekben például a latens szükségletek aránya rendszerint nagyobb, míg a retrográd szükségletek effektív és teljes terjedelme gyakran egybeesik.

képességgel (teljes szükséglettel). De nem azonos feltétlenül a relatív fogyasztóképességnek megfelelő szükségleti tömeggel sem, amelyet a társadalom az adott időpontban valóban képes kielégíteni. A relatív fogyasztóképesség – ez áruviszonyok között a fizetőképes kereslet – lehet kevesebb is, mint az effektív szükséglet. Például a munkásosztály relatív fogyasztóképessége (fizetőképes kereslete) a túltermelési válság idején alacsonyabb, mint azoknak a szükségleteknek a színvonala, amelyeket ki *kell* elégíteni, hogy a munkaerőt normálisan újratermelhessék. De a relatív fogyasztóképesség lehet nagyobb is az effektív szükségletnél. Például a tőkések kielégíthető felhalmozási szükséglete a fellendülésben rendszerint tartalmaz latens szükségleteket.

Az effektív szükséglet így valamiféle normális fogyasztóképességnek felel meg, vagyis szerkezetileg és terjedelmében olyan fogyasztással egyenlő, amely egy adott időpontban a termelésnek technikai-gazdasági szempontból optimális növelésével reálisan biztosítható.

A normális fogyasztóképesség tartalmazza mind a produktív, mind a nem produktív fogyasztást. *Az összes fogyasztóképesség legfőbb mozzanata mégis* mindenkor a társadalom *személyes* fogyasztóképessége, mert *végső soron* ehhez kell igazodnia a produktív fogyasztóképességnek is.[4]

[4] A társadalom produktív szükségletei *egymással szemben* „függő változók". (Azt, hogy például bizonyos gépfajtából mennyit gyartsanak, megszabja egyrészt a már működő azonos fajtájú gépek pótlásának mértéke, másrészt a felhasználó területek kapacitásbővítésének a mértéke. Ugyanakkor e gépfajta termelésének függvénye a hozzá szükséges acél és műanyag termelésének alakulása.) Más oldalról ez annyit jelent, hogy a produktív szükségletek effektív terjedelmét az egyes termékfajták összes *ráfordításai* nagymértékben meghatározzák. A produktív szükségletek *végső soron* a nem produktív szükségletek mozgásához igazodnak, viszont az utóbbiak a produktív szükségletektől majdnem függetlenül alakulnak. Ezért azt, hogy a személyes (improduktív) normális fogyasztóképesség miképpen alakul, kevésbé határozza meg a fogyasztás tárgyaira fordított társadalmi költségek nagysága. (Ennek elsősorban a relatív fogyasztóképesség változásaiban van nagy szerepe.) Az effektív termelői szükségletekhez viszonyítva a normális fogyasztói szükségletet inkább befolyásolja a termelőerők és a tudomány fejlődése által kiváltott *teljes szükségletek* színvonala és szerkezete. Ebből következik az a sajátos helyzet, amit a tervezők gyakran tapasztalnak, hogy a termelési szükségletek szabta arányok „rugalmasabbak", mint a fogyasztói szük-

d) Az, hogy a relatív fogyasztóképesség egy adott időpontban – pusztán technikai-gazdasági szempontból nézve – *normálisnak* minősül-e, azaz, hogy egybeesik-e a társadalom effektív szükségleteivel, igen sok, bonyolult körülménytől függ. (Ezek vizsgálatával egyelőre nem foglalkozunk.) De ha ilyen egybeesés létrejött, úgy ez azt jelenti, hogy a *társadalmi munkát* (a termelési eszközökben megszilárdult holtmunkát és az eleven munkát) *a mennyiségileg meghatározott társadalmi szükségletek arányában osztották el a termelés különböző területei között,* s következésképpen az előállított társadalmi termék tömege és szerkezete összhangban van az egyes termékfajták iránti *effektív* szükségletek terjedelmével és szerkezetével. A társadalmilag szükséges munka e fogalmának megfelelője tehát az effektív (tényleges) társadalmi szükséglet (avagy a normális fogyasztóképesség) fogalma.

Ezzel kapcsolatban mindjárt rá kell mutatni arra, hogy – legalábbis a modern gépi technika bázisára épülő társadalmakban – a holt- és eleven munka arányos elosztása feltételezi a termelői kapacitások korábbinál *hatékonyabb* felhasználását, a termelékenység *magasabb* színvonalát. Általában tehát *a gazdaságosság* fokának, a munka társadalmi termelőerejének bizonyos növekedése esetén érhető csak el a társadalmi munka arányos elosztása, vagyis az, hogy az előállított terméktömeg terjedelme és szerkezete többé-kevésbé megegyezzék az effektív szükségletek tömegével és összetételével.

Az arányosság általános lényegét keresve ily módon arra a mozzanatra bukkanunk, amelyet Marx az érték általános szubsztanciájaként feltárt, s amit a kommunista társadalomra is érvényesnek te-

ségletek arányai. Adott fogyasztási színvonal egymástól eltérő termelési szükségleti arányokat tesz lehetővé, s így a tervezők a technika és a fogyasztási szükséglet megoszlása által determinált különböző fejlesztési irányok közül választhatnak.

Meg kell végül jegyezni, hogy itt a fogyasztási *szükségleteknek* (normális személyes fogyasztóképességnek) a termelési *szükségletektől* eltérő változásáról van szó. Ez nincs ellentétben azzal, hogy a személyes szükségletek fejlődését végeredményben *a termelőerők* fejlődése határozza meg, azzal sem, hogy a személyes fogyasztást (a nem produktív relatív fogyasztóképességet) *a termelés* szabja meg.

kintett. Megállapította: „... a tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az értékmeghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között... lényegesebb lesz, mint valaha."[5] (Az arányosság és az érték kapcsolatával a *Negyedik részben* foglalkozunk.)

Most már hozzávetőlegesen meghatározhatjuk, hogy mi az arányosság általános fogalma, és mi annak lényege. *Az arányosság általános fogalma* az újratermelésben megvalósuló technikai-gazdasági relációk meghatározott állapotát fejezi ki, amely esetén az egész társadalmi termelés szerkezeti összhangban van a társadalmi szükségletekkel. Az arányosság általános *lényege* pedig az összes társadalmi munka olyan megosztása és felhasználása az egyes gazdasági ágak s területek között, hogy az előállított társadalmi termék tömege, valamint használati érték szerinti összetétele nagyjából megfeleljen a fennálló effektív szükségleteknek, vagyis a társadalom normális fogyasztóképességének és szerkezetének. Ezt a fogyasztóképességet egyrészt az egyes termékfajták összességébe fektetett társadalmi ráfordítás, másrészt a termelés, a termelőerők és a tudomány fejlődése által kiváltott teljes szükségletek színvonala és szerkezete határozza meg.

Az arányosság ebben az általános értelmezésben *ellentmondásos* jelenség. Ellentmondásos jellege alapjából, a termelés és a szükséglet ellentmondásából következik. Ez egyrészt a teljes szükséglet és a termelés valóságos meg nem felelésében, másrészt az effektív szükséglet és a termelés meg nem felelésének a lehetőségében mutatkozik meg. A termelés és a szükséglet ellentmondása azonban nem az arányosság belső ellentmondása, hiszen az az arányosságtól független *összefüggésekben* (aránytalanság, a gazdasági növekedés irányzata) is létezik. Az arányosság *saját belső* ellentmondása alapjának ellentmondását fejezi ki, de különös formában. Arról az ellentmondásról van szó, amely egyfelől a társadalmi munkatermék és az effektív szükséglet *egybeesése*, másfelől a társadalmi termék és a teljes szükséglet feltétlen *eltérése* között fennáll.

Az arányosság tehát – hasonlóan más közgazdasági jelenségek-

[5] *Marx:* A tőke III. köt. 815. old.

hez – *mérték*, vagyis minőségi és mennyiségi meghatározottságokat tartalmazó kategória. *Minősége* abban mutatkozik meg, hogy az újratermelésnek a társadalmi munka és szükséglet relációja által meghatározott állapotára vonatkozik, továbbá, hogy belső ellentmondása van. Az arányosság egész tartalma ugyanakkor nem merül ki minőségi vonatkozásaiban. Hozzá tartoznak még azok a *mennyiségi* meghatározottságok is, amelyek minőségének megfelelően jellemzik létezését és részlegesen kifejezésre juttatják lényegét.

Vagyis az arányosságnak megvannak a maga általános mennyiségi meghatározottságai, kvantitatív kritériumai is, amelyeknek esszenciája a tárgyalt lényeg, hajtóereje pedig a tárgyalt ellentmondás, és amelyeknek érvényesülniük kell ahhoz, hogy ez a törvény megvalósuljon. Érvényrejutása tartalmának kvalitatív és kvantitatív mozzanatai által meghatározott formában történik.

A következőkben ezzel a formával és tartalmának általános mennyiségi vonatkozásaival foglalkozunk anélkül, hogy az összes számba jöhető kritérium felkutatására törekednénk.

AZ EGYENSÚLY MINT AZ ARÁNYOSSÁG MEGVALÓSULÁSÁNAK FORMÁJA

Az arányosság lényegét keresve, magától értetődő volt, hogy annak a viszonynak a meghatározottságát, amely a munka és a szükséglet között fennáll, *össztársadalmi méretekben* kell értenünk. Ez nyilvánvaló, hiszen egy valamennyire is kifejlett társadalmi munkamegosztás alapján az anyagi lét újratermelése során kifejtett egyéni munkák, illetve a munka szakmailag adott és területileg körülhatárolt fajtái ugyanúgy szerves részei a társadalmi összmunka tömegerejének, miként az egyének, kollektívák (vállalatok) szükségletei, valamint a különböző szükségletfajták is szerves részei a társadalmi összes szükségletnek. Az egyedi munkák, illetve azok meghatározott volumene, valamint az egyedi szükségletek minden valamennyire is fejlett társadalomban úgy jönnek számításba, mint egyetlen társadalmi erő részecskéi, és úgy hatnak egymásra, mint ezen összesített társadalmi erő mozzanatai.

Ezáltal kifejezésre jut a termelés (a munka) és a fogyasztás (a szükséglet) társadalmi jellege.

Ebből következtetni lehet az arányosság *egyik legfontosabb általánosérvényű jellemzőjére: átfogó jellegére,* amely – árutermelés esetén – *a társadalom összkínálatának és -keresletének egyezésében nyilvánul meg.*

Az arányosság átfogó jellegét külön is hangsúlyozni kell. *Elméleti* szempontból azért, mert az arányosság az emberi lét két *legszélső* pólusának, a munkának mint a létfenntartás eszközének, és a szükségletnek mint a termelőtevékenység végső céljának az összefüggését tartalmazza, illetve ennek a legátfogóbb összefüggésnek a meghatározott alakja. A két végső pólus összefüggése tehát foglalata minden egyéb lényeges termelési viszonynak, amelyet különböző általános és specifikus törvények fejeznek ki. (Arra, hogy a szocializmus előtti társadalmakra ez csak erős megszorítással és közvetetten érvényes, később visszatérünk.)

Az arányosság átfogó jellegét *gyakorlati* okokból pedig azért kell kiemelni, hogy elhatároljuk magunkat minden olyan törekvéstől, amely akár a kapitalista, akár a szocialista gazdasági élet fejlődésének arányos vagy aránytalan voltát részösszefüggésekből kívánja megállapítani. Óvakodni kell az olyan szemlélettől is, amely egynéhány részösszefüggésre épített tervekkel próbál a szocialista népgazdaság arányos fejlesztéséről gondoskodni.

A társadalmi összmunkának és az összes effektív szükségletnek a megfelelése mennyiségileg az összkínálat és -kereslet egyensúlyában konkretizálódik. Vagyis az összkereslet és -kínálat egyensúlya *az arányosság külső (érzékelhető) alakja.*

Ahhoz ugyanis, hogy érvényre jusson a társadalmi munka és szükséglet kapcsolata, a termelőtevékenységnek termékeket kell produkálnia, amelyeknek át kell menniük a forgalom, a csere, az elosztás folyamatán, hogy bekerüljenek a fogyasztásba. Így tehát annak, hogy az arányosság megvalósuljon, csak *végső* feltétele a társadalmi munkának az effektív szükségletek szerinti elosztása. Az arányosság megvalósulásának közelebbi feltétele is van: nevezetesen az, hogy a társadalmi terméket alkalmassá tegyék a szükségletek kielégítésére. Ennek érdekében egyrészt megfelelő alapokat (fogyasztási, felhalmozási alapokat) kell képezni, valamint ezeket

ágazatilag és területileg megfelelően kell elosztani. (Forgalmi folyamat.) Másfelől pedig arra van szükség, hogy azoknak a kereteknek ágazati és területi mértékét, amelyek a javak bizonyos mennyiségének fogyasztására feljogosítanak, összességükben és szerkezetükben az effektív szükségletek alapján osszák el. (Elosztási folyamat.) A szükségletek társadalmi mérlegelése éppen a forgalom és az elosztás folyamatában zajlik le, s itt alakul ki, hogy a teljes szükségletnek mely része lesz effektív szükséglet. Az arányosság nem tud érvényre jutni akkor, ha a termékalapok elosztása valamely oknál fogva eltér az effektív szükségletnek megfelelően elosztott és a társadalmi munka által meghatározott kerettől; vagy ha a fogyasztási keretek elosztása eltér a termeléssel egyező effektív szükségletek szabta keretektől. (A társadalmi mérlegeléssel természetesen sohasem alakul *pontosan* úgy a konkrét mértékek sorrendje, ahogyan azt a fejlődés objektív menete követeli.)

Áruviszonyokat feltételezve, a termékalapok a kínálat, a felhasználásra való jogcímek pedig a fizetőképes kereslet formáját öltik. Az utóbbinak a terjedelme és megoszlása közvetlenül a különböző pénzügyi jövedelmektől, végső soron pedig a fennálló tulajdonformáktól függ. A társadalmi újratermelés arányossága csak akkor valósulhat meg, *ha* a társadalom összkínálata terjedelmileg és szerkezetileg megfelel a fizetőképes keresletnek, s *ha* megfelelésük a társadalmi összmunka és az összes effektív szükséglet mélyebb összhangján alapul. (Magántulajdonosi árutermelésben ez az az eset, amikor az árarányok általánosan megfelelnek a piaci értékeknek, vagy a termelési árak arányainak.) *Ilyenformán az arányosság mélyebb lényege a kereslet–kínálat általános összhangjában nyer közvetlenül érzékelhető alaki meghatározottságot.*

Ezzel kapcsolatban azonban hangsúlyozni kell, hogy az összkereslet és -kínálat egyensúlya csupán *megnyilvánulási* formája az arányosságnak, de nem maga az arányosság. Az arányosság mint *belső* törvényszerűség akkor is érvényes szükségszerűség, ha nem valósul meg. Ha nem is áll fenn egyensúly a társadalmi kereslet és kínálat között, létezik az erre irányuló belső hatóerő. Ilyenkor aránytalanságról beszélünk. Mivel tehát megjelenési formáról van szó, a kereslet–kínálat felszíni összefüggésének mozgása bizonyos fokig eltérhet a lényegi, mélyebb összefüggés alakulásától, sőt

ellentétbe kerülhet vele. Lehetséges tehát az, hogy a társadalmi munkát az effektív társadalmi szükséglet szerint osztották el, a termelést eszerint szabályozták, a kereslet és a kínálat még sincs összhangban; a forgalom vagy az elosztás szférájában zavar történt. De az is előfordulhat, hogy pillanatnyilag úgy tűnik, a kereslet–kínálat összhangban van, holott a termelési alapok és az eleven munka szerkezete erőteljesen eltér a társadalom kielégítendő szükségletétől.

Mindenesetre az nyilvánvaló, hogy az arányosság *nem valósulhat meg,* ha a termékalapok és a fogyasztásra jogosító keretek (a kínálat és a kereslet) összhangja hiányzik, mert a fogyasztás nem fog egyezni az effektív szükségletekkel; az egyik ponton jelentős túlkínálat, a másik ponton jelentős túlkereslet keletkezik. Ilyenkor aránytalanság van, amely vagy azt tükrözi, hogy a társadalmi munka és az effektív szükséglet között nincs összhang, vagy csak az elosztási és a forgalmi folyamat (az ár- és jövedelemviszonyok) zavarát. Az előbbi esetben a kereslet–kínálat közötti egyensúly megbomlása huzamos és nagymérvű, az utóbbi esetben pedig ideiglenes és gyenge lefolyású. *Ha az aránytalanság széles méreteket ölt, akkor az arányosság csak mint az objektív valóság immanens követelménye és lehetősége létezik, de nem mint közvetlen realitás.*

Továbbá az is nyilvánvaló, hogy a kereslet és a kínálat társadalmi méretű egybeesése, ha a munka társadalmi szabályozása nem tudta a termelés színvonalát és szerkezetét az effektív szükségletekhez idomítani, pusztán a *véletlen* műve. Ilyenkor a kereslet–kínálat *labilis* egyensúlyáról van szó, amely átmenetileg eltakarja a társadalmi termelés mélyen rejlő aránytalanságát.

Ehhez hasonló helyzet állott elő az 1951. évi magyar ár- és bérreform nyomán is, amikor sikerült ugyan biztosítani az árualap és a vásárlóerő egyensúlyát, viszont ez a nemzeti jövedelem felhalmozási hányadának túlzott felemelésére épült, azaz a felhalmozás és az életszínvonal, a nehézipar-fejlesztés és a népgazdaság egyéb területei közötti aránytalanságot rejtette magában. Az ilyen labilis egyensúlynak az a sorsa, hogy a benne feszülő, fel nem oldott ellentmondás hatására hamarosan felbomlik, s így egyensúlytalanságnak adja át a helyét.

Mindannyiszor ez utóbbi történik a tőkés újratermelés ciklikus

mozgása során a túltermelési válság automatikus mechanizmusa révén (ideértve az állami monopolkapitalizmus mechanizmusát is) időnként spontánul létrehozott egyensúllyal. A kereslet–kínálat egyensúlya olyan körülmények összejátszásának eredménye, amelyek között a holt munka és az eleven munka kihasználása éppen a legminimálisabb és messze elmarad a „normális" fogyasztóképességtől, tehát az objektíve fennálló effektív szükségletektől, amelyeknek kielégítése feltétele volna annak, hogy a társadalmi újratermelés – a tőkés tulajdonviszonyok szabta szűk mércével mérve is – „zavartalanul" funkcionálhasson. Ennek az az oka, hogy a társadalmi szükségletet és a társadalmi munkát a konkurrencia mérlegeli.

Bár az összkereslet és az összkínálat bizonyos mértékig függetlenné válhat a termelés és a szükségletek mozgásától, alapjában véve mégis az utóbbiak összefüggése határozza meg alakulásukat. Következésképpen *a társadalmi kínálat és kereslet egyensúlyát végső soron az arányosság immanens törvénye határozza meg, tehát az az általánosérvényű objektív szükségszerűség, hogy a társadalmi munkát megközelítően az effektív társadalmi szükségletek szerint osszák el.* A kereslet–kínálatnak ezt a meghatározott egyensúlyát nevezzük a továbbiakban *arányos egyensúlynak,* megkülönböztetve így azt a *labilis egyensúlytól.*

Az arányosság kategória általános tartalmának egyik fontos vonatkozása tehát az, hogy a realizálásnak szükségszerű *feltétele,* egyszersmind egészének *megnyilvánulási formája* a kereslet és a kínálat (tágabban a termékalapok és a fogyasztásra jogosító keretek) *arányos egyensúlya.*

AZ ARÁNYOK MINT A Z ARÁNYOSSÁG MENNYISÉGI RELÁCIÓI

Az arányosság, átfogó jellege folytán kiterjed az újratermelés valamennyi lényeges összefüggésére, tehát a technikai-gazdasági relációkra éppúgy, mint a társadalmi-gazdasági relációkra. Ebből a szempontból az arányosság az újratermelés különböző *részösszefüggései* mozgásának meghatározott formája. Tehát beszélhetünk ará-

nyosságról az anyagi termelés egymással kölcsönösen összefüggő oldalait, részösszefüggéseit illetően is.

Az egyes termékcsoportok a társadalom által korábban és az adott időszakban kifejtett munkát képviselik akár fajtánként tekintve (azaz mint egy-egy szakma, ágazat teljesítményét), akár pedig úgy, mint különböző termékfajtákból az elosztás során célszerűen társított termékalapokat. Másrészt az egyes termékcsoportoknak társadalmi használati értékük van, vagyis képesek a társadalmi össz-szükségletből egy bizonyos hányadot kielégíteni. Az újratermelés részterületei közötti összefüggések mármost akkor arányosak, ha ezekben a társadalmi összmunkának körülbelül akkora hányadát használták fel, amekkora képes az érintett területek termékei iránti effektív szükségleteket fedezni. Ilyen esetben beszélhetünk arról, hogy az illető termékcsoportban rejlő társadalmilag szükséges munka mennyiségileg arányban van e termékcsoport képviselte társadalmi használati értékkel. (A *Negyedik részben* szó lesz róla, hogy valamely fajta szükséglet sulya az összes effektív szükségletben nem feltétlenül azonos azzal a részaránnyal, amelyet az őt kielégítő termelésre felhasznált munkamennyiség leköt az összes társadalmi munkaidőből.) A részmunkának és a részszükségletnek ez a mennyiségi megfelelése jelenik meg a felszínen úgy, mint az illető termékfajta kínálatának és keresletének arányos egyensúlya.

Utalni kell azonban arra, hogy ez a részegyensúly egyfelől *feltételezi* a társadalmi munka egészének arányos (az effektív szükséglet szerkezetének megfelelő) elosztását, vagyis az összkínálat és -kereslet arányos egyensúlyát, másfelől maga is *feltétele* a társadalmi egyensúly megvalósulásának. Tehát a részarányosság ugyan alárendelt mozzanata az egésznek, egyben azonban annak létrehozó eleme is. Ebből következik, hogy az újratermelés bizonyos részoldalai közt akkor is lehet arányosság, ha különben a gazdasági élet egészében nem alakult még ki arányos egyensúly. Másfelől viszont annak, hogy ez a részegyensúly arányos legyen, minimális feltétele van: a részegyensúlynak legalább a kialakulóban levő népgazdasági egyensúly tendenciájával kell egyeznie.

Különösen vonatkozik az utóbbi az alapvető (bár az össz-szükséglet és az összmunka viszonya szempontjából részjellegű) összefüggésekre, többek között a termelési eszközök és a fogyasztási ja-

vak termelésének az összefüggésére, az ipari és a mezőgazdasági termelés, az alapanyag-termelés és a feldolgozás, a felhalmozási javak termelése, valamint a munkaerő újratermelésére szolgáló javak összefüggésére, az export és az import viszonyára. De vonatkozik a fogyasztásra jogosító keretek, konkrétan a pénz- és pénzügyi viszonyok összefüggéseire, például az egyes társadalmi osztályok, rétegek jövedelmeinek megoszlására, a pótlás eszközeinek és a bővítés eszközeinek összefüggésére, a felhalmozási és a fogyasztási keretek kapcsolatára.

Ha az érintett összefüggések bármelyikében *számottevő* egyensúlytalanság áll fenn, akkor nem lehet arányosság a gazdasági élet egészében sem. Ilyenkor vagy az történt, hogy a társadalmi összmunka tetemes részét feleslegesen kötötték le, tehát az illető fajta effektív szükségletek tömegét meghaladó mértékben (s ennek megfelelően más területeken a társadalmilag szükségesnél kevesebb munkát használtak fel), vagy az, hogy bár a munkát arányosan osztották el, de bizonyos oknál fogva a pénzkeretek elosztása tért el a szükségestől. E két lehetőség a gyakorlatban rendszerint összefonódva jelentkezik.

Ahhoz tehát, hogy az arányosság érvényre jusson, ki kell terjednie az újratermelés valamennyi alapvető összefüggésére.[6] Ez jelenti komplex jellegét. Nem jöhet létre arányosság a társadalmi újratermelés egészében, ha előzetesen a társadalmi munkát a termelés különböző területei között, továbbá, ha a pénzkereteket az emberek különböző csoportjai és a felhasználás különböző céljai között nem az effektív szükségletek szerint osztották el. Mivel pedig e szükségleteket végső soron a termelőerők fejlődése határozza meg, korántsem mindegy, hogy az anyagi eszközök és a munkaerő milyen mértékét kötik le termelési eszközök és fogyasztási javak termelésére, valamint a nemzeti jövedelemnek mekkora hányadát fordítják felhalmozási alap, illetve fogyasztási alap képzésére. *Így tehát a társadalmi termelés bizonyos arányaira van szükség ahhoz, hogy*

[6] „A népgazdaság aranyossága bizonyos értelemben – írja *E. J. Loksin* szovjet közgazdász – elvont, általános fogalom. A népgazdaság arányossága sok részarányon keresztul alakul ki. Ezek a részarányok az egyes újratermelési szférák és az anyagi termelés egységei közötti meghatározott összefuggések." *(E. J. Loksin:* Planomernoszty i planyiroványie. Moszkva 1961. 10. old.)

az aranyosság a gazdasági élet egészében megvalósulhasson. Vagyis az arányok *mennyiségi* meghatározottságukban az *arányosság résztulajdonságai.*

Nézzük, mi az *arány,* először attól függetlenül, hogy az csak bizonyos meghatározottságban résztulajdonsága az arányosságnak. Arány általában az újratermelés *két egymást kolcsönösen feltételező oldala, folyamata közötti mennyiségi összefüggés.* Az arány tehát az arányosságtól függetlenül sem üres matemetikai képlet, hanem közgazdasági jelenség, azaz *valamely fontos technikai-gazdasági, vagy társadalmi-gazdasági reláció kifejezése.*

Az arányok alakulását *alapvetően* a fennálló termelési mód jellege határozza meg. Persze egy adott országban, adott időszakban az arányokat sokféle konkrét tényező befolyásolja. Többek között az illető ország természeti viszonyai, kapcsolatai más országokkal stb. Az alapvető mégis a termelési mód, azaz, hogy mennyire fejlettek a termelőerők, a technikai-gazdasági viszonyok és ennek alapján milyen társadalmi-gazdasági viszonyok uralkodnak.

A technikai haladás, amely újabb és újabb gyártmányokat, technológiai eljárásokat szül, új tevékenységi ágakat teremt, növeli a termelékenységet, módosítja az újratermelés technikai összefüggéseit. Mindez egyrészt szélesíti, másrészt mélyíti a munkamegosztást, a kooperációt és specializációt, növeli a koncentrációt, az egy munkaerőre jutó alapokat, a holtmunka arányát az eleven munkához képest egységnyi termékben. A technikai relációk módosulásai tehát megváltoztatják a technikai-gazdasági relációkat, ezzel viszont megváltoznak az újratermelés *arányai.*

A technikai relációk mércéi a műszaki koefficiensek, a műszaki normák. Ezek a termelőerőkön belüli mércék, melyek a tudományos eredmények alkalmazásától, a technológia, a munkaeszközök, a munkatárgyak, a munkaerő, a gyártmány milyenségétől stb. függnek. A termelőerők fejlődése éppen e műszaki normák módosulásán keresztül hat az arányokra.

A műszaki koefficiensek és normák egyszersmind az újratermelési arányok alkotóelemei. Az arány belőlük áll, noha az arány maga már nem technikai, hanem gazdasági jelenség.

Hogy 1 kWó villamos energia termeléséhez például fél kg fűtőanyag kell, 1 tonna nyersvasat 2 tonna vasércből, egy mázsa cuk-

rot 8,5 mázsa cukorrépából lehet előállítani, egy bizonyos típusú exkavátort 17,5 tonna hengerelt acélból lehet gyártani – ezek puszta technikai összefüggések műszaki (anyagfelhasználási, kihozatali) normái. Olyan mércék, amelyek függnek a fűtőanyagok összetételétől és kalóriatartalmától, az erőművek konstrukciójától, a vasérc ferrumtartalmától és a kohók modernségétől; a cukorrépa fajtájától, kitermelésének körülményeitől, valamint a cukorgyári berendezésektől; a hengerelt acél fajtájától, méretezésétől stb. De ezek a műszaki koefficiensek és normák nem sokat mondanak arról, hogy mennyi villamos energiát és mennyi szenet, olajat; mennyi cukorrépát és cukrot; mennyi acélt és exkavátort termeljenek. Pedig az egyes ágak mennyiségileg meghatározott termelési kapcsolatai alkotják az arányok problémáját. Csakhogy ebben a meghatározottságban a műszaki normák (koefficiensek) egyrészt csak részegységek, amennyiben az arányok *különböző* normák (kapacitáskihasználási, anyagkihozatali normák, munkanormák) *szorzataiból* tevődnek össze, másrészt mert ezenkívül tartalmazzák az úgynevezett *gazdasági normatívák* (koefficiensek) részegységeit is. Abban ugyanis, hogy az újratermelés különböző oldalai között milyen arányok állnak fenn, közrejátszik a készletalakulás, a munkaerőhelyzet, az export- és importlehetőség stb.[7]

Állíthatjuk-e azonban, hogy az arány valamely újratermelési ágnak különböző műszaki koefficiensek és gazdasági normatívák együttes összegei által kifejezett viszonya a másikhoz, amely ugyancsak műszaki és gazdasági mértékek többszöröseiből áll? Igen, állíthatjuk, *de* csak egy lényeges kikötéssel: ha úgy vesszük, mintha a társadalmi össztermelés nagyságának és összetételének

[7] *O. Lange* a „Politikai Gazdaságtan" című műve I. kötetének I. fejezetében a termelésnek a technikai feltételek által meghatározott összefüggéseit „műszaki relációknak" és „mérlegrelációknak" nevezi. Az előbbiek közé az anyagfelhasználási normákat, a technikai koefficienseket sorolja; az utóbbiak közé pedig a termelés dologi kapcsolatait, például a termelt javak és az eloszthatő javak, a készletnövelés és a termésnövelés összefüggéseit stb. „A termelés műszaki relációi és mérlegrelációi megkövetelik, hogy a termelési folyamatban betartsák a technika adott fejlettségi színvonala által meghatározott relációkat a különböző termékek előállítása kozott. Ezeket a relációkat nevezzuk a termelés *műszaki mérlegtörvényeinek*." (*O. Lange:* Ekonomia politiyczna. Tom. I. Varsó 1959.)

szükséges változása eleve adva volna. Valóban, ha ismert az, hogy mennyivel növekedjék egy adott időszakban a társadalmi termék, ezen belül az összes árufajták terjedelme, és ha ismertek a technikai és a gazdasági relációk összes mércéi, akkor elvileg a legpontosabban kialakíthatók az adott időszak társadalmi újratermelésének arányai.[8]

Ámde egy ilyen lényeges feltételezés mellett a *kiszámított* arányok csak akkor lehetnek a *valóságos* újratermelés arányai, ha az előre feltételezett termelésnövekedés és összetételváltozás megegyezik az adott időszak *szükségleteinek* (mindenekelőtt *a személyes* szükségleteknek és *a felhalmozási* szükségleteknek) a változásával. Ellenkező esetben módosul a realizálás, másként valósul meg az újratermelés, mint ahogy feltételezték, és a kiszámítottaktól eltérnek arányai.

Mindebből kitűnik, hogy a műszaki-gazdasági normák, normatívák nem arányok, hanem az arányoknak többnyire technikai szükségszerűségek szabta építőelemei. Továbbá megmutatkozik az, hogy az arányok nem pusztán a technikai-gazdasági relációk e mércéknek egyszerű összegei, hanem azokat az újratermelés különböző oldalainak olyan – normák, normatívák alkotta – összegei adják, amelyeknek nagysága *mindig kapcsolatos a társadalmi szükségletekkel.* Az arányoktól eltérően, a technikai-gazdasági relációk mércéi túlnyomórészt önmagukban adottak, tehát a termelőerők, a termelés technikai-gazdasági szerkezete által meghatározottak.

[8] A sakktáblamérleg matematikai módszerekkel történő felépíthetőségének és elektronikus számítógépekkel történő alkalmazhatóságának éppen abban van a nagy jelentősége, hogy lehetővé teszi – az említett korlátozó feltételezés határain belül – az újratermelés rendkívül nagyszámú, az ember véges képességeivel áttekintetlenül bonyolult olyan kapcsolatainak egységes modellbe foglalását, amelyet a termelőerők adott színvonala és a konkrét technikai-gazdasági helyzet szigorú szabályként ír elő. Különben e szabályok figyelmen kívül hagyása kedvezőtlen eltérésre vezet a legkedvezőbb lehetőségtől, és megsértésük egyenesen káros jelenségeket okoz. Természetesen ma még távol vagyunk attól, hogy rendelkeznénk a népgazdaság valamennyi területének tudományosan kidolgozott műszaki és gazdasági koefficienseivel, s ismernénk egy adott szakasz objektíve szükségszerű norma- és normatívaváltozásait.

Aszerint azonban, hogy milyen a kapcsolatuk a szükségletekhez, az arányok nagyszámú válfaja különböztethető meg. Az egyik szélső csoportot a fogyasztás arányai alkotják, amelyeket szinte kizárólag a személyes szükségletek alakulása befolyásol. A termelési eszközöket termelő termelési eszközök szférájában viszont, amelyre a személyes szükségletek csak nagyon közvetve hatnak, az arányok másik szélső csoportját találjuk. Ezek mozgását legközvetlenebbül a termelőerők fejlődése által kiváltott hatások, produktív szükségletváltozások befolyásolják. A újratermelés közbeeső szféráinak arányaira a két szélső szférától való távolságuk szerint vagy a személyes szükségletek hatnak erősebben (például a fogyasztási cikkek forgalma és termelése), vagy a produktív szükségletek (például a fogyasztási iparok számára termelő mezőgazdasági és ipari szférák).

A produktív szükségletek által közvetlenül erőteljesen befolyásolt arányok között feltétlenül különbséget kell tenni abból a szempontból is, hogy vajon olyan produktív szükségletekről van-e szó, amelyek az adott időszak fogyasztását biztosító (az I. és a II. osztályra egyaránt kiterjedő) termelési háttér szükségletei, avagy olyanokról, amelyek az elkövetkező időszak több fogyasztását megelőlegező produktív felhalmozás szükségletei. Az utóbbi esetben ugyanis a produktív szükségletek szerepe nagyobb az arányok változásaiban, mint az előbbi esetben, amikoris a produktív szükségletek terjedelme és szerkezete az előzőleg megvalósult, már igazolódott személyes szükségletektől nem eshet messzire.

Az arányoknak e csoportjai lényegesen eltérnek a személyes szükségletek által közvetlenül befolyásolt arányoktól abban, hogy bizonyos mértékben és bizonyos ideig „mesterségesen", a jelen és a jövő effektív személyi szükségleteinek termelési kívánalmaitól függetlenül, vagy többé-kevésbé szabad választás alapján hozott gazdasági döntések szerint alakulhatnak.

Ha például olyan gazdasági döntéseket hajtanak végre, amelyek valamely iparcsoport fejlesztését eltúlozzák, a másikat elhanyagolják, úgy az előbbi iparcsoport a szállító ágakkal szemben társadalmilag „fölösleges", de *létező* produktív szükségleteket támaszt, míg az elhanyagolt iparcsoport támasztotta valóságos produktív szükséglet kisebb lesz a társadalmilag effektíve szükségesnél. A felhal-

mozási javak termelésének arányainál szintén gyakori eset, hogy – számolva a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeivel – olyan beruházási döntés születik, amely éppúgy szolgálja a jövőbeni személyes szükségletek fedezését, mintha helyette egy egészen másféle, más ágban, más konstrukciójú megoldásra történt volna elhatározás. S a produktív szükségletek mégis teljesen különböznek egymástól az egyik esetben, mint a másik esetben.

Ebből következik, hogy az újratermelés azon arányainak a változásaiban, amelyek közvetlenül nem az adott időszak személyes szükségleteitől függnek, a technikai és a gazdasági normák, normatívák mozgása rendkívül nagy szerepet játszik.

Mivel a felhalmozás a jövőbeni fogyasztást szolgálja, s így a felhalmozási szükséglet nem szakadhat el tartósan a személyes szükségletek alakulásától, és mivel az adott fogyasztást szolgáló termelési háttér produktív szükségletei ennél is kevésbé függetlenedhetnek a személyes szükségletektől, ezért *az újratermelés valamenynyi arányát közvetve vagy közvetlenül a személyes szükségletek terjedelmének és helyzetének az alakulása befolyásolja.* Másrészt viszont az arányokat meghatározza a termelőerők állapota és fejlődése. A termelőerők fejlődése ugyanis egyrészt folytonosan megváltoztatja a technikai-gazdasági relációk mércéit és másrészt megváltoztatja az emberek, a társadalom személyes *szükségleteit.* Az utóbbiakat pedig azoknak a viszonyoknak az összessége határozza meg, amelyek az egyes emberek, embercsoportok, osztályok létét is meghatározzák. Ezért írta Marx, hogy „... a javak iránti szükségletet azok a társadalmi feltételek határozzák meg, amelyek közé a fogyasztás kerül ..."[9]

Mivel az arányok – eltérően a technikai normáktól – gazdasági viszonyoknak, vagyis az emberek között az újratermelésben megvalósuló relációknak mennyiségi kifejezői, ezért van az arányok kialakításában döntő szerepe az emberek, embercsoportok képviselte szükségleteknek.

Az a körülmény, hogy a fennálló társadalmi-gazdasági viszonyok jellege határozza meg az arányokat, nem változtat azon a tényen, hogy az újratermelés arányai a termelőerőknek megfelelő

[9] *Marx–Engels:* Szocsinyenyije V. kot. 325. old. (Oroszul.)

munkamegosztás rendszerén (s a szükségletek ennek megfelelő differenciáltságán) alapulnak. Egyáltalán a munkamegosztás fejlődése vezetett oda, hogy létrejöttek az újratermelés bizonyos relációi, például a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének, az ipari és a mezőgazdasági termelésnek stb. az arányai.

Ennélfogva a munkamegosztás különböző szintjeihez való kapcsolatuk szerint – a munkamegosztás marxi osztályozására alapozva – az arányoknak is három faját lehet megkülönböztetni:

1. népgazdasági arányokat, amelyek *az általános* munkamegosztáson alapulnak, s a gazdasági élet szerkezetét jellemzik (I. és II. osztály, ipar–mezőgazdaság, termelés–közlekedés, termelés–forgalom, népgazdasági állóalapok–forgóalapok stb. közötti arányok);

2. ágazati arányokat, amelyek *a részleges* (különös) munkamegosztáson alapulnak, s a fő ágazatok szerkezetét jellemzik; (például állattenyésztés–takarmánytermesztés, élelmiszeripar–mezőgazdasági nyersanyagtermelés, kitermelő ipar és feldolgozó ipar stb. közötti arányok);

3. üzemen belüli arányokat, amelyek az *egyes* (az üzemen belüli) munkamegosztáson alapulnak, s az üzemi tevékenység szerkezetére jellemzők (műhelyek viszonya, előkészítés és feldolgozás, vállalati állóalapok és forgóalapok viszonya stb.).

Ha nem egy ország gazdaságának a kereteire szorítkozunk, akkor a fentieken kívül meg kell még említeni a nemzetközi arányokat, amelyek a nemzetközi munkamegosztáson alapulnak.

Magától értetődik mármost, hogy a különböző arányok kölcsönösen feltételezik egymást, hogy mindegyik *gazdasági* relációk kifejezése. Ezért helytelen volna azt hinni, hogy az üzemen belüli arányok pusztán technikai összefüggések, a népgazdasági arányok pedig társadalmi-gazdasági viszonyok mennyiségi kifejezői. Az üzemen belüli arányok változásai, éppúgy mint az ágazati és a népgazdasági arányok változásai, azt a mozgást tükrözik, ami a termelési viszonyokban végbemegy. Mivel a termelési viszonyokban összefonódva léteznek a társadalmi-gazdasági és a technikai-gazdasági relációk, a népgazdasági arányok ugyanúgy kifejezői a technikai-gazdasági viszonyoknak is, mint ahogy az üzemen belüli arányok kifejezői a társadalmi-gazdasági relációknak is. Csupán arról

lehet szó, hogy az újratermelés egyes konkrét arányaiban nagyobb a technikai-gazdasági relációk súlya, mint más konkrét arányok esetében.

ARÁNYTÖRVÉNYEK ÉS ARÁNYOSSÁG

Mivel az arányok alakulásában a társadalmi-gazdasági viszonyok mellett döntő szerepük van a technikai-gazdasági viszonyoknak, az arányoknak is lehetnek általánosérvényű – a termelési mód jellegétől bizonyos fokig független – szabályszerűségei. Azok a mennyiségileg meghatározott arányok, amelyek az arányosság résztulajdonságai, *általánosérvényű szabályok.*

Ilyen általánosérvényű szabályokat, a társadalmi össztőke realizálását vizsgálva, először Marx tárt fel, majd később Lenin. Az ő nyomdokaikon haladva e szabályokat a marxista politikai gazdaságtan mint aránytörvényeket értelmezi, s a szocialista építés gyakorlata a gazdasági élet szabályozásában iránymutatónak tartja. És ez elméletileg teljesen helyénvaló. Itt ehhez legfeljebb azt tennénk hozzá, hogy az újratermelési arányoknak ezek a törvényei voltaképpen *a társadalmi munkamegosztás* mozgásának általánosérvényű törvényei. Az például, hogy a termelési eszközök termelésének gyorsabban kell bővülnie, mint a fogyasztási cikkek termelésének, hogy a II. osztályban a pótláshoz és felhasználáshoz szükséges termelési eszközök mennyiségének összhangban kell lennie az I. osztályban termelt és e célra használható termelési eszközök mennyiségével, ez olyan szabály, amely a társadalmi munkának a termelés különböző ágaira, alosztályaira való megosztásából következik. (Természetesen a munkamegosztásnak vannak olyan törvényszerűségei is, amelyek nem aránytörvények.)

Ugyanakkor az újratermelés általánosérvényű aránytörvényeit gyakran helytelenül hozzák kapcsolatba az arányossággal.

Szóltunk már arról, hogy az arányosságnak a szocializmusra érvényes specifikus alapját sokszor feloldják ezen általánosérvényű aránytörvényekben. Ez hiba, ami legtöbbször azon a feltevésen alapul, hogy az arányosság általánosérvényű törvényszerűsége kimerül az aránytörvényekben. *Az arányosság azonban nem azonos a különböző aránytörvényekkel.* Az utóbbiak ugyanis az arányos-

ság érvényesülésének szükséges és igen lényeges, de mégis csak részmozzanatai, amelyek csak a társadalmi arányosság érvényesülése alapján konkretizálódhatnak.

A társadalmi újratermelésnek ezek az aránytörvényei alkotják az arányosságjelenség mennyiségi oldalát, azaz az arányosság általános törvényszerűségének ugyancsak általánosérvényű *közvetlen mennyiségi meghatározottságait.* (Ezek e kategória lényegének egysíkú vetületei, szemben az arányos egyensúllyal, amely e kategória lényegének *teljes* spektrumú külső alakja.)

Annak a törvénynek az alkalmazása például, hogy a termelékenység egyébként egyenletes emelkedése esetén a termelési eszközök termelésére fordított munkatömeg növekedése megelőzze a fogyasztási cikkek előállításához felhasznált munkáét, vagy a növekvő technikai összetétel törvényének érvényesítése, hogy ti. időszakról időszakra növekedjék az egy dolgozóra jutó termelési eszközök volumene stb., elengedhetetlen feltétele az újratermelés arányos bővülésének, de *nem az egyetlen* feltétele. És az aránytörvények összességükben is csak *feltételei* az arányosság megvalósulásának. A kategória tartalmát *együttvéve* sem merítik ki, mert önmagukban éppen arra nem adnak választ, hogy *mi* maga a kategória, vagyis miben áll általános (a szocialista társadalomban specifikus) *szubsztanciája;* mitől van immanens mozgása, melynek során az újratermelés lényege különbségeken, egyenlőtlenségeken keresztül alakul.

Ezzel nem akarjuk tagadni sem az aránytörvények jelentőségét az arányosság szempontjából, sem azt, hogy az aránytörvények felkutatásának nagy a gyakorlati jelentősége. Ellenkezőleg, minél inkább sikerül közelebb jutni a különböző mennyiségi összefüggéseket meghatározó objektív szükségszerűségek komplexumához, annál egzaktabban lehet meghatározni az arányosság lényegét. De bármennyire is előrehalad a tudomány a különböző arányok szabályainak feltárásában és megfogalmazásában, *ezek az aránytörvények* – külön-külön és együttesen véve is – *csak az arányosság belső lényegének speciális mennyiségi követelményei, a velük egyező fő arányok pedig az arányosság immanens létezésének külső mozzanatai maradnak.*

Igaz, az egymással összefüggő mennyiségi mozzanatok is különböző minőségűek, de csak egymással szemben azok. (A felhalmozás

minőségileg különbözik a fogyasztástól, az ipar a mezőgazdaságtól stb.) Minőségi különbségük azonban egyszerre megszűnik, ha a valóságnak megfelelően nem egymásra vonatkoztatjuk őket. Ekkor valamennyien *egyazon* minőség – a munka és a szükséglet ellentmondása alapján fejlődő újratermelés – mozzanatai lesznek. Ami belőlük marad, az puszta mennyiségi különbözőségük, hogy ti. egyikük növekedésének meg kell előznie a másik növekedését. Itt már elvész konkrét ellentétük, s helyére a számok üres játéka lép. E mozzanatok elméleti kifejezésének csupán akkor van értelme, ha a társadalmilag szükséges munka és a társadalmilag effektív szükséglet lényegi viszonyához kapcsoljuk őket. Mennyiségi különbözőségüknek pedig azáltal lesz reális tartalma, ha úgy vesszük őket, mint az összmunka és össz-szükséglet belső – *számszerűen pontosan ki nem fejezhető, csupán megközelíthető* – ellentmondásának (egységének és ellentétének) a megnyilvánulásait.

Az aránytörvények érvényesülése tehát továbbra is azon múlik, hogy a társadalomnak sikerült-e társadalmi méretekben a termelés és a szükséglet ellentmondásának végletes kiéleződését elkerülnie, illetve sikerült-e túljutnia bekövetkezett konfliktusukon.

Azt, hogy a gazdasági arány önmagában az újratermelés valamely két különböző oldala közötti mennyiségi viszony, tehát részösszefüggés mennyiségi kifejeződése, a társadalmi újratermelés mozgásformájával szembeni *közömbössége* is mutatja. Ugyanaz az arány vagy ugyanazon mértékű arányváltozás a fejlődés különböző fokain egyaránt lehet az arányosság meg az aránytalanság, illetve az egyikük és a másikuk erősödésének vagy gyengülésének a kifejezője. Hazánkban például a nemzeti jövedelemből 1949-ben körülbelül ugyanakkora hányadot fordítottunk az állóalapok növelésére, mint 1957-ben. Ez az arány mégis inkább 1949-ben jelezte a felhalmozás és a fogyasztás arányosságát, illetve arányos fejlődését, mint 1957-ben, amikor egy, a fejlődés során kialakult részaránytalanságot fejezett ki.

A társadalmi termelés ágazatai és alapjai közötti arányváltozások önmagukban általában nem adnak módot az adott összefüggés arányos vagy aránytalan fejlődésének megállapítására. Erre csak szélsőséges eset adhat módot. Az ipari és a mezőgazdasági termelés alakulásának aránytalanságát jelezte például az, hogy a három-

éves terv utolsó évében a mezőgazdaságban megtermelt nemzeti jövedelem néhány százalékkal kisebb volt, mint a bázisévben (1957), miközben az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 41 százalékkal növekedett. De pusztán abból nem lehetne megállapítani az aránytalanságot, hogy az ipar részaránya a nemzeti jövedelemben három év alatt 52 százalékról 59 százalékra emelkedett, a mezőgazdaság részaránya pedig 29 százalékról 23 százalékra csökkent. A részesedés ilyen alakulása önmagában ugyanis még megfelel azon általános szabálynak, hogy az ipar arányának az össztermelésen belül növekednie kell.

Az arányosság létezését gyakorlatilag leginkább abból lehet konstatálni, hogy a társadalom effektív szükségleteit egészükben és különböző csoportjai tekintetében elégséges mértékben kielégítik-e, nincs-e fennakadás, amely az anyagi javak és eszközök túlzott lerakódásából, vagy nagymérvű hiányából ered.

Az előbb említett aránytalanság az ipar és a mezőgazdasági termelés között a hároméves terv időszakában például abban mutatkozott meg, hogy 1957–1960 között nem változott a felvásárlás 12 százalékos részaránya a mezőgazdaság össztermelésében. Az aránytalanságot közvetlenül a lakosság egyes állati termékekből való ellátásának, a kenyérszükséglet hazai termelésből történő kielégítésének, valamint a mezőgazdasági export növelésének nehézségein keresztül lehetett érzékelni.

Az arányok közömbössége az arányossággal szemben természetesen csak az anyagi javak termelésének kisebb jelentőségű összefüggései esetében mozoghat tág határok között, bizonyos mértékig viszont a lényeges arányok esetében is. Az például, hogy az ipari termelés általában gyorsabban növekedjen, mint a mezőgazdasági termelés, törvényszerű. De annak megállapítása végett, hogy egy konkrét időszakban az ipari és a mezőgazdasági termelés évi átlagos üteme között háromszoros vagy 1,2-szeres különbség nevezhető-e arányosnak, még kiindulni is alig lehetne ebből az aránytörvényből. Ehhez az *egész* gazdasági élet állapotát, az újratermelés *egészének* menetét kell vizsgálni, tehát az arányosság társadalmi méretű követelményeiből kell kiindulni. (Az arányosság átfogó jellegének elismerése szolgálhat elméleti alapul olyan törekvéseknek, amelyek a népgazdaságfejlesztés *globális* optimumának kidolgozására irá-

nyulnak adott időszakokban, hogy a népgazdasági terveket így megalapozzák.)

De ha közömbösek is az újratermelés speciális arányai az átfogóérvényű arányossággal szemben, mégis csak bizonyos határok között közömbösek. Vonatkozik ez elsősorban – mint mondottuk – a fő arányokra, mert ezek szükségszerű összefüggései *alapvető* részét alkotják a társadalmi összmunka és a társadalmi össz-szükséglet viszonyának. A gazdasági fejlődés egy adott fokán az arányosság csupán úgy juthat érvényre, ha az újratermelés különböző oldalainak fő arányai *összességükben belül vannak* azokon a viszonylagos határokon, amelyeket az egyes aránytörvények szabnak meg. *Így tehát a társadalmi összkínálat és -kereslet között csak abban az esetben lehet arányos egyensúly, ha a társadalmi újratermelés fő arányai megfelelnek a mozgásukat meghatározó speciális aránytörvényeknek.* Az újratermelés fő arányainak ebben az esetben fennálló számszerű értékeit *„szükségszerű" arányoknak* nevezik. Mivel pedig a fő arányoknak ezek a konkrét mértékei a gazdasági élet arányos egyensúlyának alkotó részei, nem helytelen, ha *egyensúlyi* arányoknak tekintik őket.[10] Ily módon tehát a közgazdasági arány fogalma különbözik mind a technikai-gazdasági relációk mércéinek a fogalmától, mind az aránytörvényeknek megfelelő egyensúlyi (szükségszerű) arányoknak a fogalmától.

Összegezve: 1. az egyes speciális aránytörvényeknek megfelelő fő arányok létezése *szükségszerű feltétele* az arányosság érvényre jutásának, mert csak így valósulhat meg társadalmi méretű arányos egyensúly a kereslet és a kínálat között; 2. a speciális aránytörvényeknek megfelelő fő arányok és a tőlük függő részarányok összességükben *mennyiségi meghatározottságait, mennyiségi oldalát* jelentik az arányosság átfogó lényegének.

[10] Egyensúlyi arányok esetében – s ezt hangsúlyozni kell – nem egyszerű piaci egyensúlyról, az újratermelés különböző oldalain álló mennyiségek véletlen egyezéséről van szó, aminek az egyensúlyt a polgári matematikai iskola, vagy a cambridge-i iskola egyensúlyelmélete feltünteti. A *„szükségszerű"* arányok fogalmának csak mint *az arányosság törvényéből folyó* szükségszerűség vetületének van létjogosultsága. (Történetesen az aránytalan fejlődés arányai is lehetnek „szükségszerűek".) Az *egyensúlyi* arány tehát az arányosság törvényszerűségének megfelelő arány, és nem a belső összefüggésüktől eltérő piaci jelenségek egymással szemben fennálló hatóerejének tartalmatlan és esetleges egybeesése.

AZ ARÁNYOS EGYENSÚLY VISZONYLAGOSSÁGA

A társadalmi összkínálat és -kereslet megfelelése, valamint ezen belül az újratermelés fő arányainak egybeesése az őket meghatározó speciális törvényekkel úgy fogható fel, mint a társadalmi összmunka és -szükséglet meghatározott egysége, mint a két pólus összhangja, amikor is az effektív szükségletek megegyeznek a rendelkezésre álló javak társadalmi használati értékével. Azonban, ha megvalósul az arányosság, ez nem szünteti meg, csak feloldja a társadalmi összmunka és -szükséglet ellentétét. Ellentétüknek a gazdasági élet felszínén éppen úgy jelentkeznie kell, mint belső egységüknek. *Az arányosság belső ellentmondása fejeződik ki külső alakjának, a gazdasági élet arányos egyensúlyának, valamint az egyensúlyi arányok számszerű értékeinek viszonylagosságában.*

A gazdasági egyensúly viszonylagos jellege mindenekelőtt azon alapszik, hogy a társadalom teljes szükséglete sohasem válik egészében az adott időpont normálisan növekvő fogyasztása végett kielégítendő szükségletté. A különböző szükségletfajták közül aránylag kevés az, amelynek egésze effektívvé mérlegelődik a gazdálkodás mindenkori mechanizmusai, formái útján.

Itt egyfelől a kiszorulófélben levő szükségletekről van szó (mint például a lovak iránti szükséglet a mezőgazdaság gépesítése, a szocialista átszervezés után, vagy mint a kerékpár iránti szükséglet a motorkerékpár és a személyautó általános elterjedése során), avagy egészen alapvető szükségletekről, amelyeknek köre a kommunizmus építésével egyre inkább bővülni fog. Magyarországon például az 1961–1965-ös tervidőszak végére biztosítani akarjuk, hogy a kenyér iránti szükségletet a lakosság teljes mértékben hazai termelésből elégítse ki. Ezzel szemben a szükségletfajták többsége, s a szükségletek teljes tömege sohasem fedezhető egészében, még a legteljesebb arányosság esetén sem, egy adott időpontban rendelkezésre álló termelési és fogyasztási eszközökkel. Különösen érvényes ez – és a kommunizmusban is az lesz – a termelés technikai újdonságaira, valamint a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek azon tartományára, ahol a gyors technikai fejlődés a termékek használati értékében állandó változásokat idéz elő.

A gazdasági egyensúly viszonylagossága tehát abban áll, hogy az egyensúly sem egészében, sem az őt alkotó fontosabb egyensúlyi arányok tekintetében *sohasem teljes;* fennállásával nincs biztosítva a társadalom teljes szükségleteit *egészében* kielégítő termelés és személyes fogyasztás.

Az arányosság lényegét alkotó ellentmondás jelentkezése a társadalmi egyensúly viszonylagosságában éppúgy hozzátartozik általános jellemzőihez, mint az, hogy létezik maga ez az egyensúly, és hogy azon belül a különböző fő arányok egybeesnek speciális aránytörvényeik követelésével. Csakhogy amíg az utóbbiak a fennálló arányosság *pozitív* mozzanatai, a viszonylagosság *negatív* mozzanat. Amíg a pozitív meghatározottságok az arányosság érvényre jutásától elválaszthatatlanok, addig a termelés adott színvonala és a teljes szükséglet közötti meg nem felelés aránytalan fejlődés, általános egyensúlytalanság közepette is jelen van. Ennek ellenére a negatív mozzanat mégis együtt jár az arányossággal, mégpedig fölöttébb fontos tényezője annak.

Arról van szó, hogy a latens szükségletek – személyes képviselőik törekvésein keresztül – arányosság esetén is aktív erővel lépnek fel a termeléssel és az elosztással szemben. Mivel a munka és az effektív szükséglet kapcsolata sohasem teljesen zavartalan, mindig akadnak a gazdasági életnek olyan pórusai, ahol a latens szükségletek a fizetőképes kereslet formáját ölthetik, benyomulhatnak az újratermelés részterületeire, s a termelő vagy a személyes fogyasztásban kielégülhetnek. Ilyenkor a latens szükségletek effektív szükségleteket szorítanak ki, ami egyik helyen felesleges terméklerakódást, másik helyen hiányokat idéz elő anélkül, hogy egyelőre a gazdasági egyensúlyt felborulással fenyegetné.

Egyes latens szükségletek kielégítését egyidejűleg effektív szükségletek kiszorulása kíséri abban az esetben, ha a termelésnek az előző időszakhoz képest elért növelésével, szerkezetének változtatásával, a társadalmi munka gazdaságosabbá tételével nem teljesen sikerült idomulnia az új szerkezetű és a korábbinál valamivel nagyobb tömegű effektív szükséglethez. Ilyenkor bizonyos pontokon *szűk,* másutt *bő* keresztmetszetek keletkeznek, amelyek reális lehetőséget teremtenek részleges egyensúlyhiány számára.

Ilyen és ehhez hasonló okokból keletkező egyensúlyhiányok meg-

valósult arányosság esetén is előfordulnak. Ezek tehát negatív mozzanatai a gazdasági egyensúlynak, anélkül, hogy azt mindjárt felborítanák. A részleges aránytalanságok az újratermelés kisebb jelentőségű összefüggéseinek aránytalanságát fejezik ki. Tehát olyan arányokat tartalmaznak, amelyek az általánosan érvényre jutott arányos egyensúllyal nincsenek összhangban, sőt, vele ellentétes irányú hatóerőt képviselnek. *Ellentendenciák* ezek az arányosság törvényszerű tendenciájával szemben.

Az arányosság viszonylagos jellege tehát konkrétan és mindenekelőtt *azokban a kisebb-nagyobb egyensúlyi zavarokban, részleges aránytalanságokban ölt testet,* amelyek a munka és a szükséglet ellentmondása folytán a társadalmi méretekben megvalósult kereslet–kínálati egyensúly keretei között fennállnak, s ellene hatnak ennek *az egyensúlynak, valamint a speciális aránytörvényeknek.*

Az arányosság azonban nem egyszerűen a társadalmi újratermelés egy bizonyos állapotának alakja, hanem az anyagi lét *fejlődésének* belső törvényszerűsége, tehát *dinamikus* kategória.

A termelés tényezőinek és viszonyainak folytonos változása, megújulása az arányok folytonos változásával jár. Az arányváltozásokban kiemelkedő szerepe van a korszerűsítésnek. A technikai haladás elavulttá teszi a régi technikai összefüggéseket és azok normáit. Ezzel megteremti a szükségletek új szerkezetét, majd az ehhez igazodó termelési arányok gazdasági szükségszerűségét. Az az út, amely az új technikai vívmányok és megoldások jelentkezésétől az újratermelési arányok módosulásához vezet, gyakran igen sok áttételt foglal magában. Ezek között azonban mindig döntő szerepe van az érdeknek, amely ahhoz fűződik, hogy a fennálló termelési viszonyok képviselői többleteredményhez (kapitalizmusban több profithoz, szocializmusban a szükségletek teljesebb kielégítéséhez) jussanak.

A tudomány egyik legújabb ipari alkalmazásra megérett találmánya például a polietilén. Hogyan változtatja meg e műanyagféleség megjelenése a produktív szükségletek szerkezetét, majd a régi termelési arányokat? Először bebizonyosodik, hogy 1 tonna polietilén, mondjuk, a kábelgyártásban 3 tonna ónt képes helyettesíteni, továbbá, hogy 1 tonna polietilén előállítása ötször kisebb beruházást igényel, mint 3 tonna ón előteremtése (ha van ónkincs az

országban, az ónbányászat fejlesztése, ha nincs önkincs, azon termelőágak fejlesztése útján, amelyek termékeinek exportja a szükséges ónimportot fedezi). Nyilvánvalóvá lesz, hogy a kábelgyártásban a polietilén alkalmazásával jelentős megtakarítás érhető el; tehát növekszik a gazdaságosság. A termelés gazdáinak tehát érdekük, hogy a tradicionális alapanyagokat műanyaggal helyettesítsék. Így új szükségleti struktúra képződik először latens szükségletek (gazdaságossági igények), majd effektív szükségletek formájában. Viszonylag csökken az igény a tradicionális anyagok, s nő az igény a műanyagok iránt, s ezt követik a termelési arányok megfelelő módosítását célzó elhatározások. Az arányváltozások mögött tehát egyfelől a teljes és az effektív szükségleteknek, másfelől a technikai viszonyok, valamint a gazdasági relációk szerkezetének *egymással összefüggő* változása húzódik meg.

Bár arányváltozások átmenetileg szűkített újratermelésben is végbemennek (válság), számunkra mégis az a fontos, hogy ha egyszer megvalósult a társadalmi méretű arányosság, az magába foglalja az újratermelés bővülését, a szükségletek és a munkateljesítmény növekedését. (Ez nem is lehet másképp, hiszen az arányosság létrejöttének alapfeltétele az effektív – tehát az előző szintet rendszeresen meghaladó – szükségletek kielégítése.) Így a termelés bővülése arra vezet, hogy – lassabban vagy gyorsabban – aktivizálódik az az ellentmondás, amelynek átmeneti feloldását maga a megvalósult arányos egyensúly jelentette.

A termelőerők fejlődése, s ennek nyomán a termelés és a fogyasztás további növekedése a szükségletek gyorsabb kiterjedését, szerkezetük mozgékonyabb változását és új szükségletek keletkezését idézi elő. Kifejlődik a társadalmi munka és szükséglet ellentmondása, mely egyfelől a teljes és az effektív szükségletek eltérésének fokozódásában, másfelől pedig abban mutatkozik meg, hogy a termelés, a forgalom és az elosztás kevéssé tud alkalmazkodni az effektív szükségletek változásához. Mindennek következtében növekszik az aránytalanságok száma és terjedelme. Egyre erőteljesebben törnek be latens szükségletek a fogyasztás szférájába, szorítanak ki onnan már effektívvé mérlegelt szükségleteket, míg ezek az ellentendenciák megszüntetik a korábban létrejött gazdasági egyensúlyt.

Így vezet az arányosság alapjául szolgáló ellentmondás, s ennek következtében e kategória belső ellentmondása mindazon mennyiségi meghatározottságok és egyenlőségek túlhaladására, amelyek a kereslet–kínálat arányos egyensúlyát a konkrét helyzetben jellemezték. De hogy ezek a meghatározottságok és egyenlőségek mennyire külsődlegesek, és mennyire nem adják a kategória lényegét, tehát hogy csupán e kategória megvalósulásának formái és mennyiségi kritériumai, nem bizonyítja semmi jobban, mint az, hogy *az arányosság továbbra is érvényben marad; úgy is, mint a társadalmi termelés szervezésének általános diszpozíciója, és úgy is, mint megvalósulásra irányuló hatóerő.* Másfelől éppen e törvény belső ellentmondásának objektív következménye az, hogy minden konkrét egyensúly, amely adott körülmények között létrejött, a körülmények folytonos változásánál fogva a maga konkrét mennyiségi meghatározottságaival, arányaival és részegyensúlyaival egyetemben megszűnik és helyét átadja

vagy az aránytalanság, végső formájában a gazdasági anarchia átmeneti uralmának,

vagy ilyen általános aránytalanság közbeiktatása nélkül egy újabb méretű egyensúlynak és a neki megfelelő újabb arányoknak.

A „vagy-vagy" kérdésével olyan ponthoz érkeztünk el, ahonnan már lehetetlen továbbhaladni anélkül, hogy az újratermelés történelmileg meghatározott *társadalmi-gazdasági* oldalát figyelembe ne vennénk. Ezen a ponton túl tudományosan megengedhetetlen elvonatkoztatni a termelési viszonyok konkrét jellegétől. Az ugyanis, hogy az egyszer létrejött egyensúlyt társadalmi méretű aránytalanság, tehát a munka és a szükséglet, a termelés és a fogyasztás ellentmondásának kiéleződése követi-e, vagy pedig egy új szintű társadalmi méretű gazdasági egyensúly, ez már az arányosság *kapitalizmusra*, illetve *szocializmusra* jellemző specifikumából következik.

Mielőtt azonban ennek vizsgálatára áttérnénk, rögzítsük az arányosságnak mint általános kategóriának most elemzett tulajdonságát. *Ez a tulajdonság a társadalmi méretű egyensúly viszonylagosságában áll, s gyakorlatilag abban realizálódik, hogy a megvalósult konkrét egyensúly egyrészt sohasem teljes* (csak részleges), *sőt, az újratermelés kisebb-nagyobb összefüggéseinek arány-*

talanságait tartalmazza; másrészt mindig ideiglenes, amennyiben a társadalmi újratermelés ellentmondásainak – az arányosság belső ellentmondásának – csupán átmeneti feloldását jelenti. Ezeknek az ellentmondásoknak a kifejlődése folytán az arányos egyensúlynak okvetlenül meg kell szűnnie, anélkül azonban, hogy maga az immanens törvény érvényét vesztené.

AZ ARÁNYOSSÁG SPECIFIKUS VONÁSAI

AZ ARÁNYOSSÁG LÉNYEGÉNEK MINŐSÉGI VÁLTOZÁSA A SZOCIALIZMUSBAN

Azok a lényegi, alaki, mennyiségi és mozgásbeli meghatározottságok, amelyek az arányosságot mint általánosérvényű kategóriát jellemzik, magától értetődően a szocialista-kommunista termelési módban is fennállnak. Létezésük abból ered, hogy az arányosság – általános fogalma szerint – a társadalmi termelés *technikai-gazdasági* relációinak bizonyos együttes állapota, illetve a termelési és a szükségleti struktúra ellentmondásából fakadó erre irányuló szükségszerűség.

A technikai-gazdasági relációk, s köztük a termelés és szükséglet színvonalbeli és szerkezeti relációi azonban összefonódva léteznek a specifikus és különös társadalmi-gazdasági viszonyokkal. Ezért ahogyan nincs termelés általában, tehát ahogy nincs munkafolyamat (amelyben a technikai-gazdasági relációk a természettel való anyagcsere során megvalósulnak) a termelés társadalmi folyamata nélkül (amelyben pedig a társadalmi-gazdasági relációk valósulnak meg), ugyanúgy *arányosság sem létezik általánosságban, vagyis a mindenkori termelési viszonyok jellegétől függetlenül.*

Az arányosság általános törvényszerűsége minden termelési módban történelmileg meghatározott konkrét alakot ölt, tartalmilag és mozgásformájában sajátos mozzanatokkal telítődik. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az újratermelés különböző oldalai közt fennálló arányoknak az egyes termelési módokban eltérőek a *szám-*

szerű értékei, hogy a felhasználásra szánt társadalmi alapok (kínálat) és az elhasználásukat lehetővé tevő jogcímek (kereslet) *eltérő módon* kerulnek egyensúlyba, hanem azt is, hogy az arányosság *tartalmában* változik. Ezt pedig csak azzal lehet magyarázni, hogy az egyes termelési módok társadalmi-gazdasági viszonyai különboznek egymástól. Mivel az arányosság az újratermelésben megvalósuló összes gazdasági reláció kifejezője, a társadalmi-gazdasági viszonyok jellegének a megváltozása egyszersmind módosítja az arányosság *tartalmát.*

De egy általánosérvényű kozgazdasági kategória kapcsán nem lehet beérni annak megállapításával, hogy a termelési mód változása tartalmilag módosítja e kategóriát. Ilyen esetben mindig fel kell tenni a kérdést: vajon ez a tartalmi változás minőségi-e, amely megmásítja a kategória jellegét, s elmozdítja helyzetét a tobbi gazdasági jelenséghez képest, avagy pedig csupán mennyiségi, hatókörváltozás.

Azzal ugyanis, hogy az egyik termelési módról a másikra való áttéréssel minőségileg változnak a termelési viszonyok, egy-egy általános kozgazdasági jelenség tartalma mennyiségileg mindig módosul, de nem szükségképpen oly nagymérvű mennyiségi változások ezek, hogy módosítják a kategória minőségét és alaphelyzetét a gazdasági jelenségek rendszerében.

Amikor tehát rátérünk annak vizsgálatára, milyen módosulások kovetkeznek be az arányosságban a szocializmus megvalósulásával, akkor az első elméleti probléma, amivel szembetalálkozunk, mindenekelőtt az, hogy minőségileg változik-e az arányosságnak mint általános kategóriának a tartalma, ezáltal alaphelyzete, s ha igen, mennyiben.

A kutatások arra az eredményre vezettek, hogy azt az összefüggést vizsgálva kell keresni a választ, amelyen az arányosság alapul.

*

Az az univerzális technikai-gazdasági reláció, amit az arányosság általános érvénnyel kifejez – ezt már bizonyítottuk –, a társadalmi munkának (a termelésnek) és a személyes társadalmi szükségletnek minden termelési módban meglevő *végső* kapcsolatán és

kölcsönhatásán alapul. Az arányosság általános lényegét azonban nem maga ez a kapcsolat adja, hanem az a meghatározott összefüggés, hogy a termelt használati értékek mind terjedelmüket, mind szerkezetüket tekintve összhangban vannak a társadalom összes személyes és produktív szükségletével. Ha a társadalmi összmunkát az effektív társadalmi szükségleteknek megfelelően osztották el, azaz ha a különféle termékek termelésére a társadalmilag szükséges munkamennyiséget fordították, érvényre jut az arányosság törvénye, noha a társadalom szükségletét ekkor sem lehet egészében kielégíteni.

Az arányossággal átfogott szélesebb összefüggés mindig szoros kapcsolatban állt a termelés és a személyes szükségletek közötti kölcsönös kapcsolat természetével. Miután az egyes kizsákmányoláson alapuló termelési módokban a termelés célja az volt, hogy a mindenkori tulajdonosi osztály minél nagyobb többletmunkát (többlettermeket) sajátítson el, a termelés és a személyes szükségletek viszonya is ezt a történelmileg meghatározott célt szolgálta. Éppen ebből következett a termelés és a személyes szükséglet közvetett, s egyben antagonisztikus jellege. A termelés és a személyes szükséglet közvetett jellege okozta azt, hogy az összes munka és az összes szükséglet szélesebb terjedelmű strukturális kapcsolata is közvetett volt. Nemcsak a személyes társadalmi szükséglet kielégítése nem volt közvetlen célja a termelésnek, hanem a termelésfejlesztésre irányuló szükséglet sem. Az, hogy miként alakult a produktív szükséglet és hogyan elégítették azt ki, szintén a termelési viszonyokat képviselő kizsákmányoló osztályok sajátos – többlettermékhez fűződő – közvetlen érdekeitől függött.

Ily módon a termelés és a személyes szükségletek közötti kapcsolat közvetett jellegéből fakadt az összmunka és -szükséglet szerkezeti kapcsolatának közvetettsége. A fennálló alapvető termelési viszony antagonisztikus ellentmondása kölcsönzött antagonisztikus jelleget mind a termelés és a személyes szükséglet ellentmondásának, mind az összmunka és -szükséglet szerkezete közötti ellentmondásnak. Bárhogy tértek is el egymástól a különböző kizsákmányoláson alapuló termelési módokban az arányosság konkrét mértékei, megvalósulási formái és hatásai, *konkrét* tartalma e termelési módokban mindvégig *azonos minőségű* maradt. Minőségi azonossága

azon alapult, hogy ezekben a termelési módokban a termelés és a személyes szükséglet kapcsolata közvetett, ellentmondásuk pedig antagonisztikus volt.

A szocializmussal azonban – már ezt a *Második részben* kimutattuk – éppen e tekintetben következik be lényeges változás. A szocialista termelés specifikus jellemző vonásai végeredményben abból erednek, hogy itt a termelés és a népszükséglet viszonya közvetlenné válik, vagyis az emberek személyiségével együtt fejlődő szükségletek kerülnek a termelés korábbi közvetlen céljai és indítékai helyére.

Ha a termelőmunka és a társadalmi szükséglet univerzális relációja a szocialista gazdasági rend *sajátszerű* és *közvetlen* kapcsolatává válik, miközben *alapvető* jelentőségre tett szert, akkor ez egyértelmű annak az alapnak a minőségi módosulásával, amelyen az arányosság általános törvényszerűsége az antagonisztikus termelési módokban érvényesült. Alapjának ez a minőségi változása minőségileg módosítja az arányosság tartalmát.

A társadalmi munka és szükséglet szerkezeti viszonya mint átfogó technikai-gazdasági reláció szintén eleme a szocializmus termelési viszonyainak, miként más jelleggel és más formákban eleme volt az antagonisztikus társadalmi alakulatok gazdasági szerkezetének is. Ennyiben a munka és a szükséglet közötti strukturális összefüggések a szocializmus gazdasági szerkezetének, vagyis a társadalmi csoportok közti tevékenységcserének az általános oldalához tartoznak, amely a legszorosabban összefügg az anyagi-műszaki bázis állapotával. De semmit sem értenénk meg annak a történelmi fordulatnak a lényegéből, amely a szocializmussal bekövetkezik, ha figyelmen kívül hagynánk, hogy a kizsákmányolástól mentes tulajdonviszonyok teljesen megváltoztatják az ilyen általánosérvényű technikai-gazdasági relációk jellegét.

A szocializmus történelmi küldetése, hogy kifejlessze a kommunizmus termelőerőit, s ennek során megszüntesse a társadalmi csoportok közötti szociális különbségeket. Más oldalról ez annyit jelent, hogy a szocializmus szabad utat nyit az emberi lét általános törvényei előtt – például az arányosság előtt –, amelyek azelőtt csak végső soron juthattak érvényre. Mindez azonban csak úgy lehetséges, hogy a technikai-gazdasági viszonyok jellege összhang-

ba kerül a társadalmi-gazdasági viszonyok sajátszerű jellegével, s ezáltal minőségileg módosul kategóriáik tartalma is.

Ez a módosulás az arányosságot tekintve abban áll, hogy a személyes szükséglet és a termelés közötti kapcsolat közvetlenné válásával *az összes társadalmi munka és szükséglet szerkezeti viszonya is szükségszerűen közvetlenné válik.* A vizsgált jelenség esetében ez a *minőségi változás* lényege.

Ha az arányosság tartalmát minőségileg érintetlenül hagyta az, hogy adott antagonisztikus társadalmi alakulatot egy másik antagonisztikus társadalmi alakulat váltott fel, akkor ebben az jutott kifejezésre, hogy a magántulajdon sajátos relációi ellentétben álltak az arányosság általános törvényszerűségével. A különböző magántulajdonosi viszonyoknak ez a szembenállása abban mutatkozott meg, hogy akadályozták az arányosság (s általában az általános törvények) érvényesülését. Fékező szerepük egészen odáig vezetett, hogy olyan sajátos törvények váltak e termelési módok fejlődésének közvetlen, s fő hajtóerőivé, amelyek érvényesülése az aránytalanságot tette az újratermelés sajátosságává. Ahol nem a szükségletre való közvetlen termelés, hanem a többletmunka elsajátítása a fő hajtóerő, ott az arányosság nem lehetett az újratermelés sajátos mozgásformája. Az arányosság mint általános törvény e termelési módokban – elsősorban a kapitalizmusban – csak mint az újratermelés aránytalanságain átütő eszmei átlag valósulhatott meg. Az arányosságnak ez az alaphelyzete bizonyítja, hogy a különböző antagonisztikus társadalmak termelési viszonyainak rendszerében e törvény – Marx szavaival – mindvégig „természeti törvény" maradt. A termelési viszonyok antagonisztikus rendszerei az arányosság törvényszerűségét nem tudták önmozgásuk sajátos törvényévé változtatni, s így az tőlük mindig idegen, vérszegény általánosság maradt.

A szocializmussal bekövetkező fordulat, amely során a termelőmunkának és a társadalom személyes szükségletének a kapcsolata közvetlenné és alapvető termelési viszonnyá alakul át, megváltoztatja az összes hasznos (produktív és nem produktív) gazdasági tevékenység és az összes (személyes és produktív) társadalmi szükséglet közötti viszonyt, s ezáltal az arányosság helyzetét is a többi gazdasági jelenséghez képest.

Az arányosság – a termelőmunka és a személyes szükséglet közvetlenné vált viszonyának hatására – a szocialista gazdasági rendszer egyik domináló viszonyává válik. *Vagyis az arányosság – megtartva általános lényegének és tartalmának vonatkozásait – a szocialista gazdasági viszonyok specifikus törvényszerűségévé lesz.*

Ez annyit jelent, hogy szocialista viszonyok között a társadalomnak objektív *lehetősége* van arra, hogy összmunkáját a gazdasági élet különböző területei között mindenkor az effektív szükségleteknek megfelelően ossza el. Módjában áll gondoskodni arról, hogy a produktív és a személyes szükségleteket fedező javak és szolgáltatások egyes fajtáira nagyjában-egészében társadalmilag szükséges munkamennyiségeket fordítsanak. A szocializmusban ugyanis a társadalom – központi képviseletén keresztül – maga rendelkezhet a termelés, a forgalom és az elosztás valamennyi eszközei, valamint tagjainak munkaideje és munkatermékei felett. Így a termékeket nem kell előbb valamely osztály tagjainak elsajátítaniuk ahhoz, hogy a beléjük fektetett munka társadalmilag elismertessék. A társadalom többségének fogyasztása (szükségleteik alakulása) sincs alávetve valamely elsajátító osztály sajátos szükségleteinek.

Az arányosság rendszeres érvényesítése azonban a szocializmus számára nem pusztán objektív lehetőség, hanem *objektív szükségszerűség*. Alapvető fejlődéstörvénye következetesen csak úgy juthat érvényre, ha a termelés eleve arányosan fejlődik. A termelésnövekmény fokozott gazdaságossággal történő biztosítása ugyanis ab ovo feltételezi az arányosságot. De nemcsak az összes effektív személyes szükségletnek és az össztermelés színvonalának kell egyeznie. A termelésnövekmény csak akkor jelent valóban használati értéket a társadalom számára, ha *összetétele* megfelel az effektív szükségletek összetételének. Ilyen megfelelés viszont csak akkor jöhet létre, ha a társadalom holt- és eleven munkáját a különféle termékek gyártására társadalmilag szükséges mértékben fordította.

Az arányosság tehát a szocializmusban a fennálló sajátos társadalmi-gazdasági viszonyokkal, illetve ezek alaptörvényével összhangban érvényesülhet. *Az arányosság a növekvő társadalmi szük-*

ségletre való termelés állandó megújulásának strukturális törvényszerűsége.

Milyen mozzanatokkal gazdagszik az arányosság általános lényege azáltal, hogy a szocialista gazdaság specifikus kategóriájává alakul át?

Minden lényegi módosulása abban a tényben gyökeredzik, hogy megszűnt benső ellentmondásának antagonisztikus jellege. A társadalmi összmunkának az effektív szükségletekkel való színvonalbeli és szerkezeti egyezése, valamint a teljes szükségletekkel való állandó nem egyezése (elmaradása) közötti ellentmondás – vagyis az arányosság belső ellentmondása – nem rejti magában a végletes kiéleződés, a konfliktusosság elemét, ahogy például a kapitalizmus viszonyai között magában rejtette.

De mit jelent konkrétan a szocializmusbeli arányosság belső ellentmondásának nem antagonisztikus jellege?

Egy adott időpontban megvalósult arányosság esetében a nem antagonisztikus jelleg abban áll, hogy – bár a termelés és a teljes szükséglet terjedelme itt sem esik egybe – a társadalmi termelésnek és a szükségletek effektívvé mérlegelésének fejlődési iránya összhangban van egymással. *Az a pont,* amelyen a *jelenlegi* termelés és a *jelenlegi* effektív szükséglet fedi egymást, egyfelől a termelés, másfelől a kielégítendő szükségletek további, *jövőbeni* egybeesésének reális lehetőségét és szükségszerűségét is tartalmazza. *A termelés tehát minden adott helyzetében készen állhat olyan mérvű és szerkezetű változásra, amely lehetővé teszi, hogy ne maradjon el a következő időszak effektív szükségleteitől, de ne is szaladjon azokhoz képest túlságosan előre.*

A kapitalizmusban a társadalmi összmunka és az összes effektív szükséglet egybeesése csupán mint az arányosság törvényszerűségének *végső soron* áttörő követelése létezett, mégpedig ciklusátlagban. Ennek folytán a teljes szükséglet effektívvé válásának és a termelés alakulásának folyamata két *egymást keresztező tendenciát* képviselt; nem volt adva rendszeres egybeesésük reális lehetősége. Ilyen körülmények közt a latens szükséglet romboló erővel hatott. A felcsigázott profitéhség egyfelől latens szükségletek fizetőképes keresletté válására, például túlhajtott felhalmozásra vezetett, másfelől pedig a tömegek fizetőképes keresletének vissza-

szorítására. Végeredményben tehát a tőkésosztály egészének és tagjainak a néptömegekkel és egymással is ellentétes objektív társadalmi léthelyzete, s gazdasági tevékenységük ebből eredő egymást keresztező hatása okozta az újratermelés ellentmondásainak és az arányosság ezeket sűrítő belső ellentmondásának kiéleződését, következésképpen válságok, megrázkódtatások révén történő feloldását.

A szocializmusban az arányosságnak nemcsak a termelés és az effektív szükséglet szintjének és szerkezetének egyezését kell tartalmaznia, hanem azt a sajátos minőségi meghatározottságot is, hogy a két oldal *jövőbeni* fejlődése összhangban legyen egymással. Ez a lehetőség a szocialista tulajdonban gyökeredzik. A társadalom tagjai ugyanis – a szocialista államon keresztül – termelésüket *eleve* hozzáigazíthatják kielégítendő szükségleteikhez. S mert itt társadalmi elsajátítás van, s nincsenek antagonisztikus léthelyzetű osztályok és csoportok, nem áll mélyebb objektív akadály az előtt, hogy a termelés kövesse a teljes szükségletek irányát; viszont az arányosság belső ellentmondása nem fejlődhet a gazdasági életen eluralkodó külső ellentétté. Tehát mód van arra, hogy mielőtt túléretté válna a kifejlődő ellentmondás, már létrejöjjenek konfliktusmentes megoldásának feltételei.

Ilyen körülmények között a latens szükségletek is *konstruktív* szerepet töltenek be. A latens szükségletek ugyan negatív mozzanatai maradnak az arányosság tartalmának, vagyis a munka és az effektív szükséglet létrejött egyezésének felbontása irányába hatnak, de csak azért, hogy a termelést saját maguk *utolérésére* késztessék. Igaz, amikorra a termelés eléri a teljes szükségletek *ma* fennálló terjedelmét, s alkalmazkodik azoknak mostani szerkezetéhez, azalatt a teljes szükségletek is továbbfejlődnek. De ez nem jelent mást, mint a társadalmi összmunka és -szükséglet objektív ellentmondásának, s ezen belül a termelés és a személyes fogyasztás alapellentmondásának megnyilvánulását, amely létfeltételeinek folytonos gazdagítására ösztökéli a társadalmat.

Mindezen feltételek megteremtése a szocialista tervgazdálkodás egyik legfőbb feladata. Kérdés persze, miként lehet elérni azt, hogy e feltételek fejlesztése és elosztása összhangban legyen az adott és az elkövetkező időszak effektív szükségleteivel, ha egyszer –

mint jól tudjuk – korán sincsenek kidolgozva azok az egzaktabb kritériumok, amelyek segítségével megközelítő pontossággal elhatárolható egymástól az, ami effektív és az, ami latens valamely fajta szükségletből. A tervezési módszerek mai empirikus fejlettségi fokát figyelembe véve, erre azt válaszolhatjuk: *ha a tervekben sikerül a népgazdaság erőforrásainak és munkaidőalapjának az elosztását és bővítését oly módon előirányozni, s ezeket az előirányzatokat megvalósítani, hogy a produktív és a személyes fogyasztás szinvonala és szerkezete a feltételek ésszerű kihasználásával követni tudja a teljes szükségletek növekedési ütemét, valamint strukturális változásainak irányait, akkor a népgazdaság az adott szakaszban nagyjában-egészében arányosan fejlődik; tehát gyakorlatilag sikerült az effektív szükségletek mérlegelését tűrhető határokon belül elvégezni.* (Ha majd a népgazdasági tervek programozásában sok évi gyakorlati tapasztalatra teszünk szert, eljuthatunk természetesen egy magasabb szintre, amikor képesek leszünk elméletileg konkrétan kidolgozni az effektív és a latens szükségletek megkülönböztetésének egzaktabb kritériumait, s ez alapon valóban optimális terveket készíteni. Az optimum végső soron ugyanis éppen annyit jelent, hogy az effektív szükségletek kielégítését megközelítő pontossággal tervezik és valósítják meg.)

Az arányosság belső ellentmondásának harmonikus (nem antagonisztikus) jellegéből következik e kategória *másik* sajátos lényeges mozzanata is.

Az arányosság – általános fogalma szerint – a társadalmi összmunka és -szükséglet meghatározott viszonya. Érthető, hogy ezen az átfogó viszonyon *belül* helyezkedik el az a részösszefüggés, amely a kapitalizmusban a profit növelésére irányuló szükséglet és a profittermelés, szocializmusban az állandóan növekvő népszükséglet és az ezt szolgáló termelés között fennáll. Az egyik összefüggés azonban a kapitalizmus, a másik a szocializmus legfőbb hatóereje. Ezért az első esetben a tőke önmaga – tehát a proletariátus feletti hatalmának – növelésére irányuló felhalmozási szükséglete lesz az a kiindulópont, amelyhez a konkurrencia valamennyi más szükséglet rangsorát hozzászabja. Szocializmusban viszont a társadalom tagjainak a szükségletei lépnek fel meghatározólag a szükségletek objektív rangsorának mérlegelésé-

ben, s ezáltal a termelés szerkezetével és fejlődési ütemével szemben. (Bármilyen oldalról indul is ki a tervezés a népgazdaságfejlesztés arányainak kialakításában, a szocialista gazdaság valóságos menetében a kiinduló- és a végpont mindig a személyes fogyasztás, az életszínvonal követelménye.) A társadalom személyes szükségletei itt elsődlegesek a szükségletek össztömegével, megoszlásával, s ezáltal a társadalmi munka szabályozásával szemben.

A gazdasági viszonyok ellentmondásainak nem antagonisztikus jellegéhez fűződik a vizsgált kategória *harmadik* lényegi módosulása. A termelésnek az a színvonala, amelyen a termelés és az effektív szükségletek összhangba kerülnek, a szocializmusban – a termelőerők egyébként azonos fejlettsége mellett is – egészen más lesz, mint a kapitalizmusban. És fordítva, az a szükséglet, amelynek kielégítése az arányosság (a fejlődés) feltétele, szükségképpen eltér a kapitalizmushoz képest.[11]

Először is, a viszonylag gyorsan bővülő, egyenletes és zavartalan újratermelés *fokozza* a teljes szükségletek terjedését és nagyobb arányban változtatja őket ténylegesekké. Tehát a rendelkezésre álló eleven és holtmunka viszonylag *hatékonyabb* kihasználása, *gazdaságosabb* megoszlása szükséges ahhoz, hogy a termelés ki tudja elégíteni az előző színvonalat jelentősebben meghaladó effektív szükségleteket.

Másodszor, a szükségletek időbeni és fontosságbeli rangsora (ezt a rangsort a kapitalizmusban a konkurrencia spontánul, a szocializmusban a tervezés többé-kevésbé tudatosan mérlegeli) olyan társadalmi-gazdasági szerkezetnek lesz a függvénye, amelyben az egyes embereknek és csoportjaiknak egymáshoz, valamint a közösséghez való viszonya nem alávetett, hanem alapjában véve egyenrangú, s

[11] Annak, hogy a szükségletek meghatározásában a termelés fejlettségén és technikai tagozódásán kívül az adott gazdasági-termelési viszonyok is szerepet játszanak, Marx mindig nagy jelentőséget tulajdonított. A tőkés rendszerben „... a »társadalmi szükségletet«, tehát azt, ami a kereslet alapelvét szabályozza, lényegében a különböző osztályok egymáshoz való viszonya s megfelelő gazdasági pozíciójuk határozza meg, főleg tehát, először, az összértéktöbblet és a munkabér aránya, másodszor pedig azoknak a különböző részeknek az aránya, amelyekre az értéktöbblet széthasad (profit, kamat, földjáradék, adó stb.)". (*Marx:* A tőke III. köt. 194. old.)

közvetlen. A társadalmi szerkezet ily módon kizárja különböző embercsoportok érdekeinek a priori szembenállását. Az effektív szükségletek rangsora és *sorrendje ennek következtében lényegesen elüt* attól, ami hasonló technikai bázison tőkés viszonyok között kialakulna.

A kapitalizmusban tehát az antagonisztikus érdekű osztályok ellentétes léthelyzete, valamint a tőkések egymással is szemben álló egyéni gazdasági érdeke, a szocializmusban pedig a két dolgozó osztály lényegileg azonos léthelyzete, valamint az egyes embereknek a közérdekkel lényegileg azonos érdeke adja azt a két teljesen különböző társadalmi alapot, amelyen a termelésnek az effektív szükségletekkel összhangban álló szabályozása szükségképpen csak egészen eltérő színvonalon és szerkezettel valósulhat meg. *Az a színvonalbeli többlet és szerkezetbeli eltérés, amely megmutatkozik a szocializmusban a kapitalizmushoz képest, az arányosság szocializmusban érvényes specifikus lényegére, az összmunka és -szükséglet szerkezeti viszonyának történelmileg sajátos meghatározottságára vall.*

Ott az értéktöbblet-törvény szabja *alacsonyra* azt a mércét, amely mellett – eszmei átlagban – az újratermelés arányossága megvalósulhat. Itt pedig a szükségletre termelés törvénye szabja *magasra* a mércét, amely adott időpontban az arányosság érvényre jutását biztosítja.

Összegezve a következőket lehet megállapítani:

1. A szocializmusban az arányosság megtartja az előző társadalmi alakulatokban is érvényes általános lényegét, ugyanakkor a fennálló gazdasági viszonyok a maguk specifikus jellegéhez idomítják azt.

2. Az arányosságnak e minőségileg módosult tartalma a termelés és a személyes szükséglet kapcsolatában beállt jellegváltozás következménye. Szocializmusban az arányosság konkrét lényege a termelés és a társadalmi szükséglet sajátszerű (közvetlen és alapvető) kapcsolatára épül.

3. A társadalom összmunkájának és -szükségletének az a színvonalbeli és szerkezeti viszonya, melyet az arányosság kifejez, a szocializmusban nem egyszerűen technikai-gazdasági viszony, hanem olyan univerzális reláció, amely a sajátos társadalmi-gazda-

sági viszonyokkal eggyé ötvöződik, azaz e viszonyoknak szerves elemévé válik.

A szocializmusbeli arányosság tehát azon közgazdasági kategóriákhoz tartozik, amelyekben az általános és a különös mozzanatok harmonikus egységet alkotnak. Ami bennük általános, az összhangban áll azzal és kifejezésre jut abban, ami bennük sajátos. Mivel a szocializmus általános specifikuma az, hogy az emberi társadalom gazdasági progressziójának egyetemes törvényeit mind magasabb fokon kibontakoztassa, *az arányosság a szocialista-kommunista gazdaság specifikus kategóriája, illetve e gazdaság objektív fejlődésének sajátos törvényszerűsége.*

4. Az arányosság szocializmusbeli konkrét lényege az alábbi *sajátos,* minőségi meghatározottságokat foglalja magában:

a) az arányosság itt nemcsak az effektív szükséglet és a társadalmi munka jelenlegi összhangját tartalmazza, hanem jövőbeni fejlődésirányaik összhangját is;

b) a személyes szükségletek tömege és szerkezete határozza meg az effektív szükségletek és a társadalmi munka szerkezetének átfogó viszonyát;

c) az előző társadalmakhoz képest az arányosság a szükségletek és a termelés magasabb színvonalán és eltérő szerkezete alapján jöhet létre, mégpedig a társadalmi-gazdasági szerkezet következtében.

A szocializmusbeli arányosság lényegének e sajátos meghatározottságai – mint látható – az anyagi javak és az anyagi szükségletek alapvető termelési viszonyának megnyilvánulásai.

AZ ARÁNYOS EGYENSÚLY KITERJEDÉSE

Az a minőségi módosulás, amely szocialista viszonyok között az arányosság tartalmában végbemegy, specifikussá változtatja e kategória egyéb meghatározottságait is. Ennek a *minőségi* különbségnek meg kell mutatkoznia *mennyiségi különbözőségekben,* valamint külső *formáinak eltérő jellemzőiben* is.

De jogos a kérdés: hogyan lehetséges ez, amikor a külső formák és mennyiségi viszonyok (vagyis az egyensúly és az arányok) ter-

mészetük szerint közömbösek minőségükkel, illetve minőségük specifikus módosulásával szemben. Elvileg például a társadalmi termelés I. és II. osztályának, vagy a felhalmozási és a fogyasztási alap növelésének ugyanaz az aránya kifejezője lehet az arányosságnak mind a szocializmusban, mind az előző társadalmakban.

A külső mozzanatok, mennyiségi viszonyok azonban csak bizonyos határokon belül közömbösek. Eltűnnek ezek a határok, mihelyt alakulásukban szemléljük őket. Az arányosság külső általános meghatározottságainak specifikus jellemzői főképpen mozgásuk során bukkannak elő. Érvényesülésük közben válnak az arányosság mennyiségi mozzanatai minőségiekké. Ily módon az arányosság általánosérvényű formai és mennyiségi meghatározottságai is specifikálódnak, mégpedig a lényegben bekövetkezett módosulásnak megfelelően.

Először elemezzük az arányos egyensúly átfogó jellegének módosulását.

*

Az összkínálat és -kereslet egyensúlya az arányosság minőségileg változott tartalmú törvényszerűségének a szocializmusban is *átfogó* külső alakja, érvényesülésének sajátos formája. De érvényesülésében itt szélesebb dimenzióhoz jut, mint a kapitalizmusban. A kereslet–kínálat ciklusátlagban vett eszmei egybeesése tőkés viszonyok között elsősorban csupán a megtermelt javak piaci körére korlátozódott. Szintetikus jellege, társadalmi mérete csak a létrehozott javak összességére vonatkozhatott, vagyis a használati értékekre, mint a realizálásra váró értéktöbblet *dologi* hordozóira. A munkaerő, amely az értéktöbbletet termelte, valamint a kapacitás, amelynek segítségével a munkaerő funkcióját ellátta, ki volt zárva az általános egyensúlyból. Az azonban, hogy a szükséges munkaerő és kapacitás *fölösen* állt rendelkezésre, csak az arányosság érvényesülése szempontjából volt közömbös; a tőke értékesítési feltételei szempontjából viszont abszolút szükségszerű volt. Enélkül nem lett volna mód a kizsákmányolás esetenkénti hirtelen tágítására. Az egyensúly tehát nemcsak hogy nem fogta át a termelés technikai és személyi feltételeit, hanem megvalósulása egyenesen feltételezte azt, hogy a munkaerő keres-

lete és kínálata között *ne legyen* egyensúly (ciklusátlagban munkaerőből túlkínálat legyen), és hogy a meglevő kapacitásokat többékevésbé jóval *az optimum alatt* használják ki (ciklusátlagban kapacitáskihasználatlanság legyen). Ily módon a néptömegek jelentős hányadának nyomora, a javak társadalmi méretű ésszerűtlen pazarlása, a kapacitások kihasználatlansága volt az az ár, amelyet a társadalomnak – a dolgozó osztályoknak – fizetnie kellett azért, hogy az újratermelés valamilyen bizonytalan – és így is csak eszmei – arányos egyensúlya tőkés alapon hosszabb időszakok átlagában érvényre juthasson. Kizsákmányoláson alapuló társadalomban az arányosság nem is valósulhat meg másképpen, mint a termelőerők bizonyos hányadának elfecsérlésével.

Az egyensúly mint az arányosság általános alakja szocialista viszonyok között válik valóban társadalmi méretűvé. Az a minőségi különbség, amely az arányosság kapitalizmusbeli és szocializmusbeli specifikus lényege között van, okozza a népgazdasági egyensúly *terjedelmének* kitágulását. Ahhoz ugyanis, hogy a termelés biztosítsa az előző fogyasztási szintet lényegesen meghaladó effektív szükségletek kielégítését, legalább a rendelkezésre álló munkaerő *teljes* foglalkoztatására van szükség (történelmileg csökkenő munkaidő mellett), valamint a már létrehozott termelőkapacitások mind hatékonyabb, lehetőleg *optimális* kihasználására. (A fejlődéssel az optimum mértéke természetesen változhat.) A teljes foglalkoztatottság és a hatékony kapacitáskihasználás egyébként is csak *minimális* feltétele az effektív szükségletek kielégítésének, mivel gyors növekedésük még azt is megköveteli, hogy rendszeresen bővítsék a meglevő termelőkapacitásokat, s növeljék a dolgozók képzettségét.

A szocializmusban elvileg megengedhetetlen az a „luxus", hogy a termelőerők egy része parlagon heverjen. Ez ellenkezne e rendszer természetével, mesterséges akadályt gördítene az elé, hogy a társadalom tagjainak gyorsan növekvő szükségleteit a lehető legteljesebben kielégítsék.

Néha felteszik a kérdést, adott esetben nem volna-e „gazdaságosabb" bizonyos kapacitásokat kihasználatlanul hagyni. Meghatározott körülmények között, például amikor a szükséges anyagok a szűk importkeret és feszített export miatt korlátozott mennyiség-

ben állnak rendelkezésre, az ilyen megoldás nem ellentétes a szocializmus természetével, *ha* ily módon a realizálható javak nagyobb tömegét, vagy *ha* ugyanakkora tömegű, de a tényleges szükségleteknek inkább megfelelő szerkezetű termelést kisebb társadalmi költséggel el lehet érni. Csakhogy ilyenkor a kapacitáskihasználás szükséges mértéke is változik, azaz módosul az a határ, amely a társadalmi szükségletek kielégítése szempontjából átmenetileg optimális. A kapacitáskihasználás mértékének csökkentése itt mégis csak *ideiglenes és helyi jellegű* lehet, rendszerint valamely részaránytalanság megnyilvánulása, illetve leküzdésének eszköze, s biztosítani kell a feltételeket (modernizálás stb.), amelyek teljes kihasználásukat ismét gazdaságossá teszik. (Az ilyen részaránytalanságok állnak elő akkor, ha a tervezés nem megfelelően számolt a technikai fejlődés egyenlőtlenségeivel, illetve a régi technika felújítása során a szerkezetváltozás szükségességével.)

Még egyértelműbb a tagadó válasz arra, hogy „nem volna-e célszerű bizonyos esetekben enyhe munkanélküliség", s viselni inkább az így átmenetileg munkanélkülivé váltak társadalmi eltartását, mintsem a munkafegyelmet és a termelékenységi mutatót rontó „kapun belüli" munkanélküliséget.

Az úgynevezett „kapun belüli" munkanélküliség a szocializmusnak nem törvényszerű jelensége, ahogy a munkaerőhiány sem az. Mind a kettő független a társadalmi szerkezettől, tehát a tudatos gazdasági szervezésben és irányításban rejlő fogyatékosságok következménye, rendszerint helyileg fellépő aránytalanságok egyik megnyilvánulása. A részleges aránytalanság azonban csak időleges lehet, felszámolásának eszközéül csak a gazdasági élet jobb társadalmi, vagy helyi szervezése, a vezetők felelősségének a növelése fogadható el, és nem az, hogy mesterséges munkanélküliséget teremtsenek. *A szocialista rendszer lényegéhez éppúgy hozzátartozik a teljes foglalkoztatottság, ahogy a tőkés rendszerhez a munkanélküliség.*

A szocializmus a társadalom *valamennyi* tagjának a munka révén történő felemelkedését, létfeltételeik és személyiségük állandó gazdagítását van hivatva biztosítani. Ez a rendeltetés szenvedne csorbát, ha a produktív munkaerő egy részét kirekesztenék a társadalmilag hasznos tevékenységből. Éppen ezért szocialista

viszonyok között sohasem állhat elő olyan helyzet, amikor a termelékenységnövelés követelményét (a gazdaságosság helytelenül leszűkített elve ürügyén) *elvileg* szembe lehetne állítani a teljes foglalkoztatottság követelményével. Ez arra a korszakra is vonatkozik, amikor a termelőerők magas fejlettsége lehetővé teszi majd a szabad idő jelentős növelését. *A társadalom valamennyi munkaképes tagjának részvétele a társadalmilag szükséges munka végzésében mindvégig alapelv marad.*

Az effektív szükségletek minél teljesebb kielégítése tehát szükségképpen feltételezi a társadalom termelőerőinek teljes, folyamatos és ésszerű kihasználását. Ennélfogva a teljes foglalkoztatottság és a kapacitások optimális kihasználása az arányosság mozgásának immanens minőségi követelménye a szocializmusban. Innen adódik, hogy a munkaerő és a kapacitások ésszerűtlenül alacsony kihasználása mellett a termelt javak kereslete és kínálata objektíve *nem kerülhet* egyensúlyba, illetve hogy az csak mesterségesen teremthető meg, de ez akkor labilis és nem arányos egyensúly lesz. *Az összkereslet és -kínálat egyensúlya mint az arányosság egyetemesérvényű külső alakja éppen azáltal jut specifikus mennyiségi meghatározottsághoz, hogy a szocialista társadalom a rendelkezésére álló összes eleven és holtmunka hatékony felhasználásán alapul.*

Az arányos egyensúlynak ez az intenzív irányú kiterjedése korunkban kiegészül terjedelmének egy másik irányával is. Abban a történelmileg kibontakozó folyamatban, amelynek során az egyes szocialista országok különálló gazdasági fejlődése mind szervesebben összefonódik egymással, az arányosság elvének alkalmazása mind erőteljesebben válik szükségessé és lehetővé a szocialista világrendszer méreteiben. Alkalmazási körének nemzetközi kibővülése abból a szükségszerűségből fakad, amely arra irányul, hogy valamennyi szocialista ország arányos fejlődése a szocialista világgazdaság egyensúlyhelyzetének pozitív alkotórészévé váljon. *Vagyis a fejlődésnek az a tendenciája, hogy létrejöjjön az egész szocialista világgazdaság arányos egyensúlyhelyzete, vagyis össztermelésének és -szükségletének egyre teljesebb strukturális összhangja.*

E tendencia kifejlődésére az SZKP programja is rámutat:

„A szocialista világrendszerre jellemző objektív törvényszerűségek, a szocialista társadalom termelőerőinek fejlődése, a szocialista országok népeinek létérdekei feltételezik, hogy az egyes nemzeti gazdaságok mindjobban közeledjenek egymáshoz. Mint Lenin előre látta, fejlődnek az arra utaló tendenciák, hogy a jövőben kialakul a kommunista világgazdaság, amelyet a győztes dolgozók egységes terv szerint szabályoznak."[12]

Az arányosság (a tervszerűség) hatókörének nemzetközi kiterjedésében kiemelkedő szerepet játszik a Szovjetunió népgazdasága, valamint a szocialista országok gazdasági együttműködése, a távlati tervek összehangolása alapján erősödő nemzetközi munkamegosztás elmélyülése.

Amíg tehát a tőkés világrendszer folytonos egyensúlyi zavarokkal küzd, s az egyik tőkésország vezető körei a másik ország – főleg a gyengébbek – terhére próbálják gazdaságukat stabilizálni, kiélezve ellentéteiket és a közöttük fennálló fejlődésbeli aránytalanságokat (ezt az alaptendenciát a nyugati integrációs törekvések sem gyengítik, hanem erősítik), addig a szocialista országok mindinkább leküzdhetik – és a proletár internacionalizmus elvét követve fokozatosan le is küzdik – azokat a múltból örökölt hátrányokat, amelyek arányos fejlődésüket ez idáig átmenetileg és részlegesen nehezítették. A szocialista világrendszer kimeríthetetlen erejének növelésével tudatosan érvényre juttatják nemzetközi méretben az arányosságot.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ma még csupán a kommunista világgazdaság kifejlődésének *tendenciájáról* van szó. A jelenlegi időszakban a szocialista világrendszer gazdaságát ugyanis lényegében *különálló,* különböző fejlettségű népgazdaságok összessége alkotja.

Az egyes népgazdaságoknak ugyan lehetősége és érdeke, hogy mind szorosabban kapcsolódjanak egymáshoz, a kapcsolatok azonban államközi formában zajlanak, kifejezve a termelési eszközök társadalmi tulajdonformájának a történelmi fejlődés mai fokára jellemző nemzeti kereteit. Tehát helytelen lenne a szocialista világrendszer méreteiben megvalósuló újratermelést ma még abban az

[12] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth. 1962. 827–828. old.

értelemben tekinteni gazdaságilag egységesnek, ahogyan akármely szocialista ország népgazdaságában megvalósuló újratermelést. Az egyes szocialista népgazdaságok különböző termelési ágai igen széles területen kapcsolódnak egymáshoz, egységes belső piacuk van, s újratermelésük arányos bővítését egyetlen kötelező állami terv alapján biztosítják. *A szocialista világrendszer egészének arányos fejlődése viszont az egyes nemzetgazdaságok arányos fejlődéséből adódik.* Ezért az arányosság egyensúlyelveit mindenekelőtt az egyes nemzetgazdaságok keretein belül, azok sajátos feltételeivel összhangban kell érvényre juttatni. Mindaddig, amíg az országhatárok gazdasági jelentősége el nem tűnik, fontos alkotórésze minden ország népgazdasági egyensúlyának a nemzetközi áru- és fizetési forgalom egyensúlya is. Sőt, a nemzetközi munkamegosztás fejlődésével egyre nagyobb szerepe lesz ennek az egyensúlynak a szocialista népgazdaságok arányosságának biztosításában.

Mindezek ellenére sem szabad azt hinni, hogy a szocialista világgazdaság fejlesztésében nincs szükség az arányosság elveinek alkalmazására, s hogy akár az egységes kommunista világgazdaság kialakulásának történelmi tendenciája, akár pedig ezen belül az arányosság elveinek mind hatékonyabb érvényesítése nemzetközi szinten automatikus folyamat. Annál kevésbé, mert az egyes szocialista országok termelési apparátusának szerkezete még nem egészíti ki egymást teljes mértékben; vannak ésszerűtlen párhuzamosságok, s szűk keresztmetszetek, nincsenek kihasználva a nemzetközi munkamegosztással adott tömegtermelés és nagysorozat-gyártás, az alkatrész szerinti specializáció kimeríthetetlen tartalékai. Ezért az egyes országoknak, amikor távlati népgazdaságfejlesztési terveiket egymással koordinálják, *elsősorban a szocialista tábor egyetemes, arányos fejlődésének megfelelő arányok nemzetközi kialakítását kell szem előtt tartaniuk,* összehangolva azt sajátos érdekeikkel.

Az arányosság nemzetközi érvényre juttatása mindenekelőtt a kölcsönös előnyökön és a segítségnyújtás elvein alapuló *nemzetközi munkamegosztás és kooperáció* elmélyítését követeli. Csak ezen az úton lehet a legrövidebb történelmi idő alatt megszüntetni az egyes szocialista országok gazdaságára bizonyos mértékig még ma is jellemző örökölt *szerkezeti* aránytalanságokat. Ezál-

tal lehet kiépíteni valamennyi ország népgazdaságának olyan szerkezetét, amely összhangban van az egyes országok adottságaival, és ugyanakkor egyre szervesebben kapcsolódik a szocialista világgazdaságba. Így egyre zavartalanabbul lehet biztosítani a különböző termelési ágazatok arányos fejlesztését az egyes nemzetgazdaságokon belül és azok között.

Az arányos fejlesztés követelményeinek nemzetközi alkalmazásával szorosan összefügg *egy másik* történelmi jelentőségű *probléma:* az egyes szocialista országok gazdasági színvonalában fennálló különbségek kiegyenlítődése.[13]

Az egyes szocialista országok gazdasági fejlettsége között még napjainkban is meglevő számottevő különbségek bizonyos átmeneti nehézségeket okoznak a világrendszer egészének gazdasági fejlődésében. Nyilvánvaló, hogy például alacsonyabb szintű termelőerőkkel rendelkező ország kevésbé tudja ellensúlyozni az időjárás negatív kihatásait, kevésbé képes pótolni tartalékokkal a termeléskiesést. Abban az országban pedig, ahol alacsonyabb az egy főre jutó nemzeti jövedelem, a felhalmozási eszközök szűkebb keretei csak viszonylag hosszabb idő alatt teszik lehetővé a termelőapparátus tradicionális szerkezetének olyan átalakítását, amely megfelel a világpiac követelményeinek. (Többek között ez a körülmény is hozzájárul ahhoz, hogy egyes szocialista országok külkereskedelmi és nemzetközi fizetési mérlege időnként nem megfelelően alakul. S ilyenkor más szocialista országoknak, főképp a Szovjetuniónak, kell – nem mindig betervezett – segítséget nyújtani.)

Kétségtelen, hogy ilyen és ehhez hasonló nehézségek megelő-

[13] Az SZKP XXI. kongresszusa a kovetkezőket állapította meg: „A múltban gazdaságilag elmaradott országok a többi szocialista ország tapasztalataira, az egyuttműködésre és a kölcsönös segítségre támaszkodva gyorsan behozzák gazdasági és kulturális elmaradottságukat. Ily módon kiegyenesedik valamennyi szocialista állam gazdasági és kulturális fejlődésének vonala." (Az SZKP XXI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1959. 632. old.) Az SZKP programja pedig megismétli ezt a tézist a következő formában: „A szocialista rendszer módot ad rá, hogy felszámoljuk az egyes országok között meglevő, a kapitalizmustól örökölt gazdasági és kulturális különbségeket, s hogy gyorsabban fejlődjenek azok az államok, amelyek a kapitalizmus idején gazdaságilag elmaradtak, töretlenül fejlődjön gazdaságuk és kultúrájuk, s kiegyenlítődjön a baráti szocialista országok általános fejlődési színvonala." (Az SZKP XXII. kongresszusa. 26. old.)

zése, illetve leküzdése hozzá tartozik a tervszerűség alkalmazásához. E törvény nemzetközi szintű érvényre jutásának mégsem ezek az átmeneti és részleges nehézségek a legfőbb indokai a szocialista országok gazdasági színvonalkülönbségeinek fokozatos csökkentése, illetve belátható történelmi távlatban való megszüntetésének szükségessége mellett. *A legfontosabb az az előny, amelyhez a szocialista világgazdaság összefejlődése jut a kiegyenlítődési folyamat előrehaladásával.*

Az a tény ugyanis, hogy a nehézipar elsődlegessége alapján gyorsabban fejlődnek azoknak az országoknak a termelőerői, amelyek e tekintetben történelmi hátránnyal kezdték meg a szocializmus építését, nagymértékben elősegíti *a szocialista világgazdaság egységes, az országok adottságaival összhangban levő termelési szerkezetének, optimális arányainak* kialakítását. Minél magasabb az egyes népgazdaságok termelőerőinek színvonala és minél inkább közel kerülnek egymáshoz az egyes szocialista országok a gazdasági fejlettség (ipari színvonal, egy főre jutó nemzeti jövedelem és fogyasztás, valamint a termelési viszonyok fejlettsége) tekintetében, annál jobban elmélyülhet közöttük a nemzetközi munkamegosztás, szélesedhet a kooperáció. Ez kitágítja a tábor gazdasági erőforrásait, növeli a munka társadalmi hatékonyságát, általában a gazdaságosságot a szocialista tábor egészében, s valamennyi országában. Márpedig az a legfontosabb, hogy a szocialista rendszer gazdaságilag minél előbb *elérje és túlszárnyalja* a fejlett tőkésországokat, hogy a szocialista tábor méreteiben létrejöjjenek a *kommunizmusba való átfejlődés* feltételei.

Magától értetődik, hogy a nemzetközi munkamegosztás kibontakozása és elmélyülése *nemcsak következménye* a kiegyenlítődés előrehaladásának, hanem *igen fontos eszköze* is. A gazdaságilag kevésbé fejlett szocialista országok gyorsabb fejlődése nagyrészt éppen azon múlik, milyen mértékben és ütemben képesek bekapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba és résztvenni a nemzetközi kooperációban. „A szocialista országok általános gazdasági színvonalának fellendülése és kiegyenlítődése – mondja ki az SZKP programja – mindenekelőtt úgy érhető el, hogy minden egyes ország teljes mértékben hasznosítja belső erőforrásait, tökéletesíti a népgazdaság igazgatásának formáit és módszereit, következetesen

alkalmazza a szocialista gazdálkodás lenini elveit és módszereit, hatékonyan él a szocialista világrendszer előnyeivel."[14]

Nem véletlen tehát, hogy a történelmi fejlődés *azonos* időben vetette fel és a nemzetközi munkásmozgalom nagy jelentőségű dokumentumaiban – így elsőnek az SZKP XXI. kongresszusának határozatában – *egyszerre* került megfogalmazásra a szocialista országok *kiegyenlítődésének és a kommunizmusra való egyidejű rátérésük lehetőségének eszméje.* A kizsákmányolás alól felszabadult népeknek legtermészetesebb érdeke az, hogy gazdaságilag, kulturális területen közelebb kerüljenek egymáshoz, hogy állandóan erősítsék összefogásukat, egységüket a szocialista tábor keretei között. Ugyanígy természetes érdekük az is, hogy egymást támogatva elősegítsék a kommunizmus építésének nemzetközi folyamatát. „A szocialista államok fejlődése az egységes szocialista világrendszer keretében, e rendszer törvényszerűségeinek kihasználása – mutat rá az SZKP programja – ... *lehetővé teszi számukra, hogy csökkentsék a szocialista építés időtartamát, és megnyitja előttük azt a távlatot, hogy többé-kevésbé egyidejűleg, egyazon történelmi korszakban térjenek át a kommunizmusra.*"[15]

Összefoglalva: tartalmának minőségi módosulása következtében az arányosság szintetikus alakja, a népgazdasági egyensúly is módosul a szocialista rendszerben. Ez a módosulás mindenekelőtt terjedelmének megnövekedésében realizálódik. Egyrészt feltételezi a termelőerők, másrészt egyre inkább a szocialista nemzetközi munkamegosztás és együttműködés előnyeinek hatékony kihasználását.

A KERESLET—KÍNÁLAT SZEREPÉNEK MEGVÁLTOZÁSA

Az előbbiekben az arányos egyensúly *átfogó* jellegét (mint specifikumát) vettük szemügyre, most a *kereslet–kínálat módosult szerepét* kell vizsgálnunk, amelyet az a gazdasági egyensúly kialakításában játszik.

[14] Az SZKP XXII. kongresszusa 827. old.
[15] Az SZKP XXII. kongresszusa 825–826. old.

Csakugyan, annak a belső, minőségi különbségnek, amely az arányosság magvát alkotó meghatározott viszony kapitalizmusbeli és szocializmusbeli lényege között fennáll (ti. a munka és a szükséglet szerkezeti kapcsolatának közvetett, illetve közvetlen volta), hatnia kell mind a kereslet–kínálat külszíni viszonyára, mind e viszony mozgására. Azon a tényen persze nem változtat, hogy a kommunizmus alsó fázisában a gazdasági anyagcsere – a termékek nagy többségére nézve – kereslet–kínálat formáját ölti. Az áruforma véglegesen csak azután tűnhet el, amikor a munka már teljesen közvetlenné válik, megszűnnek az elkülönültségi viszonyok maradványai. Ellenben a társadalmi munka és szükséglet lényegi közvetlensége, s ezzel kapcsolatuk alapvetővé válása a magántulajdon felszámolásával, igencsak változtat a kereslet–kínálat azon funkcióján, melyet az arányosság érvényre jutásában betölt. S itt most éppen ez utóbbi fontos.

Először is, a kereslet–kínálat formája már nem a konkurrencia mechanizmusa, miként a magántulajdonon nyugvó árutermelésben, hanem a tervgazdálkodásé. Így ha az árutermékek együttes hatása mint kínálat, s a szükségletek nagy részének együttes hatása mint kereslet jelentkezik is, ezt a hatást nem konkurrenciaharc juttatja érvényre, hanem társadalmilag *tudatos szabályozás*.

Másodszor, mivel az a „vevőkör", amelynek számára termelnek, többé-kevésbé *eleve ismert*, a kereslet–kínálat már nem általában a piachoz kapcsolódva alakul. Kapcsolódik a szabadpiachoz, de viszonya az állam és a szövetkezet közötti árucserében már kevésbé piaci jellegű; a kiskereskedelmi forgalomban hasonlóképpen. Az állami vállalatok egymás közötti árucseréjében a piac szerepe még korlátozottabb. Kapcsolódik a tőkés piacokhoz a külkereskedelemben, de kevésbé piaci jellegű már a szocialista országok árucseréje. *A kereslet–kínálat piaci mechanizmusát általánosan az áruk olyan elosztása váltja fel, amely terveken alapul, és tervek kereteihez igazodó megrendelések formáját ölti.*

Végeredményben tehát a kereslet–kínálat elveszti azt a történelmileg kialakult értelmét, amely e fogalompárt a piaci konkurrenciához kötötte, és új értelmet nyer. Eszerint *a kínálat a termékek* pénzeszközök által ösztönzött tervszerű *elosztásának*

sajátos formája, a kereslet pedig a termékek iránti *szükségletek* kielégítésére jogcímet nyújtó tervszerű *fizetőképesség sajátos formája.*

Figyelemre méltó, hogy a viszonyok egyszerűsödése itt nem áll meg. A termékek egyre jelentősebb hányadát pénzbeni ellenszolgáltatás nélkül hasznosítják.[16] Ezeken a pontokon, miként a munkaerő alkalmaztatásában történt, tulajdonképpen megszűnik a csere árujellege, s vele a kereslet–kínálat szerepe is.

A kereslet–kínálat fogalmát tehát az áruvá már voltaképp nem váló munkaerőt és termékeket (szolgáltatásokat) illetően csak *átvitt* értelemben, az áruk vonatkozásában pedig az előbb kifejtett *leegyszerűsödött* értelemben vesszük. A fogalmi egyszerűsödés a kereslet–kínálat viszonyának történelmileg bekövetkezett objektív egyszerűsödését tükrözi. Emögött meg a gazdasági szerkezet gyökeres változása rejlik: a magánelsajátítást felváltotta a társadalmi elsajátítás, s ezzel az emberteremtette *dolgok* emberfeletti uralmát felváltotta az *emberek* uralma a maguk teremtette dolgok felett. A kereslet–kínálat hatása a konkurrenciaharc és piaci spontaneitás útján ugyanis csak ott nem érvényesül, ahol alapjában véve megszűnt az elidegenedés, az áruk és a pénz fétisjellege, ahol a tárgyiasuló emberi munka és az emberi szükséglet viszonya közvetlenné vált, s alakulását társadalmilag ellenőrzik.

Valóban, a munka és a szükséglet közvetlen kapcsolatából

[16] Az SZKP programja szerint a Szovjetunióban „A húszéves időszak végén a lakosság egész reáljövedelmének mintegy fele a társadalmi fogyasztási alapokból ered. Ez a társadalom költségére lehetővé teszi:
– a gyermekek ingyenes ellátását a gyermekjóléti intézményekben . . .;
– a munkaképtelenek anyagi ellátását;
– az ingyenes oktatást . . .;
– valamennyi állampolgár ingyenes orvosi ellátását . . .;
– a lakások és a közszolgáltatások ingyenes igénybevételét;
– a városi közlekedés ingyenes használatát;
– a mindennapi élettel kapcsolatos néhány szolgáltatás ingyenes igénybevételét . . .;
– a fokozatos áttérést az ingyenes közétkeztetésre . . .” (Az SZKP XXII. kongresszusa. 795–796. old.

ered a kereslet–kínálat szerepének módosulása általában és különösen az arányos egyensúly létrehozásának folyamatában.

Tőkés viszonyok között a kereslet és a kínálat változásainak függvényében ingadoznak az árak, ettől függően változik a profitráta, vagyis annak a „barométernek" az állása, amelyhez a tőkések magatartása igazodik. Eszerint változtatnak termelésükön, fektetik tőkéjüket ebbe vagy abba az iparágba és eszerint viselkednek a konkurrenciaharcban. Bár a termelés függőségét a piactól a monopolárak, majd az állami monopolkapitalizmus kialakulása módosítja, de fel nem számolja. Noha az ár most nagyrészt a monopóliumtól függ, termelésük mérete és aránya azonban továbbra is a piactól. A piac terjedelmét viszont a monopóliumok sem önmagukban, sem állami eszközök segítségével nem szabhatják meg, csupán befolyásolhatják. A piac terjedelmét maga a kizsákmányolás ténye korlátozza; alakulása tehát a gazdasági *össz*fejlődés (a monopóliumok közötti nemzetközi marakodás, az osztályok harca, a függetlenségi harc stb.) következménye. A kereslet–kínálat gépezete itt az az automatizmus, amely akár a szabad verseny, akár a monopóliumok konkurrenciaharca alakjában létrehozza a gazdaság valamiféle egyensúlyhelyzetét, úgy is, mint ciklusok *átlagában* adódó, és úgy is, mint ennek a harcnak alárendelt *végeredményt*.

Szocialista viszonyok között, ahol a munka közvetlenül társadalmi, a kereslet–kínálat mechanizmusa nem lehet alapvető eszköze a gazdasági egyensúly létrehozásának. Azok az arányok, melyekkel biztosítva van az effektív társadalmi szükségletek fedezete, elsődlegesen nem az egyes ágakban termelt áruk árától, az ott működő vállalatok átlagos nyereségrátáitól függnek, ahogy az egyes (állami és szövetkezeti) vállalat léte vagy nem léte sem függ végső soron attól, hogy az általa elért nyereségráta kisebb, illetve nagyobb-e az átlagosnál. A termelés növekedési ütemét és fő arányainak alakulását *eleve* társadalmi méretekben szabják meg népgazdasági tervek alapján. *A szabályozás kritériuma egyáltalán nem valami jövedelemráta, hanem a tényleges társadalmi szükségletek összegének és fajtáinak minél teljesebb kielégítése, vagyis a gazdaságosan termelt társadalmi használati érték.*

Ennek a kritériumnak rendelik alá azt, hogy az egyes szférák-

ban mit, mennyit és milyen összetételben termeljenek; miből mekkora alapot képezzenek, valamint azt is, hogy a különféle társadalmi szükségletek kielégítése végett hol, mekkora pénzügyi keret álljon rendelkezésre. Továbbá ezen társadalmi mértéknek kell alávetni az áruviszonyokat, a vállalati nyereségrátákat, valamint általában az anyagi ösztönzés egyéb eszközeit (a hitelfolyósítást, a prémiumadás feltételeit, a béreket stb.). Minderre azért van szükség, mert a termelőerők relatív történelmi fejletlensége folytán fennállanak a gazdasági elkülönültség maradványai, következésképpen objektíve létezik még *külön érdek*. Ezt pedig alá kell rendelni a társadalmi érdeknek, lehetőleg úgy, hogy összehangolják őket. Összehangolásuk általában lehetséges, hiszen az egyének és csoportjaik érdekei alapjában véve azonosak a közérdekkel. Az összehangolás rugalmas eszközeinek éppen az áru- és pénzviszonyok bizonyultak.

De akármennyire hatékony eszközei is az értékformák az anyagi érdek felhasználásának, mégiscsak a közérdekhez idomítás eszközei. A közérdek pedig az aktus pillanatában már *adva van*, mert konkrétságát a társadalmi fejlődés kiérlelődött szükségletei eleve meghatározták. (Más kérdés az, hogy képesek vagyunk-e megfelelő időben felismerni és kellő pontossággal meghatározni: hol, mi a tényleges közérdek.)

Abból, hogy az értékformák a külön érdek és a közérdek összehangolásának eszközei, az következik, hogy a *szocialista népgazdaság egyensúlya a kereslet–kínálat mechanizmusának nem végeredménye, hanem éppen kiindulópontja;* hogy itt nem az egyensúly van alávetve – mint a kapitalizmusban – a kereslet–kínálat mechanizmusának, hanem fordítva: *a kereslet–kínálat mechanizmusa, az értékformák használata van alávetve a társadalmi méretű arányos egyensúly követelményének.*

Mindez persze nem jelenti a kereslet–kínálat mechanizmusának, az értékformák alkalmazásának lebecsülését az arányosság tudatos fenntartásában, hanem csupán szerepük *reális* meghatározását a tervgazdálkodás rendszerén belül.

Az ilyen lebecsülés már csak azért sem engedhető meg, mert az arányos egyensúly követelményének primátusa az értékformákkal (ár, pénz, hitel stb.) szemben eleve magában foglalja azt a követel-

ményt, hogy az egyes termékfajták termelésére társadalmilag szükséges munkamennyiséget fordítsanak. Ez az utóbbi követelmény pedig az értéktörvényből adódik. Igaz, a társadalmilag szükséges munkamennyiségnek itt más az értelme, mint a társadalmilag átlagos munkaráfordításnak. A társadalmilag szükséges munkának ez a szokásostól eltérő értelme azonban – Marx szavaival – „csak továbbfejlesztett kifejezése az értéktörvénynek általában".[17]

Mivel az érték és az arányosság kapcsolatával a *Negyedik részben* külön foglalkozunk, e helyütt csak egy megjegyzést kell tenni.

Rendszerint elhanyagolják azt, hogy az értéktörvény tudatos alkalmazása korántsem azonosítható az *értékformáknak* az ösztönzésben és a tervezésben történő felhasználásával. E törvény tudatos alkalmazásának alapvető mozzanata éppen az, amikor a népgazdaság effektív szükségleteihez mérten megtervezik a termelési feltételek változását (álló- és forgóalapok fejlesztése, a munkaerő foglalkoztatottsága és elhelyezése) és az irányítás különböző eszközeivel (utasítás és ösztönzés) a megfelelő irányba hatnak az egyes ágak, vállalatok gazdálkodására. *Ekkor ugyanis a társadalom tudatosan változtatja azokat az objektív feltételeket, s e feltételek objektív viszonyát a szükségletekhez, amely feltételek meghatározzák annak a munkatömegnek a nagyságát, ami az adott szakaszban társadalmilag szükségesnek számít, vagyis ami meghatározza különböző árufajták értékének nagyságát.*

Mindebből kitűnik az arányosság és az érték közötti benső kapcsolat, valamint e kapcsolatnak szocializmusbeli többé-kevésbé harmonikus volta, ami az arányosság specifikumának elsőbbségét feltételezi. *Az arányosság és az érték e harmonikus immanens kapcsolata jut kifejezésre a felszínen abban, hogy a kereslet–kínálat mechanizmusát, az értékformákat a szocializmusban alá kell rendelni az arányos egyensúly követelményének.*

Itt kell valahol a választ keresni arra a kérdésre is, hogy *mi a tervgazdálkodás kritériuma,* mi az, ami a szocialista gazdálkodás tervszerű formáját elhatárolja a tőkésországokban manapság széltében alkalmazott „program-gazdasági" változatoktól. Azokkal szemben ugyanis, akik a tömegek ámítására vagy önáltatásból azt a hitet táp-

[17] *Marx:* A tőke. III. köt. 619. old.

lálják, hogy a magántulajdon felszámolása nélkül lehetséges tervgazdálkodás, erőtlen dolog azt hangoztatni, hogy a kizsákmányolás megszüntetése nélkül nincs tervgazdálkodás. Az ámítókat úgy lehet sarokba szorítani, s az önáltatókat megszabadítani illúzióiktól, ha először a tervgazdálkodásnak mint gazdálkodási formának a lényegét szemük elé tárjuk, amelyet érvényre juttatni tőkés viszonyok között, polgári államrendben teljességgel lehetetlen.

A termelési eszközök szocialista tulajdonformája által kifejezett társadalmi elsajátítás a szocializmusnak *mint társadalmi alakulatnak a lényege* és megkülönböztető vonása. Viszont magának *a tervgazdálkodásnak,* mint a szocialista gazdasági rend sajátos működési mechanizmusának *megkülönböztető vonása az, hogy itt a termelést közvetlenül a munka és a szükséglet viszonya alapján társadalmi méretekben és tudatosan szabályozzák; a kereslet–kínálat, a piac mechanizmusát pedig csak ennek alárendelve, tehát másodlagosan, bár korántsem elhanyagolható módon alkalmazzák.* (Természetes, hogy a gazdasági élet menetét közvetlenül a társadalmi munka és a szükséglet viszonya alapján csak azért lehet szabályozni, mert ez a viszony maga is közvetlen, tehat mert hiányzik a munka- és elsajátító funkció társadalmi-gazdasági megosztottsága és az elszigeteltség, vagyis a magántulajdon. Az is nyilvánvaló, hogy a közvetlen szabályozás módszere nem kizárólag a tervutasítás, de nem is nélkülözi a központi döntést.)

Ezzel szemben a monopolista és nem monopolista államkapitalizmus minden megnyilvánulási formáját, amelyre mintegy a tőkés „tervgazdálkodás" példájára hivatkozni szoktak, az jellemzi, hogy a munka és a szükséglet (profit) viszonyát, azaz magát *a termelést* alapjában véve a piac, a kereslet–kínálat mechanizmusán keresztül, tehát *kerülő úton* próbálják szabályozni. A centralizált bankrendszer, a hitelnyújtás és a kamatpolitika, az adó- és árpolitika, amelyekkel a tőkésállam egyáltalán nem lebecsülhető befolyást gyakorol a gazdasági életre, ebben a tekintetben semmi másra nem szolgál, mint a termelés (pontosan: a profitra termelés) szabályozásának *közvetett* eszközéül. És ha állami üzemeket közvetlen előírásokkal is igyekeznek szabályozni, ez csak másodrendű, bár adott esetben nem lényegtelen. Különben pedig magának az állami szektornak is az a gazdasági funkciója, hogy kiegészítője legyen azok-

nak az eszközöknek, amelyekkel ez a közvetett befolyásolás erőteljesebben megvalósítható. Befolyásolásra a termelőerők társadalmi jellege (fejletlen országokban pedig éppen a gyarmati múltból visszamaradt rendkívüli gazdasági elmaradottság és függő helyzet) kényszerít, kerülő útra pedig az uralmon levő osztály létérdeke, főképp pedig az uralkodó korök extraprofitérdeke. Ez a forma tulajdonképpen ezt van hivatva szolgálni.

Attól függően, hogy egy fejletlen ország nemzeti burzsoáziájának, vagy valamely imperialista ország monopóliumainak létérdekéről van-e szó, természetesen igen nagy a különbség a tervezés társadalmi-politikai jellegében. Első esetben a szabályozási törekvés antiimperialista célokat szolgálhat, és így haladó jellegű lehet. A másik esetben a válságba jutott monopolkapitalizmus konzerválásának egyik eszköze, s ennyiben reakciós jellegű. Abban azonban a fejlett és a fejletlen országok úgynevezett „tervgazdálkodása" megegyezik, hogy a szabályozás közvetett eszközeivel, a piaci mechanizmus elsődleges kihasználásával csupán a magántulajdon zátonyait kerülgetik. Márpedig éppen ezeknek a zátonyoknak az eltávolítása a szó tényleges értelmében vett tervgazdálkodás kialakításának egyedül lehetséges feltétele. Csak így lehetne elérni a gazdasági élet arányos, gyors fejlesztését.

A kapitalizmusban tehát a piachoz, az árakhoz és a tőlük függő profitrátához igazodnak a termelés arányai. Ennek révén hosszú idő átlagában valósul meg az arányosság. A szocializmusban ellenben *az arányos fejlődéshez, a népgazdaság arányos egyensúlyban tartásának követelményéhez szabják a kereslet–kínálat viszonyát, az ár- és a jövedelemarányokat mind a vállalatok egymás közötti kapcsolataiban, mind a lakosság és a vállalatok kapcsolatában.*

A kereslet–kínálat szerepének módosulása összefügg azután azzal is, hogy a szocializmusban valóban szilárd lesz a kereslet képében jelentkező szükséglet. Ez a szilárdság a kapitalizmusban hiányzott, illetve csupán látszólagos volt. „Úgy tűnik tehát – írta Marx –, hogy a kereslet oldalán adott nagyságú, meghatározott társadalmi szükséglet van jelen... E szükséglet mennyiségi meghatározottsága azonban nagyon rugalmas és ingadozó. Szilárdsága csak látszat."[18]

[18] *Marx:* A tőke. III. köt. 200. old.

A kereslet ingatag jellegét Marx a kapitalizmus belső természetéből, a profitnövelés törvényszerűségéből vezeti le. Felhozza a pamutgyáros példáját, aki csupán a profit kedvéért termeli a pamutot, s veszi hozzá a gyapotot, s ennek során „gyapotra irányuló szükségletét lényegesen módosítja az a körülmény, hogy ez a szükséglete valójában csak profitszerzési szükségletét takarja".[19] Másfelől megállapítja, ha olcsóbbak lennének a közszükségleti cikkek, illetve magasabbak a munkások nominál bérei, akkor az egyes árufajták kereslete is növekedne. Tehát a kizsákmányolás ténye, a termelés és a szükségletek közvetett kapcsolata az oka a kereslet ingatagságának, s így a kínálat bizonytalanságának. Ez vezet arra, hogy „... az áruk iránt a *piacon* megnyilvánuló szükséglet – a kereslet – mennyiségileg eltér a *valóságos társadalmi* szükséglettől".[20]

Szocializmusban a lakosság egy főre jutó fogyasztását, a dolgozók reáljövedelmét lényegében közvetlenül a növekvő társadalmi szükségletek, s az ezek kielégítéséhez szükséges használati értékek végett folyó termelés határozza meg. Ily módon a rendszeres reálbérnövelés követelménye áll a termelővállalatok produktív szükségleteivel szemben. *Így a szocialista gazdaság belső természete nem hogy nem zárja ki, hanem egyenesen megkívánja azt, hogy egyrészt a vállalatok, másrészt a lakosság kereslete mennyiségileg hozzávetőlegesen egyezzék a társadalom adott időpontban fennálló effektív szükségleteivel.* A szükséglet és a fizetőképes kereslet viszonylag továbbra is rugalmas és meglehetősen változékony marad, *megszűnik* azonban *ingatagsága,* amely azelőtt végső soron a kizsákmányolásból eredt.

A keresletként megjelenő szükségletek azonban a szocializmusban is csak azáltal juthatnak viszonylagos szilárdsághoz, ha a társadalom helyesen mérlegeli azokat, ha képes ezeknek megfelelően szabályozni termelését, megteremteni a népgazdaság arányos egyensúlyát, s az utóbbihoz idomítani a kereslet–kínálat mechanizmusát. Így nem lesz többé véletlen az a kapcsolat, amely egy bizonyos árufajta termelésére fordított munka összmennyisége és az e termékekkel csillapítható effektív szükséglet tömege között

[19] Ugyanott, 201 old.
[20] Ugyanott.

a kapitalizmusban létezett. Többé-kevésbé helyesen felismert *szükségszerű* összefüggéssé válik ez a kapcsolat. „Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között."[21]

AZ ARÁNYOSSÁG TENDENCIAJELLEGÉNEK MÓDOSULÁSA

Az arányosság szocialista viszonyok között is ellentmondásos jelenség, s ennek ki kell fejeződnie megvalósulásának külső formájában. A szocialista népgazdaság arányos egyensúlya sem abszolút, hanem viszonylagos, mégpedig hármas értelemben: nem feltételezi a teljes szükséglet kielégítését; nem zár ki részarányta lanságokat; minden konkrét népgazdasági egyensúlynak – még a legoptimálisabbnak is – a körülmények változásával fel kell bomlania. *Az arányos egyensúly tehát a szocialista viszonyok között sem teljes, nem mentes kisebb aránytalanságoktól és ideiglenes.*

A termelési viszonyok természete, ezeken belül a munka és a szükséglet viszonyának közvetlensége, tehát az arányosság belső ellentmondásának nem antagonisztikus jellege azonban változásokat okoz az egyensúly viszonylagosságának ezekben a mozzanataiban. Mert igaz, hogy ez az egyensúly itt is csak az effektív szükségletek kielégítését feltételezi, de egyben megkoveteli a latens szükségletek jövőre vonatkozó társadalmi rangsorolását, mérlegelését, ennélfogva a termelés megfelelő irányú fejlesztésének megtervezését is.

Tőkés viszonyok között a konkurrenciaharcban mérlegelődnek a szükségletek. A piacon és a piacokért folyó verseny hatására alakul ki az a sorrend, amelyben a szükségletek keresletté válnak. A rangsor azonban a spontán fejlődés összeredménye, s a tőkések ehhez próbálják igazítani további gazdasági tevékenységüket. Teljesen így volt ez a kapitalizmus szabadversenyes korszakában, ami-

[21] Ugyanott, 199–200. old.

kor az egyes tőkések jövőre vonatkozó szándékait az előállott kész helyzet határozta meg. Így jövőre vonatkozó elhatározásaik csupán véletlen elemei voltak a többi tőkés elhatározásai összességének.

A monopolkapitalizmus, s főleg az állami monopolkapitalizmus kifejlődése szükségszerűen magával hozta a szükségletek mérlegelésének bizonyos formaváltozását. A nagy monopóliumok például jelentős anyagi eszközöket áldoznak arra, hogy pontosan tájékozódva legyenek a konkurrensek műszaki kutató- és tervezőintézményeiben elért eredményekről, illetve hogy maguk kialakítsanak új műszaki megoldásokat, s azokat a konkurrensek elől elzárják. Minderre éppen azért van szükségük, hogy termelésük jövőbeni alakítására irányuló döntéseiket alátámasszák. A monopólium, a monopolista állam a jövőbeni szükségleteket próbálja így megismerni, s a termelést ennek megfelelően alakítani. De a magántulajdon továbbra sem teszi lehetővé az üzemi titok tényleges megszüntetését, s azt, hogy a megszerzett titkok birtokában jövőre szóló termelési döntéseiket egymással országos (sőt nemzetközi) méretben összehangolják. Mivel a jövőbeni szükségletek mérlegelésének alapja továbbra is a piaci és a piacok megtartásáért vívott konkurrenciaharc, minden formaváltozás ellenére érvényben marad az, hogy a szükségleteknek elhatározásaiktól függően kialakult rangsora általában nem áll, mert nem állhat összhangban az effektívvé váló szükségletek szükségszerű rangsorával, amelyet az általuk oly nagy erővel befolyásolt összfejlődés határoz meg, s amelyhez termelésüket – egymással egyeztetve – eleve igazítaniuk kellett volna.

Mivel mindvégig a konkurrenciára marad a mérlegelés feladata, tőkés viszonyok között mindig a jelennek rendelik alá a jövőt – ha nem is a „holnapit", de a „holnaputánit" mindenképpen. Az újratermelés menete képtelen a szükségletek jövőbeni objektív társadalmi sorrendjére orientálódni. Ezért a kapitalizmusra az a jellemző, hogy keresztezi egymást az effektív és a teljes szükségletek fejlődése, valamint mindkettőjüknek és a termelésnek a fejlődése. Ennélfogva a fizetőképes kereslet tömegméretekben eltér a tényleges szükségletektől. Állandóan kielégítenek nagyszámú latens szükségletet,

miközben az effektív szükséglet egy jelentős része kielégítetlenül marad.

Ily módon az arányos egyensúly általánosérvényű tendenciája a kapitalizmusban a latens szükségletek igen erőteljes ellenállásával találja magát szemben. A latens szükségletek intenzív nyomása összefonódva jelentkezik a kielégítetlenül hagyott effektív szükségletek nyomásával. De ez semmi egyéb, mint annak a ténynek a tükröződése, hogy az arányosság *általános* törvényszerűségének ellene szegül egy *specifikus* törvényszerűség: az anarchikus, aránytalan fejlődés. Az arányos egyensúly tendenciája ellen ható tényezők ebből nyerik intenzitásukat, s azt, hogy még ha átmenetileg bizonyos gazdasági egyensúlyhelyzet következik is be, az csak felettébb ingatag lehet. Ingatagsága magából a rendszer belső természetéből, a vele járó állandó aránytalanságokból, a felhalmozás és a tömegek fogyasztása közötti antagonizmusból származik, végső forrása pedig a kapitalizmus alapellentmondása.

Szocialista viszonyok között a szükségletek társadalmi mérlegelésével mód van objektív jövőbeli rangsoruk megközelítésére, s a termelés irányának, szerkezetének ezzel összehangolt meghatározására. Ezért viszonylag le lehet szűkíteni a fizetőképessé váló latens, s az azzá nem váló effektív szükségletek körét, tehát itt a pénzügyileg fedezett szükséglet nagyjában-egészében az effektív társadalmi szükségleteket jelentheti. Következésképpen *az arányos egyensúlyra a latens szükségletek csak viszonylag kis mértékben hatnak, hiszen effektívvé válásuk mértékében létrejönnek kielégítésük anyagi feltételei.*

A szocialista népgazdaságban is előfordulnak természetesen részleges aránytalanságok, amelyek bizonyos szükségletek idő előtti kielégítéséből vagy időben való ki nem elégítéséből erednek. Ezek ellene hatnak az arányos egyensúlynak, de nem szükségképpen válnak tömegméretűvé, mint a kapitalizmusban. Így a ki nem elégített effektív szükségletek és a kielégített latens szükségletek nyomásának nincs elementáris, romboló ereje.

Részleges aránytalanságok váratlan természeti okok miatt (természeti csapások) vagy a kapitalista rendszer hatására (agresszió veszélye) keletkeznek. Lehetnek azonban, különösen az átmeneti időszakban, a kapitalizmusból eredő hátrányos strukturális örökség-

nek még le nem küzdött következményei; éppenséggel pedig olyan kihatások, amelyek a gazdasági irányítás fogyatékosságaiból, illetve gazdaságpolitikai okokból erednek. Bármik legyenek is azonban a szocialista gazdaság aránytalanságainak az okai, a termelési viszonyok bizonyosan nem azok. Ennélfogva ezek az aránytalanságok általában részlegesek, így el lehet szigetelni, illetve le lehet küzdeni ezeket, még mielőtt a népgazdaság arányos egyensúlyát felborítanák. Reális lehetőséget erre pedig éppen az ad, hogy bennük nem a rendszer valamely objektív törvénye nyilvánul meg. *Ezek az aránytalanságok véletlen és alárendelt jelenségei a gazdasági élet törvényszerű mozgásának.*

Az arányos egyensúly ellen ható tényezők tulajdonképpen magának a törvényszerűség érvényesülésének negatív vetületei, a munka és a szükséglet szerkezeti ellentétének megnyilvánulásai. Ezért erőtlenségük a kapitalizmushoz képest nyilvánvaló. De ugyanakkor még meglehetősen erősek ahhoz, hogy a társadalom ne viselkedjen közömbösen iránttuk. Keletkezésük reális lehetősége, illetve meglétük a társadalmat fokozott erőfeszítésre kényszeríti. Elejét kell venni létrejöttüknek, vissza kell szorítani negatív hatásaikat, fel kell számolni kiváltó okaikat, különben elhatalmasodhatnak. Az aránytalanságok elleni küzdelem eszköz az arányos egyensúly biztosítására, vagyis azon forma fenntartására, amely a termelés és a személyes szükséglet közötti alapvető viszony szabad érvényesülésének megfelel. Az aránytalanság mint a társadalmi összmunka és -szükséglet szerkezeti disszonanciája ugyanis akadályozza a termelést abban, hogy rendeltetése szerint funkcionáljon. A részleges aránytalanság tehát az alaptörvény részleges funkciózavara.

Így még érthetőbb, hogy leküzdeni ezeket a részaránytalanságokat objektív szükségszerűség, amelyet az SZKP programja a következőképpen juttat kifejezésre: „A népgazdaság fejlesztésében szigorúan meg kell tartani *az arányosságot,* idejében meg kell akadályozni gazdasági aránytalanságok keletkezését oly módon, hogy elegendő gazdasági tartalékokat biztosítanak; ez a gazdasági fejlődés tartósan gyors ütemének, a vállalatok zavartalan munkájának, a népjólét szakadatlan emelkedésének feltétele."[22]

[22] Az SZKP XXII. kongresszusa. 78. old.

Ahhoz, hogy az arányos egyensúly fennmaradjon, nem elégséges negatívumai ellen küzdeni. Pozitív létezésével, konkrét alakjával, a népgazdasági arányos egyensúllyal is akad teendő, mivel az aligh hogy megvalósul, mindjárt kezd ésszerűtlenné, negatívvá válni. A termelőerők, a termelés folytonos fejlődése egyfelől, a szükségletek szakadatlan növekedése másfelől fokozatosan felbomlasztja a megvalósult arányos egyensúlyt. A társadalomnak pedig, hogy belső természete szerint élhessen, s létfeltételeit gazdagíthassa, termelését idomítania kell a szükségleti szerkezethez, azaz szabályoznia kell az újratermelés egész fejlődését. Ezzel azonban magának a konkrét egyensúlynak a felbomlasztását segíti elő, vele szemben lép fel.

A tervgazdálkodás gyakorlatában kettősség figyelhető meg: *harc az egyensúlytalanságok ellen a globális egyensúly megteremtéséért; törekvés a megteremtett egyensúly mennyiségi meghatározottságainak* (arányainak, a technikai-gazdasági relációk mércéinek) *a túlhaladására már az adott tervidőszakon belül.*

Az arányos egyensúly arányainak a túlhaladása egyben a konkrét egyensúly elhalása, egyszersmind azonban újrateremtődése is – magasabb fokon. *Az egyik meghatározott egyensúlyt egy másik váltja fel, amit az előző egyensúly felbomlásakor keletkező aránytalanságok elleni küzdelem kísér.* Az új egyensúly tehát mennyiségi meghatározottságában, arányaiban különbözik az előzőtől, noha kétségtelen, hogy ez is, az is *ugyanazon* belső szükségszerűség külső alakja marad.

Az a lehetőség, hogy a létrejött egyensúlyt ne általános egyensúlytalanság kövesse, magában az egyensúly jellegében rejlik, abban, hogy a kereslet–kínálat az effektív szükséglet és a társadalmi összmunka szerkezeti megfelelését tartalmazza. Vagyis *ez arányos* egyensúly, amely eleve magában hordja az újratermelés normális folytatódásának lehetőségét. Ha jellege labilis lett volna, miként a kapitalizmusban a válság teremtette egyensúlyé, akkor bár ez is lehetővé tenné az újratermelés bővülését, de nem „normálisan", azaz az arányosság általános törvényszerűsége szerint, hanem annak megsértésével.[23]

[23] Szocialista viszonyok között labilis egyensúly rendszerint a nem kellő előrelátás, a hiányos szabályozás okozta kész helyzet *elkerülhetetlen* következménye

A labilis egyensúly is múlékony, miként az arányos egyensúly. De míg az előbbi felbomlását közvetlenül *nem követheti* egy másik egyensúly, csupán valamely egyenetlenség, előre nem várt fordulat, vagy éppen egy most már tudatosan tervezett ellenkező egyensúlytalanság, az arányos egyensúly arányos voltát éppen az mutatja, hogy az általa képviselt helyzet biztosítja a *közvetlen* átmenetet egy másik arányos egyensúlyra. Az arányos egyensúly helyére önnön „örököse" léphet. A közvetlen átmenetnek tehát feltétele az effektív szükséglet kielégítésén alapuló összhang az összkereslet és -kínálat között. Az utóbbinak pedig az a feltétele, hogy már előzőleg mérlegeljék a szükségleteket, vagyis az effektívvé alakuló szükségletek objektív rangsorát szubjektíve megközelítsék, valamint a termelési feltételeket e rangsor kiszolgálására mozgósítsák. Végeredményben a munkának és a szükségleteknek a szocialista tulajdonforma által teremtett belső *közvetlen* kapcsolata az, amely lehetővé teszi, hogy egyáltalán arányos egyensúly jöjjön létre, vagyis olyan egyensúly, amit közvetlenül felválthat egy másik.

amit adott esetben a gyakorlat nem mellőzhet. A fejlődés számára ugyanis még a labilis egyensúly is kedvezőbb, mint az egyensúly hiánya. Ha labilitását felismerik, belőle kisebb zökkenők árán található kiút az arányos egyensúly felé, mint a nyílt egyensúlytalanságból.

Gyakorlati szükségessége azonban nem változtat labilis jellegén. Ezt mutatja, hogy ez az egyensúly csak jelentős fölösleges készletek és hiányok alapján, a keresletnek gyakran csak túlzottan eltérített árakkal való mesterséges korlátozása, illetve teremtése révén tartható fenn. Továbbá az mutatja labilitását, hogy erről a pontról arányos egyensúly csak számottevő hátrányokkal járó fordulattal hozható létre.

Sok tekintetben labilis egyensúly alakult ki hazánkban az 1958-ban induló hároméves terv utolsó évében, 1960-ban is, amit az jelzett, hogy fogyasztásra és felhalmozásra a megtermelt nemzeti jövedelemnél néhány százalékkal többet használtunk fel. Ezt a többletfelhasználást behozatali többletből fedeztük (kulkereskedelmi mérlegünk passzív volt). A kormány idejében felismerte a helyzetet, s az 1961. évi tervben jelentős arányváltozásokat irányzott elő a behozatal korlátozása, de főleg az export fokozása érdekében, azaz a népgazdasági arányos egyensúlynak a második ötéves terv első felében történő megalapozása végett. Ezek az intézkedések alapjában eredményesnek bizonyultak, noha a termelés szerkezeti módosulásai – összefüggésben az ösztönzési rendszerrel – a készletnövekedés több évig tartó tendenciáját változtták ki,

Amennyiben csak labilis egyensúlyt sikerült volna teremteni, az arányosság látszata nem volna sokáig tartható. Amit ugyanis az ellentmondások okozta feszültségek mesterséges visszafogásával lehetett csak megteremteni, azt maguk a feszültségek bomlasztják szét, s a népgazdaságot váratlan fordulatok, kitérések, konfliktusok irányába lökik. Ez azonban már az újratermelés nagy részére vagy egészére vonatkozna, következésképpen nem csupán az alaptörvény működésének részleges zavarát jelentené, hanem érvényesülésének megakadályozását. Ezért a társadalomnak nem egyszerűen valamely egyensúlyt kell fenntartania, hanem *arányos* egyensúlyt; nem pusztán az arányos egyensúlyt kell egyszer létrehoznia, hanem a létrejövő és felbomló konkrét egyensúlyt kell *folytonosan* fenntartania. A szocialista országok egész sorának, elsősorban pedig a Szovjetunió tervgazdálkodásának eddigi történelmi gyakorlata tanúsítja, hogy – ha nem is nehézségek, hibák nélkül – a szocialista társadalmi újratermelés arányos egyensúlya *rendszeresen* biztosítható.

Más kérdés az, hogy az egymást követő szakaszokban a népgazdasági egyensúly létrehozásával szemben azonos erejű ellenhatások lépnek-e fel, tehát hogy a társadalomnak a különböző szakaszokban nagyjából azonos erőkifejtésébe kerül-e az arányosság gyakorlati fenntartása. Nyilvánvaló, hogy nem.

Az ellenható tényezők erejének történelmileg csökkennie kell. Ahogyan a társadalom mind jobban kiterjeszti uralmát a természet erőire, s a szocialista világrendszer országai gazdasági fejlettségi színvonaluk tekintetében elérik és túlszárnyalják a fejlett tőkésországokat – egyre fontosabb szerepet játszva a világtörténelem menetének meghatározásában –, s ahogyan leküzdik a kapitalizmustól örökölt nehézségeiket, és a felhalmozódó tapasztalatokra, valamint egymás kölcsönös segítésére támaszkodva mind magasabbra emelik a társadalmi munka szervezésének színvonalát, úgy szűkül a részleges aránytalanságok keletkezésének lehetősége, s gyengül az ellenható tendenciák ereje.

Egymást követő rövidebb szakaszokban azonban előfordulhat, és elő is fordul, hogy az előző időponthoz képest az arányos egyensúly fenntartása elé nagyobb akadályok gördülnek. Különösen lehetséges ez olyankor, amikor a megérett szükségletek, avagy irá-

nyítási fogyatékosságok folytán az élet viszonylag gyors arányváltozásokat követel. Ilyenkor nagyobb előrelátásra és határozottságra van szükség ahhoz, hogy a társadalom megbírkózhasson a nehézségekkel. De akár növekszik, akár csökken egyik időszakról a másikra az ellenhatások száma és intenzitása, a társadalom nem szabadulhat meg tőlük. El kell viselnie az ellentmondás terhét, vagyis azt, hogy az arányos egyensúly érvényre juttatása közben ellentendenciák keletkeznek.

Az 1958–1960. évi hároméves terv időszakában például sikerült tompítani az ipar jónéhány aránytalanságát, amelyek az előző szakaszok során fejlődtek ki. Megszűnőben volt az ipari termelés és az importszükséglet közötti aránytalanság; a feldolgozó iparágak szükséglete és a tradicionális alapanyagok (energiahordozók, bizonyos építőanyagok, faféleségek, vaskohászati termékek) termelése közötti aránytalanság. Viszont új aránytalanságok ütötték fel fejüket. Többek között az ipar változó szerkezete ugrásszerűen megnövelte a műanyagok, az úgynevezett „minőségi" vaskohászati alapanyagok és bizonyos alkatrészek iránti igényeket, miközben ezeknek az anyagoknak, alkatrészeknek a termelése elmaradt a követelményektől. Ezek és más aránytalanságok nyilvánvalóan nehezítik a népgazdasági egyensúly fenntartását a második ötéves terv időszakában, és a leküzdésükre való törekvés új formában ismét felszínre hozhat bizonyos régi problémákat.

Az ellenható okok, s erejük intenzitásának változásai azonban csak azt bizonyítják, hogy az arányosság a szocializmusban is mint *tendencia* jut érvényre. De azt nem bizonyítják, hogy ugyanolyan tendencia volna, mint a szocializmust megelőző történelmi korokban.

A kapitalizmusban antagonisztikus ellentmondások közepette tör magának utat az arányosság és e kategória belső ellentmondását is mozzanatainak összeférhetetlensége jellemzi, ezért ott ez – mint általános törvényszerűség – csupán önmaga megsértésén keresztül érvényesülhet. Annál is inkább, mivel az a specifikus forma, amiben e törvényszerűség általános lényege megjelent, pontosan a fonákja; ti. az aránytalanság. Mivel a kapitalizmus specifikus törvénye az anarchia, ebben a rendszerben az arányosság egyetemes törvénye nem valósulhat meg másképp, csak mint aránytalanságok

eszmei átlaga, vagyis mint konfliktusosan érvényesülő, időnként áttörő tendencia.

A *legfőbb* következtetés, amit az arányos egyensúly viszonylagosságának vizsgálatából levonhatunk, viszont éppen az, hogy a szocializmusban megszűnik az arányosság érvényesülésének konfliktusos jellege. A társadalmi tulajdonviszonyok szerkezetének belső természetéből egyáltalán nem következik olyasféle szükségszerűség, hogy az arányosság önmaga megsértésén keresztül, aránytalanságok eszmei átlagaként jusson érvényre. Ellenkezőleg, *az szükségszerű, hogy az arányosság mint harmonikus tendencia valósuljon meg, pontosabban, hogy a társadalom így valósítsa meg.*

Szocialista viszonyok között az arányosság általános tartalma minőségileg módosul. Általános lényege mint a szocialista termelési viszonyok egyik specifikus lényege konkretizálódik. Az, hogy itt a termelés *közvetlenül* társadalmi szükségletre irányul, pontosan *megfelel* a társadalmi összmunka és -szükséglet *végső* szerkezeti viszonyának. Ez a belső megfelelés kizárja, hogy az arányossággal az objektív gazdasági viszonyokból eredő törvényszerű ellentendenciák szálljanak szembe; ugyanakkor lehetővé teszi, hogy az arányosság folytonosan megújuló népgazdasági egyensúly formájában, tehát a közvetlen valóság *tényleges átlagaként* érvényesüljön. *Ezáltal lesz az arányosságból mint a társadalmi újratermelés általánosérvényű, de a magántulajdon rendszerében csak végső soron áttörő törvényszerűségéből a szocializmus specifikus, szüntelenül megvalósuló törvényszerűsége.*

A szocialista viszonyok forradalmi létrehozása söpri el az akadályokat az arányosság érvényre jutásának az útjából. Ezzel azonban e viszonyok *sajátjukká* is „fogadják" magát a törvényszerűséget. Tehát az arányosság, amely elemi formájában az ősi közösség keretei között volt az újratermelés technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyainak együttes törvénye, és amelynek a kizsákmányolási viszonyok sajátos társadalmi-gazdasági törvényei évezredes tagadását jelentették, az uralomra jutó szocialista tulajdonviszonyokkal egy történelmileg magasabb fokon „visszatért önmaga eredeti egységébe", s vált a termelőerők és a termelési viszonyok összhangja alapján a technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági viszonyok szintetikus kategóriájává. De itt is csupán tör-

ténelmileg konkrét lényegének megvilágításával lesz érthetővé, miben áll érvényesülésének sajátos módja, milyen értelemben lehet és kell beszélni róla mint a szocializmus specifikus törvényszerűségéről, amely a tervszerűség belső mozzanataként állandó meghatározó szerepet tölt be a népgazdaság fejlődésében.

AZ ARÁNYOSSÁG ÉS A SZOCIALIZMUS SAJÁTOS TÖRVÉNYEI

Azért, hogy jobban megvilágítsuk az arányosság meghatározó szerepét a szocialista-kommunista építés gyakorlatában, szemügyre kell venni még azt a változást is, ami tartalmának minőségi módosulásával *alap*helyzetében bekövetkezik. Vagyis meg kell vizsgálni, a szocializmusbeli arányosság belsőleg hogyan kapcsolódik a termelési mód más törvényeihez.

E kategória specifikus lényegét elemezve kimutattuk, hogy a szükségletre termelés alaptörvénye határozza meg az arányosságot. Most azt kell hangsúlyozni, hogy érvényesülésük kölcsönösen feltételezi egymást.

Az arányosság folytonos megvalósulásának *feltétele,* hogy a technika szüntelen tökéletesedése, az adott és létrehozott összes erőforrások ésszerű kihasználása alapján szakadatlanul bővüljön a termelés, s ennek eredményeképpen az emberek növekvő igényeik teljesebb kielégítése végett a szükséges eszközök mind nagyobb tömegét sajátíthassák el. Ha viszonylag gyors a növekedés, nagyobb lehetőség van tartalékok képzésére, s velük az esetleges aránytalanságok leküzdésére; nagyobb lehet a felhalmozás, aminek segítségével a régi ágazati, területi arányok rövid idő alatt megváltoztathatók. Az arányos egyensúly egymásba folyó megújulása tehát *csak bővített* újratermelés alapján, a termelés és a fogyasztás egyre magasabb színvonalon történő ismétlődése alapján mehet végbe. *Az arányosság állandó és tudatos fenntartásának realitását a viszonylag gyors ütemű gazdasági növekedés biztosítja.*

A szocializmusbeli arányosság pillanatnyi térbeni, valamint jövőbeni dimenziójának az egyesülése. A tartalmi egység alakilag a népgazdasági egyensúly mennyiségileg meghatározott arányai-

nak összességében fejeződik ki, amely a jelen realitása és a jövőbeni szükséglet tudatos összehangolásának az eredménye. Gyakorlatilag az arányosság fenntartása a népgazdaság *optimális* fejlesztésébe torkollik. Magától értetődik, ha nem sikerül megteremteni egy adott időszak termelésének és effektív szükségleteinek szerkezeti összhangját, akkor kisebb-nagyobb feleslegek és hiányok, tehát aránytalanságok állnak elő. A bővítés ütemét ezek mindenképpen fékezik és súlyosabb esetben tetemes idő- és anyagi veszteséget, egyszóval tempóvesztést okoznak.

Az, hogy például 1950–1957 között Magyarországon a nemzeti jövedelem évi átlagban alig 6 százalékkal növekedett, közvetlenül összefüggött az arányosság követelményeinek megsértésével, a gazdasági-társadalmi fejlődés politikai, gazdaságpolitikai okokból eredő gyakori irányváltoztatásaival.

Mindebből az következik, hogy a szakadatlanul megújuló arányos egyensúly a társadalmi újratermelés – alaptörvény által megszabott – sajátos mozgásformája a szocializmusban. Vagy másképpen: *az állandóan fenntartott arányosság az egyetlen lehetséges formája a szocializmusbeli alapvető termelési viszony (alapellentmondás) zavartalan mozgásának, vagyis az alaptörvény szabad érvényesülésének a társadalmi újratermelés folyamatában.*

A szükségletre termelés alaptörvénye meghatározó szerepéből adódik a szükségszerű kapcsolat egyfelől az arányosság, másfelől a szocialista gazdaság más fejlődéstörvényeinek érvényesülése között. Az össz-szükséglet és -munka közvetlen szerkezeti kapcsolata és egysége folytán *az arányosság is meghatározó jelentőségre tesz szert más törvényekkel szemben.*

Az arányosság szüntelen megvalósulása persze nem feltételezi és nem determinálja a különböző törvények *létét.* Az egyes törvények függetlenül, önmagukban léteznek mint az objektív valóság, a szocialista termelési mód belső szükségszerű, lényeges ismétlődő viszonyai. *Az újratermelés arányossága, arányos mozgása működési módjukat határozza meg.*

Az előző társadalmakban, amelyekben kizsákmányolási viszony volt az alapvető viszony, s ennélfogva a munka és a társadalmi szükséglet kapcsolata közvetett volt, az arányosság mint általános törvényszerűség nem határozhatta meg az egyéb törvények érvé-

nyesülésének módját. A kapitalizmusban például azért nem, mert maga is csupán bizonyos feltételek között, időnként jut érvényre, tehát magának is meg kell küzdenie a tőkés termelés antagonisztikus ellentmondásainak, sajátos törvényeinek vele szemben is érvényesülő erőteljes ellenhatásaival.

Ahol viszont a termelés közvetlenül társadalmi szükségletre irányul, ott az arányosság többé már nem mint egyik törvény áll kapcsolatban a többi törvénnyel. A szocialista társadalom *az arányos* (ezért gyors ütemű) *fejlesztés szempontjának megfelelően, ennek alárendelve alkalmazza a gazdasági viszonyok valamennyi felismert törvényszerűségét, illetve azoknak követelményeit.* Tehát míg azelőtt az arányosság általános törvényszerűsége az adott termelési mód belső lényegét (kapitalizmusban az értéktöbblet-termelést) kifejező külső kényszertörvényeknek (kapitalizmusban a konkurrencia törvényeinek) a hatása alatt érvényesülhetett, most ennek a hatása alatt működik a többi törvény.

A tőkés társadalmi-gazdasági viszonyok felszámolásával megszűnik hatni a konkurrencia és anarchia törvénye. Az utóbbi funkcióját az arányosság mint az új társadalmi-gazdasági viszonyokkal átlényegült törvényszerűség veszi át. Hogy éppen ez a törvényszerűség lép annak a helyére, az abból következik, hogy a viszony, amelyet kifejez, a legátfogóbb valamennyi gazdasági összefüggés között. Mivel az arányosság a társadalmi összmunka és -szükséglet *összefüggése révén minden más lényeges* technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági *relációt magábanfoglaló szintézis,* ennélfogva *lehet* e lényeges viszonyokat tükröző törvények *érvényesülési módjának* meghatározója. Az alaptörvény érvényesülési módjára is vonatkozik ez, mivel a gazdasági alaptörvényben kifejeződő viszony, a termelés és a szükséglet viszonya is csupán része az összmunka és -szükséglet kölcsönös szerkezeti kapcsolatának, noha a szocializmusban ez a részviszony a leglényegesebb.

Arra azonban, hogy az arányosság *ebben a vonatkozásban* elsődlegessé váljon, átfogó jellege csupán *lehetőséget* ad. Ez a lehetőség elvontan a korábbi társadalmi rendszerekben is megvolt, hiszen az arányosság általános tartalmát – bár szűkebb dimenzióban és más minőségben – akkor is ennek az átfogó szerkezeti viszonynak objektív mozgása jelentette. Elsődleges meghatározó szerepe reá-

lis lehetőséggé, sőt szükségszerűvé mégis csak a szocializmusban válhatott, ahol a közvetlen szükségletre termelés a gazdasági élet alapvető mozgástörvénye. Ez a törvény természete szerint csak úgy érvényesülhet, ha állandóan fennáll a társadalmi összmunka és -szükséglet közvetlen szerkezeti meghatározottsága. Így jut az arányosság a gazdasági élet összmozgásában *kiemelkedő funkcióhoz, amely az alaptörvény zavartalan, szabad érvényesülésének a biztosításában, vagyis a valódi gazdaságosság rendszeres fokozásában áll.*

Az arányosság állandó társadalmi méretű fenntartása nélkül a szocialista termelés nem funkcionálhat természete szerint. Ezért szükségszerű objektíve az, hogy az arányosság és más törvények érvényesülésének viszonyában változás következzék be. A korábbi történelmi korokhoz képest megfordul a viszony: az arányosság, amelynek érvényesülési módját hajdan más törvények határozták meg, most maga lesz a többi törvény megvalósulási módjának meghatározója. Ahhoz azonban, hogy ezt a funkciót betölthesse, előbb magának kellett saját általános lényegének – a termelés és a szükséglet szerkezete közötti technikai-gazdasági viszonynak – a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok specifikus elemeként történelmileg konkretizálódnia. Előbb arra a reális lehetőségre volt szükség, hogy a társadalom magát az arányosságot többé-kevésbé következetesen, mint harmonikus tendenciát, tudatosan érvényre juttassa. Csak ezután válhatott más törvények érvényesülését meghatározó hatóerővé.[24]

Az arányosság – ellentétben a kizsákmányoló rendszerekkel, különösen a kapitalizmussal – a szocializmusban nem mint konfliktusos, hanem mint harmonikus tendencia érvényesül, vagyis egy nem ciklikusan, hanem kiegyensúlyozott egyenletességgel és gyors

[24] Az, hogy az arányosság a maga specifikus természete szerint harmonikusan érvényesuljön, *logikailag* megelőzi a szocialista viszonyok más törvenyeinek működésére kifejtett meghatározó hatását. Gyakorlatilag az aranyosság és az egyéb törvények egymással kolcsonhatásban, osszefonódva érvényesulnek. De a logikai elsődlegességben a történelmi elsődlegesség is kifejezésre jut. Előbb a tervgazdálkodást, tehát a tervszerű arányos fejlődés törvényének mechanizmusát kellett kiépíteni, s csak ennek során bontakozhattak ki és érvényesulhettek egyre érezhetőbben a termelési viszonyok más sajátos törvényszerűségei.

ütemben bővülő újratermelés folyton uralmon levő mozgásformája. Ez azt is jelenti, hogy *a szocializmusban ható egyéb törvények is harmonikus tendenciák.*

Az, hogy a gazdasági folyamatok mennyiségi változásai többé-kevésbé mindig egybeeshetnek az őket meghatározó különböző törvények szabta szükségszerű fejlődésiránnyal, hogy e törvények nem önmaguk megsértésén át érvényesülnek, ez az arányos fejlődés érvényesülésének közvetlen következménye. A *végső* ok persze az, hogy a termelés társadalmi jellegének megfelel az elsajátítás társadalmi formája, hogy a szocializmus ellentmondásai nem antagonisztikus ellentmondások, s így magát a társadalmi rendszert sem marcangolják kibékíthetetlen érdekű osztályok ellentétei. Ebből következik, hogy nemcsak az arányossággal, hanem valamennyi más törvénnyel szembeszegülő ellentendenciák nem annyira erőteljesek, hogy hatásaiknak átmeneti uralomra jutása szükségszerű volna. A termelési mód jellegében rejlő ezen mélyebb ok azonban éppen az arányosság *közvetítésével,* az arányos fejlődés révén szüli okozatát: az objektív törvények harmonikus tendenciajellegét.

Azt, hogy a technika, a termelés és a termelékenység színvonala állandóan emelkedjen, valamint ennek alapján a tömegek életviszonyai rendszeresen javuljanak, az alaptörvény magában foglalja. De ezen alapvető folyamatok állandó előrehaladása eleve feltételezi, hogy a társadalom, erőforrásait hatékonyan kihasználva, arányosan fejlessze gazdaságát. Az arányos egyensúly szakadatlan megújulása nélkül nem növelhető szüntelenül a termelés és rendszeresen az életszínvonal. *A viszonylag magas növekvényráta* realitása tehát az arányos fejlődésben rejlik. Ily módon újabb *felületekre* bukkanunk, *amelyeken az arányosság* törvényszerűsége *és az alaptörvény* a megvalósulás során *közvetlenül alkalmazkodik egymáshoz.*

Vagy nézzük a szocialista *felhalmozás* törvényét, mely a felhalmozás és a fogyasztás harmonikus viszonyát, szükségszerű mozgását fejezi ki. (A felhalmozás növekedése az alapja a szocializmusban a termelés és a népfogyasztás egyidejű növekedésének, a nagyobb fogyasztás pedig a termelés és a felhalmozás bővítésére ösztönöz.) A fogyasztás és a felhalmozás azonban ellentétek; egyikük túlzott növelése a másik fejlődését akadályozza. Ennek az ellent-

mondásnak egyidejű kifejlődése és megoldódása, tehát a kiélező-déssel járó zavarok elkerülése, azaz a felhalmozás szocialista törvénye mint harmonikus tendencia szintén csak arányos fejlesztés útján érvényesülhet. Az utóbbi megköveteli, hogy *optimális* arányt állapítsanak meg a nemzeti jövedelem felhalmozási és fogyasztási hányada között, vagyis olyan mennyiségi viszonyt, amellyel mind a felhalmozás, mind a fogyasztás a lehető leggyorsabban és állandóan növekszik.

Hasonló funkcionális kapcsolat van a *munka szerinti elosztás* törvényének érvényesülése és az arányosság között. Ez a törvény, amely a képesség szerinti munkateljesítménynek és a fogyasztási alapból való részesedésnek mennyiségi egyenlőségét fejezi ki, teljesen megfelel a kommunizmus alsó szakaszán fennálló gazdasági feltételeknek. Itt is megvan azonban a reális lehetősége annak, hogy a két oldal ellentétbe kerüljön. Ezért a társadalomnak állandóan ellenőriznie kell a végzett munka és a részesedés mértékét. De ezt csak úgy végezheti el, hogy a lakosság fogyasztási alapját és munkával szerzett pénzjövedelmeit, akár csak az egyes dolgozók munka- és fogyasztási normáit állandóan összehangolja az árakkal, a teljesítménynormákkal, a bérekkel és az egyéb jövedelmekkel. Enélkül aránytalanságok keletkeznének, amelyek feszültségeket idéznének elő a termelésben és a javak elosztásában, az egyesek és kollektíváik érdekeltségében, s visszafognák a munka lendületét.

A szocializmus társadalmi-gazdasági viszonyainak bármely ismert *specifikus* törvényszerűsége egyrészt belső kapcsolatban van az arányossággal, másrészt érvényesülési módját a népgazdaság arányos fejlődésének törvényszerűsége határozza meg.

*

A szocializmusban az *általános* társadalmi törvények is mint harmonikus tendenciák érvényesülnek. Ezt is az teszi lehetővé, hogy a termelőerők jellegének megfelel az elsajátítás, vagyis a termelési viszonyok jellege, s a termelési mód két oldalának harmonikus egysége folytán a társadalmi-gazdasági viszonyok nem állítanak megrázkódtatással járó akadályokat a termelőerők, a technikai-gazdasági viszonyok fejlődése, az általános gazdasági törvények kibon-

takozása elé. Ellenkezőleg: a szocialista termelési viszonyok sajátos törvényeinek működése elősegíti a termelőerők fejlődését, a technikai-gazdasági viszonyok tökéletesítését, következésképpen az általános gazdasági törvények akadálytalan érvényesülését. Ez utóbbi azonban csak az arányosság állandó fenntartásával biztosítható.

Ha például a szocializmus gazdálkodási rendszerének egyik-másik elemét elavulttá teszi a termelőerők, a munkamegosztás és a kooperáció fejlődése, akkor ez negatív hatásokkal jár. Gondoljunk csak az ipari vállalatok és a kolhozok közötti gazdasági kapcsolatok túlhaladott formáinak – például az állami gépállomások rendszerének – hatására a szovjet népgazdaságban, vagy az ipari és mezőgazdasági termelés irányításának régebbi formájára, azután arra, hogy az anyagi-műszaki ellátás, a bérek, az árak rendszerének egyik-másik konkrét formája felett milyen gyorsan eljár az idő. Az ilyenkor kiváltott negatív hatások mint a termelési viszonyok funkcionálásának zavarai jelentkeznek, s jelentősebb mértékben óhatatlanul aránytalanságokat idéznek elő a termelés és az elosztás egyes területein. A társadalomnak az arányos, gyors ütemű fejlődés biztosítása végett fel kell lépnie az elavult gazdálkodási formák negatív hatásaival, vagyis mint az arányossággal ellentétes tendenciákkal szemben. S e formákat is azért kell tökéletesíteni, illetve fejlettebb formákkal felcserélni, hogy anyagi létének újratermelése, a termelőerők fejlődése a rendszer belső természete szerinti irányba, ütemben és formában mehessen végbe. Így a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának konfliktus nélküli érvényesülési módját is az arányosság határozza meg. Ez az általános törvény is az arányosság közvetítésével fejti ki hatását a szocialista gazdaságra.

Ugyanez vonatkozik az újratermelés általánosérvényű *aránytörvényeire.* Csakhogy a többi törvényben kifejeződő viszony *önálló* az arányosság *tartalmával* szemben, vagyis lényegük nem az arányosság általános lényegében gyökeredzik. Ez kitűnik például abból, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönös kapcsolatának általános törvényei akkor is érvényre juthatnak, ha az arányosság a korábbi termelési módok egyik-másik szakaszában nem valósulhatott meg, és akkor is, ha az áttörte magát akadályain. Ellenben az újratermelés aránytörvényei mindig csak mint az ará-

nyosság általános lényegének közvetlen mennyiségi meghatározottságai léteztek. Ezért csak akkor juthattak érvényre, ha maga az arányosság is megvalósult.

Az azonban, hogy szocialista viszonyok között az arányosság határozza meg az általános törvények érvényesülési módját, saját aránytörvényeire is áll.

Az újratermelés szükségszerű arányainak, különösen legfőbb arányainak érvényesülése – mint kifejtettük – feltétele az arányosság megvalósulásának. Minthogy a kapitalizmusban az arányos egyensúly csak mint eszmei átlag létezett, az I. és a II. osztály közötti forgalom törvényszerű arányai is csak eszmei átlagként jutottak érvényre. Így amíg a ciklus fellendülő szakaszában a termelési eszközök termelését az jellemezte, hogy *túlzottan* megelőzte a fogyasztási javak termelését – kifejezve a termelés elszakadását végső céljától, a személyes fogyasztástól –, addig a válság idején a termelési eszközök – ezen belül különösen a nehézipar – termelése rendszerint nagyobb mértékben csökkent, mint a fogyasztási javaké.

A népgazdaság arányos egyensúlya szocialista viszonyok között *ténylegesen* létrejöhet és létre is jön. (Ez annyit jelent, hogy a gyakorlatban az arányos egyensúly – bár több-kevesebb zökkenővel – folyamatosan újraépül.) Ebből az újratermelés fő arányaira nézve az következik, hogy

1. speciális törvényeik szerinti konkrét mennyiségi meghatározottságuk a szocializmusban nemcsak mint hosszabb idő eszmei átlaga, hanem mint közvetlen *realitás* is fennállhat;

2. az előbbi feltételezi, hogy a szocialista újratermelés fő arányainak minden adott időpontban fennálló konkrét, számszerű értékei – az újratermelés egyébként azonos terjedelme és technikai felszereltsége mellett – mennyiségileg jelentősen *eltérnek* a tőkés gazdaság fő arányaitól;

3. a fő arányok konkrét értékeinek ez a mennyiségi különbsége minőségi különbséggé válik, mihelyt mozgásukat nézzük. A szocialista újratermelés fő arányai általában speciális törvényeiknek megfelelően érvényesülhetnek, tehát mint *harmonikus tendenciák*.

A fő arányok is csupán oly módon alakulhatnak tehát, mint a kereslet–kínálat társadalmi méretű arányos egyensúlya. Követke-

zésképpen az arányosság mint a szocialista gazdaság törvényszerűsége, a közvetlen valóságban csak úgy érvényesülhet állandóan, ha az újratermelés fő arányai is változatlan jelleggel (de nem változatlan mértékben) folytonosan megújulnak, azaz törvényszerű létformájuk felbomlása nélkül ismétlődhetnek.

Az arányos fejlődés elvileg kizárja, hogy a termelési eszközök és a fogyasztási javak termelése, a kitermelés és a feldolgozás, az ipar és a mezőgazdaság fejlődése tartósan elszakadjon egymástól. Feltételezi a termelés és a fogyasztás, az anyagi alapok és pénzügyi keretek valamennyi részterületének összehangolt, optimalizált alakulását.

Mivel az arányosság a szocialista termelésben megvalósuló technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációk *egységének* törvényszerűsége, ezért átfogó külső alakjának, az arányos egyensúlynak nemcsak a dimenziója, nemcsak a kereslet–kínálathoz való viszonya, valamint megújulásának tendenciális jellege változik gyökeresen. *Minőségileg változnak az újratermelés fő arányait meghatározó speciális aránytörvények követelményei és érvényesülésük módja is.*

Ezzel bezárul azoknak a *tartalmi* (minőségi és mennyiségi) változásoknak a köre, amelyek végbemennek az arányosság jelenségében és érvényre jutásának módjában. E változások *együttvéve* mutatják azt, hogy az arányosság a szocializmusban merőben elüt a kizsákmányoláson alapuló rendszerekben fellelhető alakjaitól, és hogy mint általános törvényszerűség ebben a történelmileg konkrét alakjában a szocialista termelési viszonyok sajátos törvényszerűségévé válik.

Ezeknek a tartalmi módosulásoknak a keresése kozben azonban az is bebizonyosodott, hogy miközben a szocialista viszonyok gazdagították az arányosság belső tartalmát, minőségileg módosították meghatározottságait, a fejlődésben játszott szerepét is kiterjesztették. Az arányosság valamennyi szocializmusbeli gazdasági törvény érvényesülésének módját illetően meghatározó szerephez jutott. A társadalom az arányos fejlődés törvényszerűségének alkalmazásán keresztül éri el, hogy a tevékenységét megszabó különböző általános és specifikus törvények *együttesen,* azaz *egymással is összhangban,* mint harmonikus tendenciák érvényesüljenek. Ezáltal *az arányos-*

ság (anélkül, hogy elvesztené önálló tartalmát) *külső alakjában sajátos mozgásformája lesz a termelési mód valamennyi lényeges technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyának, s ily módon egész újratermelésének.*

Ez az igazság azonban fordítva is fennáll. Ha ugyanis a szocialista gazdaság valamely relációjának a mozgásában zavar áll elő, az nemcsak az arányosság törvényszerűségének mond ellent, hanem útjában áll az adott aránytörvény működésének, sőt legtöbbször valamely más specifikus törvény érvényesülésének is. Minthogy a szocializmus különböző törvényei a termelési mód egységes lényegének különböző oldalai közötti viszonyokat az arányosság formájában, egymást kölcsönösen elősegítve, kiegészítve fejezik ki, ezért mindig többszörös vetületben jelentkezik bármelyikük követelményeinek sérelme. És ha valamely törvény alkalmazásában lényegesebben hibázunk, szinte biztos, hogy a hiba következményei mint aránytalanságok is jelentkeznek.

Innen eredt az elmélet zavara, amikor például az első ötéves terv időszakában elkövetett hibák értékelésekor arra kellett választ adnia, hogy a gazdasági fejlődés melyik kardinális elvét sértettük meg. A válaszok megoszlottak aközött, hogy az alaptörvény, a két termelési osztály viszonyának, az ipar és a mezőgazdaság viszonyának, a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönös kapcsolatának, a tervszerű arányos fejlődésnek stb. a törvénye ellen vétettünk-e. Holott egy sor alapelv láncreakciószerű szem elől tévesztéséről volt szó, s a vitában a vagylagosság felvetődése a dolog egységes lényegének nem ismeretére vallott.

A hiba következményeinek többszöröződése valóban bonyodalmat okoz a negatívumok gyökereinek *elméleti* felfedésében. A kijavítás *gyakorlati* útja azonban az arányosság követelményének érvényesítésére egyszerűsödik. Ha a társadalom felismerte azt, hogy erőfeszítéseit egy valóban arányos egyensúly létrehozására és további megtartására kell összpontosítania, és ért is hozzá, hogyan kell akaratának következetesen érvényt szerezni, akkor ezen keresztül a korábban elkövetett hibák különféle negatív következményeit ugyancsak *egyidejűleg* és *többszörös* síkon számolja fel.

A szocializmus politikai gazdaságtana az arányosságot általában

mégsem mint *önálló* törvényt kezeli. S ez abból ered, hogy az arányosság a szocialista rendszerben sem érvényesülhet állandóan, ha magára hagyják; vagyis nem érvényesülhet automatikusan tudatos társadalmi akarat nélkül, tehát harmonikusan. A valóságban a szocialista arányosság mindig a társadalmi méretű irányítás tényezőivel összeforrva jelentkezik, vagyis egy nála is átfogóbb kategória, a tervszerűségtörvény egyik mozzanataként. (Megjegyzendő, hogy az utóbbi időben egyes marxista közgazdászok tollából külföldön és hazánkban is jelentek meg írások, amelyekben az arányosságot a tervszerűség fogalmától elválasztott kategóriának tekintik. Az érvelésük lényegében arra a tényre épít, hogy az arányosság mint általános törvény a szocializmus előtt is létezett. Az itt kifejtettek alapján evidens, hogy álláspontjukat nem osztom; érvelésük megdől a gyakorlat bizonyító erejű tényein.)

A tudatosság és az arányosság kölcsönös feltételezettségének kérdése ugyan nem tartozik szorosan a most vizsgált jelenség problémakörébe, mégis meg kell említeni azt, hogy az arányosság *módosult tartalmát* funkcionálásának *módosult formája* egészíti ki. Ennek oka a szocialista termelési viszonyok ellentmondásos jellege. Amíg tehát tőkés viszonyok között az antagonisztikus ellentmondások *léte* ad magyarázatot arra, miért törhet magának utat csak konfliktusokon keresztül és spontánul az arányosság „természeti" törvénye, *a szocializmusban a termelési viszonyok ellentmondásos (bár nem antagonisztikus) jellege zárja ki azt, hogy az arányosság törvényszerűsége spontánul érvényesülhessen.*

A szocializmusbeli arányosság tehát nemcsak tartalmának és érvényre jutó tendenciájának módosulásainál, hanem megvalósulásának *tudatos formájánál fogva is szemben áll* a magántulajdon rendszerében fellelhető (általános, de mindig a fennálló társadalmi-gazdasági viszonyok közvetítésével jelentkező) arányosság konkrét alakjaival. Az arányosság csupán *tudatosan* fenntartott alakjában határozhatja meg a szocializmus valamennyi gazdasági törvényének érvényesülési módját. Mivel magába foglalja az arányos fejlődés szükségszerűségének mozzanatát, a tervszerű fejlődés törvénye *ezért* töltheti be *a termelésszabályozás funkcióját.* Ez a törvény ebben a tekintetben határozza meg a társadalmi viszo-

nyok személyes szereplőinek cselekvéseit, mindenek előtt pedig a szocialista állam gazdasági tervező és szervező tevékenységét.

Ezzel egy újabb kérdés áll előttünk: milyen kapcsolatban áll az érték, amely magántulajdonosi áruviszonyok között mechanizmusain keresztül szabályozza a termelést, az arányossággal, amely viszont tudatosan alkalmazva teljesíti ugyanezt a funkciót a szocializmusban?

NEGYEDIK RÉSZ

ARÁNYOSSÁG ÉS ÁRRENDSZER

Az előző részben kifejtettük, hogy a szocializmusban – ellentétben a kapitalizmussal – a kereslet–kínálat mechanizmusai, köztük az árviszonyok, alá vannak rendelve a népgazdaság tervszerű arányos fejlesztésének. Ott ezt a jelenséget az arányosság szocializmusbeli módosulásával hoztuk közvetlen összefüggésbe. Valójában az arányos egyensúly és az árrendszer viszonyában beállott felszíni változás nemcsak ezzel függ össze, hanem közvetlenül az áruviszonyok jellegében, illetve az értékkategória tartalmában bekövetkezett minőségi változással is. Számunkra ezúttal éppen az utóbbi az érdekes. Ha ugyanis fel kívánjuk tárni e külső kapcsolat természetét, nemcsak azt kell tisztázni, hogy az arányosság milyen követelést támaszt az árrendszerrel szemben, hanem azt is, hogy e viszonyok közt az érték törvénye lehetővé teszi-e, és ha igen, mennyiben, e követelés érvényre juttatását. Mivel nem elégséges szólamszerűen hangoztatni, hogy a szocializmusban az értéktörvény alá van rendelve a tervszerű fejlődés törvényének, szükséges kifejteni *egyrészt az értékkategória tartalmi módosulását, másrészt az érték és az arányosság közti belső kapcsolat változását.* Csak így deríthetők fel azok a szabályszerűségek, amelyek az arányos egyensúly és az árrendszer viszonyának alakulását jellemzik, s szűkíthető le a voluntarisztikus hibák lehetősége, amelyeknek az említett igazság minden közelebbi tartalmi megjelölést nélkülöző hangoztatása egyenesen tápot ad.

Ezt az amúgy is bonyolult kérdést még két körülmény tovább

bonyolítja. Az egyik az, hogy az értékkategóriával kapcsolatosan is vannak kérdések, amelyeket meg kell világítani. Másrészt általában véve sincs kellő alapossággal kidolgozva az értékkategória és az arányosság immanens kapcsolatának kérdése. Így annak érdekében, hogy feltárhassuk: miben módosul szocialista viszonyok között az értékkategória tartalma, másrészt ennek kapcsolata az arányossággal, előbb e kérdésekkel kell foglalkozni.

AZ ABSZTRAKT MUNKA ÁLTALÁNOS ÉS KÜLÖNÖS VONÁSAI

Az értékfogalom szocializmusbeli tartalmi módosulásának megvilágítását – többek között – annak a kérdésnek a nem eléggé differenciált kezelése hátráltatja, hogy *miben áll az árutermelő munka kettős jellegének történelmi meghatározottsága?* E kérdés tisztázatlansága szerepet játszik abban, hogy az érték és az arányosság általános kapcsolata nincs kellően kimunkálva.

Marxot e kérdésben úgy interpretálják, hogy szerinte a termelőmunka az áruviszonyok létrejöttével hasadt konkrét és elvont munkára. Ez a beállítás Marx azon módszerének meg nem értéséből ered, miszerint ő a termelőmunkát történelmi konkrétságában vizsgálta, vagyis mint árutermelő munkát. Az árutermelő munkát elemezve, Marx a konkrét munkát is és az elvont munkát is abban a társadalmi meghatározottságban tárta fel, melyet annak az árutermelési viszonyok kölcsönöznek. Vagyis Marx a konkrét munkát mint a piacra termelt javak, *az áruk* használati értékét létrehozó munkát, az absztrakt munkát pedig mint *értékképző* munkát elemezte. Márpedig ahogy a termelőmunkának csupán történelmileg meghatározott különös társadalmi formája az, hogy *áru*termelő munka, úgy az absztrakt emberi munkának is csupán különös társadalmi létezési módja az, hogy *érték*alkotó, tehát hogy az érték *dologi* alakjában jelenik meg.

Az ember termelőtevékenységének kezdettől fogva megvolt a maga célszerű oldala (mindig valamely termék előállítására, megszerzésére irányult) és megvolt általános kvantitatív oldala is (függetlenül célszerű jellegétől, minden munka az emberi munka-

erő fiziológiai kifejtését jelentette). A termelőmunka célszerű, és általános jellege létezett már az ősi közösségek keretei között is. A munkának ezt a kettősségét erősítette tovább a kialakuló társadalmi munkamegosztás, melynek rendszere azt eredményezte egyrészt, hogy a munka egyes célszerű nemei különböző egyének szilárd funkciói lettek, másrészt, hogy „... a munkakereslet változó iránya szerint *bizonyos adag emberi munkát* felváltva hol szabómunka alakjában, hol takácsmunka alakjában kínálnak".[1]

Így a munkamegosztás már puszta létezésénél fogva is kiváltotta a különféle tevékenységek társadalmi visszavezetését általános emberi munkára, tehát az egyéni munkák társadalmi összevetését minőségükre való tekintet nélkül.

De a munkamegosztás léte még nem foglalja magában eleve a termelőmunka átváltozását árutermelő munkává. Következésképpen a munkamegosztásnak ebben az elkülönültségi viszonyok nélkül, azaz technikai-gazdasági értelemben felfogott rendszerében az egyes konkrét munkák sem úgy vezetődnek vissza általános munkára, valamint az egyéni munkák sem úgy mérődnek össze mennyiségileg, mint az árutermelésben.

Ha a termelőket a munkamegosztás olyan elképzelt rendszerébe helyezzük, ahol bizonyos munkafunkciókat teljesítenek, de egymástól gazdasági értelemben nincsenek elszigetelve, végzett munkájuk *egyenlővé* tétele se számukra, se a közösség számára *nem konkrét szükségszerűség*. Számukra azért nem, mert egyéni létük közvetlenül függ a közösség össztevékenységétől, s a termékekből való részesedésüknek nem kell okvetlenül arányban lennie azzal, amit *átlag*munkaként a társadalomnak teljesítettek. Az a társadalmi kötelességük, hogy a nekik jutó munkafunkciót normálisan ellássák, s tevékenységük eredményét közrendelkezésre bocsássák. A közösség számára sincs jelentősége annak, hogy kinek-kinek egyéni munkaideje mennyi átlagmunka-mennyiségnek felel meg adott feltételek között. A társadalom számára a következők a fontosak: a) mekkora a rendelkezésre álló munkaidő-alap; b) ezt az alapot az egyes konkrét munkaágak között a különféle effektív szükségletekkel összhangban osszák el; c) ki-ki mennyi

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. 51. old.

munkaidővel vesz részt a társadalom összmunkájában; d) ki-ki milyen mértékben részesedjék a javak összességéből.

Az összes munkaidő ismerete, s ennek megosztása ágak és ágakon belül egyének között, természetesen eleve feltételezi, hogy a végzett (végzendő) egyéni munkák idejét konkrét formáiktól függetlenül összesítsék. Csakhogy itt egyrészt az egyes munkák *egyéni* idejének ágazaton belüli összegezéséről, másrészt az egyes ágazatok összes egyéni munkaidejének *közvetlen* – nem dologi – összevetéséről van szó. Az összegezésnek és összevetésnek ebben a folyamatában nincs *olyan mozzanat, amely okvetlenül szükségszerűvé tenné az egyéni munkateljesítmények objektív összevetését az átlagmunkával, és főképpen a különféle ágakban teljesített munkák objektív szembeállítását egyenlő mennyiségek gyanánt az ágak közti termékcserében.* Az egyén társadalmi szerepe ugyanis itt attól függ, hogy mennyit teljesít a közösségnek, az egyes ágazatok gazdasági jelentősége pedig attól, hogy a közösség milyenfajta és mekkora szükségletét képes termékeivel fedezni.

Akkor, amikor a társadalom termelőtevékenységének horizontális megosztása vertikális megosztással párosul, azaz ha a munkamegosztás alapján a termelés szereplői között gazdasági elkülönülés, végső kifejlődésében pedig magántulajdon jön létre, változik a helyzet. Ekkor megszűnik az egyéni munkák közvetlenül társadalmi jellege; a konkrét munkák a magánmunka alakját öltik magukra, mert az egymástól gazdaságilag független termelők pusztán termékeik cseréjén keresztül kapcsolódnak társadalmilag egymáshoz. Kapcsolataik piaci kapcsolatokká, tevékenységcseréjük *árucserévé,* termelőmunkájuk pedig árutermelő munkává alakul át. „Ahhoz, hogy áruvá legyen, a terméknek csere útján kell eljutnia ahhoz, aki számára használati értékül szolgál. Csak önálló és *egymástól független magánmunkák* termékei lépnek szembe egymással *mint áruk.*"[2]

A konkrét munkák társadalmi visszavezetése általános emberi munkára ezután már nem történhet közvetlenül munkaidőben, hanem csak *dologi* formában. Másrészt szükségessé válik a magánmunkák utólagos társadalmi elismertetése a piac révén. A társa-

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. 48. és 50. old.

dalmi elismertetés magában foglalja az egyéni munkák hozzávetését az illető termelési ágban kifejtett munkák *átlagához,* és más munkafajtákkal való egyenlővételüket az ágak közti sajátos tevékenység- (áru-) cserében.

Ez azért van így szükségképpen, mert az a munkamennyiség, melyet az elszigetelt termelő termékének előállítására egyénileg fordított, csak része annak a munkatömegnek, amelyet ezen áru összességére tőle függetlenül tevékenykedő termelők fordítottak, miként áruja is csak egy része ezen árufajta összességének. A többi ágban termelők kereslete ezen árufajta iránt minden megkülönböztetés nélküli, vagyis nem számol azzal, melyik példány mennyi munkájába került eladójának egyénileg. A konkurrencia nagyjából egységes cserearányt, egységes árat alakít ki erre az árufajtára, s ezáltal végeredményben a termelő háta mögött a magánmunkák átlagolását végzi el.

Mivel árujuk számukra nem használati érték, ez az átlagmunka a termelők létkérdése lesz. Korántsem lehetnek közömbösek az iránt, hogy egyéni ráfordításaik nagyobbak vagy kisebbek a kialakult átlagnál, hiszen ettől függnek esélyeik a konkurrenciaharcban. Átlagosan mért ráfordításaik megtartásán s relatív csökkentésén múlik gazdasági előnyeik megtartása és növelése, illetve hátrányaik behozása ugyanezen ág termelőivel, valamint más ágak termelőivel szemben. Minthogy erőviszonyaik állása magánmunkáik társadalmilag *egyenlővé tett* mennyiségén fordul meg, a gazdasági viszonyoknak ebben a rendszerében *a munkák konkrét formáinak visszavezetése általános munkára nem mehet végbe másképpen, csak úgy, hogy a termékeket mint végső soron egyenlőnek elismert társadalmi munkamennyiségek megtestesítőit cseréljék el egymással.*

Tehát akkor lesz szükségszerű az, hogy a célszerű munkákat dologi formában és átlagmunkaként vezessék vissza, méghozzá oly módon, hogy általában *egyenlőnek* elismert munkamennyiségek cseréje menjen végbe, amikor áruviszonyok jönnek létre. Vagyis az általános munka ekkor jelenik meg mint *értékképző (absztrakt)* munka, és a társadalmi munkamegosztás keretében végzett célszerű, hasznos munka is ekkor ölti magára a *magánmunka* formáját. Más szóval, annak oka, hogy a munka értékformában jelenjen

meg, nem az árutermelő munka azon kettőssége, hogy a munka konkrét (hasznos) munka és egyszersmind általános emberi munkaerő-kifejtés (absztrakt munka), az ok ennek a munkának az a különös gazdasági meghatározottsága, hogy csak közvetve társadalmi munka, közvetlenül viszont magánmunka. Az érték a magánmunka társadalmi elismertetésének, azaz társadalmilag egyenlő munkára való visszavezetésének kategóriája, és az ilyen munka funkciója az értékképzés.

A munka kettős jellegét ebben a konkrét meghatározottságában, vagyis mint az *áru*termelő munka kettős jellegét elemezte Marx, s megállapította, hogy az érték az absztrakt munka dologi kristálya. Aki megértette Marx módszerének ezt a történelmi logikai konkrétságát, csak az értheti meg valójában, hogy milyen vonatkozások adják a termékek különös árumivoltát, s az elvont munka értékalkotó jellegét. De így lehet megérteni nemcsak azt, hogy az áru egyszersmind nem áru (termék), hanem azt is, hogy az absztrakt munka értékképző munka és egyidejűleg egyszerűen általános munka különös társadalmi meghatározottság nélkül. Tehát *az értékforma a maga minőségileg létező alakjában sajátos és általános vonatkozások egysége.*

Marx figyelmét elsősorban az érték társadalmi-gazdasági vonatkozásaira, minőségi jellemzőire irányította. Ez azonban nem homályosíthatja el a tényt, hogy az értékfogalom tartalmából Marx sohasem zárta ki az általános technikai-gazdasági vonatkozásokat. Sőt, elismerve az érték általános „szubsztanciáját", azt tartotta, hogy az „értékmeghatározás" bizonyos értelemben a tőkés termelési mód megszűnte után is uralkodó marad, amennyiben „a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között, végül a mindezt átfogó könyvelés lényegesebb lesz, mint valaha".[3]

Marx értékelméletének tehát nem mond ellent, ha a munka kettős jellegét az áruviszonyok lététől függetlenül elismerjük és azt állítjuk, hogy áruviszonyok között a munka konkrét és absztrakt oldalának is sajátos és általános vonatkozásai vannak. A konkrét munka különös társadalmi-gazdasági létezési módja az, hogy ma-

[3] *Marx:* A tőke. III. köt. 815. old.

gánmunka; általános technikai-gazdasági tartalma pedig, hogy társadalmilag hasznos, azaz használati értéket képző munka. Az absztrakt munka különös társadalmi-gazdasági létezési módja az, hogy értékalkotó; általános technikai-gazdasági szubsztanciája viszont, hogy minden minőségi meghatározottság nélkül emberi munkaerő kifejtése.

A konkrét és az absztrakt munka sajátos és általános vonatkozásait világosan megkülönböztetik abban a vitában is, amely a *Wirtschaftswissenschaft* hasábjain folyt a munkaérték mérhetőségéről.[4] E helyütt H. Schilar: „Die Messbarkeit des Arbeitswerts als Problem der Lehre" című hozzászólására hivatkozunk, amelyben kifejti az érték szocializmusbeli mérhetőségéről vallott nézetét. A marxi értékelmélet amúgy is nagy absztrakciós képességet kívánó megértését – mutat rá – nehezíti az, hogy az absztrakt munkát pusztán mint a munka áruviszonyok között érvényes társadalmi formáját értelmezik. Ez az oka, hogy „az absztrakt munka és az értékképző munka dialektikus kettősségének elméleti megvilágítása hiányzik a tananyagból".[5] Véleménye szerint ebből a hibából származik az is, hogy elvetik az értéknagyság mérhetőségét a szocializmusban. Ugyanis, ha – mint Neumann – az absztrakt munkát csupán az áruviszonyok kategóriájának tekintik, akkor joggal feltehető a kérdés, hogyan lehet meghatározott társadalmi viszonyokat kifejező munkát idővel mérni? De ha kovetkezetesen megkülönböztetjük az absztrakt és az értékképző munkát, akkor az érték nem tűnik sem puszta társadalmi viszonynak, sem tiszta munkamennyiségnek, hanem – idézi Lendle-t – „társadalmi viszonynak, ami átlagosan azonos tömegű tárgyiasult munka cseréjében áll".[6]

Egyet lehet érteni H. Schilarral annak hangsúlyozásában, milyen fontos az absztrakt munkát és az értékképző munkát elméletileg megkülönböztetni. Ugyancsak figyelemre méltóak erre alapozott indokai is a szocializmusbeli érték mérhetősége mellett, jóllehet az

[4] Lásd e folyóirat 1960. 3. számában *O. Lendle* és *H. Neumann, F. Behrens;* 1960. 4. számában *J. Rudolph,* valamint az 1961. 10. számában *H. Schilar, O. Lendle* és *S. Zurawicki* cikkét.

[5] Wirtschaftswissenschaft, 1961. 10. sz. 1522. old.

[6] Ugyanott.

értéknagyság mérhetősége – a módszertani nehézségektől függetlenül – sokkal bonyolultabb elméleti probléma, mintsem H. Schilar, vagy például O. Lendle indokai alapján gondolni lehetne.

A TÁRSADALMILAG SZÜKSÉGES MUNKA KETTŐS ÉRTELME

A társadalmilag szükséges munkamennyiség fogalmának kettős értelme a legszorosabban összefügg az értékforma és az arányosság kölcsönös viszonyával. Mint ismeretes, Marx is kettős értelemben használja ezt a fogalmat. *A tőke* I. kötetében (Első fejezet) társadalmilag szükséges munkának azt a munkamennyiséget nevezi, amely szükséges ahhoz, hogy bizonyos használati értéket „a meglevő társadalmilag normális termelési feltételek között és a munka társadalmilag átlagos ügyességi és intenzitási foka mellett előállítsunk". [7] (A társadalmilag szükséges munkának ezt a első értelmét a továbbiakban *társadalmilag átlagos munka* kifejezéssel jelöljük.) A társadalmilag szükséges munka másik értelmezése *A tőke* III. kötetében bukkan fel. Marx ezt írta: „... ha a használati érték az egyes áru esetében attól függ, hogy az önmagában véve szükségletet elégít-e ki, a társadalmi terméktömegnél attól függ, hogy az az egyes különleges termékfajtákra irányuló, mennyiségileg meghatározott társadalmi szükségletnek megfelelően oszlik-e meg, tehát a munka e mennyiségileg meghatározott társadalmi szükségletek arányában van-e elosztva a különböző termelési területek között... Itt a társadalmi szükséglet, azaz a társadalmi méretekben vett használati érték (ezt nevezzük mi társadalmi használati értéknek – *Sz. K.*) határozza meg a társadalmi összmunkaidőnek a termelés különböző különleges területeire jutó hányadát. De ez nem egyéb, mint ugyanaz a törvény, amely már az egyes áru vizsgálatánál megmutatkozott, hogy ugyanis az áru használati értéke előfeltétele csereértékének, s ezzel értékének."[8] Továbbá: „A társadalmi munkaidőből a termelés különböző különleges területeire

[7] *Marx:* A tőke. I. köt. 47. old.
[8] *Marx:* A tőke. III. köt. 618. old.

fordítható hányadoknak ez a mennyiségi korlátja csak továbbfejlesztett kifejezése az értéktörvénynek általában; bár a szükséges munkaidőnek itt más az értelme. Csak ennyi meg ennyi szükséges belőle a társadalmi szükséglet kielégítésére."[9] (A társadalmilag szükséges munkamennyiséget ebben a másik értelemben *társadalmilag szükséges munka* kifejezéssel jelöljük.)

Az előbbiekből néhány dolog világosan következik. Először is nyilvánvaló, hogy Marx a társadalmilag szükséges munka fogalmát első értelemben *egy árut* vizsgálva használta, vagyis az absztrakció magas szintjén, amikor *eltekintett attól a társadalmi szükséglettömegtől,* amelyet az illető árufajtának, s ezen belül egy-egy átlagpéldányának ki kell elégítenie. A fogalom másik értelmezésekor nem egy áruról, hanem valamely árufajta össztömegéről, az ebbe fektetett munka *összmennyiségéről* van szó, mégpedig nem is önmagában véve, hanem *viszonylagosan,* a mennyiségileg meghatározott *társadalmi szükségletekhez mérten.* Másképpen kifejezve: az a munkamennyiség, amely valamely árufajta átlagpéldányára jut, társadalmilag akkor is szükséges az első értelemben, ha az illető termékre összesen több vagy kevesebb munkaidőt fordítottak a ráirányuló effektív szükséglethez képest, mert az adott feltételek között átlagosan ennyi munkaidő alatt lehetett egy-egy terméket előállítani. Viszont a másik értelemben véve, az a munkatömeg, amelyet az árufajta össztömegére fordítottak (s amely az egy termékre jutó átlagmunkának és e termékek számának a szorzata), nem lesz társadalmilag szükséges mennyiség, mert az előállított termékhalmaz nagyobb vagy kisebb a ráirányuló effektív szükségleteknél, azaz a termékhalmaz használati értéke nagyobb vagy kisebb a társadalmilag szükséges használati érték tömegénél.

Másodszor az is világos, hogy az utóbbi esetben a társadalmilag szükséges munkamennyiség nem egyszerűen az effektív szükségletek tömegének függvénye, hanem a különféle árufajták termelésébe fektetett munkák és a különböző árufajták iránti effektív szükségletek *szerkezeti kapcsolatának* a függvénye. Tehát a társadalmilag szükséges munka a második értelemben nemcsak az adott szükséglethez képest viszonylagos, hanem a termelés más te-

[9] *Marx:* A tőke. III. köt. 619 old.

rületeire fordított munkamennyiségekhez képest is. Ebből egyenesen következik, hogy – valamennyi termelési ágban adottnak véve a termelékenység színvonalát – valamely időpontban fennálló különböző szükségletfajták *együttes* tömegét mennyiségileg az a munkatömeg határozza meg, amelyet az összes termelési ágba együttesen belefektettek. A társadalmi összmunkaidő adja tehát az összes társadalmilag effektív szükséglet mennyiségi meghatározottságát, minthogy a különféle konkrét munkák és az egyes szükségletfajták *strukturális megfelelésétől* függ, hogy egy-egy árufajta össztömegéhez felhasznált munkatömeg társadalmilag szükséges-e. Ha adott termelékenységi színvonal esetén egyik területen kevesebb munkát használtak fel, mint amennyi az adott szükséglet effektív mennyiségének fedezéséhez szükséges, *ugyanennyivel* több (tehát felesleges) munkát kellett felhasználniuk egy másik területen. (Itt meg kell jegyezni, hogy ez nem zárja ki az általános túltermelés lehetőségét és szükségszerűségét tőkés viszonyok között. A fenti tételből csak az következik, hogy *nem lehet általános túltermelés az effektív szükségletekhez képest.* De *nem* következik, hogy kizárt az általános túltermelés lehetősége a tömegek fizetőképes keresletéhez képest.)

Harmadszor, az sem kétséges, hogy Marx az *átlagosan* szükséges társadalmi munkát tekintette az értékképző munka mint *sajátos formájú* elvont munka mennyiségi vonatkozásának, vagyis annak, ami az értéknagyságot par excellence meghatározza. A társadalmilag szükséges munka pedig (második értelmezésben) mint az *általánosérvényű* elvont munka mennyiségi oldala fogható fel, vagyis annak, aminek funkciója a társadalmi használati értékek képzése, s ez egyenesen *az arányosság* általános fogalmába torkollik.

Hogyan viszonyul egymáshoz a társadalmilag szükséges munka e kettős értelme? *Milyen kapcsolat van az érték különös törvénye és az arányosság általános törvénye között?*

A társadalmilag átlagos munka és a társadalmilag szükséges munka között magánárutermelés esetén az antagonizmus éppoly nyilvánvaló, mint az áru értéke és használati értéke, vagy mint az áru és a pénz között. Ez az antagonizmus az árutermelés alapellentmondásának megnyilvánulása. Magántulajdon esetén semmi biz-

tosíték nincs arra, hogy a társadalmi munkát a termelési ágak között eleve az effektív szükségletek arányában osszák el. A termelés szabályozása társadalmi méretekben tervszerűtlen, spontán. Ilyen körülmények között az a munkamennyiség, ami valamely árufajta egy-egy példányára átlagos feltételek között jut, csak véletlenül egyezhet azzal a munkamennyiséggel, amelynek – arányos termelés esetén – ezen árufajta össztömegéből egy átlagpéldányra mint társadalmilag szükséges munkának jutnia kellene. Az áru használati értéke és értéke, valamint a társadalmilag átlagos és a társadalmilag szükséges munkamennyiség ellentmondása gyakorlatilag a konkurrenciaharcban éleződik ki és oldódik fel ideiglenesen. A kereslet és kínálat változásai vezetnek oda, hogy a piaci árak folytonosan eltérnek az átlagmunka megkívánta arányoktól. Ennek következtében egyik árufajta termelése az átlagosnál rentábilisabb, a másik kevésbé rentábilis lesz, s ez szolgál alapul a munkabefektetések és a termelékenység irányának és arányainak megváltoztatásához. Ha a munkaelosztás változtatását semmiféle monopólium nem gátolja, akkor a konkurrenciaharc, s az ezzel járó ár- és jövedelem-ingadozások ahhoz a végeredményhez vezetnek, hogy hosszú idő átlagában az ár arányok megegyeznek az értékarányokkal.

Tehát a végső összhang és a párhuzamosság az értéktörvény sajátos követelménye (egyenlő társadalmilag átlagos munkamennyiségek cseréje) és az arányosság általános követelménye (a társadalmi munkaidő effektív szükségleteknek megfelelő elosztása) között magától értetődőnek látszik.

Annak értelmét, hogy az értéktörvény és az arányosság követelménye összhangban van egymással, külön meg kell vizsgálni. Követelményeik egybeesése semmi esetre sem jelentheti minőségi azonosulásukat, hiszen az arányosság általánosérvényű (a tevékenységcsere technikai-gazdasági tagoltságát kifejező) és szintetikus fogalom, viszont az érték sajátos (a tevékenységcsere áruviszonyok közt jellemző társadalmi-gazdasági tagoltságát kifejező) kategória. Az egybeesés tehát csak *mennyiségi* lehet. Hogy megtudjuk: ez a mennyiségi egybeesés milyen értelemben áll fenn, ahhoz közös nevezőre kell hozni a két fogalom képletét. Az értékformát mint „mikroökonómiai" fogalmat az arányosság dimenzió-

jára kell kivetíteni, az arányosság „makroökonómiai" fogalmát pedig értékelemeire kell bontani.

Ennek megfelelően az értékformára az arányosság nyelvén így kell rákérdezni: miben áll az össztermék és egy-egy árufajta tömegének értékmeghatározása akkor, ha a termelt használati értékek összessége és szerkezete összhangban van a társadalom effektív szükségleteivel? Az arányossággal kapcsolatban viszont az érték dimenziójából nézve a kérdés így tehető fel: miben áll az egyes áruk cseréjének arányossága olyankor, amikor ez a csere társadalmilag egyenlő átlagmunkák, azaz egyenértékek cseréje?

Az első kérdésre a válasz: ha társadalmi méretekben az effektív szükségletek arányában osztották el a munkát, akkor abban a cserében, amely az egyes ágak forgalomba került termékeivel lebonyolódik, az árutulajdonosok *egyenlően szükséges* társadalmi munkamennyiségeket cserélnek.

Válasz a második kérdésre: amennyiben az egyes ágakban termelt árukkal ezen ágakban érvényes átlagmunkák egyenlő mennyiségeit cserélik ki, akkor a társadalmi összmunkát az effektív szükségleteknek megfelelően osztották el és *az egyes termékfajták tömegének szükségletkielégítő képessége azonos lesz az effektív szükségletek által megkívánt társadalmi használati értékkel.*

Ily módon a konkurrencia *teljes* szabadságát feltételezve, az érték és arányosság követelményének tendenciális, azaz egy-egy újratermelési periódus átlagában vett *mennyiségi* egybeesése tartalmilag annyit jelent, hogy az árucserében objektíve akkora munkamennyiség számít (a szükségletek rangsorán mérve) társadalmilag szükségesnek, amekkora munkamennyiség (egy-egy ág átlagos termelési feltételein mérve) társadalmilag átlagosnak számít. De ez a tartalmi egybeesés magában foglalja azt is, hogy a különben eltérő tulajdonságú áruk *egyenértékű cseréje* egyszersmind társadalmilag *egyenlő jelentőségű használati értékek cseréje* (arányos csere). Egyébként nem lehetne a különféle áruk átlagpéldányaiba fektetett munkamennyiségnek (szükségletekhez viszonyított) egyenlő társadalmi jelentősége. Így ha elfogadjuk azt, hogy az értéktörvény az arányosság sajátos megjelenési formája áruviszonyok között, továbbá azt, hogy ciklusátlagban az arányosság és az érték követelménye mennyiségileg azonosul egy-

mással (noha közben a két szükségszerűség ellentmondása állandóan megjelenik az átlagos és a szükséges munkaidő mennyiségi eltéréseiben, az áringadozásokban), akkor azt is el kell fogadnunk, hogy *társadalmi méretekben az értéknagyság felolvad az áruk társadalmi használati értékében.*

Eszerint az érték és az arányosság tendenciális mennyiségi egybeesése a következő egyenlőségeket tartalmazza: 1. a társadalmilag átlagos és a társadalmilag szükséges munkamennyiség egyenlőségét; 2. egyenértékek és egyenlő társadalmi jelentőségű használati értékek cseréjének azonosságát; 3. különféle szükségletek valamiképp egyenlő mérvű kielégítését.

Mi az értelme ezek alapján Marx azon megállapításának, hogy a társadalmi munkaidő elosztása a mennyiségileg meghatározott szükségletek arányában „továbbfejlesztett kifejezése az értéktörvénynek általában"? E megállapítás *elsődleges* értelme az, hogy az érték absztrakt fogalmát *konkretizálja* a társadalmi méretű cserefolyamatra. Az értékfogalom konkrétabbá válik azáltal, hogy a termelési feltételek és az effektív szükségletek átfogó összefüggésének mozgásába belcillesztve áll előttünk. Itt az értékmeghatározás már nem merül ki abban, hogy minden árutest bizonyos adag átlagos társadalmi munka hordozója, hanem magába zárja azt a feltételt is, hogy a társadalmi munkát a társadalmi szükségleteknek megfelelően használták fel konkrét formái szerint. Az értéknagyságnak sem pusztán az a feltétele már, hogy az őt megtestesítő árunak *legyen* használati értéke, hanem egy-egy árufajta társadalmi használati értéke (azaz a „mennyiségileg meghatározott társadalmi szükséglet") az értéknagyság mennyiségi korlátja, befolyásolója is.

A termelési feltételek és az effektív szükségletek általános strukturális viszonya magánárutermelésben éppúgy a piaci konkurrencia mechanizmusa révén jut érvényre, mint a magánmunkák visszavezetése átlagos társadalmi munkamennyiségekre, ezért Marx az értéknek ezt a konkrétabb – tehát a csereértékkel társadalmi méretben kapcsolatba hozott – fogalmát nem véletlenül nevezte *piaci értéknek.*

A piaci érték az áru társadalmi értékének és társadalmi használati értékének egysége, mert nemcsak azt foglalja magába,

hogy mennyi átlagmunkát fordítottak termelésére, hanem azt is, hogy ezt arányosan (a szükségletekkel összhangban) tették. A piaci érték már nem az áru*termelés* viszonyai oldaláról kifejezett érték, hanem *a termelési, a forgalmi* és (bizonyos értelemben) az *elosztási viszonyok árusajátosságait összefogó* kategória, erőteljesen kidomborítva e sajátosságok általános (arányossági) vonatkozásait is.[10] Ebben az értelemben vonzási pontja a piaci áraknak az a mozgópont, amely körül az árak ingadoznak, amelyen – hosszú idő átlagában – a kereslet–kínálat tendenciális egyensúlya esetén a piaci árak elhelyezkednek.

A piaci érték azonban mégsem több, mint az érték konkrétabb megfogalmazása, annak gazdagabb tartalmú kifejezése. Egyébként pedig az áru társadalmi értéke és piaci értéke ez esetben *azonos nagyság*.[11]

A TÁRSADALMILAG ÁTLAGOS ÉS SZÜKSÉGES MUNKA KÉT MÉRCÉJÉNEK ELTÉRÉSE

Az áruk társadalmi és piaci értéke olyan körülmények között is azonos nagyságú lehet-e, amikor nincs teljesen szabad konkurrencia, vagyis olyan viszonyok között, amikor a konkurrencia szabadságát *monopóliumok* korlátozzák?

A magánárutermelésnek sohasem létezett oly történelmi állapota, amikor a verseny teljesen szabadon érvényesülhetett. Egé-

[10] Az, hogy Marx a piaci érték fogalmának forgalmi és arányossági vonatkozásokat tulajdonított, kiderül alábbi meghatározásából is: „Ahhoz, hogy egy árut piaci értéken, azaz a benne foglalt társadalmilag szükséges munka arányában adjanak el, az szükséges, hogy a szóban forgó árufajta össztömegére fordított társadalmi munka összmennyisége megfeleljen az erre az árura irányuló társadalmi szükséglet, azaz a fizetőképes társadalmi szükséglet nagyságának. A konkurrencia, valamint a piaci árak ingadozásai... folytonosan arra törekszenek, hogy az egyes árufajtákra fordított munka összmennyiségét erre a mértékre csökkentsék." (*Marx:* A tőke. III. köt. 204. old.)

[11] „A piaci értéket egyrészt úgy kell majd tekintenünk, mint a termelés egy területén termelt áruk átlagértékét, másrészt mint azoknak az áruknak az egyéni értékét, amelyeket az illető terület átlagos feltételei között termelnek s amelyek e terület termékeinek nagy tömegét alkotják." (*Marx:* A tőke. III. köt. 191. old.)

szen nyilvánvaló ez a kapitalizmus előtti árutermelésre nézve, de a „szabadversenyes" kapitalizmusra is. A konkurrencia teljes szabadsága ugyanis elméletileg azt jelenti, hogy a termelőerők telepítése, a termelési eszközök és a munkaerő egyik termelési ágból a másikba történő átvitele előtt – ha az egyébként a gazdasági viszonyok képviselőinek érdekében áll és hasznot hajt nekik – semmiféle leküzdhetetlen objektív akadály nem áll. Tudott dolog azonban, hogy a „szabadversenyes kapitalizmus" időszakában is léteztek – különböző országokban és időszakokban eltérő mértékben – a következő konkurrenciát akadályozó objektív tényezők:

a) a művelhető földterület és a kiaknázható természeti kincsek korlátozottsága (a gazdálkodás tárgyának monopóliuma);

b) a föld-magántulajdon monopóliuma;

c) a feldolgozó ipar egyes ágazataiban és a mezőgazdaságban a vállalatok nagy részének a vegyes profilja, amely mellett a termelés csak különféle termékek párhuzamos gyártására alkalmas (nem konvertálható) berendezésekkel kombináltan folyhatott, és ahol a párhuzamos kapacitások létesítése külön vállalkozások formájában tartós technikai – agrotechnikai – akadályokba ütközött (konvertálhatatlansági monopólium);

d) a munkaerőáramlást gátló kötöttségek, amelyek főleg elavult gazdasági formák maradványaiból erednek (a kisárutermelők ragaszkodása földjükhöz, úri birtokok kommenciós cselédsége stb.);

e) azonosfajta szükséglet kielégítésére alkalmas, de különböző hatékonyságú és termelésük eltérő technológiája miatt más-más ágakban gyártott termékfajták kombinációja (a helyettesíthetőség monopóliuma).

Nem emeljük ki a monopóliumnak azt a fajtáját, amely a tőkekoncentráció alapján az imperializmusban vált uralkodóvá, noha egyes ágakban részvénytársaságok formájában már a monopolkapitalizmus előtt is létezett (például vasúti részvénytársaságok), s amelyet az jellemez, hogy valamely ág termelési eszközeinek és a nyersanyagforrásoknak a döntő hányadát egy kézben összpontosítja. Mégpedig azért nem, mert a tőkekoncentráción alapuló monopóliumoknak az árucsere viszonyaira gyakorolt hatása ide csak részben kapcsolódik; ennyiben pedig e monopóliumokról nagyjá-

ból ugyanazt kellene elmondani, amit a kiemelt tényezőkkel kapcsolatban amúgy is el kell mondanunk.

A föld és a természeti erőforrások korlátozottságából, valamint ezek magántulajdonából eredő monopóliumok lényegével nem kell foglalkozni, hiszen Marx a különbözeti és az abszolút járadékot vizsgálva tudományos részletességgel kidolgozta azt. De röviden ki kell térni arra, milyen konkrét körülmények között jön létre konkurrenciát gátló monopólium vegyes termékprofilt kívánó konvertálhatatlan kapacitások, felhasználásban helyettesíthető termékfajták kombinációja, valamint a munkaerő gazdasági kötöttségei, illetve az említett különböző tényezők kapcsolódása alapján.

Az úgynevezett konvertálhatatlansági monopólium *lehetősége* azzal az érdekkel függ össze, ami a magánvállalkozókat *jövedelmük abszolút összegének maximalizálásához fűzi.*

Az érdekeltség a vállalati jövedelem globális nagyságának maximalizálásában az elszigetelt gazdasági viszonyok tipikus jelensége. De sem ez a fajta érdekeltség, sem a párhuzamos kapacitások megléte *önmagában* még nem válhat a konkurrencia akadályává. A vállalkozóknak ugyanis módjuk van a párhuzamos kapacitásokat úgy fejleszteni, hogy minden termékfajta termelése – az adott feltételekhez képest – maximális nyereségrátát biztosítson. Továbbá azt is megtehetik, hogy a kisebb nyereségrátájú termékek gyártását beszüntessék és mást termeljenek, más területeken fektessék be tőkéjüket.

De gyakran alakul ki a következő helyzet: az adott ág bizonyos fajta termékei iránti kereslet stabilizálódik, vagyis a szükségletek telítetté válnak, miközben a többi termékfajta termelésének sincs konjunktúrája, azaz irántuk is csak lassan növekszik a kereslet. Az utóbbi nem teszi kifizetődővé azt, hogy e termékek kapacitásainak bővítése végett – a stagnáló termékek kapacitásainak kiselejtezése kárára – nagyobb tőkéket befektessenek. Az előállott helyzetet tehát ezen ágazat kapacitásszerkezetének és a termékeivel szemben jelentkező effektív szükségletek szerkezetének – tőkés szempontból – tartós összehangolatlansága jellemzi. Ebben a helyzetben a vállalatoknak érdemes lesz a kevésbé rentábilis termékeket is gyártani, azaz alacsonyabb nyereségrátával megelégedni. Ezekkel a kapacitásokkal rentábilisabb fajtájú termékeket

nem gyárthatnak, ezért ha leállítanák ezeket, akkor egyrészt a befektetett állóalap megfelelő hányada holttőkévé változna, másrészt termékeik rentabilitás-rátája (önköltséghez viszonyítva) ugyan most emelkedne, azonban a vállalati nyereség abszolút összege lecsökkenne. Az egymással párhuzamos és konvertálhatatlan kapacitások megléte tehát akadálya lehet mindaddig a szabad tőkeáramlásnak, amíg vagy a szükségletstruktúrában jelentős eltolódás nem következik be, vagy amíg e berendezések elavulása kiselejtezésüket lehetővé nem teszi. Amennyiben e területen nem születnek nagyobb technikai újítások, s a berendezések fizikai élettartama a ciklusok idejét is meghaladja, előfordulhat, hogy az akadályt egy nem túlságosan mély válság sem tudja felszámolni. Ily módon ez az akadály hosszabb időn át létező *monopóliummá* válhat.

Különösen nagy az effajta monopólium létrejöttének lehetősége olyan termelési ágban, mint a mezőgazdaság. A mezőgazdaságban nemcsak a földnek mint a gazdálkodás tárgyának és mint magántulajdonnak a monopóliuma áll fenn, hanem egyidejűleg sokáig és sok országban léteznek *a munkaerőáramlást akadályozó bizonyos kötöttségek* is, s ugyanakkor a gazdaságok általában soküzemágú termelést folytatnak.

Mind a mai napig kevés fejlett tőkésországban alakultak ki a feltételei annak, hogy a mezőgazdaságban egy vagy egynéhány terményre specializált vállalatok uralkodjanak. Ennek magyarázata a mezőgazdasági termelőerők és társadalmi munkamegosztás viszonylagos fejletlenségében, de ezen túlmenően agrobiológiai, talajtani, agrotechnikai sajátosságokban rejlik. Részben arról van szó, hogy – a földről mint a termelés feltételéről és eszközéről nem is beszélve – a mezőgazdasági felszerelések, gépek univerzális jellegűek (ami nyilván az említett sajátosságok következménye), részben pedig arról, hogy főként a növénytermesztésben az év különböző szakaszaiban eltérő mértékű a munkaigény. Vannak kritikus időpontok, amikor a munkák összetorlódnak akár egyfajta kultúra esetében (gabonaaratás), akár pedig több üzemágban egyszerre (kapálás és aratás, őszi szántás és őszi betakarítás). Vannak viszont időszakok (különösen a tél), amikor egyes üzemágakban (állattenyésztés) változatlan a munka ritmusa és mennyisége, másokban viszont alig akad munka. A munkafolyamat szakaszos-

sága folytán a dolgozóknak bizonyos stabil létszáma alakul ki, amely ha nem is teljesen, de a kritikus időszakok szükségleteihez igazodik; különösen akkor, ha alkalmilag nemigen lehet szabad munkaerőtartalékokat igénybe venni. Ilyen technikai és gazdasági alapon *tendencia van* a különböző üzemágak olyan kombinációjának kialakítására a gazdaságokon belül, hogy a termelési alapokat és a szükséges mértékben lekötött munkaerőt az év egészében a lehető legkedvezőbben hasznosítsák. Eközben az árutermelők szembe találhatják magukat olyan piaci helyzettel, amelyet az jellemez, hogy az egyes termékek iránti szükségletek meglehetősen stabilak, viszonylag egyenletesen alakulnak, s a szükségletek szerkezete is lassan változik.

Így azokat a terményeket, amelyeknek termelése a kapacitásokat és a munkaerőt állandóan vagy huzamosan igénybe veszi, kisebb rentabilitással is készek megfelelő területen termeszteni. Azokat a termékeket viszont, amelyek rövid ideig és akkor is nagy tömegben (kritikus időszakok) kötnek le munkaerőt és eszközöket, csak nagyobb rentabilitás esetén termelik megfelelő területen. A párhuzamos (konvertálhatatlan) agrotechnikai feltételek és a munkaerőkötöttségek tehát együttesen monopolisztikus korlátai lehetnek a konkurrenciának.

A helyettesíthetőség monopóliuma esetén arról a közismert jelenségről van szó, hogy egyes cikkek nagyjában azonos szükségletek kielégítésére alkalmasak, tehát a fogyasztásban helyettesíthetik egymást, miközben a termelésükre fordított átlagos társadalmi költségek nem állnak arányban hasznos tulajdonságaikkal. Bizonyos hőfokhatású olaj előállítása átlagosan kevesebbe kerül, mint az ugyanakkora hatást nyújtó feketeszéné; az utóbbi termelése pedig esetleg kevesebbe, mint a barnaszéné, s még kevesebbe, mint megfelelő mennyiségű lignité. A kisebb ferrumtartalmú vasérc tonnánkénti költsége átlagosan ugyanakkora vagy nagyobb lehet, mint a dúsabb ércé. Hasonlóképpen lehet más cikkek esetében is, amelyek bár egyfajta szükségletet fedeznek, a rájuk fordított munka egységnyi mennyisége mégis több vagy kevesebb hasznos tulajdonságokkal rendelkező terméket produkál az egyikből, mint a másikból.

A tudományos és technikai haladás egészen nyilvánvaló irány-

zata olyan termékfajták kialakítása, amelyeknek hasznos hatása – egységnyi ráfordításhoz képest – nagyobb mint a tradicionális termékfajtáké, illetve amelyeket – ugyanakkora haszonhatást biztosítva – kisebb ráfordítással lehet előállítani. (Gondoljunk a különféle új gépipari konstrukciókra, amelyek kisebb méretűek, kisebb súlyúak, s mégis gyakran nagyobb termelékenységűek, mint a velük helyettesíthető régebbi konstrukciójú gépfajták. Ugyanígy például a mezőgazdaságban is vannak nagyobb hozamú új növényfajták, vagy olyan állatfajták, amelyek azonos takarmánytápanyagot nagyobb hatásfokkal értékesítenek.)

Amennyiben a mennyiségileg meghatározott egyfajta szükséglet össztömege csupán nagyobb hatásfokú (azonos hatásfok esetén olcsóbban előállítható) termékféleségből hosszú időn át nem fedezhető, az előállott helyzet a kisebb hatásfokú (viszonylag drágább) termékféleségek termelésének folytatására kényszerít, annak ellenére, hogy az utóbbiak alacsonyabb nyereségrátát biztosítanak.

A nagyobb hatásfokú termékféleségek helyettesítési monopóliuma legszembetűnőbb a nyersanyagok és az energiahordozók területén. E monopóliumhoz hozzájárul a kiaknázható természeti kincsek korlátozottsága is. A természeti erőforrásoknak mint a gazdálkodás tárgyainak monopóliuma jelenik meg sajátosan, a helyettesítési monopólium formájában. Ha egy-két évtized leforgása alatt az olajbányászat fejlesztésével ki lehetne elégíteni mindazt a kalorikus szükségletet (plusz egyéb szükségletet), amelyet különben csak az energiahordozók kombinációja útján fedezhetnek, ha tehát az olajtermelés növelése és a szénbányászat elsorvasztása nem ütközne természeti korlátokba, akkor a különféle ágakban termelt, de lényegében azonos szükségletek kielégítésére hivatott árufajták közül csak ideiglenesen kerülhetne az egyik előnyös, a másik hátrányos pozícióba.

A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy nemcsak bányatermékek és természeti erőforrások esetében, hanem másfajta (például mesterséges úton korlátlanul, tehát természeti tényezőktől nem függő mennyiségben előállítható) anyagok, sőt nem ritkán késztermékek bizonyos progresszív fajtái is monopolisztikus előnyhöz juthatnak. Ilyen előny nemegyszer abból is adódik, hogy egy országban, vagy más termelési területen nem fejleszthető ki megfelelő

kutatói és műszaki tervezői apparátus úgy, mint más országokban, vagy más területen. Ezért nem lehet a helyettesítési monopóliumot egyszerűen a természeti feltételek korlátozottságán alapuló monopólium megjelenési formájának minősíteni. Tény viszont, hogy ezt a tömeges jelenséget nem lehet figyelmen kívül hagyni.

E különféle monopolisztikus jellegű tényezők nem tudják meggátolni azt, hogy a társadalmi termék szerkezete és az effektív szükségletek szerkezete ciklusok átlagában összhangba jusson egymással, de képesek útját állni annak, hogy ez az összhang a különféle áruk nagyjából azonos rentabilitása mellett jöjjön létre. *Közös lényegük* a hasznuk maximalizálására törekvő termelőkre kifejtett hatás, amely tartósan megakadályozza azt, hogy az eleven és holtmunkát a magasabb profitrátát biztosító termelési területekre (kedvezőbb fekvésű földekre, előnyösebb árufajták termelésére) átcsoportosítsák, s ugyanakkor nem szünteti meg azt az érdeküket sem, hogy a kevésbé rentábilis területeken is folytassák a termelést. Ez az utóbbi érdek azon objektív szükségszerűség magánformában való megjelenése, amelyet a társadalmi szükségletek stabilizálódott struktúrája támaszt a társadalmi munka elosztásával szemben a termelés különböző területei között.

Mi történik ilyenkor az árucsere folyamatában? Először is egy-egy termelési területen bizonyos árufajta előállítására felhasznált magánmunkamennyiségek visszavezetődnek átlagos társadalmi mukamennyiségre, ami abban nyilvánul meg, hogy valamennyi azonosfajta árunak nagyjából egységes piaci ára alakul ki. Másodszor, a célszerű konkrét munkák visszavezetődnek általános emberi munkára, mert amikor a különféle termelési területek termékeit kicserélik, azt áruviszonyok közt csak társadalmilag valamiképp egyenlővé tett munkamennyiségek alapján tehetik. De az egyenlő munkamennyiségek cseréje most semmiképpen sem egy-egy ág átlagos termelési feltételein mérve egyenlő; ellenkezőleg, azokon mérve egyenlőtlen. Egyébként nem térhetnének el egymástól a különféle árufajták átlagos profitrátái. Ugyanakkor az átlagmunkamennyiségek egyenlőtlen cseréjéről nem lehet sem azt mondani, hogy azt a kereslet–kínálat összhangjának hiánya okozza, hiszen ez a helyzet éppen piaci egyensúly közepette áll elő; sem azt nem mondhatjuk, hogy az egyenlőtlen cserét a különféle termelési

területekbe fektetett tőkék eltérő szerves összetételei okozták, mivel ilyen helyzet nagyjából azonos szerves összetételű tőkéket igénylő árufajták esetében is előfordul. Így a munkák a cserefolyamatban nem válhatnak másképp egyenlővé, *mint a társadalom „mennyiségileg meghatározott" effektív szükségletén, vagyis azon mérve, hogy a különböző területeken termelt áruknak mekkora a társadalmi használati értéke.*

Amennyiben tehát a konkurrenciát monopóliumok akadályozzák, és amennyiben a társadalom gazdasági életében ilyen konkrét körülmények között is valamiféle egyensúlynak ki kell alakulnia, mert különben nem fejlődhetne, ez az egyensúly a különféle áruk olyan cseréje alapján jön létre, amelyben a rájuk fordított munkának csak társadalmilag *szükséges* mennyiségei lesznek egyenlők, miközben a kicserélt árukra fordított társadalmilag átlagos munkák *egyenlőtlen* mennyiségek lesznek. Ebben a helyzetben megszűnik a társadalmilag átlagos és a társadalmilag szükséges munkának a mennyiségi egybeesése, ami teljesen szabad konkurrencia esetén egyébként objektív szükségszerűség. Ez másképpen annyit jelent, hogy a társadalmi munkának – monopóliumok esetén – szükségszerűen kétféle objektív mércéje alakul ki: egyik az *átlag*munka mércéje, a másik a társadalmilag *szükséges* munka mércéje.

A társadalmi munka első mércéje főleg egy-egy *termelési ág* szférájára érvényes, mivel a termelési ágon belüli konkurrencia alakítja ki, mikor az azonos árufajta bizonyos hányadaira fordított magánmunkákat az átlagos feltételek között kifejtett munkák mennyiségére visszavezeti. Így a cserében ezeket az egyénileg eltérő mennyiségeket társadalmilag *egyenlővé* teszi a *többi* árufajtával szemben.[12] Másrészt azért, mert a magánmunkák egyéni mennyiségének (egyéni költség) és átlagos mennyiségének (átlagos költség) eltérései adják az adott termelési ág különböző képviselői kö-

[12] Annak első feltételét, hogy egy termelési terület áruit piaci értékükön adhassák el, Marx a konkurrenciában és a piacban látta. Ahhoz, hogy „... a különböző egyéni értékek *egyetlen* társadalmi értékké, a fentebb tárgyalt piaci értékké egyenlítődjenek ki ... az azonos árufajták termelői közti konkurrenciára van szükség, továbbá piacra, amelyen együttesen kínálják eladásra áruikat". (*Marx.* A tőke. III. köt. 193. old.)

zötti versengés alapját, hiszen ezek az eltérések jutnak kifejezésre az átlagosnál alacsonyabb és az annál magasabb jövedelmek (extraprofitok és járadékok) keletkezésében.

A társadalmi munka másik mércéje mindenekelőtt a termelés *egészére,* a termelési ágak összességére vonatkozik. Ez a mérce a különféle termelési ágak tőkéseinek egymás közötti versenyében alakul ki, amikor az árucserében a konkrét munkafajták (már átlagosított) mennyiségeit az általános munka minőségnélküli mennyiségeire visszavezetik, miközben azokat egymással egyenlővé teszik, de nem a bennük foglalt átlagmunkaidők alapján, hanem a termékeik által kielégítendő effektív szükségletek alapján. Miután a különféle árukat termelő területek között monopóliumok akadályozták a tőke áramlását, a társadalmilag szükséges munka – feltételezve az egész árutömeg és az összes effektív szükséglet szerkezeti összhangját és a kereslet–kínálat arányos egyensúlyát – egy-egy árufajtánál nem esik egybe a ráfordított magánmunkák átlagos mennyiségével.

A társadalmilag szükségesnek elismert munka egységnyi mennyisége (vagyis az egyszerű munkával mért adagja) *meghaladja* azt a munkamennyiséget, amely a monopóliumos előnyt élvező árúfajta egy-egy példányára átlagosan jut, viszont *kisebb* lesz annál, amelyet a monopolisztikus hátrányban lévők árufajtájuk egységeire átlagosan fordítottak. Tehát az egyik esetben átlagosnál kedvezőtlenebb feltételekkel rendelkező vállalatok, a másik esetben átlagosnál kedvezőbb körülmények közt működő termelők ráfordításainak egyéni munkaideje válik társadalmilag szükségessé, vagyis az árucsere alapjává.

Igaz, az ágazati átlagmunkák idején mérve a csere nem egyenértékű csere, mégis egyenlő munkamennyiségek cseréje lesz abban az értelemben, hogy a különféle szükségletek kielégítésére alkalmas árukban foglalt munkákat mint *azonos társadalmi használati értékképző erővel rendelkező társadalmi munkákat* cserélik ki egymással.

Megérthető ez a mezőgazdaság példáján. Itt a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma azt eredményezi, hogy a társadalmilag szükséges munkamennyiség mércéje nem az átlagos, hanem a még művelés alatt álló legrosszabb földeken működő tő-

késüzemek egyéni ráfordításaihoz igazodik. Ha feltételezzük, hogy az iparban a tőkeáramlást monopóliumok nem akadályozzák, úgy itt az átlagos munkaráfordítás lesz a szükséges munkamennyiség. A két ágazat között tehát egyenlőtlen csere zajlik abban az értelemben, hogy az iparnak a mezőgazdaság bizonyos átlagos munkamennyiségért kevesebb átlagmunkamennyiséget ad, illetve az ipar a mezőgazdaságnak több átlagmunkamennyiséget ad, mint amit kap. Természetesen itt mindig az egyszerű munka mértékén mért átlagmunkáról van szó. Mivel pedig az ipari munka általában bonyolultabb a mezőgazdasági munkánál, a bonyolult ipari munka átlagmennyisége egyszerű munkára redukálva nagyobb lehet annál. Csakhogy a két terület munkáinak bonyolultsági foka közötti különbséget *csökkenti* a monopólium okozta súlyponteltolódás az árucserében.

Minthogy a monopóliumok miatt a konkurrencia ezt a kétféle mércét nem tudja minden ágban kiegyenlíteni, noha a termelés és a szükségletek strukturális egyensúlyát ciklusátlagban képes megteremteni, egységnyi átlagmunka társadalmi használati értékképző ereje az egyik ágban nagyobb, a másik ágban kisebb lesz, mint társadalmi értékképző ereje. Miután azonban a felhasznált összmunkaidő terjedelme és az összes effektív szükséglet terjedelme egymást kölcsönösen meghatározza, tehát *mivel az összmunka által képezett értéktömegnek és társadalmi használati értéktömegnek egybe kell esnie,* annak a különbségnek, amellyel egyes területeken az áruk társadalmi használati értéke meghaladja értékük tömegét, *azonosnak kell lennie* azzal a különbséggel, amellyel más ágakban viszont a termelt áruk társadalmi értéktömege haladja meg társadalmi használati értéküket.

Így végeredményben monopóliumok létezése esetén is érvényben marad az a szabály, hogy az érték összeolvad (mennyiségileg azonosul) a társadalmi használati értékkel, és hogy a társadalmilag átlagos munka legyen a társadalmilag szükséges munka. De most ez csupán a termelési ágak *összességére* nézve lesz igaz, viszont egy-egy termelési ágra nem feltétlenül. Annak az ágnak az átlagmunkája, amely monopolisztikus előnyben van, hatványozott hatékonyságúnak számít a hátrányos helyzetben levő másik ág átlagmunkájával szemben.

A hatékonyságnak azonban itt más az értelme, mint amit a termelékenységnek szokásosan tulajdonítanak. Itt ugyanis nem az a kérdés, hogy egy adott ágban egységnyi munkaidő alatt bizonyos termékfajtából hány egységet tudtak előállítani, hanem az, hogy az adott idő alatt és *adott* termelékenységgel kifejtett munka társadalmilag mennyire hasznos, azaz hogy termékeivel mekkora effektív szükséglettömeget képes fedezni.

Feltételezve, hogy a termelt össztermék és az effektív szükségletek szerkezete összhangban marad, a szokásos értelemben vett termelékenység növekedése esetén egy adott árufajta összességének társadalmi használati értéke éppúgy változatlan nagyságú lesz, mint társadalmi értékének tömege; viszont ugyanezen árufajta egy-egy átlagpéldányának társadalmi használati értéke a termelékenységgel fordított arányban változik, azaz, hasonlóan az értékhez, csökkenni fog. Ha azonban időközben eltolódás következik be az effektív szükségletek és a termelési ágak feltételeinek viszonyában, s ennek monopóliumok ellenére kell érvényre jutnia, akkor a társadalmi használati érték és a társadalmi érték nem párhuzamosan módosul sem változatlan, sem változó termelékenység esetén.

Ha a monopólium előnyösen érint egy termelési ágat, vagyis a termékei iránti szükségletek szerepe a termelési feltételekhez és más szükségletekhez képest megnövekedett, akkor itt *adott termelékenység és adott munkaidő-felhasználás esetén* is nőhet a munka hatékonysága, mert növekszik ezen árufajta összességének és egységeinek társadalmi használati értéke, bár a társadalmi érték nem változott sem össztömegét, sem termékegységre jutó hányadát illetően. A monopóliummal hátrányosan érintett termékfajták esetében fordított a helyzet. Nem párhuzamos az érték és a társadalmi használati érték mozgása akkor sem, ha változatlan munkaidő mellett ugyan *növekszik a termelékenység,* de az effektív szükségletek sorrendbeli változása nagyobb mértékben emeli a termékfajta társadalmi jelentőségét, mint amennyivel a termelékenység fokozásával e termékek számát szaporítani tudták. Ekkor a *termékhalmaz* társadalmi használati értéke növekedni, értéke csökkenni fog. *Egységnyi termék* társadalmi használati értéke kevésbé csökken, mint társadalmi értéke.

HAMIS TÁRSADALMI ÉRTÉK (VAGY DEKLINÁLT CSEREÉRTÉK)

A társadalmi munka két eltérő mércéjének kialakulása az arányosság általános és az érték különös törvényének szembekerülését jelzi. Monopóliumok esetén ugyanis egyenértékű csere nem biztosíthatná az arányosság érvényre jutását. Ha a konkurrencia tendenciálisan mégis megvalósítja az arányos egyensúlyt, akkor a végbemenő árucsere nem lehet általában egyenértékű csere. Így nyilvánvaló, hogy az arányosság és az érték között ellentét alakult ki. Az is nyilvánvaló, hogy ez esetben tendenciálisan *az arányosság törvénye tör keresztül és veti alá magának az értéktörvény követelményét* (az egyenértékű csere elvét), *hiszen a gazdasági élet – az érintett területek miatt – nem az átlagos munkamennyiségekkel arányos árakon kerül egyensúlyba.*

Igaz, ez a gazdasági egyensúly nem a magántermelők erőviszonyainak „egyensúlya" lesz, hanem csak a keresleté és a kínálaté, mélyebben a társadalmi munka és a szükségletek viszonyáé. Lesznek ugyanis olyan termelési területek, amelyeken az előállított árufajta gazdái más területekhez képest magasabb átlagos jövedelem formájában élvezik a monopóliumot és lesznek olyan területek, ahol a tulajdonosokat sújtja a monopólium. Erőviszonyaik egyenlőtlensége azonban csak fokozza az áruviszonyok között amúgy is meglevő vertikális társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket s ilymódon szerepet játszik a konkurrenciaharc kiéleződésében, az arányos egyensúly gyors felbomlasztásában, illetve általában nehezíti az arányosság érvényre jutását. Mindez azonban nem változtat azon, hogy ciklusátlagban a piacon egyensúly jön létre, mégpedig nem az átlagmunkák, hanem a társadalmilag szükséges munkák egyenlőségén alapuló árucsere formájában.

Mit jelent mármost az *érték*törvény szempontjából az, hogy kialakul a társadalmi munka két eltérő mércéje és hogy egyáltalán az arányosság mércéje jut uralomra az árucserében. Azt semmiképpen sem, hogy megszűnik az értékfogalom különös jelentősége és viszonylagos önállósága az arányosság fogalmával szemben. Amíg léteznek elkülönült gazdasági viszonyok, addig elkerülhetetlen a tevékenységcsere áruformája, a munka megjelenése dologi alak-

ban, s ezzel a magánmunka mennyiségének átlagolódása. A társadalmi érték nagyságát a társadalmilag átlagos munka mennyiségei határozzák meg, ami az értéktörvény *megmásíthatatlan* sajátos és *belső lényege* marad. De ez a sajátos és belső lényeg most nem jelenhet meg tiszta mennyiségi meghatározottságában, még mint viszonylag tartós tendencia sem, vagyis úgy, hogy a piaci árak az átlagos munkaráfordítások (költségek) arányai szerint alakuljanak. A cserearányok most nagy átlagban az arányosság mércéjéhez igazodnak.

Azt sem lehet állítani, hogy az árcentrumnak a társadalmi érték nagyságától való eme tartós eltérése csupán az érték *felszíni* megjelenési formájának – temelési árhoz hasonló – módosulása, azaz egyszerű módosult érték*forma*. A vizsgált jelenség és az értékforma módosulása (termelési ár) között ugyanis a hasonlóság csak annyi, hogy mindkét esetben olyan árcentrummal van dolgunk, amely eltér a társadalmi érték arányaitól, s ennek folytán a különböző területeken termelt árukkal elért átlagos jövedelmek *az eleven munka* átlagos költségeihez képest pozitív és negatív irányban eltérnek. A különbségek viszont elviek.

Először is, az árcentrumok eltérülését egyik esetben – monopóliumok létezése miatt – egy *általános* törvény, vagyis az arányosság váltja ki; a másik esetben viszont – a különböző ágak eltérő technikai összetétele miatt – az árutermelés *specifikus* tőkés jellege, vagyis „az azonos tőke után azonos haszon" elve. És ez igen lényeges különbség, mert amíg az egyes termelési módok sajátosságai az értéknek csak a megjelenési *formáján* módosíthatnak, az áruviszonyoknál általánosabb törvények hatása bizonyos fokig beleszólhat magának az értéknek mint árucsereérték centrumának a mennyiségi meghatározottságába is. Ezzel kapcsolatban ismét Marxra hivatkozunk. Az ő véleménye szerint az értéket (termelési árat) általános törvények módosíthatják. „Ha az összmunkát arányosan osztják el, akkor a különböző csoportok termékei értékükön (a további fejlődés során termelési árukon) kerülnek eladásra, vagy pedig olyan árakon, *amelyek ezeknek az értékeknek* illetve termelési áraknak *általános törvények által meghatározott módosulásai*. Itt valójában az értéktörvény érvényesül, nem az egyes árukra vagy cikkekre, hanem a munkamegosztás következ-

tében önállósult különleges társadalmi termelési területek mindenkori össztermékeire vonatkozóan."[13] (Az én kiemelésem – *Sz. K.*)

Továbbá, amíg egyik esetben a társadalmi munkának a különböző ágak közötti „elsődleges" *elosztása* szolgáltat alapot arra, hogy az árcentrum eltérjen a társadalmi munka átlagos arányaitól, és az egyes árufajták jövedelemrátái *különbözőek* legyenek; addig a termelési ár a társadalmi munka (pontosabban a többletmunka) *újraelosztása* folytán keletkezik és eredményezi azt, hogy a befektetett tőkék más-más szerves összetételű ágakban *azonos* profitrátával értékesülnek. Vagyis az árcentrum az egyik esetben nem tölt be jövedelem-újraelosztó funkciót, csupán *passzív* rögzítője az egyenlőtlen jövedelmeknek, a termelési ár viszont éppen a tőkéhez képest egyenlőtlen értéktöbbletek kiegyenlítésével teljesít *aktív* jövedelem-újraelosztó funkciót.

Végül annak, hogy a piaci árak ciklusátlagban a társadalmilag szükséges munka mércéje szerint helyezkedjenek el, nem feltétele az, hogy azonos tömegű holt- és eleven munka (tőke-) befektetések a különböző gazdasági szférákban átlagosan azonos jövedelmet hozzanak. (Ellenkezőleg, ha ez a mérce nem azonos az átlagmunka mércéjével, szükségszerűek az eltérő jövedelemráták.) Az viszont, hogy a *piaci árak megegyezzenek a piaci értékkel, eleve magába foglalja azt a feltételt, hogy a társadalmi munkát a különböző összetételű ágak között elsődlegesen az effektív szükségletek arányában osztják el.* (Olyankor, amikor a társadalmi átlagmunka mércéje monopóliumok miatt nem tud a társadalmilag szükséges munka mércéjévé válni, legfeljebb az történik, hogy a tulajdonosok egyes csoportjai „megsarcolják" a többieket.)

E különbségek alapján kimondható, hogy a vizsgált esetben az értéknek nem a termelési árhoz hasonló formaváltozásáról van szó, hanem ennél mélyebb értelmű módosulásról. Ez a jelenség tehát nem lehet az érték a maga tiszta mennyiségi meghatározottságában, de nem lehet az érték puszta formaváltozása sem. Inkább közbülső valami, ami az árutermelés konkrét körülményei között az értéktörvény és az arányosságtörvény kölcsönhatásának „kompromisszumos" objektív következménye.

[13] *Marx:* A tőke III. köt. 618. old.

Érték,

a) mert absztrakt munkát testesít meg, amely közömbös a munka konkrét formája, a termék használati értékét alkotó funkciója iránt;

b) mert az absztrakt munka *dologi* megtestesítője, hiszen a magánformában kifejtett munka nem vezetődhet vissza társadalmi munkára közvetlenül, hanem csupán az áruk cserefolyamatában, ahol dolgok állnak szemben dolgokkal;

c) mert a kifejtett munkáknak a piacon társadalmilag *egyenlővé* tett mennyiségeit tartalmazza.

Mégsem a szó tiszta értelmében vett érték,

1. mert a benne megtestesülő absztrakt munka közömbös ugyan az iránt, hogy a konkrét munka milyen használati értéket teremt, s hogy milyen fokú e munka termelékenysége, de *nem közömbös* ezen árufajta össztömegének és egy-egy példányának társadalmi használati értéke iránt;

2. mert bár a magánmunkák egyenlő társadalmi munkára dologi formában vezetődnek vissza, de az egyenlővé tétel *közös mércéjét* – monopóliumok hatása alatt álló területeken – nem egy-egy ág átlagos termelési feltételei szabják meg, hanem ez a mérce *valamennyi ág összes feltételének és az effektiv társadalmi szükségleteknek strukturális viszonyától függ.*

Érték ez tehát, de olyan, amelynek *nagysága* nem azonos a társadalmi értékkel, hanem felfelé és lefelé eltér attól. Ezért és ennyiben *hamis társadalmi érték.*

Itt is piaci értékről van szó, mely mint mennyiségileg meghatározott nagyság a cserearányok (piaci árak) vonzáspontja, de olyan piaci értékről, amely eltér a társadalmi értéktől. Ezért az áruviszonyoknak ezt a (szabad konkurrencia feltételeihez képest) különös kategóriáját *deklinált csereértéknek,* az általa meghatározott árarányokat pedig *deklinált árcentrumnak* nevezzük.

A deklinált piaci érték vagy deklinált csereérték fogalmán tehát azt értjük, hogy az árcentrumban kifejeződő társadalmi munkamennyiség nem egy-egy ág átlagos, hanem strukturális okok (monopolizált feltételek és ettől tartósan eltérő effektív szükségletek) folytán az átlagosnál kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb feltételeihez igazodik. Ezen árcentrumban megjelenő társadalmi munka-

mennyiség vagy kisebb nagyságú társadalmi értéket képvisel a valóságosnál, vagy nagyobb annál, tehát egy része hamis társadalmi értékben ölt testet.

A hamis társadalmi érték fogalmát itt Marx azon megállapításának értelmében fogjuk fel, hogy a társadalmi munkaidő elosztása a mennyiségileg meghatározott szükségletek arányában „az értéktörvény továbbfejlesztett kifejezése". Itt ugyanis az érték konkrétabb fogalma (a piaci érték) szerepel, amely az érték elvont fogalmától eltérően már nemcsak a szűkebb értelemben vett árutermelési viszonyokat, hanem az áruforgalmi viszonyokat is magába foglalja, s ezzel a társadalmi átlagmunka sajátos értelmét a társadalmilag szükséges munka univerzális értelmével szorosra kapcsolja. Most ez a fogalom még *konkrétabb,* mivel elejti a konkurrencia teljes szabadságára vonatkozó elméleti feltevést, s a valóságban létező feltételek közül a monopóliumokat is bekapcsolva mutatja meg az arányosság hatását az értékviszonyokra. Ezáltal azonban az értéktörvény fogalma is „továbbfejlődött". E konkrétabb összefüggés alapján ugyanis a törvénnyel már nemcsak azt mondjuk ki, hogy az érték nagyságát a társadalmilag átlagosan szükséges munka határozza meg, hogy ti. – a piaci értékkel kapcsolatban – az átlagmunka és a szükségletekhez mért munka mércéjének tendenciálisan azonosulniuk kell, hanem azt is, hogy az árukba fektetett munkák piaci összevetésében a társadalmilag szükséges munka mércéje eltérhet a másik mércétől, és monopóliumok esetén ennek kell az árucserék közvetlen alapjává, vonzási pontjává válnia.

De vajon igaz-e, hogy ez benne van a marxi formula értelmében, s nem esünk-e a marxi értékelmélet revíziójának bűnébe? Ezzel kapcsolatban a földjáradék-elméletre kell utalni, amelyet Marx éppen értékelmélete alapján dolgozott ki. Kimondta, hogy a mezőgazdasági cikkek piaci árainak központjában az a piaci érték áll, amelyet a legrosszabb még tőkés művelés alatt álló földeken kifejtett munkák átlagos mennyisége határoz meg. Emek folytán a mezőgazdaságban hamis társadalmi érték alakul ki. A következőket írta: „... a konkurrencia hamis társadalmi értéket hoz létre, Ez a piaci érték törvényéből fakad, amelynek a mezőgazdasági termékek alá vannak vetve ... a mezőgazdasági termékek piaci

értékének a meghatározása is társadalmi művelet..., amely szükségképpen a termék csereértékén alapul... helytelen azt mondani, hogy a termékek értéke azonos maradna, ha a tőkés termelés helyébe társulás lépne."[14]

Igaz, a piaci értéknek mint hamis társadalmi értéknek a kérdését Marx részletesen csak a mezőgazdaságban vizsgálta. Ez érthető. Szükségessé tette ezt egyrészt a földjáradék elméleti megoldatlansága a polgári közgazdaságtanban, másrészt az, hogy megfigyelései forrása a korabeli Anglia gazdasági élete volt, amely akkor leginkább megközelítette az eszmei szabadversenyes kapitalizmust, s ahol éppen a mezőgazdasági áralakulás mutatott szembetűnő szabályszerű eltéréseket Marxnak a teljesen szabad konkurrencia feltevésén alapuló értékelméleti modelljétől. De amennyire érthető az, hogy Marx csak kivételes körülmények esetén ismerte el a társadalmi érték és a piaci érték eltérésének lehetőségét[15], annyira érthetetlen hallgatni arról, hogy ilyen kivételes körülmények létét nemcsak a mezőgazdaságban (és a kitermelő iparban) ismerte el, hanem általában is. Erről *A tőke* III. kötetének 10. fejezetében található fejtegetések tanúskodnak.

Először is, ír itt arról a három feltételről, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az áruk ára megközelítően megfeleljen értéküknek. Ezek: „a különböző áruk cseréje ne legyen már pusztán véletlen, vagy csak alkalomszerű"; az árukat „mindkét fél megközelítően a kölcsönös szükségleteknek megfelelő mennyiségi arányban termelje" (ez az arány a rendszeres csere eredményeként fejlődik ki); s végül, „amennyiben eladásról beszélünk, *ne legyen semmiféle természetes vagy mesterséges monopólium,* amely a szerződő felek egyikének módot ad arra, hogy értéken felül adja el, vagy arra kényszeríti, hogy értéken alul kótyavetyéljen el".[16] (Az én kiemelésem – *Sz. K.*)

Ott pedig, ahol a kereslet és a kínálat, valamint a piaci érték

[14] *Marx:* A tőke. III. köt. 640–641. old.

[15] „A piaci értéket, mely a piaci árak ingadozásának a középpontja, csak kivételes körülmények között szabályozzák a legrosszabb vagy a legkedvezőbb feltételek között termelt áruk." (*Marx:* A tőke. III. köt. 191. old.)

[16] Ugyanott, 191. old.

viszonyát elemzi, ismét kimondja: a konkurrencia és a piac megléte, továbbá a társadalmi munkának a szükségletek arányában való elosztása szükséges ahhoz, hogy az árukat piaci értékükön cseréljék.[17] Elemezve azonban azt az esetet, amidőn a kínált áruk mennyisége huzamosan eltér a szokásos kereslettől, megállapítja: „Ha a mennyiség túlságosan kicsi, a *piaci értéket* mindig a legrosszabb feltételek között termelt áru szabályozza, ha pedig túlságosan nagy, akkor mindig a legjobb feltételek között termelt áru ... tehát a *piaci értéket* a két véglet egyike határozza meg, noha pusztán a különböző feltételek között termelt árutömegek aránya alapján más eredménynek kellene mutatkoznia. Ha a kereslet és a termékmennyiség közti különbség jelentékenyebb, a piaci ár ugyancsak még jelentékenyebben fog a piaci értéktől felfelé vagy lefelé eltérni."[18] (Az én kiemelésem – *Sz. K.*) Látható, hogy Marx előtt nem maradt rejtve a piaci érték és a társadalmi érték nagyságrendi eltérésének jelensége általában sem.

Ez pedig annál nagyobb figyelmet érdemel, mert főként a kapitalizmus további fejlődése hozott létre olyan körülményeket, amelyek között jelentőséghez jutottak azok a természeti és mesterséges monopóliumok, amelyeket Marx *A tőke* megírása idején és a korabeli Anglia példája alapján joggal számíthatott kivételeseknek. A villamos energia, az olaj, manapság pedig a műanyagok megjelenésével az energiahordozók és a nyersanyagok különféle fajtáinak felhasználási helyettesítése sokkal bonyolultabban jelentkezik, mint Marx korában. Ugyanígy a tőkekoncentráció előrehaladása, amely a monopolkapitalizmus, majd az állami monopolkapitalizmus kialakulásához vezetett, kiélezte a vegyesprofilú vállalatok konvertálhatatlan kapacitásainak felhasználási problémáját stb.

Nyilvánvaló tehát, hogy korábban monopóliumok csak kivételesen deklinálták a piaci értéket. Később – a termelőerők növekedése, a termelés koncentrációjának előrehaladása, a munkamegosztás bonyolultabbá válása, a technikai fejlődés következtében – ez uralkodó *szabály* lett. Nehéz helyzetbe kerülne az, aki a

[17] Lásd: Ugyanott, 193–197. old.

[18] Ugyanott, 198. old.

modern kapitalizmus áralakulásának szabályait pusztán az értéktörvény elvont fogalmának, valamint a termelési ár elméletének ismeretében próbálná valamennyire is megközelítően kimutatni, számításon kívül hagyva az értéktörvény konkrétabb – a piaci értékkel, majd monopóliumok esetén a deklinált piaci értékkel kapcsolatos – vonatkozásait, amelyeket Marx ugyan nem dolgozhatott ki teljességükben, de nem is mellőzött egészen elemzéseiben.

Ha mást nem veszünk, mint azt, hogy a mezőgazdasági és a bányatermékek, valamint általában az egymással helyettesíthető termékek a fejlett tőkésországok össztermékének 25–45 százalékát teszik ki, már kovetkeztethetünk e probléma horderejére. E termékek tetemes része, mint termelési eszköz, hamis társadalmi értékkel kerül át a feldolgozó ágak áruinak értékelemei közé, így azután, amennyiben valaki egy hosszabb időszakon és valamennyi árufajtára pontos fölmérés alapján kimutatná a „reálönköltségeket" és az átlagos piaci árakat, nem volna meglepő, ha kiderülne, hogy a termékeknek mennyiségileg inkább az a köre elhanyagolható, melyeknél az árcentrumok arányai megegyeznek a „reálönköltségek" arányaival.

Ha az értéket nem pusztán mint az áruviszonyok egészen elvont kategóriáját akarjuk szemlélni, amely csak hosszú korszakokban tör magának utat, amikor ugyanis a profitszerzés ösztönei legyőzik a konkurrencia útjában álló monopóliumokat, s a társadalmi munka mércéit azonossá teszik, tehát amennyiben Marx értékelméletét mint a konkrét áralakulás megértésének közelebbi eszközét akarjuk használni, úgy az értéktörvényt is a maga „továbbfejlesztett kifejezésében" kell elismernünk. Így lesz a marxi értékelmélet – mint a kapitalizmusról szóló forradalmi elmélet fundamentuma, olyan vezérelv, amely elvont megfogalmazásában csupán az áralakulás végső és legbensőbb tendenciáját mondja ki – a gyakorlati áralakulás szövevényeiben is eligazítást biztosító eszközzé. Így lesz konkrét igazság az, amit Lenin megállapított: az érték az árak törvénye.

A deklinált csereérték persze nem érték, ha nagyságát – e fogalom végső értelme szerint – az átlagmunka mércéjével mérjük. De nem is tartozik máshová, mint az értéktörvény fogalmi köréhez. És nemcsak úgy tartozik ide, ahogyan általában az árak mozgása, valamint az érték minden módosult formája is idetartozik, hanem egészen általános és lényegi okok folytán. Itt az érték egy *konkrét* alakjáról van szó, amely – monopóliumok esetén – a cserearányok centruma, s amelynek mércéje a társadalmilag szükséges munka mércéje lesz. A deklinált csereérték hamis társadalmi értéket feltételez, azaz eltérést az egyes munkafajták elvont értékképző ereje és társadalmi használati értéket alkotó hatásfoka között, mégpedig oly módon, hogy ez utóbbit teszi meg az árucserék közvetlen alapjává.

Ezzel kapcsolatban több ellenvetés merül föl. Az egyik az, hogy *nem keveredik-e itt a használati érték az értékkel,* nem azonosul-e a konkrét munka az absztrakt munkával?

Szó sincs a használati érték és az érték összekeveréséről, az absztrakt és a konkrét munka valamiféle azonosításáról, hanem csak annak a szigorú szem előtt tartásáról, hogy társadalmi méretekben az érték össztömegének korlátja és befolyásolója a társadalmi használati érték. És amennyiben monopóliumok állnak fenn, ez a befolyás úgy érvényesül, hogy az érintett területeken a cserearányok a társadalmi használati érték követelménye szerint, vagyis a termelési feltételek és az effektív szükségletek strukturális viszonyának rangsora szerint eltérnek a társadalmi értékarányoktól. De ahogyan a *társadalmi* használati érték nem azonos a használati értékkel, mert az utóbbit az áru hasznos dologi tulajdonságai alkotják, az előbbi viszont a társadalmi szükségletek tömegéhez és szerkezetéhez viszonyítva létezik, ugyanígy a társadalmilag szükséges munka sem azonos a konkrét munkával.

A társadalmilag szükséges munka az *absztrakt* munka mennyiségi oldala, amely éppúgy független konkrét formájától, mint a *más* vetületben vett mennyisége, az átlagmunka. Mindkét esetben elvonatkoztatunk attól a célszerű hatástól, amit a munka valamely áru dologi tulajdonságaira (használati értékére), s az ilyen haszná-

lati értékek tömegére – termelékenységénél fogva – gyakorol. Tehát mind a két esetben különbség nélküli munkáról, emberi munkaerő fiziológiai kifejtéséről van szó általában. Az átlagmunka abban az értelemben bizonyos mennyisége az absztrakt munkának, miszerint elvonatkoztatnak attól is, hogy azt milyen konkrét formában fejtették ki, és attól is, hogy az egyes árufajták tömegére fordított munkatömeg megfelel-e az effektív szükségleteknek. De az átlagmunka esetében *sem vonatkoztatnak el az egyes árufajtákba fektetett konkrét munkától mindenféle értelemben. Attól ugyanis nem vonatkoztatnak el, hogy a konkrét munkákat a különböző ágak milyen feltételei közt végezték.* Olyan árufajták társadalmi értéke, amelyeket a többi ághoz képest például technikailag elmaradt területen állítottak elő, nagyobb lesz, mintha ez az ág is fejlettebb technikával volna ellátva. Ezzel szemben a társadalmilag szükséges munka (második értelemben véve) *az absztrakt munkának abban a vonatkozásban bizonyos mennyisége,* hogy független attól, hogy itt vagy ott, milyen célra irányult a munka közvetlenül, hogy mekkora ennek vagy annak a konkrét munkának a hatásfoka. *Viszont nem független a munka össztömegének az effektív szükségletek arányában történő elosztásától, valamint attól, hogy az egyes területek feltételeinek a szükségletekhez való hozzáidomulását akadályozzák-e vagy sem monopolisztikus körülmények.*

Amíg tehát átlagmunka esetében a cserearány mennyiségileg közvetlenül az egyes ágak termelési feltételeinek átlagától függ és a szükségletalakulás csak közvetve, e termelési feltételek változásán keresztül hat nagyságára, addig a szükséges munka esetében a cserearányt közvetlenül az árutömegek társadalmi használati értéke, vagyis az az összefüggés szabja meg, amely a termelési feltételek és az effektív szükségletek között objektíve létezik. A termelési feltételek változása ebben az összefüggésben csak közvetítő szerepet játszik. Itt annak a szoros kölcsönhatásnak a társadalmi méretű és a monopóliumok létezésével számoló érvényesítéséről van szó, hogy nincs érték használati érték nélkül, sem absztrakt (értékképző) munka konkrét (a társadalom számára hasznos) munka nélkül.

A másik ellenvetés a következő: ha elismerjük a piaci érték

mennyiségi eltérését a társadalmi értéktől, *milyen kritérium alapján lehet határt vonni aközött, amikor a piaci árak egyszerűen a piaci értéktől különböznek és aközött, amikor vonzáspontjuk* (maga a piaci érték) *különbözik a társadalmi értéktől?* A kérdés annál inkább jogosult, mert – mint láttuk – a monopolisztikus terület képviselőjének semmi esetre sem nagyobb a költsége ahhoz képest, mintha más területen működne. Az, hogy itt az árukba fektetett ugyanannyi átlagmunka nagyobb mennyiségű társadalmi használati értéket produkál, társadalmi adomány, amely többlethaszon (járadék) formájában csapódik le, mintha csak kedvező konjunktúrát sikerült volna kihasználnia. Belső nyilvántartásában, bármilyen oknál fogva térnek is el bevételi árai költségeitől, az egyik eltérés éppúgy, mint a másik, többletbevételt biztosít. Az a terület viszont, amely hátrányos helyzetben van, átlagon aluli profithoz jut akkor is, ha monopólium miatt, akkor is, ha a piaci konjunktúra szeszélye folytán került ebbe a helyzetbe.

Kritérium, amely alapján *elvben* megkülönböztethető egymástól az, amit a számvitel első pillanatra nem tud kimutatni, mégis létezik. Ez pedig az, hogy deklinált csereérték esetében valamely árucikk átlag feletti és átlag alatti haszna *az újratermelési ciklus szakaszain keresztül jelentkezik,* s az átlag feletti haszon *külön profit* (vagy járadék önállósult) *formájában megszilárdul.* A piaci árak egyszerű ingadozásai vonzáspontjuk körül viszont nem tudnak megszilárdulni, nem önállósulnak egy-egy ciklus átlagában, ki vannak téve a forgandó szerencse véletlenjeinek.

Másképpen ezt úgy is kifejezhetjük, hogy a csereérték deklinációja okozta külön bevételek és átlag alatti hasznok az egy-egy ciklusátlagban eszmeileg megvalósuló *arányos egyensúly függvényei,* viszont a másik esetben előálló többletek és *az állandó piaci egyensúlytalanságok,* aránytalanságok, labilis, pillanatnyi egyensúlyhelyzetek *ideiglenes következményei.* Az utóbbiak egyaránt sújtják vagy favorizálják azt a területet is, ahol élvezik és azt a területet is, ahol elszenvedik a monopóliumok hatását. De a monopóliumos terület áruinak önköltségéhez mért „rentabilitása" akkor is nagyobb rátát mutat a monopóliumtól sarcolt terület áruihoz képest, ha mindketten dekonjunktúrát és akkor is, ha mindketten egyidőben konjunktúrát élnek át.

A piaci érték deklinációja az átlagköltségek arányaitól olyan okok törvényszerű eredménye, amelyek a termelési feltételek és az effektív szükségletek strukturális összefüggésében rejlenek, s monopolisztikus körülmények közt állnak elő. Viszont az árak egyszerű eltérései az átlagköltségek (illetve a társadalmilag szükségesnek elismert egyéni költségek) arányaitól olyan *esetleges* okokra vezethetők vissza, amelyek a meglevő termelési feltételek ésszerűtlen kihasználásában, a forgalom és az elosztás zavaraiban rejlenek. Elméletileg és a gyakorlat konkrét megítélése szempontjából ugyanolyan durva hiba volna a piaci árak és az átlagköltségek között mutatkozó mindennemű eltérést egyszerűen az értéktörvény megsértésének minősíteni, mint amilyen hiba volna az, ha mereven szembeállítanák a társadalmi értéket ennek konkrétabb – adott esetben deklinált – alakjával, a piaci értékkel. Mindkét kategória a cserearányokat meghatározó törvény kategóriája.

Lássuk a *harmadik* ellenvetést. *Nem adunk-e alapot a szubjektivizmus számára,* s az értékfogalomnak a munkaráfordításoktól való elszakításához, amikor a szükségletek szerepére hivatkozva lehetségesnek tartjuk az arányos egyensúlyi árarányok deklinációját a társadalmi értéktől?

Először is, az effektív szükségletek, valamint ezek összefüggései a termelési feltételekkel korántsem szubjektív tényezők, hanem társadalmi művelet *objektív* eredményei, függetlenek az emberek egyéni szándékától és tudatától. Tehát olyanfajta szubjektivizmusnak még a nyomáról sincs szó, amely a határhaszon iskola képviselőinél fellelhető, akik az egyes emberek ítéletét, vagyis az egyes áruknak tulajdonított hasznosságot teszik meg a cserearányok meghatározójává. Ők tagadják a klasszikus polgári közgazdaságtan és a marxizmus munkaérték-elméletét. A piaci értékről szóló marxi tanítás, s ezen belül a hamis társadalmi értékre vonatkozó megállapítások viszont a munkaérték-elmélet konkrét kifejtéséhez tartoznak. A deklinált érték is *kizárólag* társadalmi munka megtestesítője, csak mennyiségi meghatározásában játszik közre a termelési feltételek és az effektív szükségletek monopóliumos körülmények közt kialakult sajátos viszonya.

Továbbá, bár a piaci érték nagysága hosszabb időszakokon keresztül is eltérhet a társadalmi értéktől, *sohasem szakadhat el*

attól. A társadalmi munka össztömege, amely ciklusátlagban vett feltételek között a megtermelt társadalmi termék összértékét jelenti, egyszersmind a termelhető társadalmi használati érték (vagyis az effektív szükségletek) egész terjedelmének meghatározója. Ennélfogva bármilyen erővel hatnak is monopóliumok abba az irányba, hogy a piaci érték eltérjen a társadalmi értéktől, mindig lesz olyan *közbülső* terület, ahol a termelt áruk társadalmi értéke és piaci értéke nagyjából egybeesik, vagy egészen közel lesz egymáshoz. Ily módon az átlagmunka mércéje – valamely időszakban – mindig létezik, ahogy a *társadalmi termék* piaci értéke is mindig a társadalom összes költségének (összes kifejtett munkájának) dologi kifejezője marad.

Egy adott ciklus keresztmetszetéből nézve azután *a deklináció nem lehet bármekkora*. A valóságtól való teljes elrugaszkodás volna, ha ciklusátlagban akkora deklinációt feltételeznénk, hogy a monopóliumok miatt leginkább sújtott árufajta társadalmi használati értéke nullával egyenlő, míg a monopólium előnyeit realizáló másik szélső árufajta piaci értéke – mint hamis társadalmi érték – végtelen. Teljesen abszurd volna ez a feltevés, mert magában foglalná azt, hogy *egyidejűleg* lép föl tartósan az első termék abszolút plethorája és a másik termék oly vészes hiánya, amilyen csak „ostromlott vár" helyzetében állhat elő.

A deklináció mértékét a két szélső árufajta piaci értéke és társadalmi értéke között mindig az adott időszak konkrét körülményei szabják meg. A deklináció mértéke azonban *egyenes arányban* változik a monopóliumok erejével és fordítottan a monopolizált területek (árufajták) számával. Minél több árufajtánál vannak minél gyengébb monopolisztikus előnyök, annál kevesebb hamis társadalmi érték áll elő itt és annál kevesebb valóságos társadalmi értéktől esnek el amott. Ugyanis minél több terület monopolisztikus, az árucsere annál nagyobb hányada bonyolódik le e területek között, s így az erők kiegyenlíthetik egymást; s minél erőtlenebbek a monopóliumok, annál kevésbé tudják előnyeiket a többi monopóliumos és nem monopóliumos árufajta terhére kihasználni. Ellenben minél kevesebb számú árufajtánál uralkodik minél nagyobb erejű monopólium, annál több lehet az itt képződő hamis társadalmi érték tömege más árufajták rovására. De a monopólium

léte *nem járhat olyan hátránnyal más területekre nézve* (ha azoknak a társadalmi szükségletek kielégítésében valamennyire is lényeges szerepük van), hogy e területeken *az áruk piaci értéke a bennük rejlő holtmunka (c) határáig süllyedjen.* Ez ugyanis annyit jelentene, hogy társadalmilag szükségtelen erre a területre munkát fordítani. Egyébként pedig magánárutermelés esetén amúgy sem tarthatja fenn magát az a vállalkozás, amely nem biztosít minimális megélhetést a termelőknek, ha kistermelőkről van szó, minimális nyereséget, ha tőkésekről van szó. *Ezért tőkés viszonyok között a deklináció alsó határának általában meg kell haladnia az illető árufajta átlagos költségeinek szintjét,* tehát azt a szintet, amely minimális nyereséget biztosít. E szint alá a piaci érték tartósan csak kistermelőknél, tőkéseknél pedig rendkívüli esetben süllyedhet. *A deklináció alsó határa viszont determinálja felső határát.* Ugyanis hamis társadalmi érték nem képződhet nagyobb tömegben az egyik területen, mint amennyi valóságos társadalmi értéktől elesnek a hátrányos területen.

Ezenkívül még azt is figyelembe kell venni, hogy a minimális határnak olyannak kell lennie, amely ezen terület kedvezőtlenebb feltételek között működő vállalatait sem juttatja tömegesen csődbe, s amely a dekonjunktúrával bekövetkező árzuhanás csapásait is képes átvészelni.

A deklináció mértéke tehát a tőkeáramlást gátló tényezők erejétől függ. Amennyiben ugyanis a gátló tényezők lehetetlenné teszik egyes árufajták szükséges tömegben való termelését, a hatás ellentétbe csap át: a hátrányos helyzetben levő árufajták bizonyos tömegben történő termelésének társadalmi szükségessége – a konkurrencián keresztül – megtöri a monopóliumok erejét. Egy időszak átlagában monopóliumok ellenére is meg kell termelnie a társadalomnak azt a termékmennyiséget, amely adott viszonyok között létezéséhez szükséges. Ennélfogva *a piaci érték hosszabb időszak átlagában nem szakadhat el véglegesen a társadalmi értéktől, s deklinációjának játéktere csupán a társadalmi értéktömeg egy bizonyos hányadára terjedhet.*

Végül, a piaci érték eltérése a társadalmi értéktől állandóan ki van téve a „profitráták kiegyenlítődésére törekvő erők ostromának. Ez olyan tendenciát vált ki, amely arra vezet, hogy – több

periódusból álló *korszakokat véve* – egy-egy területen megszűnik a monopóliumos helyzet, s vele a deklináció is. Különösen áll ez a konvertálhatatlanság révén keletkezett monopóliumra, a munkaerőáramlást gátló akadályokra, valamint a haszonhatás-helyettesítési monopóliumra. De a modern kapitalizmus fejlődése, amint azt a fejlett tőkésországok példája mutatja, megtépázta már a földdel kapcsolatos monopóliumok hajdani erejét is.

Mindez nem azt jelenti, hogy a kapitalizmus monopóliumoktól mentes irányba fejlődik. Ellenkezőleg, a régi monopolhelyzeteket másfajta monopóliumok váltják fel, amelyek a termelés társadalmasodásának újabb szakaszait jelzik. A régebbi monopolhelyzetek felszámolásában és újak keletkezésében éppen a tőkekoncentráción alapuló monopóliumok (az állami monopolkapitalizmustól támogatva) játszanak hatalmas szerepet.[19] De az, hogy fél évszázad vagy akár évszázad alatt elhalványulnak és elenyésznek régi monopóliumok, mégsem mellékes körülmény. Arról tanúskodik, hogy *a társadalmi érték az árak végső törvénye marad.* Ez mint lényegi társadalmi-gazdasági tendencia *arra irányul, hogy a cserearányokban saját mércéjét juttassa uralomra.*

Igaz, a régi monopóliumos helyzeteket újabbak váltják fel, s a modern kapitalizmusban elhatalmasodnak a monopóliumok és ezzel végtelenül megnehezedik az, hogy az érték és az arányosság betölthesse a termelőerők és a gazdasági élet fejlődésében játszott pozitív szerepét. De a nehézségek fokozódásával, s e törvények funkciózavaraival sem veszti érvényét az árutermelésnek az a végső tendenciája, hogy a társadalmilag szükséges munka mércéjét *egyenlővé* tegye a társadalmilag átlagos munka mércéjével, kifejezve ezzel az érték különös és az arányosság általános követelményének történelmi és logikai értelemben vett egységét.

[19] A monopóliumok között elsősorban nem a piaci árakkal, hanem piacok megtartásával és bővítésével folyik a harc. De a konkurrenciának ez a módja is elvezet az árak törvényének érvényesüléséhez, csak kerülő utakon. Egyik tipikus kerülő út az, hogy igyekeznek a modern technika vívmányait olyan újfajta anyagok, gyártmányok termelésének bevezetésére felhasználni, amelyek előnyösen pótolhatnak régebbi termékféleségeket és alkalmasak arra, hogy velük régebbi monopóliumos helyzeteket (s ezzel természetesen konkurrens cégeket is) alá-aknázhassanak.

A SZOCIALIZMUSBELI ÉRTÉKKATEGÓRIA MÓDOSULÁSA ÉS MEGVÁLTOZOTT KAPCSOLATA AZ ARÁNYOSSÁGGAL

Miután elemeztük az árutermelő munka technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági vonatkozásait, valamint ennek alapján az értéktörvény és az arányosságtörvény kapcsolatát általában és a magántulajdonon alapuló árutermelés viszonyai között, rátérhetünk e problémák szocializmusbeli állásának vizsgálatára.

Elsősorban azzal kell foglalkozni, mennyiben változik *minőségileg* a termékek áruformája, azaz mennyiben módosul *tartalmilag* az árukategória a szocializmus körülményei között. Természetesen a kérdést itt is főleg az arányossággal való összefüggésének szemszögéből vesszük szemügyre.

Már a kérdésfeltevés is magában foglalja azt az egyébként általánosan elfogadott igazságot, hogy a szocializmusban megváltozik az értékkategóriák tartalma. De amikor itt az áru, a pénz, az érték tartalmának módosulásáról lesz szó, ezen sohasem szabad pusztán azt érteni, hogy most e kategóriák nem a profitszerzést, hanem a szocialista társadalom érdekeit szolgálják. Ez a specifikus társadalmi-gazdasági funkcióváltozás persze szorosan összefügg e kategóriák tartalmának megváltozott minőségével. *A tartalmi módosuláson azt értjük, hogy a szocializmus specifikus viszonyainak hatására azoknak a nem specifikus relációknak a jellege változott meg, amelyeket az árukategória kifejez.*

A *végső* ok, amely miatt a szocializmusban is fennmaradnak az áruviszonyok, az, hogy a szocializmus termelőerői a kommunizmus történelmi távlatai szempontjából még viszonylag fejletlenek. Ezen alapul a *közvetlen* ok, hogy még fennmaradtak bizonyos elkülönültségi viszonyok, amelyek a társadalom különféle csoportjainak szükségszerű egyenlőtlenségeit tartalmazzák. A gazdasági elkülönültség maradványai, s a viszonyok egyenlőtlenségei azonban nem magánelsajátítás, hanem társadalmi elsajátítás keretein belül állanak fenn. Ez pedig magában foglalja azt, hogy itt közvetlenül a társadalom gyorsan növekvő szükségleteinek minél teljesebb kielégítése végett termelnek, hogy a munka közvetlenül társadalmi.

Ha valami, akkor elsősorban az utóbbi körülmény, mint a szocialista gazdasági szerkezet alapvető jellemző vonása, intenzív hatást gyakorol az áruformára, megváltoztatva lényeges belső összefüggéseinek jellegét.

Az áruforma tartalmához – már kifejtettük – nemcsak különös, hanem általánosérvényű mozzanatok is tartoznak, nevezetesen a konkrét és az absztrakt munka két oldalának technikai-gazdasági relációi. A szocialista termelési viszonyokkal nem szűnik meg a munkának mint árutermelő tevékenységnek ez a kettős oldala. Ellenkezőleg, a szocializmus megtartja és a korábbi korokhoz képest kiemeli a szóban forgó technikai-gazdasági összefüggés jelentőségét. Soha nem volt még rendszer, amelyben életbevágóbb követelmény lett volna az ésszerű gazdálkodás a társadalom *egész* munkaidő-alapjával, azaz a munkaerővel és a termelési alapokkal. „Közösségi termelést feltételezve – állapította meg Marx – az idő meghatározása természetesen lényeges marad. Minél kevesebb időt kell a társadalomnak a gabona termelésére, állattenyésztésre stb. fordítania, annál több időt nyer egyéb anyagi vagy szellemi termelésre ... Az idő gazdaságossága, valamint a munkaidő tervszerű elosztása a különböző termelési ágak között, tehát a közösségi termelés alapján az első gazdasági törvény."[20]

A munkát gazdaságosan felhasználni és a munkaidőt a társadalom effektív szükségleteinek szem előtt tartásával tervszerűen elosztani a termelés különböző területei között azonban csak akkor lehet, ha az egész munkaidő-alappal egységesen gazdálkodnak, azaz ha a különféle konkrét munkákat egymással valamiképp egybevetik. A konkrét munkákat csak közös tulajdonságukon keresztül, hogy ti. valamennyien a különbség nélküli társadalmi összmunka meghatározott mennyiségei, lehet egybevetni. Ha nem létezne különbség nélküli oldaluk, össze sem lehetne hasonlítani ezeket a népgazdaság méreteiben és érdekei szerint. Tehát nem annak ellenére, hanem éppen azért, mert az elsajátítás (a tulajdon) magánformáját társadalmi formája váltotta fel, *objektív szükségszerűség, hogy a társadalmi munkamegosztás rendszerében kifejtett különféle konkrét munkákat mint kü-*

[20] *Marx–Engels:* Archiv. IV. köt. 119. old. (Oroszul.)

lönbség nélküli elvont munkákat társadalmilag elismerjék és azokat a társadalmi cserefolyamatban egymással összevessék.

Hogy a marxizmus klasszikusai a kapitalizmust felváltó termelési módnak ezt a szükségszerűségét előre látták, az Marx idézett megállapításából is kiviláglik. Ez tűnik ki Engels műveiből is, aki a termelés meghatározásáról szólva például ezt írta: „A tervet végeredményben a különféle használati tárgyak hasznos hatásai fogják meghatározni, melyeket egymással és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségekkel mértek le."[21] Mindezt azért is hangsúlyozni kell, mert – amint köztudott dolog – Marx és Engels feltevése mindvégig az volt, hogy a kommunizmusban, de annak alsó fokán, a szocializmusban sem lesz árutermelés.[22]

A szocializmus tehát nem szünteti meg a konkrét és absztrakt munka univerzális technikai-gazdasági viszonyát, sőt, ez a viszony akkor is létezne, ha nem volna árutermelés. Mivel pedig a munkamegosztás, amely ezt a kettősséget hajdanában megerősítette, a szocializmus fejlődésével mélyülni fog, a munka célszerű és különbség nélküli jellegének megkülönböztetése minden bizonnyal a kommunizmusban is jogos lesz, sőt, gyakorlati jelentősége valószínűleg növekszik majd.[23]

Ameddig és ahol áruviszonyok vannak, az absztrakt és a konk-

[21] *Engels:* Anti-Dühring, Szikra, 1950. 321. old.

[22] „A kollektív alapon, a termelőeszközök közös tulajdonán nyugvó társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; a termékekre fordított munka szintén nem e termékek *értékeként*, nem e termékek dologi tulajdonságaként jelenik meg, mert akkor ... az egyéni munka nem kerülő úton válik az összmunka részévé, hanem közvetlenül az." (Marx–Engels: Válogatott Művek, Szikra 1949. II. köt. 16. old.)

[23] Egyáltalán nem lehet egyetérteni *F. Behrens* véleményével, miszerint a kommunizmusban az elvont munka mint emberi fiziológiai erőkifejtés megmarad, de „eltűnik" a munka konkrét jellege. A munkák ma még létező jelentős különbségei, amelyek a szellemi és a fizikai, az egyszerű és a bonyolult, az ipari és a mezőgazdasági munka eltéréseiből adódnak, valóban megszűnnek. Ez azonban nem ad alapot ahhoz, hogy tagadjuk a munkáknak a társadalmi munkamegosztás és szakágak fennállása miatt a kommunizmusban is megmaradó konkrét jellegét. (Lásd „Wie ist der Wert messbar?" Wirtschaftswissenschaft. 1961. 3. sz.)

rét munka mégis *mint az árutermelő munka* két oldala létezik. Vagyis a munka konkrét és absztrakt oldalának általános viszonya *alkotóeleme* az árukategória tartalmának. (Ez persze nem jelenti azt, hogy ez a viszony most is ugyanolyan szerepet játszik az áruviszonyok mozgásában, mint a magántulajdonon alapuló árutermelés esetén.) Ha viszont a konkrét munka és az absztrakt munka az árutermelő tevékenység oldalai, párosulva kell létezniük olyan vonatkozásokkal, amelyek a munkát mint árutermelő munkát jellemzik. És valóban, ha a szocializmusbeli árutermelő tevékenység nem is magánformában kifejtett társadalmi tevékenység, a magánmunka és a társadalmi munka egykori ellentmondása mégsem tűnt el nyomtalanul. Éppen mert árutermelő munka, tehát mert a munka közvetlenül társadalmi jellegének érettsége történelmileg viszonylag fejletlen, lennie kell olyan tulajdonságainak is, melyek konkrét és absztrakt oldalára *sajátosan* érvényesek.

Az irodalom nem jelöli e sajátos jellemzőket, hanem megelégszik egyrészt a konkrét és az absztrakt munka kettősségének konstatálásával, másrészt azzal, hogy utal a munka közvetlenül társadalmi jellegének kiforratlanságára. Itt a megelégedettség azon alapul, hogy *ezt* a kettős jelleget az árutermelő munka differencia specifikájának tartják, nem ismerve el annak általános érvényét. Holott ha elismerjük az utóbbit, akkor világossá válik, hogy a konkrét és az absztrakt munka tényének konstatálásával, valamint a munka nem teljesen érett kozvetlen társadalmi jellegére való utalással a szocializmusbeli munka *különös árutermelő* jellemzői nem merülnek ki. A célszerű munka visszavezetése különbség nélküli emberi munkára nem okvetlenül foglalja magában az árutermelés két szükségszerű mozzanatát, hogy ti. ennek a visszavezetésnek egyrészt *dologi* formában, másrészt a konkrét munkák *egyenlővé tétele* útján kell a társadalmi cserefolyamatban megtörténnie. Csak amennyiben a konkrét munka *magánjelleget* ölt, szükségszerű a visszavezetésnek ez a két mozzanata, s jelenik meg az elvont munka mint *értékképző*. Miután a társadalmi elsajátítás keretén belül fennálló gazdasági egyenlőtlenségek a szocializmusban is szükségessé teszik a munkák társadalmi elismertetését, feltétlenül foglalkozni

kell a munkának mint *áru*termelő munkának sajátosan kettős jellegével.

Szocialista viszonyok között a konkrét munka sajátos formája nem a magánmunka, hanem a bizonyos mértékig *elkülönült* munka (gazdaságilag elkülönült egységekben fejtik ki). Ugyanakkor a társadalmi feltételek, s az irányítás gyakorlati formái lehetővé teszik, hogy az elkülönültségi maradványok ellenére az árutermelő tevékenységet *közvetlenül társadalmilag* (a társadalom összérdekei, szükségletei szerint) végezzék. Ennélfogva, ha nem is beszélhetünk az árutermelő munka magánformájáról, beszélhetünk *bizonyos mértékű elkülönült oldaláról,* valamint *össztársadalmi* oldaláról. Az árutermelő munka elkülönültségi oldalát *a lokális munka* kifejezéssel jelöljük, másik oldalát pedig *össznépi munkának* nevezzük.

Hangsúlyozni kell, hogy ez a megkülönböztetés a szocializmusban végzett munkára *csak* mint *árutermelő* munkára érvényes, továbbá, hogy lokális munkán csupán a munka közvetlenül társadalmi jellegén *belüli* meghatározottságot kell érteni; s a két oldal megkülönböztetése csak *egymásra* vonatkoztatva és egymással való kölcsönös feltételezettségük elismerése mellett jogosult. Az utóbbi azt jelenti, hogy az árutermelő munka *egyszerre* össznépi és lokális (elkülönült) munka akkor is, ha állami vállalatban, de akkor is, ha szövetkezeti gazdaságban fejtik ki. Persze a szövetkezetben végzett társadalmi termelőmunka lokális jellege erőteljesebb, mint az állami vállalat keretében – össznépi tulajdonban levő termelési eszközökkel – teljesített munkák. De a szövetkezetben végzett munka is közvetlenül társadalmi, amennyiben biztosítva van az, hogy népgazdasági szükségletekkel és érdekekkel összhangban fejtsék ki. A szövetkezetek árutermelő munkájának is van *össznépi* oldala, bár az állami vállalatokban végzett munkákhoz képest kevésbé fejlett formában. Másfelől viszont az állami szektorban teljesített árutermelő munkának is van lokális oldala; itt sem bizonyul elégségesnek társadalmi érdekek szerinti megtervezése. Általában az állami szektorban teljesített munkánál is be kell annak bizonyosodni, mégpedig a termékeknek mint áruknak a realizálásán

keresztül, hogy az illető vállalatban mint társadalmilag szükséges, azaz valóban össznépi munkát fejtették ki.

Hogy a lokális munkának össznépi munkaként történő elismertetéséhez a termékeket áruformában kell realizálni, ezt a Szovjetunió és a többi szocialista ország egész eddigi tapasztalata igazolja, így többek közt az 1930. évi hitelreform tapasztalata is, melyet a Szovjetunióban hajtottak végre.[24]

A szocializmusbeli árutermelő munka lokális és össznépi oldalának megkülönböztetése tehát a valóságon alapul, s csak ennek segítségével lehet elfogadhatóan elméletileg megmagyarázni azt, hogy miért valóságos (és nem formális) áruk a szocializmusban termelt termékek, s hogy miben áll az áruforma tartalmának minőségi módosulása a magántulajdonon alapuló árutermeléshez képest.

Arra, hogy itt valóságos áru- és pénzviszonyokról van szó, éppen az szolgáltat bizonyságot, hogy az árutermelő munka nemcsak célszerű és elvont munka e fogalmak általános értelme szerint, hanem egyben lokális formában megjelenő konkrét munka és mint össznépi munka elvont munka is. Ezért szükséges, hogy a konkrét munkákat mint az érték *dologi* formájában kikristályosodott és a cserefolyamatban *egyenlővé* tett különbség nélküli munkákat ismerje el a társadalom.

Másfelől viszont a szocializmusbeli áru *legfőbb* tartalmi módosulását jelenti az, hogy az árutermelő munka immár közvet-

[24] Az 1930. évi hitelreform lényege az volt, hogy a Goszbank a vállalati tervek szerint automatikusan folyósított hitelt a vállalatoknak, tehát attól függetlenul, hogy azok ténylegesen, megfelelő minőségben, időben leszállították-e a terméket a felhasználó vállalatnak. A hatás az lett, hogy a vállalatok többsége kezdte formálisan teljesíteni a tervet. A felhasználó vállalat nem tudott hatást gyakorolni a szállítóra, a Goszbank jelentős pénzösszegeket folyósított olyan termékekért, amelyek minőségben és mennyiségben eltértek attól, amilyennek a bankhoz benyújtott dokumentumok szerint lenniuk kellett volna. Felismerve a helyzetet, a párt hamarosan elvetette a hitelezés terv szerinti automatizmusát. Bevezették a szállítási szerződéskötés rendszerét és a vállalatokat az önálló gazdaságos elszámolás alapjára helyezték. A rubelellenőrzést annak számontartására használták fel, hogy a vállalatközi kapcsolatok mennyiben felelnek meg nemcsak a tervnek, hanem a tényleges szükségleteknek. (Lásd *G. Kozlov:* Áru- és pénzviszonyok a szocializmusban. Voproszi Ekonomiki 1960. 11. sz.)

lenül nem magánmunka, hanem bizonyos lokális (elkülönültségi) jegyeket hordozó közvetlen társadalmi (össznépi) munka. Ebben mutatkozik meg az uralomra jutott szocialista termelési viszonyoknak az a specifikuma, hogy itt a termelés eszközeit közvetlenül a közös társadalmi szükségletek arányos és egyre teljesebb kielégítése végett kell felhasználni. Ebből következik, hogy megváltozik azoknak az összefüggéseknek a jellege, amelyeket az áruforma a szocializmusban is tartalmaz. Melyek ezek?

1. Mindenekelőtt az, hogy – ellentétben a magántulajdonon alapuló árutermeléssel – *a hangsúly* az értékképző munkáról a használati értékképző munkára tevődik át. Ez azt jelenti, hogy megszűntek azok a történelmi feltételek, melyek antagonisztikus jellegűvé tették a konkrét és az elvont munka általánosérvényű viszonyát. A termelés különféle területein végzett munkák hasznos jellege tehát nem kerül szükségszerűen ellentétbe elvont jellegükkel, mivel a társadalmi használati érték lehet az elsődleges cél. A szükségletek közvetlenül a konkrét munkával létrehozott használati értékekre irányulnak és a termelés bővülése elé, azaz a konkrét munkák összessége által alkotott különbségnélküli munka társadalmi folyamata elé nem állítanak minduntalan olyan korlátokat, amelyek csak átmenetileg és rendszerint konfliktusok útján küzdhetők le. *A szocializmusban kifejtett munka konkrét és elvont oldalára a pozitív kölcsönhatás, harmonikus érvényesülés a jellemző; ellentmondásuk nem antagonisztikus.*

2. Eltérően a magántulajdonon alapuló áruviszonyoktól, a munka lokális jellegének társadalmi elismertetése megszűnik mint feltétlen alapelv. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a munka in statu nascendi közvetlenül társadalmi munka, jóllehet gazdaságilag bizonyos mértékig elkülönült vállalatok szervezeti keretei között fejtik ki. Lokális jellegével szemben az árutermelő munka össznépi jellege *dominál,* hiszen a társadalmi érdeket szolgálja. Az össznépi jelleg elsőbbsége gyakorlatilag abban nyilvánul meg, hogy termékeiket a vállalatok a népgazdaság szükségleteit kifejező átfogó terv alapján termelik és realizálják. A kifejtett munkát tehát a társadalom a tervezéssel *előre* elismeri, noha az elismerés tényleges megtörténtéhez *kiegészítő,* a

tervszerű irányításnak alárendelt, de mégsem lényegtelen konstrukcióra is szükség van (például szállítási szerződések rendszere, a felhasználó igazolásán alapuló hitelfolyósítás stb.). *A szocialista árutermelő munka össznépi és lokális jellege tehát összhangban van egymással; kölcsönös viszonyuk nem antagonisztikus, s ezért ismétlődésük folyamata sem tartalmazza ellentmondásuk kiéleződésének és kirobbanásának lehetőségét.*

3. A konkrét munka és az absztrakt munka nem antagonisztikus viszonyának jelentősége a termelési és a cserefolyamatok meghatározásában *fontosabb, mint* az össznépi és a lokális oldal közötti különbség hatása. A munka hasznos és különbségnélküli oldalának ellentmondása ugyanis a fejlődés fő forrása. Annál is inkább, mert hatóköre azon javak és anyagi szolgáltatások szférájára is kiterjed, amelyek termelése a szó szoros értelmében már nem is árutermelés. A magántulajdonon alapuló árutermelésben éppen fordítva, a magánmunka és a társadalmi munka ellentmondása volt az alapvető, s az áruformát olyan dolgokra is rákényszerítette, amelyek nem munka eredményei (munkaerő, föld stb.). Történelmi távlatban pedig egy mind bonyolultabbá, mélyebbé, szélesebbé váló technikai-gazdasági munkamegosztásnak és az elkülönültségi viszonyok fokozódó elmosódásának (ezen belül is a kolhoztulajdon kommunista tulajdonná való átfejlődésének) a képe tárul elénk. A kommunizmus építésének távlatait szemlélve tehát kitűnik, hogy *a konkrét munka és az absztrakt munka viszonyának elsődleges szerepe történelmileg erősödni fog. Ez azonban úgy megy végbe, hogy megszűnnek a munkák lényeges társadalmi-gazdasági különbségei (a szellemi és fizikai, a szakképzett és nem szakképzett munka különbsége). A lokális valamint az össznépi jelleg különbsége is egyre inkább mérséklődik, majd fokozatosan eltűnik.* A munka úgy lesz közvetlenül társadalmi, hogy nem hordozza magán többé az elkülönültség jegyeit.

4. A szocialista árutermelésben kifejtett társadalmi munka viszonyváltozásai kifejeződnek az áruforma, s általában az áru- és pénzviszonyok jellegének módosulásában. Ez abban áll, hogy *megszűnik a használati érték és az érték, ezáltal az áru és a pénz ellentmondásának antagonisztikus jellege, eltűnik az áru- és a*

pénzfetisizmus. Ez alapjában véve *a használati érték elsőségét jelzi* az értékkel szemben, továbbá *az árutermék elsőségét* a pénzzel szemben.

Az áruforma tartalma tehát annyiban módosul, hogy magánjelleg híján az árutermelő munka olyan mozzanatai jutnak domináns szerephez, amelyek általánosérvényűek, mégpedig kettős értelemben is. Egyrészt abban az értelemben, hogy ezek a mozzanatok túlmutatnak történelmileg átmeneti árujellegükön (konkrét-absztrakt munka). Másrészt abban az értelemben, hogy a használati értékkel kapcsolatos gazdasági vonatkozások (a munka konkrét jellege és össznépi oldala) alkotják ellentmondásának fő oldalát. Az árutermelés általános mozzanataival szemben másodlagossá válnak azok a különös mozzanatok, amelyek az elkülönültségi viszonyokkal függnek össze, vagyis amelyek hiányában nem beszélhetnénk *valóságos* áruról, valóságos árutermelésről.

Éppen ezért helytelen minden olyan koncepció, amely – tagadva a szocializmusbeli termékek áruvoltát – az értéket és mechanizmusait egyszerűen szociológiai kategóriáknak tekinti.

Lényegében ezt a felfogást vallják *I. Malisev* és *V. Szoboljev* szovjet közgazdászok is.[25] Felfogásuk igazán még szociológiainak sem nevezhető, hiszen a szociológiai kategóriáknak is megvan a maguk társadalmi-gazdasági tartalma. Ők pedig az értékben, a pénzben pusztán valamiféle „technikai-statisztikai" eszközt látnak, amelynek segítségével állítólag a szocializmusbeli munka közvetlenül számbavehető. Koncepciójuk elméletileg tarthatatlan, gyakorlatilag káros.[26] Az értékkategóriák ilyen „technológiai" megközelítése ugyanis nem segíti sem hatékony alkalmazásukat a kommunizmus építésében, sem korlátaik felfedését, amelyeket pedig társadalomellenes elemek (spekulációs célokra, munka nélküli jövedelem szerzésére stb.) bizonyos fokig kihasználhatnak.

Az értékkategóriák jellegének megváltozása a termelési vi-

[25] Nézeteiket különböző munkáikban fejtették ki. Véleményüket a Kommunyiszt 1961. 8. számában megjelent, közösen írt cikkükben összegezik.

[26] Lásd *G. Kozlov* cikkét a Voproszi Ekonomiki 1960. 11. számában, valamint a Kommunyiszt szerkesztőségi cikkét. 1961. 8. sz.

szonyok szocialista jellegén alapszik. „A valóságban nem az áruviszonyok megléte határozza meg a szocialista termelést, hanem fordítva, a szocialista termelés változtatja meg a korábbi, szocializmus előtti áruviszonyok jellegét, átalakítva ezeket a szocialista gazdaság fejlesztésének eszközeivé."[27] A szocialista gazdaság specifikus viszonyainak hatására telítődik *új tartalommal* az árukategória, és jutnak *új társadalmi funkcióhoz* az áruviszonyok mechanizmusai. Így válik lehetővé hatékony alkalmazásuk a szocializmus felépítésében, a kommunizmus építésében. „A kommunista építésben – állapítja meg az SZKP programja – teljes mértékben fel kell használni az áru–pénzviszonyokat, annak az új tartalomnak megfelelően, amely ezeket a szocializmus időszakában jellemzi. Itt nagy szerepet játszik olyan gazdaságfejlesztési eszközök alkalmazása, mint az önálló elszámolás, a pénz, az ár, az önköltség, a nyereség, a kereskedelem, a hitel, a pénzügyek. Az egységes kommunista tulajdonformára és a kommunista elosztási rendszerre való áttéréssel az áru–pénzviszonyok gazdaságilag elavulnak és elhalnak."[28]

Az árukategória új tartalma eleve feltételezi az érték és az arányosság immanens viszonyának módosulását. Ha ugyanis az új tartalom éppen azzal függ össze, hogy a munka általános érvényű mozzanatai kerültek előtérbe különös mozzanataival szemben, *akkor ez egyértelmű azon ellentmondás antagonisztikus jellegének megszűnésével, amely magántulajdon esetén az érték különös és az arányosság általános törvényszerűsége között fennállt.*

Az értéktörvény a magántulajdonon alapuló árutermelés gazdasági viszonyainak sajátos mozgástörvénye volt, amelynek mechanizmusa *gátolta* az arányosság általános „természeti" törvényének érvényesülését. Azáltal, hogy társadalmi tulajdon jött létre, az áruforma általános vonatkozása (az érték végső szubsztanciája) domborodik ki, viszont – mint az előző részben kifejtettük – *az arányosság általánosból sajátos kategóriává lesz.* Mivel az érték általános szubsztanciájának és az arányosságnak

[27] Kommunyiszt, 1961, 8. sz. 90. old.
[28] Az SZKP XXII. kongresszusa. 78. old.

ugyanaz a követelménye (ti., hogy a társadalmi munkát az effektív szükségleteknek megfelelően osszák el), kétségtelen, hogy ezen a ponton *összhang teremtődött* kettőjük kapcsolatában. Ennek lényege az, hogy a tartalmában és társadalmi funkciójában megváltozott árutermelés törvénye többé nem objektív akadálya az arányos fejlődésnek, tehát nem gyakorol erőteljes hatást abba az irányba, hogy az arányosság állandó aránytalanságok átlagaként jusson érvényre.

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az érték és az arányosság a szocializmus viszonyai között is két *különálló* kategória, hiszen az elkülönültségi maradványok miatt az sem veszti értelmét, hogy az absztrakt munka értékképző formában funkcionáljon. Az arányos fejlődés önmagában nem követelné meg az absztrakt munka dologi formában történő megjelenését, és azt sem, hogy tendencia legyen a társadalmilag cserélt tevékenységek egyenlő kvantumokra történő visszavezetésére.

Az érték és az arányosság különbsége ily módon továbbra is megmarad, csupán antagonizmusuk szűnik meg. Ez viszont azt jelenti, hogy *a szocializmusban a társadalmilag szükséges munka* (második értelmében) *válik a fejlődés sajátosságainak elsődleges meghatározójává, míg a társadalmi átlagmunkák egyenlő cseréje mint másodlagos meghatározó szerepel.*

De az érték – ha másodlagosan és módosult tartalommal is – létezik a fogalom valóságos értelmében. Ezért az, hogy társadalmilag *dologi alakban* és a cserefolyamatban valamiképpen *egyenlővé tett munkamennyiségek* realizálódjanak, az *arányos fejlődés megvalósulásának is feltétele.* Ez a feltétel attól függetlenül létezik, hogy a társadalmi termelés egyes osztályainak árszínvonala kifejezi-e az itt előállított termékek valóságos értéktömegét vagy sem.

Ha a termelési eszközök árösszege nem fejezi ki a bennük foglalt társadalmi érték tömegét (ami mindig így van az úgynevezett kétszintű árrendszer esetén), ez még nem jelenti azt, hogy a termelés II. osztályával lebonyolított cseréjében az I. osztály egészében egyenlőtlen társadalmi munkamennyiségeket realizál. Az érték *pénzbeni* kifejezése (tehát a realizált pénzmennyiség)

lesz kevesebb annál, amiben a II. osztály ide eladott áruinak összértéke kifejeződik és amennyi pénzbevételre az szert tesz, de nem okvetlenül maguk a kicserélt értékek térnek el mennyiségileg egymástól. A dolog nyitja nyilván az, hogy az értéknek mint a társadalmi munka dologi megtestesítőjének a mércéje önmagában van, azaz a kifejtett társadalmi munka szükséges kvantuma a termelés egyik osztályában nem lehet más, mint a másikban. Ellenben a pénz mércéje, ami méri és árakban kifejezi a termelt értéktömeget, más és más lehet a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek szférájában. Így egy bizonyos pénzösszeg – saját pénzmércéjén mérve – viszonylag nagyobb értéktömeg realizálását jelenti az I. osztály számára, mint amit ugyanakkora árösszeg jelent – ismét saját pénzmércéje szerint – a II. osztály számára.

Miután a szocializmusban az érték és az arányosság viszonya módosul, s ez a felszínen abban nyilvánul meg, hogy az árak mechanizmusa az arányos népgazdasági egyensúly, valamint a fokozott gazdaságosság biztosításában a kiszolgáló szerepet játssza, az utóbbi időben felbukkant az a vélemény, miszerint az értéktörvény és az arányosság (a tervszerűség) törvénye a szocializmusban azonos fogalmak. Ezt az álláspontot foglalja el *Sztrumilin* akadémikus is.[29]

Sztrumilin meggyőzően bizonyítja, hogy helytelen, ha a tervezést és az értéktörvényt mint két egymást kizáró fogalmat szembeállítják egymással. Hangsúlyozza, az értékkategóriáknak pozitív szerepük van a munkával való takarékosságban, s általában a tervgazdálkodásban. Elismerésre méltó az a törekvése is, hogy kimutassa az értékkategória általános vonatkozásait. De eközben olyan következtetésekre jut, amelyeket nem lehet elfogadni.

Úgy tűnik, hogy Sztrumilin az értékben csak az általánost látja, a különöst nem. Az értéknek e történelmietlenül általánosított fogalmát – Marxra hivatkozva – a munkamegtakarítás elementáris elvével azonosítja és elhatárolja az értéktörvény fogalmától. Véleménye szerint az értéktörvény a munkaidő-megtakarítás általános elvének módosult törvénye, amely csak azért

[29] Lásd cikkét a Voproszi Ekonomiki, 1959. 7. számában. 123–133. old.

nem azonos ezzel az elvvel, mert „... az értéktörvény ezt a funkcióját másként, igen bonyolultan teljesíti". A szocializmusban viszont „... az idővel való takarékosság törvényének módosulása mint új torvény, a népgazdaság tervszerű arányos fejlődésének törvénye működik. Ebben a módosulásban nyert a régi törvény (vagyis a munkaidő-megtakarítás mint az értékkategóriával azonos elv – *Sz. K.*) új megjelenési formát."[30] És hogy kétség se legyen afelől, hogy Sztrumilin koncepciójában a tervszerű arányos fejlődés törvénye lényegében azonos az értéktörvénynyel, idézzük még a következő megállapítását: „Igaz, a kapitalizmusban a neki megfelelő termelési arányokat az értéktörvény csak közvetve, a piacon keresztül határozta meg. Nálunk, a Szovjetunióban viszont ... főképpen közvetlenül határozza meg. Az értéktörvény a társadalom számára a népgazdasági terv alapjául szolgál. Ez a terv elsősorban arra hivatott, hogy befolyásolja és megállapítsa a népgazdasági arányokat (valamennyit), s ezzel a társadalmi munkaidővel való maximális takarékosság végett tegyen eleget az értéktörvény alapvető követelményének."[31] A tervszerűség törvénye tehát tartalmilag azonos az értéktörvénynyel (annak specifikus megjelenési formája) és az értéktörvény határozza meg a népgazdasági arányokat (csak nem a piacon keresztül, hanem közvetlenül), következésképpen a szocialista állam az értéktörvényt alkalmazza akkor, amikor szabályozza a termelést és takarékos gazdálkodásra ösztönöz.

Miben gyökeredzik ez a téves következtetés? A különböző kategóriák általános és különös vonatkozásainak, egymással való kapcsolatainak helytelen értelmezésében.

A hiba mindjárt ott kezdődik, hogy a szerző elsiklik a legfontosabb felett, a munka *dologi* formában való megjelenésének szükségszerűsége felett. Igaz ugyan, hogy „minden jószág értékének szubsztanciája a munka", de ez a szubsztancia nem maga az érték. A munka csak elkülönült gazdasági viszonyok között alkot értéket, ami annak elismerése, hogy a munka magán- (lokális) jellege ellenére társadalmi munka.

[30] Ugyanott, 127. old.
[31] Ugyanott, 126–127. old.

Hiba azután az, hogy Sztrumilin a munkaidő-megtakarítás általános elvét közös nevezőre hozza az érték módfelett általánosított fogalmával. Ez hamis azonosítás. Az érték általános lényege – vagyis a társadalmilag szükséges munkaráfordítás követelménye a termelés és a szükségletek viszonyán mérve – tartalmilag egybevág *az arányosság* általános elvével. Az arányosság általános elvének megvalósulása természetesen feltételezi, hogy a gazdaságosság elvét az adott termelési viszonyok jellegének megfelelően érvényre juttatják. A gazdaságosság elve azonban a termelésnek mégis egy, az arányosságtól és az értékszubsztanciától viszonylagosan *különálló* törvényszerűségét fejezi ki, nevezetesen az adott termelési mód gazdasági alaptörvényét.

Igaz, a kapitalizmusban az értéktörvény mechanizmusához tapad az időmegtakarításra való kényszerítés funkciója. De ez semmi mást nem jelent, mint azt, hogy az értékkategóriák sohasem üres térben működnek, s hogy működésük konkrét formáját, valamint konkrét szerepüket a mindenkori termelési mód sajátos törvényei határozzák meg. Az érték általános szubsztanciájának fogalmát mint okot helytelen azonosítani az értéktörvény egyik következményével, ösztönző hatásával a társadalmi munkával való takarékosságra.

A munkaidő meghatározott arányokban történő *elosztását* és a munkaidő *megtakarítását* Marx sem tekintette tartalmilag azonos törvényeknek. Ez az alábbi idézetből is kiviláglik. „Ezért az idővel való takarékosság – írta Marx –, *hasonlóan, mint* a munkaidő tervszerű *elosztása* a termelési ágak között, a kollektív termelés első gazdasági törvénye marad . . ."[32] (Az én kiemelésem – *Sz. K.*) Ebből az idézetből Sztrumilin – érthetetlenül – az ellenkező következtetésre jut.

Téves premisszákból csak helytelen következtetés születhet. *Ha* ugyanis Sztrumilin szerint az érték fogalmilag azonos magával a munkával, aminek adott viszonyok között az csupán anyagi megtestesítője, és ha *ez* a munka mint általános értékszubsztancia, mint a munkaidő-megtakarítás általános elvén alapuló szociológiai törvény jut érvényre, továbbá *ha* a munkaidő-megtakarí-

32 *Marx–Engels:* Archiv. IV. köt. 119. old. (Oroszul.)

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁR
XV. kerületi Bizottsága
Budapest, XV. Eötvös u. 8.

tás és a munkaidő arányos elosztása nemcsak azonos dologra vonatkozó, hanem azonos törvényt is jelentő fogalmak, akkor ebből valóban levonható az a konklúzió, hogy a szocializmusban az értéktörvény határozza meg közvetlenül a termelési arányokat, hiszen így az értéktörvénynek csak specifikus megjelenési formája a tervszerű arányos fejlődés törvénye.

Ezzel az álláspontlal szemben viszont a valóság az, hogy

a) az újratermelési *arányokat* a tervszerű arányos fejlődés törvénye szabályozza. Ez a törvény és *nem az értéktörvény determinálja* azt, hogy a központi szervek milyen újratermelési arányokat tervezzenek és biztosítsanak.

b) A tervszerűség törvénye nem az értéktörvény specifikus „megjelenési formája", hanem az arányosság általános törvényszerűségéé. Ez utóbbi tartalma csakugyan azonos az érték *általános* szubsztanciájával.

c) A munkaidővel való takarékosság (gazdaságosság) általános elve a szocializmusban a termelékenység szakadatlan növekedése törvényének, vagy a gazdasági alaptörvénynek specifikus követelménye. Ez az elv is, mint sok más egyéb törvény, a tervszerűség mechanizmusain, a tervgazdálkodás különböző formáin keresztül érvényesül.

d) Szocialista viszonyok között is létezik érték mint a munka anyagi megtestesítője, mint az áruviszonyok sajátos kategóriája, amely mint *különös* jelentőségű törvény funkcionál és meghatározza mindenekelőtt a cserearányok, az árarányok alakulását, s általában a forgalom és a jövedelmek változását. Ezen keresztül erőteljesen hat a termelés egész menetére (a munkaidő elosztására, minél gazdaságosabb felhasználására).

Elsietettek és gyakorlatilag negatívak tehát azok a próbálkozások, amelyek az értéktörvényt a tervszerű arányos fejlődés törvényével igyekeznek azonosítani. Hasonlóképpen helytelen az ezzel ellenkező törekvés is, amely – nem értve meg az érték és az arányosság tartalmi módosulását – az értéktörvénynek ugyanolyan szerepet tulajdonít, amilyent az a magántulajdonon alapuló árutermelésben játszott.

Ha elismerjük tehát a két kategória minőségi változását és immanens viszonyuk módosulását, miszerint szocialista viszo-

nyok között az értéktörvény másodlagos jelentőségű a tervszerű arányos fejlődés törvényéhez képest, akkor azt sem tagadhatjuk, hogy a társadalmi munka elosztásának folyamatában *elsősorban* az arányosság tudatosan alkalmazott specifikus törvényszerűsége játszik meghatározó szerepet.

ÁRCENTRUM A SZOCIALIZMUSBAN

Ha a szocializmusban van árutermelés és ennek folytán létezik az érték, akkor árcentrumoknak is lenniük kell. Ugyanis az árcentrumok mozgása az, amelyben – hosszabb időszakokat véve alapul – az értéknek meg kell nyilvánulnia.

Igaz, szocialista viszonyok között az árak általában nem spontánul, nem a piaci konkurrencia révén alakulnak, hanem tudatos árszabályozás útján. A tervgazdálkodás lehetővé teszi azt, hogy az árakat eltérítsék centrumaiktól, sőt azt is, hogy a társadalom az árcentrumok mozgását befolyásolja az ezt meghatározó feltételek (termelékenységi tényezők) változtatásával. De a tervgazdálkodás sem szüntetheti meg az árcentrumok szükségességét.

Az persze nem tisztázott, hogy szocialista viszonyok között mit kell érteni a fejlődés olyan szakaszain, amelyek átlagában ennek vagy annak a tendenciának érvényre kell jutnia. A kapitalizmusban ilyen szakasznak az újratermelési ciklus számít. Ennek anyagi alapja az állótőke megtérülési ideje. A szocialista népgazdaság állóalapjainak felújítása, kibővítése és megtérülése azonban fokozatosan, nagyjából időarányosan elosztva és semmi esetre sem lökésszerűen megy végbe. Következésképpen a gazdasági fejlődés egy-egy szakaszáról más kritériumok alapján kell beszélni a szocializmusban, mint a kapitalizmusban. A szakaszok kritériumai itt is változnak, attól függően, hogy mikor milyen kulcsfontosságú feladatokat kell megoldani. Azok a fejlődési szakaszok, amelyekben a törvényszerűségeknek meg kell mutatkozniuk, mégsem foghatnak át egy vagy több emberöltőt. Ekkor már nem is fejlődési szakaszról, hanem korszakról volna szó.

Egyébként a szocializmus legtöbb törvényszerűségének mű-

ködésében a gazdasági fejlődés szakaszainak azért nincs akkora jelentőségük, mint a kapitalizmusban, mert itt a törvények általában nem végső soron és konfliktusokon áttörő tendenciák, hanem mint folyamatos, harmonikus tendenciák érvényesülnek. Még az értéktörvény esetében sem lehet tagadni, hogy – hasonlóan más gazdasági törvényekhez – nem egész korszakok eszmei átlagaként jut érvényre, hanem a fejlődés rövidebb szakaszaiban is bizonyságot kell tennie kilétéről, s ármeghatározó szerepéről. A közgazdasági törvények teljes misztifikálását jelentené, ha olyan szükségszerűségeknek fognák fel őket, amelyek csupán korszakos fordulatok idején lépnek elő, s éreztetik hatásukat. Ez esetben a tudomány törvényfogalmai elveszítenék azt az orientációs szerepüket, amelyet a gazdasági gyakorlatban játszaniuk kell.

A szocializmusban tehát van érték és szükségszerű, hogy ez a gazdasági fejlődésnek legal b egy-egy szakaszára érvényesen megmutatkozzon az árak centrumaiban. Hogy az érték mint törvényszerű tendencia csakugyan létezik, két gyakorlati ténnyel bizonyítható. Egyrészt azzal, hogy azoknak az árucsoportoknak vagy termékfajtáknak a viszonylagos árait, amelyeknek termelésében a munka termelékenysége aránylag gyorsan növekedett, egy-egy nagyobb árrendezéskor rendszerint csökkentik. Másrészt pedig azzal a szükségszerű évtizedes gyakorlattal, hogy amikor árakat megállapítanak vagy megváltoztatnak, általában az érintett termékek átlagos költségeiből indulnak ki.

Mindezzel szemben viszont tény a Szovjetunió és a többi szocialista államnak az a gazdaságtörténeti tapasztalata, hogy az ararányok – egy-egy időpontban és 5–15 éves fejlődési szakaszokban – igen lényegesen eltérnek a különféle áruk átlagos ráfordításainak arányaitól. *Vagyis a tényleges cserearányok többnyire tendenciájukban sem követik párhuzamosan a különféle áruk átlagköltségeinek alakulását.*

Lényegesek az eltérések az arányokban a ráfordításokhoz képest akkor is, ha ráfordításnak akár a termékek átlagos önköltségét, akár átlagos bérköltségét, akár a termékekre átlagosan

lekötött alapok értékét vesszük. Ez tükröződik az alábbi táblázatokban.[33]

Termelési költségek és az ipari termelői árban realizált társadalmi tiszta jövedelem viszonya 12 iparágban

(1960-ban)

Iparág	100 Ft		
	termelési költségre	kifizetett bérre	lekötött eszközre*
	jutó tiszta jövedelem (Ft-ban)		
Szénbányászat	23,60	49,90	14,60
Tégla, cserép, tűzállóanyagipar	30,40	86,60	20,00
Gumi- és műanyagfeldolgozó ipar	100,70	760,30	144,60
Vas- és acélgyártás	23,90	270,00	32,60
Szerszámgépgyártás	30,00	115,30	22,50
Műszeripar	47,40	134,20	38,90
Gyógyszeripar	79,50	501,80	58,20
Kőolajfeldolgozó ipar	66,00	2561,70	192,50
Pamutipar	77,50	471,90	109,30
Cipőipar	77,80	419,60	186,50
Malomipar	13,70	463,30	42.20
Söripar	184,50	1373,60	108,90
Állami ipar összesen:	33,70	222,40	36,40

* Az állóalap nettó értéke és a forgóeszközök átlagos értéke alapján számítva.

Nem véletlen, hogy a szocialista árrendszer problémáiról folyó széles vitában senki sem állította, hogy a Szovjetunióban, vagy valamelyik másik szocialista országban a termelői, illetve a fogyasztói árarányok – hosszabb időt számítva – nagyjából összhangban voltak vagy vannak az átlagköltségek árarányainak válto-

[33] E táblázatokat az „Ipari és fogyasztói árak és árarányok statisztikai vizsgálata" című 1963 áprilisában kiadott KSH-jelentés alapján állítottam össze.

Realizált tiszta jövedelem az áruforgalom árösszegének a százalékában

(1960-ban)

Árucsoportok és termekek	Százalek
Élelmiszerek és élvezeti cikkek bolti forgalmában	35,4
Ebből: cukor	45,3
rizs	36,7
nyershús	9,1
tej	—11,9
Vendéglátás forgalmában	49,1
Ruházati forgalomban	54,7
Ebből: méteráru összesen	67,6
kötöttáru "	59,6
bőrcipők "	49,8
konfekció "	46,4
Vegyesiparcikk forgalomban	40,1
Ebből: járművek	50,4
papíráruk	46,4
bútorok	17,6
tüzelőanyagok	— 20,1
Az összes áruforgalomban:	43,8

zásával. Azok is kevesen vannak, akik az árarányok lényeges eltéréseit az átlagköltségek arányaitól látszólagosnak tekintik, állítva, hogy ezt csupán a költségnyilvántartás tökéletlenségei, valamint a munkák bonyolultsági fokában fennálló különbségek okozzák. Annál erőteljesebb a követelés: az értékelvet konzekvensebben kell alkalmazni az árak megállapításában. Úgy tűnik tehát, hogy az érték minden, az értéktörvény szocializmusbeli létezését bizonygató elméleti magyarázat ellenére sem jutna kifejezésre az árarányok gyakorlati alakításában, vagyis, mintha a szocialista árrendszerben nem volna tendencia az értéktörvény által meghatározott centrumok keletkezésére és létezésére.

Ily módon adva vannak olyan tények, amelyek arra vallanak, hogy a szocializmusban is működik az értéktörvény, és olyan tények, amelyek látszólag azt tanúsítják, hogy ez a törvény a szocialista országok eddigi fejlődése során az árrendszerben nem mutatkozott meg. Ezen ellentmondás láttán az árak nagyfokú eltéréseit a költségarányok évtizedes alakulásától sokan részint az árképzés fogyatékosságaival, részint olyan gazdaságpolitikai okokkal magyarázzák, amelyeket vagy véletlen helyzetek, vagy bizonyos átmeneti szükségszerűségek szabtak meg, mint például a szocialista iparosítás vagy a kollektivizálás vagy a Szovjetunióban a II. világháború utáni újjáépítés feladatai.

Az árképzésnek valóban vannak fogyatékosságai, s az árrendszert tökéletesíteni kell. Csak az a kérdés: helyes elméleti alapról ítélkezünk-e e fogyatékosságok felett, s kívánunk javaslatot tenni az árrendszer továbbfejlesztése ügyében. Az olyan ítéletalkotás ugyanis, amely utólag minősít hibásnak korábbi fejlődési szakaszokban megvalósított árváltozásokat, a polgári felvilágosítók racionalizmusához hasonlít; mindent, ami korábban létezett, ésszerűtlennek tart. Csakugyan elképzelhető-e, hogy évtizedeken át „hibát hibára" halmozva állapítják meg az árakat, anélkül, hogy az így fejlesztett árrendszernek a gyors ütemű és arányos fejlesztést szolgáló funkciója csődöt mondana? Elméletileg nem indokoltabb-e azt feltételezni, hogy – elismerve a tényleges fogyatékosságokat – az árképzés, az árrendezések szubjektív mozzanatsorozatai, alapjában véve, valamiféle objektív szükségszerűségtől hajtott folyamatok megnyilvánulásai?

Kérdés továbbá: történelmileg nézve nem időleges szükségszerűségeknek (átmeneti időszakban a magánszektorok létezésének, a nehézipart megteremtő szocialista iparosítás vagy a kollektivizálás ideiglenes hatásának) tudható-e be, hogy a mai arányok lényegesen eltérnek az átlagráfordítások arányaitól?

Nem vitatható, hogy az átmeneti időszakban a proletárdiktatúra árpolitikája nagy szerepet játszott a szocialista építéshez szükséges központi alapok, akkumulációs eszközök megteremtésében, valamint a különböző társadalmi rétegek jövedelem-eltéréseinek befolyásolásában. Az például, hogy a falu által vásárolt iparcikkek árai gyakran (önköltségükhöz képest) magasab-

bak voltak, mint a városiak által vásárolt élelmiszereké, kétségtelen átmeneti szükségszerűségnek számít, ami a felépült szocializmus számára már nem okvetlenül az. Az iparcikkek árai és az élelmezési árucikkek árai közti eltolódásokat, vagy egyéb ehhez hasonló áreltolódásokat (gyermekcikkek és kulturális cikkek alacsony, a szeszesitalok magas árai) az értéktörvény követelményeitől nagyrészt valóban a szocialista építés szükségleteiből kiinduló tudatos eltérítéseknek lehet minősíteni. Ez azonban nem magyarázza meg elégségesen azokat az eltéréseket, amelyek az egyes mezőgazdasági áruk felvásárlási árai között, vagy akár a városiak által vásárolt, akár a parasztság által vásárolt árucikkek fogyasztói árai között, vagy az állami szektorokon belüli forgalomban szereplő termelési eszközök árai között sokévi átlagban mutatkoznak.

Az sem tagadható, hogy az olyan változások, amelyeket az iparosítás, a kollektivizálás, vagy az ujjáépítés feladatainak megvalósítása az újratermelés arányaiban előidéz, nem maradhatnak hatástalanok a cserearányok alakulására, az árrendszer fejlődésére. Ámde ha az átlagos ráfordítás elve a domináló elv, akkor semmi sem bizonyíthatta volna jobban ennek igazságát, mint az újratermelési arányok gyors változásai. A gyors arányváltozások ugyanis az egyes árufajtákat előállító munka emelkedő termelékenységében, valamint az előállítási költségek csökkenésében olyan különbségeket hoztak létre egy-két évtized leforgása alatt, amelyek egyébként csak sokkal lassabban és kevésbé érzékelhetően következtek volna be. Ha tehát valóban az átlagráfordítás elve az árarányok meghatározója, akkor ennek az elvnek módja lett volna megmutatkoznia a két-három-ötévenként végrehajtott nagyobb szabású árreformokon keresztül és az árarányok fejlődésének a ráfordítási átlagokhoz igazodásában bizonyságot kellett volna tennie kilétéről. Az újratermelési arányok forradalma ugyanis „csak" a társadalom rendelkezésére álló eleven és holtmunka elosztásának, valamint az áganként átlagos költségeknek a régi arányait módosíthatta, de nem változtathatta meg magát a cserearányokat meghatározó törvényszerűséget. Ellenkezőleg, a termelésben végrehajtott gyökeres változások mindig éppen azáltal érhetik el céljukat, ha a maga törvényei szerint a forgalom

is igazodik hozzájuk, közvetítve a termelés változásainak hatásait a fogyasztás, illetve a felhalmozási szükségletek kielégítése felé.

Ily módon a gazdasági élet különböző szféráiban szereplő áruk árainak tartós eltérései az átlagráfordítások arányaitól csak részint indokolhatók az árképzés fogyatékosságaival, vagy tisztán gazdaságpolitikai okokkal. Annál is inkább, mivel évtizedek során, sőt ennél rövidebb időszakokban eliminálódni szoktak az ilyen áreltérések. Ha ugyanis eleve hiba csúszott az ármegállapításba, ennek negatív hatásai hamarosan jelentkeznek és menetközbeni korrekcióra késztetnek. Ha viszont a kereslet–kínálat átmeneti egyensúlyhiányának ellensúlyozására tudatosan térítették el az árakat, mihelyt megszűnnek az egyensúlyhiány ideiglenes okai, s a labilis árarány hátrányai erőteljesen éreztetik hatásukat, ezt is korrigálni kell. Arról a tényről sem szabad megfeledkezni, hogy az árarányok számottevő tendenciális eltérései az átlagráfordítások arányaitól nem állták útját annak, hogy a szocialista országokban állandóan fenntartsák a népgazdaság többé-kevésbé arányos egyensúlyát. Így teljes képtelenség lenne, ha valaki az *egész* árrendszer fejlődésében *évtizedeken át és valamennyi* szocialista országban megmutatkozó tendenciát kivételnek nyilvánítaná az értéktörvény szabálya alól.

Ugyanígy képtelenség az is, ha ezeket az eltéréseket csak az értéktörvény szempontjából tartják kivételesnek, viszont a szocializmus más törvényei és lehetőségei szempontjából szabályosnak tüntetik fel. Ha elfogadjuk egyfelől, hogy a szocializmusnak egyik törvénye az érték (bár a tervszerűség törvényével szemben másodlagos jelentőségű), másfelől, hogy az árukategória a szocializmusban új tartalommal telítődik (s ezzel megszűnt az érték antagonizmusa az arányossággal), akkor az árrendszernek a szocializmus egyéb törvényei által megkívánt szabályszerűsége lényegileg nem lehet más, mint amit az értéktörvény állít. Ha a szocializmusra is érvényes az, hogy „az árak törvénye az érték", akkor az árarányok évtizedes eltéréseit az átlagköltségektől nem lehet kivételnek számítani. Helyesebb azt megvizsgálni, vajon nem ott van-e a hiba, hogy magát a törvényt értelmezzük túlságosan elvontan, elhanyagolva a konkrét

viszonyokra való alkalmazását, és nem helyesebb-e mégis a *látszólagos* kivétel mögött keresni a *valóságos* szabályt.

B. Minc egyik cikkében ugyanezt a kérdést vetette fel: „Fel kell tehát tételeznünk, hogy az értéktörvény a szocializmusban nem működik, vagy hogy működik, de az összes szocialista országokban évtizedek óta állandóan és következetesen megszegik... Csak az állíthatja, hogy az értéktörvény alapvető tartalmát hosszantartóan és általánosan megszeghetik, aki félreérti a közgazdasági törvények lényegét."[34]

Ha így áll a helyzet, szükségesnek látszik megvizsgálni, vajon a szocializmusnak nincs-e olyan specifikus törvénye, amely módosítaná az érték *megjelenési formáját,* és a társadalomnak e szerint kellene gondoskodnia az értéktörvény módosult formában történő tudatos érvényesítéséről.

A kérdésfelvetés eleve magában foglal három feltételezést: *a)* nem egyszerűen az árak, hanem ezek *centrumai* térnek el az értékarányoktól; *b)* az árcentrumok értéktől való eltérésében szabályszerűség uralkodik; *c)* az eltérések szabályszerűsége *a közvetlen termelés sajátos viszonyaiból* (a termelőviszonyok specifikus jellegéből) *eredő hatás,* és nem egyszerűen a forgalom vagy a jövedelemelosztás különös szempontjainak következménye.

Így nem tartoznak szorosan a vizsgálathoz sem azok az áreltérések, amelyek annak következményei, hogy a szocialista állam a munkásosztály és a parasztság, vagy más társadalmi rétegek (sokgyermekes családok stb.) jövedelemarányainak befolyásolására felhasználta az árrendszert, sem azok, amelyek az állami szektoron belüli forgalomban a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek (pontosabban a szektort elhagyó és el nem hagyó áruk) végső realizálási árainak színvonala között történelmileg kialakultak, mivel a társadalmi tiszta jövedelem nagy részét – forgalmi adó alakjában – a fogyasztási cikkek bruttó termelési áraiban koncentrálva realizálják.

Igaz, ezeket az áreltéréseket a szocializmus sajátos termelési viszonyai tették lehetővé. Olyan rendszerben, amely a profitért

[34] Ekonomista, 1961. 1. sz.

folyó konkurrenciára épül, az árak így nem térhetnének el az értéktől. Az említett eltérések azonban mégsem merítik ki az értékforma módosulásának kritériumait. Azért nem, mert ezekben az esetekben sohasem a bizonyos értelemben elkülönült egységek (vállalatok, szövetkezetek) *termelői* érdekeinek érvényesítéséről van szó, hanem főképpen arról, hogy az állam az árrendszert is felhasználja a lakosság *jövedelemarányainak*, a saját vállalatai által termelt társadalmi *tiszta jövedelem* központi *elvonásának* szabályozására.

Ez annál nyilvánvalóbb, mert itt minden esetben olyan jelenségekkel találkozunk, melyek létezése *nem törvényszerű* a szocializmus egész fejlődése szempontjából.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában és egy ideig még azután is szükségszerű lehet ebben vagy abban az országban az, hogy a parasztság termelte áruk árszínvonalát, valamint az általuk vásárolt tipikus ipari termékek árszínvonalát a rájuk fordított társadalmi munka arányaitól eltérítsék. A gyorsan iparosodó ország növekvő városi lakosságának élelmiszerszükségletét és az ipar növekvő termelési szükségletét a kisárutermelő mezőgazdaság nehezen tudja fedezni, ezért a mezőgazdasági termékek iránti minduntalan túlkereslet nyomása alatt emelkedik a mezőgazdasági termékek árszínvonala. A paraszti reáljövedelemnek az emelkedő árszínvonal okozta aránytalan növekedését ellensúlyozni kell, s erre a szocialista állam az árak módosítását *is* igénybe veszi. Azon túl, hogy igyekszik legalább a mezőgazdasági termékek egy részének (például a beadási kötelezettségek alá eső termékeknek) a termelői árát stabilizálni, olyan árváltoztatásokat eszközöl, amelyek révén a parasztság által nagyobb arányban vásárolt cikkek (ruházat, építőanyag, kisebb eszközök) fogyasztói árai magasabbak lesznek, mint azoké a cikkeké, amelyeket főleg a városiak vásárolnak (élelmiszer, közszolgáltatások). Mindez azonban az átmeneti időszak konkrét körülményeiből adódó szükségszerűség. Mihelyt megszilárdul a mezőgazdaság szocialista rendszere, a két osztály nemzeti jövedelemből való részesedésének szabályozásában csökken az árak szerepe. Ekkor már a jövedelem-arányok szabályozása végett nem kell nagymértékben és szükségképpen eltéríteni az ára-

kat, hanem *lehetségessé* és *célszerűbbé* válik az, hogy erre költségvetési és egyéb eszközöket használjanak fel.

Hasonló a helyzet a fogyasztói árak olyan eltérítéseinél is, amelyek azon alapulnak, hogy a lakosság különböző rétegei más-más összetételben vásárolnak cikkeket. Így bizonyos áruk árának változása erőteljesebben vagy kevésbé érinti reáljövedelmük nagyságát. A szocialista állam tehát az árakkal is mérsékelni igyekszik a lakosság egyes kategóriáinak reáljövedelmében meglevő, de társadalmi szempontból nem kívánatos különbségeket. Az értékszabta mértéknél alacsonyabb árakat állapít meg például az alapvető élelmiszerekre és ruházati cikkekre, amelyekből a lakosság kis fizetésű rétegei aránylag többet fogyasztanak, vagy például gyermekjátékokra, ruhákra, iskolaszerekre, ami a több gyermekes családok terhein könnyít.[35] Ez a módszer is lehet szükségszerű és hasznos mindaddig, amíg vannak olyan kis fizetésű dolgozók, kiknek a jövedelme nem sokkal haladja meg a szükséges minimumot. De amikor az életszínvonal általános emelkedése és az egyes kategóriák jövedelemkülönbségeinek csökkenése eljut egy bizonyos pontra, egyre kevésbé kell áreltérítéseket, és egyre inkább célszerű lesz költségvetési módszereket alkalmazni e célokra is. Erről tanúskodnak a Szovjetunióban és más szocialista országokban hozott intézkedések, amelyek emelik a fizetések *minimumát* és a családi pótlékot.

Az állami szektor úgynevezett kétszintű árrendszerével kapcsolatban is ugyanez a helyzet. Ma már eléggé világos, hogy a forgalmi adó koncentrációja a fogyasztási cikkek áraiban szorosan összefüggött azokkal a konkrét körülményekkel, amelyek a Szovjetunióban is, és részben a népi demokráciákban is a szocialista iparosítás idején fennállottak. A nehézipar minél gyorsabb kiépítése végett a produktív népesség mind nagyobb részét kellett ipari építkezésekre és az ipar „A" szektorába átcsoportosítani, s az itt fizetett bérek megfelelő színvonalával kel-

[35] 1960-ban például a realizált tiszta jövedelem aránya a bolti forgalom árösszegében a zsírnál és zsírszalonnánál 13,9 százalék, a kenyérnél 17,0 százalék, szeszesitaloknál 55,1 százalék; vagy a fiúöltönynél 26,2 százalék, míg a férfiruhánál 55,3 százalék. (Lásd: KSH jelentése 32–33. old.)

lett a munkaerő ide áramlását elősegíteni, valamint a termelés fokozására ösztönözni. Ugyanakkor a fogyasztási cikkek gyártásának növekedése viszonylag elmaradt a termelési eszközök termeléséhez képest, részben a mezőgazdaságban uralkodó kisárutermelési viszonyok, részben annak következtében, hogy aránylag kevés beruházást lehetett biztosítani a fogyasztási iparágak vagy a számukra termelő nehézipari ágak fejlesztésére. Ilyen helyzetben a nomináljövedelmek szükségszerűen gyorsabban növekedtek, mint a fogyasztási alap. Vagyis az árualapot és a vásárlóerőt csak úgy lehetett egyensúlyban tartani, a reáljövedelmeket fokozatosan emelni, hogy – kisebb mértékben ugyan, mint a nominálbéreket – a fogyasztói árszínvonalat is emelték. Ugyanezek az okok viszont másrészről irreálissá tettek minden olyan törekvést, hogy jelentősebb tiszta jövedelmet a termelési eszközök áraiban is realizáljanak, mivel a viszonylag gyorsan emelkedő nominálbérek gyakran egész iparágakat dotációssá változtattak. (Az önköltség, ezen belül a bérköltség névleges emelkedését a társadalmi ráfordítások tényleges csökkenése nem tudta ellensúlyozni.) Így csak arra lehetett törekedni reálisan, hogy elejét vegyék dotációk keletkezésének, illetve dotációkat megszüntessenek, főként a termelési eszközöket termelő ágazatokban. Ez az önköltség típusú termelői árrendszer fenntartását jelentette.

A szocialista iparosítás befejezése után, s különösen a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszakában már nem léteznek azok a konkrét körülmények, melyek valaha a kétszintű árrendszer kialakulására vezettek. Az új körülmények között egyre-másra ütköznek ki a kétszintű árrendszer negatívumai, amelyek ugyan korábban is megvoltak, de akkor még másodlagosnak számíthattak a konkrét szükségszerűség diktálta előnyök mellett. A felépült szocializmusban, ha elvben lehetséges is, *nem* szükségszerű fenntartani a kétszintű árrendszert. Ellenkezőleg, a tapasztalatok amellett szólnak, hogy a szocialista országokban érlelődnek azok a feltételek, melyek előbb-utóbb egy, az értékelvet jobban kifejező árrendszer kialakítását teszik szükségessé.

Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy sem az egyes társadalmi rétegek reáljövedelem-különbségeinek a tompítása, sem a társadalmi tiszta jövedelemnek a fogyasztási cikkek árában

történő koncentrálása miatti áreltérítések nem tudhatók be a szocializmus sajátos törvényszerűségének. Következésképpen nem tekinthetők olyan jelenségeknek, amelyek az értéktörvény módosult formáinak létéről tanúskodnának.

De akkor vajon nem arról van-e szó, hogy a fennálló áreltéréseknek *legalább egy része* olyan szükségszerűség megnyilvánulása, amely a szocialista termelés feltételeinek sajátos természete folytán – hasonlóan a kapitalizmushoz – valamiféle *termelési árat* ír elő az árak centrumául?

Először is, a szocialista országok eddigi gyakorlata egyáltalán nem bizonyít egy ilyen szükségszerűség létezése mellett. Márpedig nem lehet elképzelni, ha a szocialista viszonyoknak vannak olyan objektív vonatkozásai, amelyek tőkés viszonyok között is létező szükségszerűséget táplálnak, hogy akkor ez a szükségszerűség ne adott volna életjelt eddig magáról.

Igaz, egyesek mint ilyen jelenségre éppen a nettó termelői árakra hivatkoznak. *Atlasz* professzor például Sztrumilin akadémikussal vitatkozva azt állítja, hogy mivel az árakat a tervezett átlagos ipari önköltséghez viszonyított nyereség alapján képezik, ezek az árak közelebb vannak a termelési árhoz, mint a Sztrumilin javasolta értékhez.[36] Kétségtelen, hogy az átlagos nyereségrátán alapuló mai termelői árrendszer az átlagos ráfordítási arányokat nem tükrözheti megfelelően és még kevésbé a termékekben rejlő társadalmilag szükséges munkamennyiségeket.[37]

De az sem vitatható, hogy az az ipari termelői-árrendszer, amelyben átlagos önköltségre számítva elvileg azonos nyereségrátát biztosítanak valamennyi termékfajta esetében, *legalábbis* annyira távol áll a termelési ártól, mint az értéktípusú árrendszertől. Közismert, hogy a szocializmusban is lényegesek a különbségek

[36] Lásd Z. *Atlasz:* Jövedelmezőség és érték a szocialista gazdaságban. Voproszi Ekonomiki, 1960. 10. sz.

[37] Számítások szerint 2 százalékos nyereségráta a nettó termelői árak arányait a magyar ipar struktúrájában a különféle cikkeknél 2,1 százaléktól 8–10 százalékos mértékig torzítja. A nyereséghalmozódás okozta árarányeltolódás az 1959-es új termelői árak esetében 3–30 százalék között mozgott.

az egyes ágak technikai összetételében.[38] A technikai összetételben fennálló nagyfokú különbségek mellett elképzelhető-e, hogy az a nyereség, amelyet a termékek *átlagos önköltségeihez* viszonyítva azonos mértékben biztosítanak, azonos lehet az olajipar, a szénbányászat, a villamosenergia-termelés és a könnyűipar befektetett *alapjaihoz* viszonyítva is?[39] Nyilvánvaló, az önköltség típusú árak még megközelítően sem hasonlítanak a termelési árhoz, amely az azonos befektetés után azonos nyereség elvén alapul, mégpedig éppen az egyes iparágak technikai összetételének lényeges különbségei miatt.

De ha az eddigi gyakorlat nem is bizonyít valamiféle termelési ár típusú árcentrum mellett, a szocialista népgazdaság, amely fejlett technikai bázisra, fejlett iparra épül, miért nem vehetne át – persze más tartalommal – olyan kategóriát, mint az átlagprofit, amely a kapitalizmusban éppen a gépi nagyipar megteremtésével jött létre – teheti fel bárki a kérdést.

[38] Atlasz professzor közölt szemléltető adatokat a *Figyelő* 1961. augusztus 30-i számában megjelent cikkében. Eszerint a Szovjetunióban 1959-ben – 1960. január 1-i árakon számítva – egy munkásra átlagosan 47,6 ezer rubel értékű állóalap jutott az egész iparban. Ugyanakkor az olajiparban 174,4 ezer rubel, 12-szer több, mint a könnyűiparban, 5,5-szer több, mint a szénbányászatban és 3,5-szer több, mint az egész iparban. Az erőművek dolgozóinak termelési alapokkal való ellátottsága viszont többszöröse az olajipar állóeszköz-ellátottságának.

[39] Arról, hogy mennyire távol áll jelenlegi – elveiben önköltség típusú – ipari termelői árrendszerünk a termelési ár típusától, képet ad a KSH által elvégzett statisztikai számítás. Az egyes iparágakban 1960-ban ténylegesen realizált tiszta jövedelem összegét összehasonlították azzal a tiszta jövedelemmel („társadalmilag szükséges tiszta jövedelemmel"), amelyet – az állami ipar összes realizált tiszta jövedelmét adottnak véve – akkor realizáltak volna a különböző iparágak, ha a termelői árak a lekötött eszközök értéke arányában tartalmaznának akkumulációt. Eszerint a ténylegesen realizált tiszta jövedelem például a szénbányászatban 24,9, a tégla-, cserép-, tűzállóanyag-iparban 41,6, a szerszámgépgyártásban 53,7, a műszeriparban 66,8 százaléka volt annak az összegnek, amit ezen iparágaknak termelési ár esetén realizálniuk kellett volna. Ellenben a vas- és az acélgyártás 12.5, a malomipar 77,3, a gyógyszeripar 106,9, a cipőipar 119,1, a pamutipar 126,8, a gumi- és műanyagfeldolgozó ipar 252,7, a söripar 400,7 és a kőolajfeldolgozó ipar 815,1 százalékkal realizált több tiszta jövedelmet, mint amennyit lekötött állóeszközeinek nettó értéke és forgóeszközeinek átlagos értéke után arányosan számítva realizálnia kellett volna. (Ipari termelői és fogyasztói árak és arányok statisztikai vizsgálata. KHS kiadvány, 1963. április, 54—55. old.)

Valójában már maga ez a kérdésfeltevés is téves. Nem igaz ugyanis az, hogy az „azonos tőke után azonos profit" elve egyszerűen a gyáripar szülötte. Ebből csak annyi igaz, hogy mielőtt a gépi nagyipar kialakult volna, az átlagprofit mint sajátos kategória, s a termelési ár mint az érték módosult formája valóban nem létezett. De létezett és realizálódott maga az elv, attól fogva, hogy kapitalizmus és tőke létezett. Az „azonos tőke után azonos profit" elve a tőkés termelési viszonyokban gyökeredzik. Csakhogy amíg a termelés túlnyomórészt kézi munkán alapult (manufaktúra) és nem voltak számottevő különbségek az egyes iparágak szerves összetételében, addig ez az elv értékarányos árak esetén is realizálódhatott. Tehát *nem a technikai fejlődés hozta létre az átlagos profit elvét, hanem fordítva: a kapitalizmus teremtette meg azt a technikai alapot, amely ezt az elvet az értékkel szembeállította.* Minthogy maga a vállalkozás, s annak kedvező vagy kedvezőtlen esélye a tőkealakot öltött magánbefektetés és a profitként megjelenő „tőkehozadék" viszonyától függött, a tőkés „anyagi érdeke" az ezt a viszonyt kifejező profitráta maximalizálásához fűződött. A tőkések hajszája a profitért vezetett az átlagprofit kialakulásához.

A szocializmus átvette ugyan a kapitalizmus által létrehozott technikai bázist, és továbbfejleszti azt a tőkés keretek közt elérhetetlen színvonalra, de felszámolta a tőkés termelési viszonyokat, az elsajátítás magánjellegét. Ezzel azonban mélyen felforgatta azt a sajátos talajt is, amelyen az „azonos befektetés után azonos haszon" elve egykor tenyészett.

És talán gyökereztessük meg az új talajon a régi elvet, amely már a monopolkapitalizmus viszonyai között sem tudott kellő erővel érvényesülni? Talán a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok címén, amelyek lényege, hogy megvalósul a termelési feltételek és társadalmi szükségletek kizsákmányolástól mentes népgazdasági méretekben közvetlen viszonya? Nem ezért, hanem e viszonyok történelmi „éretlensége" miatt, mert létezik még elkülönültség és kollektív vállalati érdek, amit ösztönözni kell a lekötött alapokkal való takarékosságra. De a vállalat anyagi érdeke mint a társadalmi közérdekkel *azonos* érdek létezik, annak *egy-*

nemű részeként és csak *ezen belül*, ennek alárendelve létezik úgy, mint a közérdektől különböző s azzal szembekerülhető érdek.

Gyakorlatilag ez annyit jelent, hogy valamely szocialista vállalat léte vagy nem léte egyáltalán nem magán a vállalaton múlik, hanem – mint alapvetően fejlesztésének mértéke is – a népgazdaság fejlesztéséhez fűződő társadalmi érdekeken. Hogy mennyi termelési eszközzel és milyen termelési feltételekkel rendelkezik a vállalat, és hogy e feltételek között miből mennyit kell termelnie, azt lényegében a társadalomnak és képviseletében a szocialista államnak kell megszabnia direkt és indirekt módszerekkel, mégpedig a népgazdasági lehetőségek és az effektív szükségletek összviszonya alapján. Ezért általában a termelési ár típusú árrendszer hívei is arra gondolnak, hogy a különböző iparágakban eltérő nagyságban lekötött eszközök átlaga alapján „kamatot" vagy használati díjat kell az államnak a vállalatoktól lekötött eszközei arányában elvonnia. Így ha egy vállalat például nem teljesíti a tervét, vagyis ha kapacitásait nem használja ki megfelelően, akkor a fizetendő összeg nyereségrészesedését sújtja.

A termelési ártípus bevezetése bizonyosan húzóerőt jelentene a vállalati alapok, kapacitások kihasználásában. De vajon ezt a konstrukciós változást okvetlenül össze kell-e kötni a termelési ár típusú rendszer (vagy egy, a termelési árat is magában foglaló kombinatív többcsatornás árkonstrukció) bevezetésével?

A termelési ár típusú árrendszer ugyanis nem kis problémákat rejt magában a népgazdaság arányos fejlesztése szempontjából. Lássunk ezek közül néhányat.

1. A termelési ár típusú árrendszer azáltal, hogy a magas technikai összetételű és lassú megtérülésű ágak termékeinek árát értékük fölé emelné, az alacsony technikai összetételű és gyors megtérülésű ágak áruinak árát érték alá nyomná, torz képet adna a népgazdasági alapok megoszlásáról.

Az egyes ágazatok és vállalatok álló- és forgóalapjainak átértékelt összegei számottevően eltérnének a bennük megtestesülő társadalmilag szükséges munkamennyiségek tényleges arányaitól. Amely ágak alapjainak elemeit többségükben magas technikai összetételű ágazatok termékei alkotják, valóságos munkatartalmuknál nagyobb súllyal, viszont amely ágak vagy vállalatok alapjai

főleg alacsony technikai összetételű ágazatok termékeiből kerülnek ki, azok a valóságos munkatartalomnál kisebb súllyal szerepelnének a népgazdasági alapok állományában. A lekötött eszközök értékelésének következetlenségei természetesen nemcsak a népgazdasági alapok megoszlásáról adnának ferde képet, hanem az így képzett árak arányairól is, mivel a termelési ár, illetve a termelési árral kombinált „többcsatornás" rendszer esetén a lekötött eszközök értéke szolgálna a pénzügyi akkumuláció egészének, vagy egy hányadának vetítési alapjául.

2. Még jelentősebben torzulna az egyes ágak, vállalatok nemzeti jövedelemhez, illetve a társadalmi tiszta jövedelemhez való hozzájárulásának számba vett és valóságos mértéke. Az Országos Árhivatalban – az 1959. évi ágazati kapcsolatok mérlege alapján – végzett előzetes számítások szerint (érték típusú árrendszer esetén) például a gépipar hozzávetőlegesen 30, a villamosenergia ipar 2–3, a könnyűipar 21 százalékkal járult hozzá a tiszta jövedelemhez. Viszont termelési áron számolva a gépipar 30 helyett kb. 22, a villamosenergia ipar 2–3 helyett 13–14, a könnyűipar 21 helyett 12–13 százalékos részesedést mutat. És amíg társadalmi értékarányos árakon a mezőgazdaságban termelt tiszta jövedelem összege *meghaladta* a szocialista iparét, termelési árak esetén az ipari tiszta jövedelemnek csupán a felét tenné ki a mezőgazdaság tiszta jövedelme.

3. A lekötött eszközök, a termelés, a nemzeti jövedelem, a tiszta jövedelem arányaiban a valóságos munkatartalomhoz képest előálló lényeges eltolódások különösen dinamikájukban okoznának problémákat. A valóságoshoz képest növelné azon ágak hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez, amelyekben az átlagosnál gyorsabban nőne a technikai összetétel, illetve amelyekben átlagosnál jobban növekedne a lekötött eszközök állománya. Ahol viszont az átlagosnál lassabban nőne a lekötött eszközök állománya, ott a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás kisebbnek tűnne a valóságosnál. Nem kell ecsetelni, hogy több nehézséget okozna ez a távlati tervezésben. A tervvariációk megítélésében, a fejlesztési irányok kijelölésében ugyanis nem elhanyagolható szempont, hogy az egyes ágak milyen arányban vesznek részt a szükségleteknek megfelelő nemzeti jovedelemnövelés létrehozásában.

4. Kétségtelen, ha termelési árakat képeznének, a beruházás-gazdaságossági számítások egyszerűsödnének. A termelési árséma alapuló megtérülési együttható jobban kifejezné azt, hogy mekkora az egyszeri és a folyamatos ráfordítások közös összege. Ugyanakkor azonban a beruházásokkal elérhető eredményt (a nemzeti jövedelem növekményét) a valóságosnál nagyobbnak mutatná ott, ahol több eszközt kötnének le, kisebbnek az átlagosnál kevesebb eszközt lekötő vállalatoknál, ágakban. Így amit nyernénk a réven, elveszíthetnénk a vámon. Kérdés tehát, hogy még a beruházás-gazdaságossági számítások szempontjából is nem kedvezőbb-e az, ha a lekötött alapok nagyságát, az elérhető önköltségcsökkentést, jövedelemnövekményt a társadalmilag szükséges munkamennyiségeket kifejező, értékarányos árakkal számítjuk, vállalva a némileg bonyolultabb gazdaságossági számításokkal járó gondokat.

5. Mivel a termelési ár ösztönözné a vállalatokat beruházási igényeik mérlegelésére, alapjaik kihasználására, az első pillanatban úgy tűnik, bevezetése nem állna szemben az arányosság követelményével, amely feltételezi a kapacitások jó kihasználását. Csakhogy az arányos fejlesztésnek ez csak az egyik lényeges feltétele. Ugyanilyen lényeges feltétele azonban a kapacitások ésszerű kihasználása, ami magában foglalja egyfelől az elavult technika felcserélését fejlettebb technikával, másfelől a termelési feltételek kihasználását a népgazdaság effektív szükségleteinek megfelelően. A termelési ár nem ösztönözne a fejlettebb technika alkalmazására (a tőkéseket sem az átlagprofit, hanem éppen a külön értéktöbblet serkentette, a konkurrencia kényszerítette erre). És mivel nem kötné össze *eleve* a kapacitás-kihasználásra való ösztönzést a szükségleteknek megfelelő kihasználásra való ösztönzéssel, egyenesen fokozná meglevő nehézségeinket, amelyek abból erednek, hogy a termelés struktúrája nem felel meg a szükségleteknek, hogy igen vontatott az alkalmazkodás a felhasználók (a piac) igényeihez. Ily módon a termelési ár – egy, a szükségleteket, a gyártmányok korszerűségét eleve szem előtt tartó értékelv érvényesítésével szemben – egyenesen ellentmond az arányos fejlesztés követelményének, s bevezetése gyakorlatilag a

termelővállalatok nem ritkán megmutatkozó „monopóliumos" helyzetét erősítené a felhasználó, a fogyasztó rovására.

Elméletileg ezért nem lehet belátni, miért kellene a kapacitáskihasználásra való ösztönzés, valamint a beruházás-gazdaságossági számítások egyszerűsítése végett feltétlenül a termelési ár típusú árrendszerre (vagy ezzel kombinált konstrukcióra) rátérni egy olyan gazdasági rendszerben, ahol a vállalati alapokat elsősorban társadalmi érdekek szerint fejlesztik.

A szocialista országok eddigi gyakorlata tehát nem tanúskodik olyan jelekről, amelyek a termelési árnak – akárcsak mint rejtett tendenciának – a meglétére utalnának. De sem a szocialista tulajdonviszonyok történelmileg maradandó lényege (a társadalmi elsajátítás), sem történelmileg mulandó vonásuk (a gazdasági elkülönültség) nem teszi elméletileg indokolttá, gyakorlatilag szükségszerűvé az azonos befektetés után azonos haszon elvének érvényesítését a termelői árrendszerben. De a lekötött eszközökkel való takarékos bánásmódra ösztönzés, valamint a beruházás-hatékonysági döntések megalapozottabbá tétele tekintetében sem egyértelmű az eredmény. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy e problémák megoldása szintén *nem tesz szükségessé* termelési ár típusú árrendszert.

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok nem követelik meg az értékforma módosulását, vagyis az értéktörvény módosult érvényesülését, ahogy azt a tőkés viszonyok a gépi nagyipar kifejlődésével az átlagprofit képében szükségessé tették.

Egyet kell tehát érteni azokkal, akik ellenzik, hogy termelési ár típusú árrendszert vezessenek be. *J. Kronrod* megállapítja: a szocializmusban nincsenek olyan objektív törvények, amelyek... „külön-külön vagy együttvéve az áraknak az értéktől való tartós eltérítését követelnék... Az áraknak objektíve szükségszerű alapja az érték."[40] Hasonlóképpen igaza van *F. Behrensnek*, amikor kimondja: „A szocializmus viszonyai között nem érvényesül olyan törvényszerűség, miszerint egyes vállalatoknak álló- és

[40] *J. Kronrod:* Az érték mint az ár alapja a szocialista gazdaságban. Voproszi Ekonomiki, 1960. 10. sz.

forgóalapjaikkal arányos nyereséget kelljen elérniük. A szocializmusban ilyen folyamatos árkiigazításokra nem kerül sor, ezért egyforma akkumulációs hányad csak átmenetileg állhatna fenn."[41]

DEKLINÁLT CSEREERTÉK LÉTEZÉSE ES MEGNYILVÁNULÁSAI

A probléma, amelyet itt elemeznünk kell, a következőkben összegezhető. Ha egyszer szocialista viszonyok között létezik az érték mint az árak törvénye, annak – minden tartalmi módosulása ellenére – jelentkeznie kell nemcsak abban, hogy egyáltalán kellenek árak a tevékenységcsere megvalósulásához, hanem abban is, hogy legyen tendencia bizonyos fajta árcentrumok kialakulására. Az árcentrum mindig szabályszerűséget foglal magában; azt okvetlenül, hogy a munka társadalmi termelékenységének változásával változnia kell az értékek és csereértékek nagyságának. Ha azonban a cserearányok nem párhuzamosan (persze fordított arányban) változnak a termelékenységgel, akkor a cserearányoknak az átlagmunka változásától történő eltéréseiben tendenciálisan szintén lennie kell szabályszerűségnek. A cserearányok tehát nem létezhetnek árcentrumra irányuló szükségszerűség nélkül.

A módosulás lehetséges esete *az értékforma* módosulása. Ez bizonyos sajátosságok hatásának a következménye (például a kapitalizmusban az „azonos tőke után azonos profit" elv hatásáé). De a szocializmusban nem találunk hasonló sajátos törvényszerűséget. Az értéktörvény módosult *formája* tehát nem lehet oka annak, hogy a konkrét árak lényegesen eltérnek a ráfordítási arányoktól. Ugyanakkor mégis tömegesen fennállnak áreltérések.

A probléma tehát az, ha az *értéktörvény* létezésénél fogva szabályszerűségnek kell lennie ezekben az eltérésekben, akkor mi ez a szabályszerűség.

Minden arra mutat, hogy a szocializmusban is szükségszerű a csereérték *deklinációja,* vagyis úgynevezett *hamis* társadalmi ér-

[41] *F. Behrens:* Miképpen mérhető az érték? Wirtschaftswissenschaft, 1961. 3. sz.

tékek keletkezése. De ez azt jelenti, hogy itt is léteznünk kell *olyan adottságoknak,* amelyek folytán a társadalmilag átlagos munka mint az érték különös mércéje és a társadalmilag szükséges munka mint az arányosság mércéje nem feltétlenül azonos egymással, s így az arányos egyensúly nem (nem mindig) egyenlő társadalmilag átlagos munkamennyiségek, hanem ezektől eltérő mércéjű társadalmilag szükséges munkamennyiségek alapján valósul meg.

Ez a megállapítás az első pillanatra valóban „hamisan" cseng: hamis társadalmi érték a szocializmusban! Hamis társadalmi értéket a kapitalizmusban is – láttuk – monopolisztikus helyzetek okoztak, akadályozva a konkurrencia szabad folyását. De joggal hihetjük, hogy a szocializmus, amely a magántulajdonnal együtt felszámolja a konkurrenciát, megszüntet mindenféle monopóliumot is. Továbbá, képes a társadalmi összmunkát az effektív szükségletekkel összhangban elosztani és befolyásolni a társadalmi termelékenységet, s ezzel az érték nagyságának és arányainak a mozgását. Mi gátolna itt abban, hogy tendenciálisan a társadalmi érték alapján szabályozza az árakat, különös tekintettel arra a változásra, ami a szocialista viszonyok között az áru tartalmában bekövetkezett? Végül, a szocializmus számára *elvileg* bizonyosan az volna az előnyös, ha a csere egyenlő társadalmi átlagmunkák alapján menne végbe. Mégpedig nem is elsősorban a munka szerinti elosztás elve miatt, amivel ezt gyakran indokolják. A szocializmus elosztási elve a dolgozók *egyéni* munkateljesítményeit teszi meg a javakból való részesedés mértékévé, s ennek pedig legalább annyira nincs köze a társadalmi átlagmunkához, mint a társadalmilag szükséges munka mennyiségeihez. (Két, egyébként azonos minőségű és mennyiségű munkát teljesítő munkás közül a szocialista elosztási elv szerint nem kaphat többet az, aki korszerűen felszerelt vállalatban dolgozik és így egységnyi idő alatt nagyobb társadalmi értéket produkál, mint az, aki technikailag átlagosnál rosszabban felszerelt vállalatnál dolgozik.)

Az átlagmunkának mint társadalmilag szükséges munkamennyiségnek az elismerése a szocializmus számára gazdaságossági szempontból volna előnyös. Ha ugyanis minden termékfajtából olyan ararányok mellett termelhetnék meg és cserélhetnék el az

effektív szükségleteknek megfelelő mennyiséget, melyek többékevésbé a társadalmilag átlagos ráfordításokat tükrözik, akkor – adott termelőerőket feltételezve – a társadalomnak így kerülne legkevesebb munkájába az az árutomeg, amit a lakosság elfogyaszt és így tudná a legcélszerűbben megválasztani termelése optimális növelésének útját.

A tényeknél azonban nem lehet erősebb a legerősebb és a legésszerűbb kívánalom sem. A kívánalmak realitásának határait a valóság tényei szabják meg, sőt, magát azt is, mi az, ami konkrétan ésszerű és gazdaságos.

Ez persze nem azt jelenti, hogy mint *tények* a létező áreltérések egészében ésszerűek is. Azt sem, hogy keletkezésük idején a maguk nemében minden esetben azok voltak, s csak idővel váltak ésszerűtlenné. Nyilván közülük nem egy téves megítélések, vagy történelmileg ideiglenes szükségszerűségek múlandó következménye. De az nyilvánvaló, hogy a tömeges eltérésekben benne rejlik a fejlődés objektív és konkrét „ésszerűsége", azaz törvényszerűsége is. Csakhogy ennek tartós hatását meglehetősen elfedik azok a bizonyos eltérések, melyek történelmileg ideiglenes hatások (jó és rossz gazdaságpolitikai intézkedések) következményei az árrendszerben.

Mi idéz elő tehát a szocializmusban törvényszerűen deklinált árcentrumot, és tesz hamis társadalmi értékeket a cserefolyamat mozzanatává?

Ez a valami *végső soron* a termelőerők történelmi értelemben vett fejletlensége, ahogy ez a szocializmusbeli árutermelés létezésének is végső oka. A szocializmust, mint a kapitalizmustól örokolt technikai bázison kifejlődő termelési módot, még nem jellemzi termékbőség, vagyis a termelés olyan színvonala, ami a fogyasztást – mai mércével mérve – a teljes szükségleteknek egészen a közelébe hozná. Ez annyit jelent, hogy a szocializmusban nem áll fenn még a termelőképesség bősége, tehát kapacitásbőség. Igaz, a termelési eszközök szocialista tulajdonformája lehetővé teszi a társadalom számára, hogy termelését többé-kevésbé a gyorsan fejlődő effektív szükségletek tömegéhez és változó szerkezetéhez szabja. A viszonylag fejletlen termelőerők azonban még magukban foglalnak *korlátokat* is, amelyek miatt mégsem lehet a termelés arányait „abszolút" gazdaságosan szabályozni; azaz nem lehet elérni, hogy egy-

egy időszakban az egyes termékfajták egész tömege nagyjából *ugyanakkora* hányadát szívja fel előállítása során a társadalom összes munkaidő-alapjának, mint amekkora részét kielégíti a társadalom összes effektív szükségleteinek. Más szóval, léteznünk kell olyan korlátoknak, amelyek szükségessé teszik, hogy az áru belső ellentmondása népgazdasági vetületben úgy jelenjen meg, mint az egyes termékfajtákban rejlő társadalmi érték és az általuk képviselt társadalmi használati érték, azaz a társadalmilag átlagos és szükséges munkatömeg mennyiségi különbsége.

A termelőerők viszonylagos fejletlensége – és ezt hangsúlyozni kell – csak mint adottság, *mint feltétel* jöhet számításba. Hiszen a szocializmus előtti árutermelési viszonyok még ennyire fejlett termelőerőkre sem épültek, mégis fennállt az a lehetőség, hogy a konkurrencia szabad folyása esetén egyenlő társadalmi értékek (és nem deklinált piaci értékek) alapján jusson érvényre – igaz végső soron – az arányosság. A deklinációt kiváltó *közvetlen* okot az e feltételekben levő *kizárólagos korlátok* létében kell keresni.

Szándékosan nem monopolisztikus helyzetekről, hanem kizárólagos korlátokról beszélünk, mert ahogyan a szocializmus megszünteti a konkurrenciát, megszünteti annak ellentétét, a monopóliumot is, tehát azt a lehetőséget, hogy bizonyos adottságok birtokában a társadalom egyes csoportjainak módjuk legyen előnyös helyzetüket más társadalmi rétegek rovására rendszeresen kihasználni. Ebben az értelemben nincs monopólium a szocialista társadalmi rendszerben, amely kisajátította a magántulajdont, s amely közvetlen társadalmi elsajátítást valósít meg. De termelőerejének történelmi fejletlensége folytán a szocializmus sem tudta még megszüntetni mindazokat a technikai-gazdasági korlátokat, amelyek a kapitalizmusban monopóliumokat szülhettek.

Léteznek szocializmusban is *természeti* korlátok, amelyek korábban mint természetes monopóliumok realizálódtak, és megvannak még a *maradványai* azoknak a *gazdasági korlátoknak is,* amelyek alapján a magántulajdonon alapuló árutermelésben mesterséges monopóliumok jöhettek létre.

Amikor elismerjük, hogy a szocializmusban van különbözeti földjáradék, ezzel elismerjük a földnek mint a gazdálkodás tárgyának kizárólagos korlátait a szocialista mezőgazdaságban. (Tu-

lajdonképpen helytelenül szokták ezt a kizárólagos korlátot monopóliumnak nevezni, hiszen a szocialista mezőgazdaságról nem mondhatjuk, hogy sarcot szed az ipartól.) És ha vitatják is, hogy a mezőgazdaság állami szektorában lehet-e különbözeti járadék, azt nem vitathatják, hogy a föld, a természeti kincsek a tudomány és a technika mai állása mellett korlátozottan állanak rendelkezésre. Ez tehát a természeti korlátok *egyik* formája.

Megvan azonban a természeti okokban rejlő korlátok *másik formája* is: a felhasználásban egymást helyettesítő anyagoknak és termékeknek az a korlátja, amely kizárólag dologi (műszaki) tulajdonságaikon alapul.

A gazdasági jellegű korlátok szintén kétfélék. *Először* is, megvannak még a munkaerő bizonyos kötöttségei. (Például a termelőszövetkezet tagjai, akik a közösen használt termelési eszközök és közösen termelt javak kollektív tulajdonosai, bizonyos fokig kötve vannak szövetkezetükhöz, tehát gazdaságilag korlátozva vannak abban, hogy a munkásokhoz hasonlóan viszonylag könnyen változtassanak munkahelyet.) E kötöttségeket természetesen nem szabad eltúlozni. *Másodszor,* történelmi örökség folytán, vagy technikai (agrotechnikai) okokból az üzemek tekintélyes részében egymás mellett léteznek még nem konvertálható kapacitások. Ez szintén hosszú időn keresztül gazdasági korlátokat állíthat a termelési szerkezet változtatásai elé, amelyekkel nemcsak azt kellene elérni, hogy egyazon ágazatokban különféle árukat társadalmilag szükséges tömegben állítsanak elő, hanem azt is, hogy a termelésükhöz felhasznált társadalmi munkaidő (átlagos ráfordítások) arányai egy-egy fejlődési szakaszban többé-kevésbé azonosak legyenek az e termékfajták által képviselt társadalmi használati értékek, a velük kielégített szükségletek (a társadalmilag szükséges munka) arányaival.

Mindezek a természeti vagy gazdasági korlátok kizárólagos jelleggel csak azért létezhetnek, mert viszonylag fejletlenek még a rendelkezésre álló termelőerők. Ez nem tette még lehetővé e korlátok végleges felszámolását, noha ezt mint jövőbeni lehetőséget a kommunizmust építő társadalom már magában hordozza. Ma még azonban léteznek kizárólagos korlátok a termelés feltételeiben. A társadalom termelőképessége, életszínvonala még nem

olyan magas, amely gazdaságossá tenné számára, hogy ne számoljon a meglevő korlátokkal, hanem próbálja megkerülni őket, hiszen a korlátozott feltételek kihasználása – a kommunizmus mércéjével mérve majd – nem lesz gazdaságos. Minthogy a termelőképesség és a teljes szükségletek fesztávolsága még igen nagy, lehetőség szerint ki kell használnia azokat a termelési feltételeket, amelyekkel mint anyagi eszközökkel, vagy mint produktív munkaerővel akár korlátozottan is rendelkezik.

Végeredményben tehát a kizárólagos korlátok létezése bizonyos egyenlőtlenségeket szül a társadalom anyagi feltételeiben. Ezek a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek *a gazdasági elkülönültségi viszonyokkal, a kollektív külön érdekkel* kapcsolatosak.

Igaz, a társadalom e korlátok ellenére meg tudja valósítani a közvetlen társadalmi elsajátítást, vagyis azt, hogy termelését közvetlenül a társadalmi effektív szükségletekhez mérten fejlessze. De csak úgy tudja ezt viszonylag *következetesen* véghez vinni, ha a cserefolyamatban ezeket a korlátokat és hatásukat valamiképp elismeri. Enélkül olyan területeken, ahol korlátozottak a termelés feltételei, bizonyos termékfajtákat nem termelnének a szükséges mennyiségben, illetve más fajtákat fölösleges mennyiségben termelnének, mert ezt kívánná a termelőkollektívák közvetlen anyagi érdeke. Ilyen esetben az államnak adminisztratív eszközöket kellene alkalmaznia, hogy szükséges termelésnövekményét és az arányos fejlesztést a közérdeknek megfelelően mégis biztosítani tudja. De a kelleténél nagyobb mértékben igénybe vett adminisztratív eszközök általában korántsem a legcélravezetőbbek, és ha be is töltik rendeltetésüket, mindig csak a külön érdek alávetése, nem pedig azoknak egymással és a közérdekkel való összehangolása alapján. Ebből következik, amíg a társadalom végleg le nem küzdotte a hajdani monopolisztikus helyzetek maradványait, ameddig tehát léteznek korlátozott feltételek, addig mindig az a tendencia, hogy a forgalomban ne mindenütt és ne közvetlenül menjen végbe egyenlő társadalmi átlagmunkák cseréje. *Addig mindig fennáll a deklinált csereérték, a hamis társadalmi értékek szükségszerűsége, vagyis az a tendencia, hogy az egyik területen az átlagosnál kisebb, a másik árufaj-*

tánál az átlagosnál nagyobb munkamennyiség ismertessék el társadalmilag szükségesnek.

Mi bizonyítja e tendencia létezését a szocialista árrendszer fejlődésében?

Kezdjük azzal, ami a leginkább közismert. Kevesen vitatják, mert nem is vitatható, hogy a szocialista mezőgazdaságban létezik különbözeti *földjáradék*. Igaz, e járadék elméletileg még nincs teljesen tisztázva. Többek között nincs elméletileg eldöntve, hogy az állami gazdaságokban (szovhozokban) is van-e földjáradék, vagy csak a szövetkezeti szektorban; hogy a legrosszabb, vagy az ennél jobb földek termékeinek egyéni értékéhez igazodnak-e mezőgazdasági termékek árai; hogy hogyan vonják el, illetve hogyan volna célszerű elvonni az I. sz. és a II. sz. különbözeti járadékot a közös gazdaságoktól stb.

Az azonban bizonyított, hogy különbözeti földjáradék a szocialista mezőgazdaságban is létezik. Ez pedig elismerése annak, hogy a társadalmi termék azon hányadára nézve, amit a mezőgazdasági termékek képviselnek, az árak centrumát szükségképpen nem az átlagos, hanem az átlagosnál kedvezőtlenebb termelési feltételek (éghajlati és talajviszonyok, piac távolsága) között működő üzemek egyéni termelési ráfordításai adják. Következésképpen a mezőgazdaság és az ipar közötti forgalom nem egyenlő társadalmi átlagmunkamennyiségek, azaz nem egyenlő társadalmi értékek cseréjén alapszik.

Korlátozottságok agrotechnikai okok, valamint a szövetkezeti tagok szövetkezetükhöz való bizonyos *gazdasági kötöttségei* folytán is léteznek a szocialista mezőgazdaságban. Hazai példán bizonyítható, hogy a szocialista átszervezés után sem tűnik el az a tendencia, hogy az úgynevezett *extenzív* termékek keresletének és kínálatának tartós egyensúlya olyan árakon jöjjön létre, amelyek az e termékeket kedvezőtlenebb feltételek mellett termelő gazdaságok átlagot meghaladó ráfordításaihoz esnek közel. A munkaerő és a kapacitások hosszabb ideig tartó vagy éppen állandó kihasználásával termelhető úgynevezett *intenzív* áruk esetében fordított a helyzet. És hogy itt egy, a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtti jelenség továbbéléséről van szó, azt olyan számítások bizonyítják, amelyek akkor készültek, amikor a

mezőgazdasági termelés többségét még egyéni parasztgazdaságok adták.

Ez a jelenség a rendelkezésre álló dolgozói létszám viszonylagos stabilitása és a mezőgazdaság természeti-agrotechnikai sajátosságai folytán – bár változott mértékben és más tulajdonviszonyok között – éppúgy probléma a szövetkezetekben, mint ahogyan az volt a kisárutermelő gazdaságok fennállása idején.[42]

Itt sokkal mélyebbről jövő és tartósabb hatás következményéről van szó, mint amit akár a kereslet–kínálat felszíni és átmeneti

[42] Utalok először is azokra a számításokra, amelyeket *Kopátsy Sándorral* együtt 1953–1954-ben közösen írt cikkeinkben tettünk közzé. (Lásd Tervgazdálkodási Anyagszolgáltatás, 1953. 12. sz. és a Közgazdasági Szemle 1954. 11. sz. „A mezőgazdasági árak képzésének néhány kérdése" című cikkét.)

Bár akkor a cikkben kifejtetteket bírálták, közel 10 év után is pozitívnak tartom, amit a kötelező beadási rendszerrel kapcsolatos hátrányos hatásokról, valamint a mezőgazdasági termékek rentabilitását biztosító árakról és ezen az alapon az árarányok központi felhasználásának szükségességéről írtunk. Elméletileg helytállónak bizonyult az a felismerés is, hogy az árcentrumoknak, melyektől a konkrét árakat a termelésbefolyásolás végett el lehet téríteni, azt a szabályszerűséget kell követniük, amit e tanulmányban is megfogalmaztam. Akkor utaltunk arra a hasonlóságra, amely számításaink alapján a mezőgazdasági ároptimumok, valamint az 1938–1944. évekre vonatkozó mezőgazdasági árarányok között mutatkozott. Ez nyilván arra vall, hogy a csereérték deklinálódásának tendenciája már a felszabadulás előtti feudálkapitalista mezőgazdaságban sem hiányzott.

Amit az idő nem igazolt akkori megállapításaink közül, az az a feltevés, hogy a mezőgazdasági árak centrumainak a ráfordítási átlagoktól való eltérései az alacsony beadási árakkal történő értékelvonás (beadási teher) és a mezőgazdasági adónak területre vetítése miatt állanak fenn. A kutatások azóta részint megerősítették felismerésünket az árcentrumok akkori eltolódásáról, részben cáfolták az eltolódás általunk feltételezett *okait*. (Az eltolódás okaival kapcsolatban lásd *Vági Ferenc:* „Mezőgazdasági jövedelmezőség és termelési struktúra" című cikkét. Közgazdasági Szemle, 1960. 8–9. sz.)

A kutatások továbbá azt is bizonyították, hogy a mezőgazdasági árcentrum tárgyalt tendenciája a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság viszonyai között is érvényben marad, amit az átszervezéssel bekövetkezett feltételbeli változások miatt végrehajtandó mezőgazdasági árreform kimunkálásakor figyelembe kell venni. (Lásd *László János:* „Az árarányok szerepe a mezőgazdasági termelés irányításában" című cikkét. Közgazdasági Szemle, 1961. 7. sz.; továbbá *Csendes Béla:* „A termelőszövetkezetek jövedelmezősége és az arányok" című cikkét. Társadalmi Szemle, 1961. 8–9. sz.)

egyensúlytalanságaival, akár pedig a jövedelem-átcsoportosítás valamiféle elosztási, vagy gazdaságpolitikai elvével elfogadhatóan indokolni lehetne. Az árcentrumok eltérései az egyes mezőgazdasági termékek átlagos költségeitől tendenciájukban nem egyszerű áreltérések, hanem a (piaci) csereérték törvényszerű eltávolodását tükrözik a társadalmi értéktől.

Nézzük ezt a kérdést közelebbről. A vállalati rentabilitás a kollektív gazdaságokban sem jelent mást, mint azt, hogy termékeik realizálásával szerzett bevételeik fedezik, illetve meghaladják kiadásaikat. (A saját felhasználástól itt és a továbbiakban mindig eltekintünk.) Minél nagyobb a kettő közötti különbség, gazdálkodásuk annál rentábilisabb, azaz annál nagyobb a vállalat bruttó jövedelme, ami – egyébként azonos feltételek között – magasabb munkaegységértéket és a közös alap gyorsabb fejlesztését teszi lehetővé. A kollektív külön érdek mindenekelőtt a vállalati globális jövedelem növeléséhez, pontosabban az egy tsz-tagra jutó globális rentabilitás maximalizálásához fűződik.

Normális helyzetet feltételezve, a piacon való manőverezéssel szerezhető jövedelem forrásai a közös gazdaság előtt el vannak zárva. A globális jövedelem növelésének járható útja a termelés növelése részben adott szerkezet mellett a termelés volumenének bővítése révén (termelékenység, családtagok bekapcsolása stb.), részben a termelési szerkezet változtatása révén. Az utóbbi akkor eredményez nagyobb összjövedelmet, ha az egész termelésen belül növekszik a rentábilisabb termékek aránya. De amennyiben az egyes termékek jövedelmezősége (a ráfordítások után számított jövedelem rátája) különbözik egymástól, és amennyiben a mezőgazdaság tervszerű irányításának rendszere erre módot nyújt, *a rentábilisabb cikkek arányának növelése más cikkek rovására csak egy bizonyos pontig lesz „kifizetődő" a gazdálkodó egység számára.*

A helyzetet éppen ez teszi sajátossá. Ezen a ponton túl a jövedelmezőbb cikkek termelésének fokozása nem növeli, inkább csökkenti az egy főre jutó globális jövedelmet. Különösen vonatkozik ez az extenzív termékekre, amelyek túlzott kiterjesztése egyrészt agrotechnikai zavarokat okoz, (például vetésforgóban stb.) másrészt pedig annyira csökkenti a kapacitások és a munkaerő

évi kihasználásának fokát, hogy az ezzel járó jövedelemkiesést nem tudja ellensúlyozni (a ráfordítások alapján számított) rentábilisabb rátájú cikkek megnövelt aránya. A cikkenkénti rentabilitáshoz fűződő érdek ezzel alárendelődik a globális jövedelmezőséghez fűződő érdeknek.

Mindamellett ebből a sajátos helyzetből sajátos eredmény adódik a termelési szerkezetet illetően. Az egyszerűség kedvéért tételezzük fel, hogy

a) a népgazdasági szükségletek teljes ismeretében olyan mezőgazdasági termelői árrendszert léptetnek életbe, amely pontosan a cikkenkénti ráfordítások országos átlagainak arányain alapul, és amelynek az a rendeltetése, hogy átlagos ráfordítás esetén valamennyi termékfajta azonos elevenmunka-ráfordítása, vagy akár azonos önköltsége után azonos jövedelemrátát biztosítson; hogy akkora tömegű és olyan szerkezetű áru termelésére késztessen, ami képes fedezni az effektív népgazdasági szükségleteket;

b) kiválasztanak egy olyan közös gazdaságot, amelynek termelési feltételei országosan a szövetkezeti átlagost képviselik;

c) e gazdaságnak – hosszabb időszakon át – szabad keze van abban, hogy a legszűkebben vett külön kollektív érdeke szerint alakítsa termelési szerkezetét, s a gazdaság okosan él is ezzel a lehetőséggel.

E feltételek között bizonyos idő eltelte után, a szövetkezet termelési szerkezetét az jellemezné, hogy extenzív termékekből, például gabonafélékből, aránylag kevesebbet, intenzív termékekből (cukorrépa, tej stb.) aránylag többet termelne annál, mint amennyit termelnie kellene, hogy más gazdaságokkal együtt valamennyi árufajtából egyenlő mértékben (arányosan) vállalhasson részt a népgazdaság különböző effektív szükségleteinek fedezésében.

Ez az elméleti példa megvilágítja azt a hatást, amelyet a mezőgazdaság sajátos feltételei közepette a globális jövedelmezőség maximalizálásához kapcsolódó külön érdek fejt ki a termelés szerkezetére. Olyan helyzetet teremtene, hogy intenzív termékekből *abszolút felesleg*, extenzív termékekből *abszolút hiány* mutatkozna a népgazdaságban uralkodó általános jövedelemszínvonaltól függő szükségleti szerkezet mellett. Az átlagráfordításokkal egyező árarányok rendszere tehát bizonyos aránytalanságot.

hozna létre. Ez viszont megzavarná a gazdasági fejlődést, a szocialista gazdaság lényege szerinti funkcionálását. A tarthatatlan állapotot fel kellene számolni. Intézkedéseket kellene életbe léptetni, amelyek azonban a példánkban alkalmazott kikötések feloldásával járnának. Állami előírásokkal korlátoznák azt, hogy termelési szerkezetük kialakításában a szövetkezetek saját érdekeik szerint gazdálkodhassanak (beadási rendszer, vetésterület előírása, kötelező felvásárlási tervmutatók stb.). Ezek tehát az extenzív termékek arányát lennének hivatva növelni. Csakhogy a pusztán adminisztratív előírások nem válthatnak ki eléggé szilárd gazdasági hatást, ha ez különben ellentétben áll az érintettek érdekeivel. Itt pedig erről lenne szó, hiszen csökkenne a szövetkezet egy dolgozóra jutó globális jövedelme az előbbi optimális helyzethez képest. Ennél fogva az adminisztratív intézkedéseket előbb-utóbb a gazdasági ösztönzőkkel is alá kellene támasztani, mégpedig úgy, hogy – függetlenül az árszínvonal stabilitásától vagy változásától – az extenzív termékek azonos átlagráfordítás után az előzőnél nagyobb, az intenzív termékek pedig az előzőnél kisebb jövedelmet hozzanak.

Végeredményben magát az elvet kellene feladni, vagyis az átlagköltségekkel arányos cikkenkénti jövedelmezőség elvét, amelyre eredetileg az árrendszert felépítették. Ily módon egy más elven alapuló árrendszer jönne létre, amely alátámasztva az adminisztratív irányítási formákat, biztosítaná, hogy a lokális érdek ne csupán alárendelődjék, hanem rugalmasan összehangolódjék az össznépi érdekkel.

Ha meggondoljuk, ez az árrendszer nem egyszerű elméleti feltételezés, hanem valóságosan létező, bár egyáltalán nem oly következetes, mint amit az elv tudatosabb alkalmazásával elérhetnénk.

Milyen erő ösztönöz olyan mezőgazdasági árrendszer kialakítására, amelyben az ár arányok szabályszerűen térnek el az egyes cikkek átlagráfordítási arányaitól? Az arányosság az a törvény, melynek megvalósításával érvényt lehet szerezni a népgazdasági érdeknek a külön érdek hatásával szemben. Ez a törvény fejezi ki azt a tényt, hogy a társadalmi munkát többé-kevésbé az effektív szükségletek szerkezetével összhangban kell elosztani, akkor is, ha a termelést a szükséglethez mérten korlátozott feltételek

között lehet fejleszteni. Ilyenkor a társadalmilag szükséges munka válik a realizálás mércéjévé, azaz deklinált csereértékek adják az árak centrumait.[43]

[43] Az elmondottakbol latható, hogy az „átlagjovedelmezoségi elv" érvényre juttatását a mezőgazdasagi árarányok képzésében a tervgazdálkodas objektív törvényeiből folyó szukségszerűségnek tartjuk. *Dr. Csikós–Nagy Béla* viszont úgy vélekedik, hogy ha ez az elv az árképzés alapja, akkor az árarányok nem a „tervgazdaság kovetelményeinek" megfelelően hatnak a termelésre és a „nemzetkozi" értelemben vett gazdasagosság figyelmen kívul marad Arra hivatkozik, hogy az ilyen arak a népgazdasagi átlaghoz képest legjobb adottságú uzemek felé terelik a termelést, viszont „... jovedelmezőséget biztosítanak mindenfajta kultúra termesztesére, olyanokéra is, amelyekben az orszag átlagos adottságai nemzetközi összehasonlításban rendkívul kedvezőtlenek, amikor ugyanis a népgazdasagnak ahhoz fűződhet érdeke, hogy azokat inkább importalják .. De amikor az átlagjovedelmezőségi elv az árak képzésének alapelve, akkor nem a terv kovetelményeibol, hanem a termelés esetlegességeiből indulnak ki Olyan állapotot vesznek tehát alapul, amelyben keveredik a terv a tervtől független spontán tényezőkkel." Az erre az elvre épulő árképzési módszert tehát el kell vetni. *(Dr. Csikós–Nagy Béla:* A szocialista árképzés, Közgazdasági és Jogi Konyvkiadó 1961. 457. old)

A szerző itt feje tetejére állitja a dolgokat azzal, hogy az átlagjövedelmezőségi elvet szembefordítja a terv, a tervgazdaság kovetelményeivel és a nemzetkozi gazdaságossag szempontjával. Ez nyilván onnét ered, hogy az átlagráfordítással aranyos árakat tartja törvényszerűnek nemzetgazdaságon belül és a világpiacon is.

Amennyiben a társadalmilag szukséges ráfordítások határozzák meg a cserearanyokat, annyiban az átlagráfordításokkal egyező árarányok elve az, amely az „esetlegességből" indul ki. S éppen az okoz spontán hatásokat, ha a terv nem számol az arányosság és az értékkönyv szabta átlagjövedelmezőségi elvvel. Ha a terv szamol ezzel a tendenciával, akkor ez jelenti a törvény *tudatos* alkalmazasát az árképzésben.

A nemzetkozi gazdaságosság elve sem szenved csorbát, ha az atlagjovedelmezőségi elvet alkalmazzák. Először is, ha valamely kultúra termelése hazailag rendkívül kedvezőtlen és mód van e termék importjára, akkor az átlagjovedelmezőségi elv figyelembevételével képzett árarányok esetén is tudnivaló, hogy amíg a szocializmus törvényei nemzetgazdasági keretek között érvényesulnek, addig létezik *nemzeti érték* (csereérték), amely ugyan nem mentes a világpiac hatásaitól, alakulása mégis elsősorban az adott ország gazdasági viszonyaitól fugg Másodszor, ha az átlagjövedelmezőségi elv torvényszerű az egyik országban, törvényszerű mas országokban is Amennyiben tehat megkísérelnénk olyan termekeket importálni, amelyeknek termelése hazailag – a vállalati érdek és a társadalmi szukséglet összehangolasa esetén – csak viszonylag magas jovedelemrataval biztosítható, kulkereskedelmileg kedvezotlen helyzetbe · juthatnánk a vilagpiacon

De jogos itt az a kérdés, hogy vajon a különbözeti földjáradék létezése és az árcentrumok szabályszerű eltérése az átlagráfordításoktól nem vezethető-e vissza egyazon okra: a földnek, mint a gazdálkodás tárgyának szocialista viszonyok között is létező korlátozottságára. Nem. Ugyanis két különböző gyökerű jelenségről van szó. Más dolog az, hogy a művelés alatt álló *rosszabb* földeken kifejtett átlagtermelékenységű munka lesz *egy és ugyanazon termék* csereértékének meghatározója, és más dolog az, hogy *különféle termékek* árai eltérnek a rájuk fordított átlagos (tehát átlagos földminőséget és fekvést is feltételező) költségarányoktól. Annyira két különböző jelenség ez, hogy adott esetben a termékfajták közti jövedelemszóródás mint *ellenható* erő is működhet a különbözeti földjáradék hatásával szemben. (Rosszabb földekkel rendelkező gazdaságok átlagosnál nagyobb mértékben termelnek azonos ráfordítás után nagyobb jövedelmet hozó kultúrákat, ha ezt egyébként például a munkaerőhelyzet megengedi.)

A két jelenség különböző, mi több, ellentétes hatású természetében mégis van közös vonás. Először is, az a tény, hogy a föld – ellentétben más termelési eszközökkel – nem gyarapítható korlátlanul, fokozza az árcentrumnak az átlagráfordításoktól való deklinációját, hiszen kisebb az a tér, amelyen belül az extenzív és az intenzív termékek szükségletek szerinti szerkezetének ki kell alakulnia, azzal szemben, mintha még bőven állnának rendelkezésre művelés alá vonható földek. De még ennél is lényegesebb, hogy bár egyik esetben a földnek mint a gazdálkodás tárgyának kizárólagos korlátja, a másik esetben pedig a mezőgazdasági termelés agrotechnikai és gazdasági korlátja az az ok, amely miatt a társadalmilag szüksé-

viszonylag drága extenzív termékeket kellene viszonylag olcsó intenzív termékek exportja ellenében vásárolni. A hazai szükségletet meghaladó intenzív termékek feleslegeivel tehát nem pótolhatnánk az extenzív cikkekben fennálló hiányokat. Ha pedig azt javasolnák, hogy ezt a cserét a nemzetközi munkamegosztás olyan irányú fejlesztésével igyekezzunk elérni, hogy az extenzív kultúrákat más szocialista országok termelnék, akkor se többet, se kevesebbet nem kívánnánk tőlük, mint azt, hogy érdekünkben mondjanak le a kisebb jövedelemrátájú, de nagyobb nemzeti jövedelmet hozó cikkek termeléséről, végeredményben mezőgazdasági termelési feltételeik minél teljesebb kihasználásáról. Ki hinné, hogy ez volna a „nemzetközi gazdaságosság" valódi szempontja?

ges munka és az átlagos költségek arányai eltérnek, ez a körülmény *mindkét esetben ugyanazon törvényszerűség* hatása, mégpedig az effektív szükségletek és a termelési feltételek kölcsönös viszonyáé.

Mármost nyilvánvaló, hogy a mezőgazdasági termékek deklinált termelői árcentrumai hatnak egyrészt azon ipari termékek termelői áraira, amelyek nyersanyaga mezőgazdasági eredetű, másrészt az élelmiszerek kiskereskedelmi (fogyasztói) áraira. Természetesen a deklinációt mindkét esetben befolyásolhatják (semlegesíthetik, fokozhatják) olyan közbeeső fázisok feltételei, mint a felvásárlásé, a szállításé, az ipari feldolgozásé. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy kölcsönhatásról van szó; amennyiben részben a lakosság élelmiszerszükségleteinek, részben az ipar (és a külkereskedelem) agrártermékek iránti szükségleteinek effektív színvonala és szerkezete az, ami szemben áll a mezőgazdasági termelés több vonatkozásban korlátozott feltételeinek színvonalával és helyzetével.

Vegyük a következő tényeket. A búza és az árpa az extenzív, a dohány, a hús és a tej az úgynevezett intenzív mezőgazdasági termékek közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy a búza és az árpa évi munkaidő-igénye egységnyi területre számítva kicsi, s így a rájuk fordított átlagos költségekhez képest termelői áraik viszonylag magas tiszta jövedelmet tartalmaznak. A dohány, a hús és a tej munkaidő-igényessége viszont aránylag nagy, s ennek megfelelően átlagráfordításaik után számított jövedelmezőségük viszonylag alacsony.

A mezőgazdasági termelői árakban realizálódó jövedelemarányok szorosan összefüggnek az agrártermékekből készült élelmiszeripari cikkek termelői és fogyasztói áraival. Az extenzív mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparágak 100 Ft termelési értékében sokkal nagyobb az összes realizált tiszta jövedelem, mint azokéban, amelyek nyersanyagai intenzív mezőgazdasági termékek. A KSH vizsgálata szerint 1960-ban például a söriparban, amelynek alapvető nyersanyaga az árpa, 100 Ft termelési érték összesen 66,70 Ft, a malom- és a sütő- (tészta-) ipar, amelynek alapvető nyersanyaga a búza, 23,30, illetve 30,20 Ft tiszta jövedelmet tartalmazott. Ellenben az intenzív mezőgazdasági termékeket feldol-

gozó dohányipar 100 Ft termelési értékében 25,30, a húsiparéban 22,30, a tejiparéban 21,20 Ft volt az összes tiszta jövedelem.

A mezőgazdasági, valamint az élelmiszeripari jövedelemarányok kölcsönös kapcsolata megmutatkozik a fogyasztói árakban is. Az 1960. évi bolti forgalom árösszegéből a sörnél 55, a péksüteménynél 24,1 a kenyérnél 17 százalék volt a ténylegesen realizált tiszta jövedelem, míg az intenzív mezőgazdasági termékekből készült élelmiszer esetében a realizált tiszta jövedelem jóval kisebb (hentesáruknál 14,8, nyershúsnál 9,1, a tejnél 11,9 százalék) volt.

A mezőgazdasági árarányok és az élelmiszerek ipari termelői, valamint fogyasztói árarányainak korrelációja igen bonyolult, s nem minden esetben jelentkezik egyértelműen. Az előbbiekkel ellentétes példákat is találhatunk. Ezeknek az adatoknak itt nem is az a rendeltetésük, hogy a jelenlegi mezőgazdasági ipari és fogyasztói arányok helyességét igazolják, hanem csak azon sorrendiség létezését kellett jelezniük, amely a mezőgazdasági termékek deklinált csereértékének más területekre gyakorolt hatásairól és más területek szükségleteivel való kölcsönös kapcsolatáról tanúskodik.

Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a deklinált csereérték tendenciája csupán a mezőgazdasági termékek termelői árrendszerében jelentkezik, és csak ezen keresztül hat ki az iparcikkek termelői árára, valamint az élelmiszerek fogyasztói árára. Ugyanez a tendencia jelentkezik – bár körülményesebben – az ipari termékek áraiban a mezőgazdaságtól függetlenül is. Egészen szembetűnő ez a tendencia az árképzés gyakorlatában, amikor is bizonyos *anyagok és gyártmányok termelői árát,* illetve bizonyos *iparcikkek fogyasztói árát, egymáshoz viszonyított haszonhatásaik (műszaki tulajdonságaik, korszerűségük) alapján állapítják meg.*

Igaz, a felhozott indokok egészen különfélék. Fogyasztói árak esetében egyszer az árszínvonal tartására, máskor akkumulációs szempontokra hivatkoznak. A termelői árak eltérítésekor pedig *néha* a felhasználó vállalatnak arra történő ösztönzése az indok, hogy inkább bőviben levő, de rosszabb hatásfokú anyagot (például barnaszenet), mintsem korlátozott mennyiségben levő, de jobb hatásfokú anyagot (olajat) használjon. Máskor meg a termelővállalatot akarják érdekeltté tenni a korszerűbb (jobb hatékonyságú) termékek gyártásában.

Milyen általánosabb érvényű ok rejlik e konkrét indokok mögött? Ezt azért is tisztázni kell, mert nehéz volna ezeket az eseteket teljes mértékben és egészükben a kereslet–kínálat bizonyos egyensúlyhiányának ellensúlyozásával magyarázni. Annál is inkább, mivel huzamosabb időre rögzített árak vannak érvényben, amelyek ennél fogva általában alkalmatlanok a kereslet–kínálat, az anyagmérlegek átmeneti aránytalanságát megszüntetni. Ilyen ideiglenes jellegű és rendszerint a tervezés fogyatékosságaiból eredő egyensúlytalanságok fix árak esetén elsősorban az optimumot meghaladó készletnövekedésben, vagy a készleteknek az optimum alá történő csökkenésében – esetleg áruhiány formájában – jelentkeznek, és az ellátás speciális szervezésével, a központi anyagellátás direkt intézkedéseivel hidalják át őket. Továbbá, minden árrendezést a népgazdasági *tervek* alapján, az életszínvonal, a vásárlóerő emelkedését figyelembe véve dolgoznak ki, s ugyanígy járnak el elvileg az új cikkek (választékok) ármegállapításakor és kisebb körű ármódosítások esetén is. Tehát az ilyen esetek nagy részében korán sincs arról szó, hogy árakkal igyekeznének labilis egyensúlyt biztosítani ott, ahol fogyatékos tervezésből származó egyensúlyhiány lépett fel a kereslet és a kínálat között. Inkább arról van szó, hogy a kereslet–kínálat létező arányos szerkezeti egyensúlyának *kiszolgálása* végett *kell* megállapítani ilyen árarányokat. És azért nem lehetne (azért lehetne igen nehezen) ugyanezt a hatást elérni átlagköltségekkel arányos árakkal, mert a termelőkapacitások mai fejlettsége és a termelési feltételekben rejlő korlátok miatt ez spontán tendenciákat hívna életre, aránytalanságok lépnének fel, s végeredményben csorbát szenvedne a társadalmi szükségletre termelés alapelve.

Amennyiben *ugyanakkora* hasznos hatást képviselő két anyagféleség meghatározott mennyiségére *különböző* termelői árat állapítanának meg (az olcsóbban termelhető olaj árát például alacsonyabban határozzák meg, mint az ugyanennyi kalóriát tartalmazó szénét), akkor a felhasználó vállalatok az olcsóbb, de korlátozottabban rendelkezésre álló anyagfajtákat igyekeznének beszerezni. Hogy e hatást megelőzzék, a drágábbak használatára az árarányokból folyó anyagi érdekeltségük *ellenére* kellene kötelezni a vállalatokat. Ez

pedig nem a legszerencsésebb – bár adott esetben elkerülhetetlen – módja a társadalmi és a vállalati érdek összeegyeztetésének.

Vagy, ha az újabb (s esetleg modernebb) műszaki gyártmányok árainak megállapításakor nem alkalmaznák a használhatósági arányosítás módszerét, akkor a termelővállalat még inkább érdekelve volna abban, hogy az árazás végett benyújtott kalkulációjában irreálisan magas költségeket számoljon fel. És ami még a nagyobb baj: a választékösszetétel olyan módosításában volna érdekelt, amely *neki* ugyan több nyereséget hozna, de a társadalom hátrányára, mert az új változatok többletköltsége nem vezetne felhasználásuk során – ha termelési eszközökről van szó – ezt meghaladó munka megtakarítására, illetve (fogyasztási javak esetében) a lakosság szükségleteinek legalább ennyivel teljesebb kielégítésére.

Ez vonatkozik a fogyasztói árakra is. Ha az új cikkek vagy választékok árrögzítésekor ragaszkodnának az átlagos ráfordítási arányokhoz, akkor ez részben a burkolt áremelés tendenciáját erősítené (a vállalatoknak érdeke fűződne a régi cikkeknél drágább, de nem hasznosabb vagy nem ennyivel hasznosabb új cikkek és választékok gyártásához). Másrészt azonban erőteljesen gátolná a kereslet összhangban tartását az effektív szükségletekkel, valamint a termelés és a kínálat szerkezetével.

Egyáltalán, amikor a népgazdaságnak például meghatározott mennyiségű fűtőenergiára van szüksége, de ezt a szükségletet csak barnaszénnel, vagy csak lignittel, vagy csak olajjal nem lehet kielégíteni, de a rendelkezésre álló és feltárt készletek együttes kihasználásával igen, akkor az arányosság és az alaptörvény megsértését jelentené, ha a kisebb költségű, tehát ágazatilag rentábilisabb, ám a fennálló szükségletek egészét kielégíteni nem tudó energiahordozó kedvéért a társadalom lemondana a drágább energiahordozók termeléséről, és kielégítetlenül hagyná az effektív szükséglet jelentős hányadát. Ehelyett a többféle termelési ág *együttes* termelését olyan arányban kell fejlesztenie, hogy az *egész* szükséglet fedezhető legyen. De így azonos átlagráfordítással termelt olajmennyiség nagyobb társadalmi használati értéket, s emiatt nagyobb (hamis társadalmi értékkel tetézett) csereértéket képvisel, mint az azonos ráfordítással termelt barnaszén, ez meg mint az azonos költséggel termelt lignit mennyisége. Vagyis azonos idejű átlagmunka itt nem

alkotott több társadalmi értéket, mint ott, de ugyanannyi olajtermelő munkát a cserefolyamatban több társadalmilag szükséges munkamennyiségnek ismernek el, mint ugyanannyi szénkitermelő munkát. Milyen alapon? Azon, hogy az olaj a szénhez képest többet ki tud elégíteni az összes fűtőanyag-szükségletből, vagyis e termékek társadalmi használati értékeinek különbségei alapján. (Mellékesen: társadalmi használati értékeik különbsége nem feltétlenül párhuzamos például e termékféleségek kalóriafokának különbségeivel, hiszen az olaj nemcsak tüzeléstechnikai célokra használható. Az a tulajdonsága, hogy benzint, műanyagot lehet termelni belőle, fokozhatja vagy csökkentheti társadalmi használati értékének eltérését a szénétől.)

A helyettesíthetőség problémájával sok tekintetben rokon az úgynevezett *előretörő és visszaszoruló* termékek problémája. Vannak olyan gyártmányok és iparcikkek, amelyek iránt – korszerűségüknél, nagyobb teljesítőképességüknél fogva – huzamos időszakokon keresztül gyorsan növekszenek a szükségletek, s amelyek elterjedésével egyidejűleg csökken a hasonló rendeltetésű, de korszerűtlenné vált termékek iránti szükséglet (például a kerékpáré a motoros járművekével, univerzális szerszámgépeké a célgépekével szemben). A korszerűtlenné válást kiválthatja a műszaki haladás is és a népgazdaság fejlettségi színvonalának (ezen belül az életszínvonalnak) a növekedése is. De bármi legyen a kiváltó ok, az előbb-utóbb a termelési feltételek és az effektív szükségletek régebbi strukturális viszonyának módosulásához vezet. A termelés technikai alapjait, berendezéseit, technológiáját, s nem utolsósorban a dolgozók hozzáértését a társadalomnak hozzá kell idomítania a változó szükségletszerkezethez. Gyakori azonban, hogy a kiszorulóban levő termékek felváltása progresszív termékekkel nem tudja követni a szükségletszerkezet változását. Éspedig nem azért, mert baj van az előrelátással, vagy mert nincs meg a szükséges gazdasági szándék és pénzügyi keret a termelési feltételek megfelelő átalakítására, hanem azért, mert a termelőerők mai szintje mellett a kapacitások megfelelő átállítása műszaki okokból időt követel, és a szükséglet kívánta ütemű felcserélése *gazdaságilag* lehetetlen.

Gyorsan növekszenek a szükségletek az új termékfajta iránt, miközben legtöbbször csökkenő mértékben ugyan, de a kiszoruló

termékfajta iránt is állanak fenn igények. Mindazonáltal a kétfajta, de azonos osztályhoz tartozó effektív szükségletek együttes tömegét ki kell elégíteni. Ezért a társadalom nem mondhat le a régi kapacitások bizonyos (talán csökkenő) mérvű kihasználásáról. Visszatartással ugyan, de egyelőre folytatni kell és gazdaságos folytatni a fokozatosan kiszoruló termékek gyártását azért is, mert ezek a kapacitások még nem térültek meg, mert a hirtelen átállás munkaerőt tenne átmenetileg feleslegessé stb. A döntő azonban az, hogy a régi és az új iránti együttes szükségletnek megfelelő termelési szintet hosszabb időn keresztül a felváltásra, átállításra kerülő kapacitások működtetésével kell és lehet biztosítani. Ugyanakkor az egynemű, de eltérő fajtájú szükségletek közt mégis van feszültség. Ily módon az arányos egyensúly fenntartása mindaddig, amíg a termelési feltételek átszervezése be nem fejeződik, gyakorlatilag kétirányú törekvést szokott kiváltani: egyrészt a progresszív termékfajta keresletének visszatartását, másrészt e termékfajták termelésének tervekben és ösztönzésen keresztül történő gyorsítását. Az eredmény az, hogy a progresszív termékek áraiban átlagos ráfordításaikhoz képest nagyobb, a kiszoruló termékek áraiban viszont átlag alatti jövedelemrátát biztosítanak.

Nem állítható, hogy az így létrejövő árarányok minden esetben és teljes egészében belső törvényszerűség kifejezői. De azt az álláspontot sem lehet elfogadni, amely az ilyenfajta áreltérésekben nem lát mást, mint egyszerű ösztönzési, kereslet-visszatartási és esetleg lefölözési (akkumulációs) szándékot. Ilyenek természetesen mindig fennállnak. Előfordulhat, főleg fogyasztási cikkek esetében, hogy időleges hiány ellensúlyozására emelik meg az egyik cikk (motorkerékpár, autó) és az időleges készletlerakodás levezetésére csökkentik a másik cikk (kerékpár) árát. De néhány hónap vagy egy-két év, és a kereslet–kínálat átmeneti egyensúlyhiánya eltűnik (méghozzá nemcsak az árváltozások, hanem az árukészlet megfelelő összetételű változása miatt). Az árarányok és a differenciált jövedelemráták azonban hosszú időre stabilizálódnak. Megállapodásuk – a kereslet–kínálat tartós egyensúlya – nem annak a demonstrálása-e, hogy a jelenségek mélyén következett be eltolódás? A jelenségek mögött nem olyasféle korlátozottság húzódik-e meg, amely a termelőerők viszonylagos fejletlenségében, a társadalmi termelőképesség és a tel-

jes szükséglet jelentős különbségében rejlik, no meg a szocialista társadalom természetében, hogy a tényleges szükségletek kielégítését *visszaesések nélkül* kell megvalósítania? A termelőerők adott fejlettségi fokán nem éppen a szükségletre termelés törvényének, s ennek megfelelően az arányos fejlesztés törvényszerűségének következménye-e az, hogy olyan korlátok lépnek fel, amelyeket nem lehet egy időszakban leküzdeni, hanem több időszak, esetleg egész korszak kell hozzá, és amelyek miatt az új termékeket gyártó ágakban a társadalmi értékre hamis társadalmi érték rakódik, viszont a kiszoruló termékek termelésében a társadalmilag szükséges munka mércéje kisebb lesz, mint az átlagmunka, vagyis a jobb feltételekkel rendelkező vállalatokéhoz igazodik? Ilyen esetekben gazdasági természetű korlátok meglétéről, és hatásukra egymást a használatban történetileg felváltó termékfajták csereértékének deklinációjáról van szó. Ennek kényszere jelenik meg azután a felszínen a kereslet-visszatartás, a korszerűségre ösztönzés stb. formájában.[44]

A használhatósági különbségeken alapuló árcentrum deklinációit a szakirodalom általában úgy kezeli, mintha pusztán arról volna szó, hogy az árak eltérnek centrumaiktól. Szocialista viszonyok között éppen az árak rögzítése, valamint a sokféle gazdaságpolitikai meggondolás miatt valóban nem állapítható meg az a pontos határvonal, amin innen deklinált árcentrum, s amin túl pedig egyszerű áreltérítés esete forog fenn. A kétféle jelenség gyakorlati elhatárolásának nehézsége azonban nem menthet fel az elvi elhatárolás alól. Az egyik esetben ugyanis az értéktörvény (arányossággal kapcsolatos) *konkrét* tendenciájának a megnyilvánulása az átlagköltségarányoktól való eltérés, a másik esetben pedig az áreltérés egyszersmind ettől a tendenciától jelent eltérést.

Mivel a használhatósági különbségeken alapuló ára rányeltérések

[44] Ahogy a gazdasági fejlődés mindinkább központi helyre állítja a technikai haladás meggyorsítását, úgy erősödik a törekvés arra, hogy a különben műszakilag fejlett ágazatok (gépipar, műanyaggyártás, gyógyszeripar) korszerűsítésében az árak útján is érdekeltté tegyék a termelővállalatokat. Több szocialista országban, így nálunk is, igyekeznek az egyes termékek technikai paraméterei és árarányai között szorosabb kapcsolatot teremteni. (E kérdést bővebben tárgyalja *Hegedűs András:* „Műszaki fejlődés a szocializmusban" című könyvének V. fejezetében. Kozgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962.)

nem magyarázhatók egyszerű árpolitikai meggondolásokkal, igyekeznek ezeket a jelenségeket *kivételesnek* feltüntetni. Azt próbálják igazolni, hogy ezek a jelenségek nem mondanak ellent a marxi munkaérték-elméletnek. Az egymást helyettesítő cikkek körét, mondják, szűken kell értelmezni, és azt hangsúlyozzák, hogy a helyettesítési viszony számbavétele – az anyagok kivételével – csupán egy-egy árufajta választékain belül ésszerű és lehetséges, s ennek következtében használhatóságuk különbségén alapuló árarányaik kialakítása legalább valamelyikük árának létezését feltételezi stb.

Először is, nem lehet elfogadni azt, hogy az egymással helyettesíthető termékek körét szűken kell értelmezni. A valóságban azt látjuk, hogy – kezdve az anyagféleségektől, folytatva a műszaki gyártmányokkal, s befejezve a különféle fogyasztási cikkekkel – feltűnően nagy azoknak az árucsoportoknak és árufajtáknak a száma, amelyeknek alfajaira, választékaira az árakat használhatóságuk szerint kell megállapítani. Tegyük fel, hogy a hivatalosan rögzített áraknak csak 10–20 százaléka az, amelyet használhatósági alapon képeztek. Megengedhető-e, hogy ezrekre rúgó cikkek és cikkelemek e sokaságát szabály alóli „kivételnek" minősítsék?

Másodszor, az egymással helyettesíthető cikkek, cikkelemek valamelyikének az árát valóban előbb el kell fogadni és csak azután lehet arányosítani. De éppen itt van a dolog lényege. Azt kell ugyanis megmagyarázni, hogy ha már egy cikk ára bármilyen szempont szerint adva van, *miért kell* a többiek árát használhatósági alapon szerkeszteni, és *miért nem lehet* átlagráfordításaik arányában.

Bárhogyan csűrjük-csavarjuk is a dolgot, a használhatósági azonosításon alapuló árképzés szükségszerű. Az ilyen árvetés – hasonlóan a mezőgazdasági árak deklinációjához – gyakorlati cáfolata annak a felfogásnak, amely az értéktörvény fogalmát arra a korszakosan érvényes értelemre korlátozza, hogy végső soron a társadalmilag átlagos munka határozza meg a cserearányokat. Erről az álláspontról ezeket a tartós áreltéréseket tényleg csak az értéktörvénnyel ellentétes, annak működésétől idegen jelenségeknek lehet tekinteni.[45]

[45] Ide köt ki dr. Csikós–Nagy Béla is, amikor megállapítja: „Nem az értéktörvény az egyetlen objektív összefüggés, amely az árképzésnél figyelembe veendő,

Minthogy a használhatósági különbségek alapján eltérített árarányokat nem lehet általában a kereslet és a kínálat felszíni egyensúlyhiányaiból levezetni, két elméleti megoldás között választhatunk. *Vagy* ki kell jelentenünk, hogy azokra a termékekre, amelyeknél az átlagráfordításoktól árarányeltéréseket tapasztalunk, *nem vonatkozik többé az értéktörvény meghatározó szerepe.* De ez egyértelmű azzal, hogy ezek a termékek elveszítették árujellegüket. *Vagy nem szabad mereven ragaszkodnunk a társadalmilag szükséges munkának az átlagráfordítások mennyiségével azonosított fogalmához, akár a szövetkezeti szektor, akár az állami szektor termékeinek cserearányairól legyen is szó.*

Az utóbbi alternatíva a reális. Sem a mezőgazdasági termelői árakkal, sem az iparcikkek termelői és fogyasztói árával kapcsolatos deklinációs jelenségek nem mondanak ellent logikailag a marxi munkaérték-elméletnek, s úgyszintén nem az értéktörvény Marx által megmutatott gazdag tartalmának. Még kevésbé mondanak ellent azonban annak a *konkrét* és megváltozott tartalomnak, amellyel a szocialista árutermelés viszonyai között az értéktörvény telítődik.

AZ ÁRRENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK TÁVLATAI

Ami az értéktörvény és az arányosság szocializmusbeli kapcsolatának vizsgálata kezdetén csupán elméleti feltevés volt, az elemzéssel bizonyos tapasztalati alátámasztást nyert. Szocialista gazdasági viszonyok között a társadalmi munka szükségszerűen mint értékdolog jelenik meg. De az is szükségszerű, hogy az érték meghatározó szerepet játsszon a gazdasági élet egyik igen fontos oldala, az

hanem például a használhatóság is:" *(Dr. Csikós–Nagy Béla:* A szocialista árképzés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1961. 31. old.) De mi az ár, ha nem az érték pénzformája? Ha pedig az ár az áruérték pénzbeni kifejezése, akkor az értéktörvényen kívül milyen objektív összefüggések játszhatnak még szerepet az árképzésben. Miután nincs szó az érték módosult formájáról (termelési ár), ilyen összefüggés csak egy lehet: a kereslet–kínálat ideiglenes egyensúlyhiánya. Ezen az egyetlen összefüggésen kívül a szocialista gazdaság minden más törvényszerű összefüggése, az arányosság által közvetítve, magán az értéktörvényen keresztül hat az áruk árarányaira.

áru- és pénzviszonyok mozgásában. Tehát itt sem csak az érték létezik, hanem ennek *törvénye* is.

De ahogy tőkés viszonyok között az érték konkrét alakja, a piaci érték, közvetlenül az árak vonzáspontja, úgy a szocialista gazdaságban is az érték *konkrét alakja* az, ami erőteljesen hat az árképzés gyakorlatára a különböző szférákban. A konkrét alakot nem volna helyes „piaci" értéknek nevezni, mert a szocialista gazdaság nem piaci gazdaság. Helyesebb inkább *csereértéknek* nevezni, jól tudva, hogy a csereérték az érték megjelenési formája, mint két áru meghatározott mennyiségi viszonya.

A csereérték, mint az érték konkrét alakja, mégsem vezet félre, hiszen többé-kevésbé visszaadja azt, amit vele fogalmilag a valóságról mondani akarunk. Érzékelteti azt, hogy itt az érték *mennyiségi* meghatározottságáról (s nem minőségi mibenlétéről), cserearányokat (árarányokat) determináló szerepéről van szó. Érzékelteti azt is, hogy az érték ebben az összefüggésben nemcsak bizonyos általános emberi erőkifejtés (átlagmunka) megtestesítője, hanem egyszersmind a cserefolyamatban társadalmilag szükségesnek számító (azaz a szükségleti struktúra mércéjén mért) munka kifejezője is. A csereérték tehát itt nem csupán szűkebb áru*termelési* viszony, hanem az áru*forgalmi* viszony *együttes*, konkrét kategóriája.

Az értéknek ez a konkrét alakja (vagyis a csereérték) *közvetlen törvényszerűsége* a szocialista árrendszer fejlődésének. Abban az irányban hat, hogy az árukat egyenlő társadalmilag szükséges munkamennyiségek alapján cseréljék ki egymással, azaz hogy ennek megfelelően alakuljanak a *konkrét árak centrumai*. Rajta keresztül hat *végső* és korszakos tendenciaként a társadalmi átlagmunka, a társadalmi érték törvénye.

De a szocializmus termelőerőinek mai színvonalán még fennállanak bizonyos korlátok, amelyek – mint mondtuk – abból erednek, hogy a társadalom ez idáig nem tudta teljes mértékben leküzdeni a termelés természeti és gazdasági jellegű szűkös adottságait. Ily módon az a sajátos helyzet áll elő, hogy a társadalmi érték mint a társadalmi átlagmunka meghatározott kvantuma, nem szükségképpen egyezik a csereértékkel mint a társadalmi érték konkrét alakjával és egyben a társadalmilag szükséges munka dologi megtestesítőjével.

Ez a mennyiségi inkongruencia egyik megnyilvánulása az érték és a használati érték belső ellentmondásának, a társadalmi cserefolyamat síkján pedig egy-egy árufajta társadalmi értéke és társadalmi használati értéke közti ellentmondásnak. Miután a csereérték törvényszerűségének megvalósulásához – lényegében az arányosság érvényre jutásához – elegendő az is, hogy egyenlő társadalmilag szükséges munkamennyiségek (nagyjából azonos társadalmi használati értékek) cserélődjenek, jelenlegi körülmények között a szocialista árrendszer fejlődésében érvényesül a társadalmi értékarányoktól eltérő árcentrumok kialakulásának a tendenciája. Mégpedig több területen tendencia van deklinált csereérték, deklinált árcentrumok képződésére.

Ily módon abban, hogy a konkrét árarányok eltérnek a társadalmi átlagráfordításoktól, nem szabad csupán értékmeghatározás alóli kivételt látni, amit gazdaságpolitikai hibák, az árképzési gyakorlat tökéletlenségei, vagy egy-egy szakasz átmeneti szükségszerűségei idéztek elő. De alaptalan ezen áreltérések mögött olyan, a szocializmus sajátosságaiból következő törvényszerűség hatását is keresni, mint amilyen az átlagprofit törvényéé volt a kapitalizmusban. E tömeges és tartós áreltéréseknek elég tekintélyes részét a csereérték konkrét mozgásával lehet magyarázni, vagyis az értéktörvény konkrét működésével, amely a termelési feltételek említett korlátai miatt csak deklinált árcentrumok formájában tud érvényre jutni, s amelynek az arányos fejlődés állandó érvényesülése miatt ebben a helyzetben így *kell* megvalósulnia.

A termelékenység és az átlagos költségszint alakulásával nem lehet megindokolni, hogy például Magyarországon a munkások, az alkalmazottak által vásárolt fogyasztási cikkek körén belül 1938-hoz képest 1958–1959-ben miért volt 11-szeres a kerékpár árszintje, szemben a motorkerékpár 21-szeres árszintjével, vagy hogy miért volt magasabb a ruházati cikkek árszintje (14-szeres), mint az élelmiszereké (13-szoros).

Hogy a ruházati cikkek fogyasztói ára jóval nagyobb tiszta jövedelmet tartalmaz, mint az élelmiszereké, arról az Országos Árhivatal számításai[46] és a KSH vizsgálatai[47] egyaránt tanúskodnak.

[46] Lásd: „ A fogyasztói árak tisztajövedelem tartalma" c. kiadvány 1961. márc.
[47] Lásd: Ipari termelői és fogyasztói árak és árarányok. (KSH kiadványa.) 1963.

Eszerint az élelmiszerek és élvezeti cikkek bolti forgalmában 35,1, a ruházati cikkek forgalmában 54,7 százalék a népgazdasági szinten számított tiszta jövedelem. 1960-ban az élelmiszeripari ágak túlnyomó többségének termelési értékében az összes tiszta jövedelem kisebb volt az átlagosnál. Az átlag (41 százalék) alatt van a tejipar (21), a húsipar (22), a konzervipar (24), a malomipar (23,6), a baromfi-feldolgozó ipar (26,5), a sütőipar (30,20), a növényolaj- és margaringyártó ipar (37,9), az édesipar (40,3). Az átlagosnál csak a cukoripar, a kávészeripar, a sör- és a szeszipar összes tiszta jövedelme nagyobb. Ezzel szemben csaknem mindegyik ruházati iparág összes tiszta jövedelme felette van az átlagosnak. (Bőrkonfekcióé 41,2, gyapjúé 44,5, bőr- és szőrmeruháé 48,3, selyemé 52,2, cipőé 53,3, pamuté 55,2, textilruházaté 55,2, rövidárué 65,0, kötszövőé 70,40 Ft 100 Ft termelési értékben.)

A KSH-jelentés az élelmiszerek és a ruházati cikkek fogyasztói árarányát – alapjában helyesen – nem tartja indokoltnak. Arra hivatkozik, hogy textíliákból – az élelmiszerekhez képest – túlkínálat mutatkozott. Adatokkal bizonyítja, hogy 1951 decembere óta, amikor a jelenlegi fogyasztói árakat bevezették, a ruházati iparágak termelése gyorsabban növekedett, mint a lakosság vásárlása, miközben az importot nem kellett növelni. A textilipari termékek nagy részét exportáltuk. Ugyanakkor az élelmiszer kiskereskedelmi forgalom és import azóta egyre növekszik, a mezőgazdasági áruértékesítés viszont 1959-től fogva nem tudott lépést tartani ezzel az ütemmel. Így a jelentés arra a következtetésre jut, hogy a kereslet–kínálat egyensúlyban tartása nem indokolja az élelmiszerek árszintjét a ruházati cikkekhez képest. Mi több, a ruházati cikkek keresletének stagnálását és visszaesését a magas fogyasztói árakkal magyarázza, az élelmiszerkereslet nagymértékű növekedésének egyik okát pedig az alacsony élelmiszerárakban látja.[48]

Ezzel az értékeléssel abban egyet lehet érteni, hogy *minden differenciálás nélkül véve* a ruházati cikkek és az élelmiszerek keresletét, illetve kínálatát, ez alapon nem lehet magyarázni a fogyasztói árak arányát a kereslet–kínálat globális egyensúlyhiányából. De ha differenciáltan vizsgáljuk ezt a kérdést, kissé más eredményt kapunk.

[48] Lásd: Ipari termelői és fogyasztói árak és árarányok. 1963. 38–40. old.

Nem lehet eltekinteni először is a kereslet osztályszerkezetétől. Történetesen attól, hogy egységnyi vásárlóerőnek általában sokkal nagyobb hányada jut iparcikkekre, ha az a parasztság oldaláról, mint ha a bérből-fizetésből élők részéről jelentkezik, hiszen az élelmiszerek elsődleges vásárlója a városi lakosság. Az elmúlt másfél évtizedben gyakran voltunk tanúi annak, hogy a parasztság adott körülmények között „túlzott" keresletet támasztott iparcikkek iránt, miközben a városi dolgozók élelmiszerellátását így vagy úgy – egy időben adminisztratív módszerekkel (jegyrendszer, kötelező beadás), máskor a nominálbérek megfelelő emelésével – biztosítani lehetett. Mivel a parasztság időnkénti „túlkereslete" mögött egyéb tényezők között jövedelmeinek – a gazdasági helyzet kihasználásából eredő – aránylagos növekedése állt, a munkások és parasztok jövedelme közötti arány befolyásolásának szükségszerűsége arra késztetett, hogy 1951 decemberében megemeljék, s viszonylag magasan tartsák az iparcikkek árszínvonalát az élelmiszerek árszintjéhez képest.

Nem szabad elfeledni, hogy az élelmiszerárak és a ruházati árak mai arányának kialakulásában a kereslet és a kínálat osztálystruktúrájának közbeeső aránytalanságai erőteljesen közrejátszottak.

Figyelembe kell venni a személyes szükségletek struktúraváltozásának egy másik mozzanatát is. Az 1950-es évek elejétől hazánkban a fogyasztáson belül fokozatosan növekedett a ruházati cikkek és csökkent az élelmezési javak aránya. Ez a tendencia a városi és a falusi népesség fogyasztásában egyaránt érvényesült, kifejezésre juttatva azt a tényt, hogy megváltozott a lakosság szükségleteinek szerkezete. A szükségletek e törvényszerű szerkezeti eltolódása is hatott a kereslet és a kínálat strukturális kapcsolatára. Igaz, a textilipar a ruházati cikkek iránt viszonylag gyorsan növekvő belső keresletet – a külső piacok stagnálása vagy lassú bővülése miatt – viszonylag jobban tudta követni, mint a mezőgazdasági termelés az élelmiszereknek – a ruházati cikkekéhez képest lassúbb – keresletnövekedését. A termelés mégis sokkal nehezebben idomult a szükségletek struktúraváltozásához, mint ahogyan az utólag látszik.

Bár a kereslet–kínálat globális egyensúlyviszonyaival nem indokolhatjuk az élelmiszer- és ruházati cikkek fogyasztói árainak mai arányait, de indokolhatjuk a kereslet–kínálat *szerkezeti* egyensúly-

hiányaival, amelyek kísérőjelenségei voltak a szükségleti szerkezetben végbemenő mélyebb strukturális eltolódásoknak, illetve a termelés nehézkes alkalmazkodásából adódó aránytalanságoknak.

Természetesen egészen más kérdés az, hogy a *jelenlegi* körülmények között célszerű-e továbbra is fenntartani ezt az arányt. Hazánkban a gazdasági-társadalmi fejlődés a legutóbbi évekkel olyan szakaszához érkezett, amelyben – minden valószínűség szerint – módosítani kell ezt az árarányt. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezésével a korábbihoz képest összehasonlíthatatlanul kiterjedtebben lehet tervszerűen szabályozni a mezőgazdaságból eredő jövedelmeket, s a parasztság újjáalakuló fogyasztási struktúrája sem rejti magában már azokat a szeszélyes változásokat, amelyeken az elmúlt évtizedben keresztül ment. A lakosság szükségletei napjainkban főleg a tartós fogyasztási javak (háztartási gépek, motoros járművek, építőanyagok) iránt növekednek, s így az előző szakaszhoz viszonyítva most már egyre kevésbé az élelmiszer *és* a ruházati cikkek árarányа a kritikus arány, hanem ezeknek és a tartós fogyasztási javaknak az árarányа válik mindinkább azzá. Természetesen ilyen árarány módosítást elszigetelten – vagyis az ipari és a mezőgazdasági árak rendszerének együttes, vagy egymást követő, de összehangolt reformja nélkül – nem lehetne célszerűen keresztülvinni. Az mindenesetre nyilvánvalónak látszik, hogy egy hasonló reform során a ruházati cikkek árszínvonala az élelmiszerekéhez képest lényegesen csökkenne. De majdnem bizonyosra vehető az is, hogy az élelmiszerek és a ruházati cikkek árarányai így is jelentősen eltérnek társadalmi értékeik arányaitól, s nem felelhetnek meg teljesen az élelmiszertermelés és a ruházati termelés ágazatai közt fennálló termelékenység-különbségeknek.

Kétségtelen, hogy az élelmiszerek és a ruházati cikkek, s általában a fogyasztási cikkek árarányainak mozgásában az elmúlt évtizedben közrejátszott az egyes termelési területek termelékenységének egyenlőtlen alakulása. De szerepük volt ebben átmeneti szükségszerűségeknek, helyes és nem mindig helyes gyakorlati meggondolásoknak. Kézenfekvőnek látszik, hogy mind a termelői, mind a fogyasztói árarányok tényleges mozgásában erőteljesen közreműködött a deklinált csereérték hatása is. És a termelékenység-változások okozta hatáson kívül a deklinált csereérték hatása az *egyetlen,* amely az

árarányok mozgásába bizonyos szabályszerűséget vitt, nevezetesen az árak *eltérésének* szabályszerűségét az átlagráfordítások arányaitól. Ez a szabályszerűség az, ami a konkrét formában működő értéktörvény gyakorlati tanújele.

Természetesen olyan társadalomban, ahol a gazdasági fejlődési folyamatot az állam a termelési eszközök szocialista tulajdonformája alapján tervszerűen szabályozza, nagy a lehetősége annak, hogy a konkrét ármegállapítás társadalmi érdekek miatt eltérjen az értéktörvény követelményétől. Hogy ezek az eltérések – ha tartósak és lényegesek – biztosíthatják-e a kívánt hatást, az már kérdéses. Leghatékonyabban az értéktörvény követelményét következetesen érvényre juttatva szolgálhatja az árrendszer a társadalmi szükségletre történő gazdaságos termelést, s az újratermelési folyamat arányos fejlesztését.

Az is nyilvánvaló, hogy szocialista viszonyok között a csereérték deklinációja más formában lép fel, mint a kapitalizmusban. Mégpedig azért, mert nincs magántulajdon, amely a korlátozott termelési feltételeket a társadalom más rétegei rovására ható monopóliumokká változtathatja. A szocializmus csak egyfajta gazdasági „monopóliumot" ismer, a társadalmi közérdek „monopóliumát" a vele szembekerülő részérdekek fölött. Ilyen alapon a szocialista állam megteheti és meg is teszi azt, hogy egyes szférák áraiban nem juttatja teljesen kifejezésre a csereérték-deklinációt (lásd az iparban az önköltségi termelői ár típust), hanem tervelőírásokkal és az ösztönzés különféle módszereivel pótolja azt a serkentő hatást, amit egyébként deklinált árcentrumokkal érne el. Ahol pedig nem térhet ki a deklinált árcentrumok képzése elől, mint a mezőgazdasági termékek és a használatban egymást helyettesítő termékek esetében, ott az egyes ágak realizált társadalmi jövedelmét különféle módon vonhatja el, megakadályozva, hogy a kizárólagos korlátok okozta előnyöket más ágak kollektíváinak terhére használhassák ki. Továbbá azért is más mértékben jelentkezik a deklináció, mert a szocializmusban a kizárólagos korlátok történelmi csökkentése és végleges felszámolása a tendencia. Amíg azonban léteznek korlátok, létezik a csereérték deklinációja is, és fennáll az átlagráfordításoktól való szabályszerű áreltérítések szükségszerűsége.

Annál inkább figyelembe kell venni ezt a szükségszerűséget,

mert a szocializmusban a társadalmi használati érték kerül előtérbe, s éppen a deklinált csereérték rendeltetése a társadalmi használati értékeket (a társadalmilag szükséges munkát) egyenlővé tenni a társadalmi cserefolyamatban. A vállalatok közötti szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok természetével tehát *nem ellentétes* a deklinált csereérték, noha kétségtelenül létezik objektív ellentmondás a lokális és az össznépi munka, a lokális munka *átlagos* és az össznépi munka társadalmilag *szükséges* kvantumai között. De mivel nem antagonisztikus ellentmondásról van szó, és az össznépi munka uralkodó szerepet játszik a lokális munkák társadalmi átlagaival szemben, az olyan árarányok, amelyek deklinált csereértékekre épülnek, ennek az ellentmondásnak nemcsak szükséges, hanem a társadalmi érdek érvényesítésére is alkalmas mozgásformái lehetnek.

Arra szoktak hivatkozni, hogy a társadalmi érték-centrumú árrendszer adna leginkább módot gazdasági tisztánlátásra. Ez azonban nem így van. Az áraknak az a rendeltetése, hogy kifejezzék az áruviszonyok belső törvényszerűségét. Ily módon az árak *fő funkciója* a szocializmusban is az ösztönzés, konkrétan az arra való ösztönzés, hogy a kollektív (vagy egyéni) külön érdek összhangban legyen a társadalmi érdekkel. De ha valahol a társadalmi érték és a társadalmi használati érték között tartós különbség van a kizárólagos korlátok miatt, és ha ennek folytán a társadalmi cserefolyamat belső tényszerűsége a deklinált csereérték, akkor a külön érdek és a társadalmi érdek (azaz az arányos fejlesztés érdeke) összehangolásának megfelelő formája a deklinált centrumú árrendszer. És akkor a társadalmi tisztánlátás sem csak arra vonatkozik, hogy ismerik, melyik árufajtára mennyi átlagmunkát fordítottak, hanem arra is, hogy azt ismerik: mekkora társadalmilag szükséges munkamennyiség rejlik ebben vagy abban az árufajtában. A szocialista árképzés egész gyakorlata igazolja, hogy ahol áruviszonyok léteznek, ott a tisztánlátás mint árfunkció alárendelt az árak fő funkciójának, az ösztönzésnek.

A társadalmi tisztánlátás követelményét nem lehet elszakítani a konkrét valóságtól. Tisztánlátni a valóságot kell, mégpedig úgy, ahogyan van. És ha a szocialista valóság még tartalmaz áruviszonyokat, tartalmazza a társadalmi érték és a társadalmi használati érték

ellentmondását, akkor ezen ellentmondás ismerete és kifejezésre juttatása is hozzá tartozik a tisztánlátáshoz.

Amikor azt állítják, hogy a társadalmi érték-centrumú árrendszer biztosítana társadalmi tisztánlátást, akkor arra gondolnak, hogy egy ilyen árrendszer mutatná meg leghívebben, mibe kerül egy-egy árufajta a társadalomnak. De arra nem gondolnak, hogy egyrészt ez az árufajta (az abban megszilárdult munka) mennyire szükséges a társadalomnak, hogy az ilyen árrendszer a konkrét viszonyok közt megvalósíthatatlan, s hogy ha átmenetileg meg is valósítanák, ezzel éppen az árak fő funkcióját bénítanák meg.

Amennyiben tehát a társadalmilag szükséges munka nem átlagmunkát jelent, hanem a társadalmi szükségletek arányában eloszlott munkák szükséges mennyiségét, akkor egyetértünk *K. V. Osztrovityanov* következő megállapításával: „Ha a társadalmilag szükséges ráfordításoknak megfelelően szabjuk meg az árakat, ezzel ösztönözzük a vállalatokat műszaki fejlesztésre, a munka termelékenységének fokozására, az áruk önköltségének csökkentésére és a termelés jövedelmezőségének növelésére."[49] Amennyiben azonban a társadalmilag szükséges munka itt társadalmilag átlagos munkát jelent, a megállapítás egyszerűen a tények téves megítélésén alapszik.

Akkor ösztönöznek az árakkal a társadalom valóságos (és a tervfeladatokban is kifejezésre jutó) érdekeinek megfelelően, ha az árakat eltérítik az átlagráfordítások arányaitól, mégpedig oly módon, hogy a technikailag korszerűbb, jobb minőségű termékek ára nagyobb vállalati jövedelmezőséget biztosít, s így a termelékenység viszonylag gyorsabb növelésére, az önköltség csökkentésére serkent. Az átlagráfordítások alapján képzett árak inkább semlegesítik az ösztönzést, sőt rossz irányba terelhetik.

J. A. Kronrod megállapítja: „Ha az ár eltér az értéktől, ez a kereslet–kínálat meg nem felelését jelenti, az utóbbi meg azt, hogy ... a munka nincs arányosan, vagyis a társadalom szükségleteinek megfelelően elosztva ..." Továbbá: „... ha a közvetlen gazdasági összefüggéseket nem egyeztetik össze a valóságos társadalmi szük-

[49] *K. V. Osztrovityanov:* A kommunizmus építése és az árutermelés. Közgazdasági Szemle, 1962. 1. sz. 42. old.

ségletekkel, akkor az emiatt keletkező aránytalanságok *értékaránytalanságok* formájában jelennek meg, amelyek puszta tényükkel követelik az aránytalanságok megszüntetését."[50]

Amennyiben J. A. Kronrod értékaránytalanságon *a deklinált csereértéktől* lényegesen eltérített árarányokat ért, úgy el kell ismerni, hogy az ilyen árak általában a népgazdaság valamely belső aránytalanságát fejezik ki, tehát azt, hogy a „gazdasági összefüggéseket nem egyeztették össze a valóságos társadalmi szükségletekkel". Ellenben, ha a szerző aránytalanságot lát az olyan árakban is, amelyeket éppen a valóságos társadalmi szükségletekre való termelés buzdítása érdekében térítettek el az átlagos ráfordításoktól, azaz, amely árarányok a deklinált csereértéket fejezik ki, s nem az attól különböző társadalmi értéket, akkor nem lehet egyetérteni vele. Az ilyen áreltérítések nem aránytalanságiak, hanem ellenkezőleg, arányos egyensúlyi árak, amelyek nem nehezítik, ellenkezőleg, elősegítik az arányos fejlődést.

Visszatérve a tisztánlátás problémájára. Igaza van H. Schilar német közgazdásznak, amikor rámutat a következő nyilvánvaló ellentmondásra: azt mondjuk, hogy az értéktörvényt a szocializmusban *tudatosan* használjuk fel, miközben viszont az értéknagyságot *megmérhetetlennek* tartjuk; azt is mondjuk, hogy az árak alapja az *érték*, amitől tervszerűen eltérítjük az árakat, de ismeretlennek tartjuk az értéket, amitől az árakat eltérítjük.[51]

A szocializmusban, ahol nem létezik a magánmunka és a társadalmi munka antagonizmusa, lehetséges az értéknagyság mennyiségi megközelítése. Sőt, ez a megközelítés az értéktörvény mind tudatosabb alkalmazásának feltétele. De ahogyan illuzórikus volna, ha a szocializmus konkrét viszonyai között a munka közvetlen számbavételével próbálnánk helyettesíteni az értéket mint a munka dologi formáját, ugyanígy illúziókat kergetnénk akkor is, ha a bonyolult munkákat egyszerű munkákra redukálva valahogy kiszámítanánk a társadalmi érték nagyságát és *ehhez* a nagysághoz mért árképzésben látnánk az értéktörvény tudatos alkalmazását, s az

[50] *J. A. Kronrod:* Az érték mint az ár alapja a szocialista gazdaságban. Voproszi Ekonomiki, 1960. 10. sz.

[51] Lásd: Wirtschaftswissenschaft, 1961. 10. sz. 1520. old.

ettől eltérő árakban az értéktörvénytől való tudatos eltérítéseket. Ahhoz, hogy az értéktörvényt tudatosan alkalmazzuk, nem elegendő a társadalmi érték nagyságát megállapítani. Az alkalmazás tudatossága ugyanis az érték konkrét alakjának mennyiségi megközelítését is magába foglalja, azaz az árak centrumait alkotó csereértékek deklinációjának konkrét mértékeit is ki kellene hozzávetőlegesen számítani egy-egy adott fejlődési szakaszban. Ez pedig sokkal bonyolultabb feladat, mint a társadalmi érték nagyságrendi megközelítése a bonyolult munkák egyszerű munkákra való visszavezetése és átlagolása alapján. A deklinációs mértékek figyelmen kívül hagyásával viszont a számítás öncélú maradna, legalábbis az *árpolitika* számára nem adna sem megfelelő útmutatást, sem megfelelő tisztánlátást.

Igaz, a deklinált csereérték a szocializmusban sem szakadhat el a társadalmi értéktől. (Noha az árak hosszabb időn át elszakíthatók mindkettőjüktől. Ez azonban a maga nemében sohasem előnyös.) Egyszer azért nem szakadhat el, mert a különféle áruk deklinált csereértékei együttes összegének meg kell egyeznie társadalmi értékeik összegével. Másszor azért nem, mert minden szakaszban vannak árufajták, amelyek árcentrumai azonosak a társadalmi értékekkel, tehát csereértékük nem, vagy alig deklinálódik. Harmadszor azért nem, mert léteznek a gazdasági elkülönültségi viszonyok, vállalati külön érdekek, amelyek szükségessé teszik azt, hogy lehetőség szerint biztosítsák számukra a jövedelmező gazdálkodás körülményeit. Ilyen körülmények között a korlátozott termelési feltételekkel termelt áruk deklinált csereértékei nem foglalhatnak magukban *általában* akkora tömegű hamis társadalmi értéket, amely más árufajták csereértékeit a rentabilitás színvonala alá szorítaná.

Tehát a kizárólagos korlátozottság létezése mellett a közvetlen társadalmi közérdek és a vállalati külön érdek összhangja kívánja meg a deklinált csereérték törvényszerűségének figyelembevételét az árak képzésében. Egyszersmind *ugyanez* a külön érdek és közérdek szabja meg a deklináció lehetséges mértékének szélső határait is.

Ha ti. a kizárólagos korlátok ereje és tere a technika egyenlőtlen fejlődése folytán egy adott szakaszban olymértékű favorizálását igényelné egyes árufajták termelésének, amely arra vezetne, hogy a

vállalatok más árufajtáknak társadalmilag szükséges mennyiségben történő termelésében érdektelenné válnának, akkor a szocialista állam kénytelen volna átmenetileg adminisztrációs módszerekhez folyamodni, vagy pedig a költségvetés útján tekintélyes jövedelemátcsoportosítást (lefölözést és dotálást) végrehajtani. De ez csak átmeneti megoldás volna, amely erősödő ellentendenciákat váltana ki. Nem változtatna ugyanis azon, hogy a termelési feltételek szerkezete és az effektív szükségletek szerkezete között ellentmondás – azaz a különféle árukra fordított társadalmi átlagmunka és szükséges munka között jelentős mennyiségi eltérés – fejlődött ki. Ez viszont hovatovább odavezethet, hogy bizonyos termékekből nem tudnak eleget termelni, másokból meg feleslegeket is termelnek a szükséglethez képest. Tényleges megoldást tehát az hozhat, ha a szocialista állam *magukat a termelési feltételeket* változtatja meg. Ennek formája olyan intézkedések megtétele, amelyek következtében egyrészt csökken a kizárólagos korlátozottság tere és ereje (új technikai, agrotechnikai módszerek, fokozott specializáció, import, munkaerő-átcsoportosítás stb.), másrészt beszüntetik a még szükséges, de dotálttá vált termékek termelését, vagy felváltják a kiszorulóban levő termékfajták kapacitásait új, jobb fajták termelésére alkalmas kapacitásokkal. Így oldódik fel állandóan szocialista viszonyok közt az ellentmondás a társadalmi érték és a társadalmi használati érték, a termelési feltételek és az effektív szükségletek szerkezete között.

És ha a társadalom idejében felfigyel a keletkező ellentendenciákra és nehézségekre, ennek a feloldódásnak nem kell gazdasági megrázkódtatásokkal, még éles fordulatokkal sem járnia. Igaz, a csereérték deklinációjának megléte, s az arányosság ily módon történő érvényesülése a cserefolyamatban szocialista viszonyok között is egyenlőtlenségeket tartalmaz mind a termelési feltételekben, mind a tevékenységcserében (nem egyenlő átlagmunkák cserélődnek). De ezek az egyenlőtlenségek a szocializmusban kellő határok közt tarthatók és e határokon belül nem bomlasztják az arányosságot, hanem erősítik. Ha ugyanis a szocialista árképzés igyekszik tudatosan alkalmazni a deklináció objektív szükségszerűségét, akkor az árrendszer nemcsak rugalmas kiszolgálója lehet a tervezésben foglalt feladatoknak, hanem alkalmas műszer is a tervezés kezében, amely megmu-

tatja, hogy mikor és hol kell a fejlődést akadályozó korlátokat gyengíteni, illetve felszámolni.

A szocializmus termelőerőinek jelenlegi fejlettsége mellett *irreális* volna olyan árrendszer modelljének bevezetésére kísérletet tenni, amelyben az árak centruma akár az iparban, akár a mezőgazdaságban a társadalmi érték lenne. Viszont teljesen *reális lehetőség*, hogy mind az ipari, mind a mezőgazdasági áruk árképzését a mainál következetesebben a deklinált csereérték alapjára helyezzék, tehát az arányossággal összhangban ható értéktörvény konkrét formájának alkalmazásával tökéletesítsék. Az így tökéletesített árrendszer optimális hatékonysággal tudná szolgálni a szocializmus felépítését, a tervgazdálkodás színvonalának emelését, s a maga részéről is hozzájárulna azon feltételek megteremtéséhez, amelyek között fokozatosan megszűnnek a kizárólagos korlátozottság maradványai.

Ma már kibontakoznak a körvonalai annak a technikának, melylyel a szocializmusban a természeti erőforrásokat (művelhető földeket, bányakincseket, energiaforrásokat) szinte beláthatatlan mértékben és minden dimenzióban ki lehet terjeszteni és kiaknázásuk hatékonyságát ugrásszerűen lehet majd fokozni. A bőségben rendelkezésre álló kapacitások annyira flexíbilisekké tehetők, hogy viszonylag rövid idő alatt válthatnak fel nagyobb haszonhatású, de kisebb ráfordítással előállítható termékek kevésbé gazdaságos termékfajtákat. Ezek a kapacitások a szükséglet-kielégítés sérelme nélkül lehetővé teszik, hogy a társadalmi használati értékek strukturális mozgásával szinte párhuzamosan változhasson a különféle termékek átlagráfordításainak aránya. Arról nem is szólva, hogy a termelőerők és a munkamegosztás magasabb fokán megszűnnek a munkaerő bizonyos kötöttségei, mert megszűnik a gazdasági elkülönültség maradványainak szövetkezeti formája is.

Annak mértékében, ahogy kiépül a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa, elmélyül a szocialista országok közti nemzetközi munkamegosztás, fokozatosan létrejönnek először olyan árrendszer kialakításának objektív feltételei, amelynek centrumai szükségszerűen nem deklinálódnak többé, hanem a tényleges társadalmi értékarányok szerint helyezkednek el. Tehát létrejönnek azok a feltételek, amelyek között hamis társadalmi érték már nem keletkezik, vagyis amikor az értéktörvény érvényesülésének formája azonos

lesz ennek a törvénynek árutermelésben mindig ható végső tendenciájával. Ez olyan lépés lesz, amellyel meggyorsul az arányosság (s mögötte a társadalmi szükségletre történő gazdaságos termelés) és az értékkategória azonosulásának folyamata, végső történelmi kifejlődésében pedig az arányosságnak és az érték általános vonatkozásainak teljes összeolvadása. Ekkor megszűnik az érték mint a munka különös dologi alakja, érvényét veszti az értéktörvény is. Ez a kor, amelyben a gazdasági viszonyok megszabadulnak áru- és pénzformájuktól, a kifejlett kommunizmus kora lesz.

AZ ÁRRENDSZER TÖKÉLETESÍTÉSÉNEK KONKRÉT IRÁNYÁRÓL

Ha fokozni akarjuk az árak szerepét a tervgazdálkodás hatékonyabbá tételében, akkor a fennálló árrendszert abban az irányban kell tökéletesíteni, amely megfelel az értéktörvény valóságos és konkrét tartalmának. Vagyis úgy, hogy az értéktörvény optimálisan összhangban álljon a szocializmus sajátos belső törvényeivel, mindenekelőtt a szükségletre termelés és az arányos fejlődés tövényével. A tökéletesített árrendszer fejlődésében a *valóságos* társadalmi termelékenység mozgásának kell kifejezésre jutnia.

A munka valóságos társadalmi termelékenységének mozgása magába foglalja egyrészt a társadalmilag *átlagos* munkamennyiség csökkenő tendenciáját (ugyanannyi használati értéket egyre kevesebb munkaidővel állítanak elő), másrészt magába foglalja a társadalmilag *szükséges* munka mennyiségi változásait, amelyek csak részben függnek egy-egy termelési terület átlagos feltételeitől, mert részben függnek a társadalmi össztermék használati értékének szerkezeti mozgásától is. Hiszen valóságos társadalmi termelékenységen végső soron a felhasznált munkának és a segítségével elért szükségletkielégítésnek a viszonya értendő. Ennélfogva a különféle áruk átlagköltségeinek aránya továbbra is csupán *kiindulópontul* szolgálhat az árcentrumok tervszerű megállapításához. Azon termékfajták árcentrumának ugyanis, amelyeknek a termelési feltételek és az effektív szükségletek adott időszakban érvényes konstellációjában viszonylag jobb a népgazdasági „fek-

vése," mert kizárólagos korlátok nehezítik termelésük fokozását, aránylag lassabban, a rosszabb fekvésű termékfajták (munkaintenzívvé váló mezőgazdasági termékek, korszerűség tekintetében a világátlagtól elmaradt gyártmányfajták, helyettesítendő anyagfajták stb.) árcentrumainak viszont gyorsabban kell csökkenniük, mint ahogy az átlagos ráfordítások költségei csökkennek.

Kontúrjaiban olyan rendszerről lenne szó, ahol az árak színvonalát és arányait a társadalmilag szükséges munkamennyiségek – mondjuk egy ötéves tervidőszakra felmért – mozgásirányának és arányváltozásainak alapján rögzítenék.[52] Megszűnhetne tehát az állami szektor árainak kétszintűsége, s ezzel az ipari, a mezőgazdasági és a fogyasztói árszférák merev elhatároltsága.

Ily módon a társadalmilag szükséges munka elvével, vagyis az új tartalommal telítődött értéktörvény és az arányosság *egységes* követelményével összhangban álló *egységes* árrendszer alakulna ki, s funkcionálna hasznosan, a tervszerűség érvényesülését elősegítve. Az árrendszer egynemű jellege kifejezésre juttatná a szocialista termelés és elsajátítás egységes társadalmi jellegét és lehetővé tenné az egyenlő társadalmilag szükséges munkamennyiségek cseréje elvének következetesebb alkalmazását.

Egy ilyen deklinált centrumú árrendszer kialakításának vitathatatlanul egyik legnehezebb problémája volna megállapítani a *különböző termelési csoportok, árucsoportok helyét az adott tervidőszak rangsorában.* Mélyrehatóan kellene értékelni, hogyan alakul az egyes termékcsoportok termelési lehetőségei és a rájuk irányuló effektív

[52] Szocialista viszonyok között az árrögzítés a termelés és a szükséglet közvetlen kapcsolatának sajátos megnyilvánulása az áru- és a pénzviszonyok szférájában. Az árak rögzítésevel az egyes termékek társadalmi használati értéke domborodik ki. Rögzített árak esetén ugyanis egy adott időszakban a vállalati és a személyes fogyasztók pénzjövedelmeik változásának megfelelően jutnak hozzá több használati értékhez. Így egy-egy árufajta az újabb árváltoztatás idejéig használati értéke terjedelmének változásával vesz részt a jövedelmekkel körülhatárolt kereslet-változások követésében, amit nem zavarnak spontán áringadozások. Amikor tehát egy időre rögzítik az árakat, ezzel a termékeknek mint használati értékeknek a helyét (társadalmi jelentőségét) határozzák meg — jól vagy kevésbé jól – a termelés és az effektív szükségletek szerkezeti viszonyának dinamikus rendszerében. Ez ismét mutatja, mennyire lehetetlen másodrendű jelentőséget tulajdonítani a használati érték viszonyainak a szocialista árképzés gyakorlatában.

szükségletek viszonya az adott időszakban (egy-egy ötéves tervperiódusban). A kritikai értékelés kiterjedne a fogyasztási alap, a nyersanyagfelhasználás összetételére, s általában a belső és a külső piac igényeinek tendenciáira, elemezve a fogyasztási és a felhasználói szerkezet torzulásait is, amelyeket a mai áraránytalanságok okoznak. Tehát a népgazdaság fennálló helyzetéből és a távlati terv mérlegelőirányzataiból kiindulva kellene megközelíteni a különféle termékcsoportok fontosságának objektív társadalmi sorrendjét.

Azok az árucsoportok, gyártmányok, amelyeknél a tervezett szükségletekhez képest a „szűk keresztmetszet" tartós állapotával vagy a velük helyettesíthető más cikkekhez képest minőségüknél és korszerűségüknél fogva nagyobb szükséglet-kielégítő képességgel kellene számolni, bizonyos mértékig jelentősebbnek számítanának, mint azok a termékek, amelyek „normális", vagy éppen „bő keresztmetszetűeknek" mutatkoznak.

A keresztmetszetbeli eltérések figyelembevétele a rangsor megállapításakor elvben nem a kereslet–kínálat pillanatnyi szempontjának érvényesítését jelentené az árképzésben, hiszen a tervek elvileg, hogy a fejlődési ütem optimális legyen, a kereslet–kínálat dinamikus egyensúlyát irányozzák elő. Következésképpen az így jelentkező szűk és bő keresztmetszetek tartós állapotra utalnak, amelyeket az adott szakaszban rendelkezésre álló források korlátozottságánál fogva nem lehet feloldani, vagy amelyeket éppen az optimális fejlődés és az állandó egyensúly biztosításának szükségszerűsége hív életre.

Kétségtelen, a termékcsoportok rangsorolásának, valamint az ennek érdekében végzendő közgazdasági elemzésnek az elveit részletesen ki kellene munkálni. Tulajdonképpen a népgazdasági terv megalapozása is feltételez hasonló értékelést, s a tervezés nagyjából el is végzi ezt, amikor a tervszámokat *volumenváltozások* formájában – bázisáron számítva – alakítja ki. A volumenváltozás mutatói valójában az egyes termékcsoportok *társadalmi használati értékének* mozgását kifejező mutatók, természetesen hozzávetőlegesen. Az input–output módszer közeli kiterjedtebb alkalmazása viszont a kívánt részletezésre is lehetőséget ad.

A termékcsoportok rangsorolása után kezdődhetne meg a deklinált centrumú árrendszer *modelljének elkészítése,* kiindulva a tényleges (illetve a tervezett) fogyasztási alap jelenlegi árakon számított

volumenéből, s ezzel összhangban a ráfordításokból, ezen belül az elevenmunka-ráfordításokból (állami szektorban a bérekből).

A modellt meglehetősen bontott (legalább mintegy 300 szektorú) ágazati kapcsolatok mérlege alapján két lépcsőben kellene kidolgozni. Először a társadalmi érték centrumú árrendszer modelljét kellene megalkotni, majd – erre építve – lehetne eljutni a deklinált csereérték centrumú (röviden deklinált centrumú) árrendszer modelljének megalkotásáig.

A számítás természetesen az árösszefüggések kölcsönhatásait megfelelő pontossággal kifejező egyenletek segítségével történne, s az egyenletek megoldására elektronikus számítógépeket lehetne igénybe venni.

A társadalmi érték centrumú árrendszer alapképlete a következő:[53]

$$(1)\quad \underline{p}_{ta} = \underline{p}_{ta}\ \underline{A}_a + \mathrm{v}_a^{+}\ (1+\alpha),$$

$$(2)\quad \underline{p^{+}}_{ta}\ \underline{b}_a = f_a,$$

ahol

$\underline{p^{+}}_{ta}$ = az árak vektora a társadalmi érték centrumú árrendszerben;

$\underline{A}_a$ = a ráfordítási együtthatók matrixa a kiinduló árak alapján véve;

$\underline{v}_a^{+}$ = az 1 Ft termelési értékre jutó közvetlen bérráfordítás vektora;

$\underline{b}_a$ = a fogyasztás vektora kiinduló árakon;

f_a = a fogyasztási alap árösszege kiinduló árakon;

α = a bérekre vetítendő kiszámított tiszta jövedelem százalékban.

Az (1) alatti egyenlet szerint a társadalmi érték centrumú árak az anyagköltségek, a bérköltségek és a bérekkel arányos tiszta jövedelmek összegét tartalmazzák.

A (2) egyenlet azt a feltételezést foglalja magában, hogy a fogyasztási alap árösszege új árakon is megegyezik az eredeti összeggel.

[53] Lásd *dr. Ganczer Sándor:* Árszámítások modern matematikai módszerekkel című kandidátusi értekezését. 1962. 106–107. old.

A társadalmi érték centrumú árrendszer modelljéről a deklinált centrumú árrendszer modelljére való áttéréskor a következő szempontokat kellene érvényre juttatni:

1. olyan árucsoportoknál, amelyek átlagos „keresztmetszetűek", ebben a modellben is ugyanaz maradna a tiszta jövedelem összege és rátája, mint a társadalmi érték centrumú árrendszer modelljében;

2. a „szűk keresztmetszetű" árucsoportok (helyettesítésében nagyobb hasznosságú termékek, technikailag korszerűbb gyártmányok, extenzív mezőgazdasági termények stb.) viszonylagos jelentőségük mértékében az átlagos keresztmetszetű árucsoportokhoz képest nagyobb jövedelemrátát biztosítanának;

3. a „bő keresztmetszetű" árucsoportoknál (helyettesítésben kisebb hasznosságú, kevésbé korszerű gyártmányoknál, intenzív mezőgazdasági termékeknél stb.) az átlag körül elhelyezkedő árucsoportokhoz képest kisebb bérre vetített tisztajövedelem-rátát állapítanának meg, de úgy, hogy a legrosszabb fekvésű, de még gazdaságos árucsoportot a legkedvezőtlenebb feltételek között előállító vállalatok is nyereséghez juthassanak, ha tervszerűen, jól gazdálkodnak;

4. az összes termékcsoport áraiban foglalt – bár az átlagostól növekvő és csökkenő irányban eltérő rátájú – tisztajövedelem-összegek együttesen adják a népgazdaságban termelt tiszta jövedelem globális összegét.

Ahhoz, hogy a deklinált centrumú árrendszer modelljét kidolgozhassuk, a társadalmi érték típusú árrendszer alapképletét az alábbiak szerint kell módosítani:

$$(3)\quad \underline{p}^{+}{}_{1a} = \underline{p}^{+}{}_{1a}\ \underline{A}_a + \underline{v}_a{}'^{+} + (\hat{\underline{Z}}),$$

$$(4)\quad (\underline{v}'_a\ \hat{\underline{Z}})\cdot \underline{1} = \underline{v}'_a\ (1+\alpha),$$

ahol

$\hat{Z}$ = diagonális matrix, amelyben a vektorok (népgazdasági ágak, termékcsoportok) z_1-től z_n-ig közgazdasági mérlegeléssel megállapított társadalmi használati értékük objektív jelentőségét megközelítő sorrend szerint helyezkednek el, s amelynek fő átlójában az $1+a$ bérekre vetítendő kiszámított deklinált tiszta jövedelem százaléka (δ) áll;

I = összegező vektor.

A (3) alatti egyenlet, feltételezve a modell szektorainak a $\hat{Z}$-vel való egyezőségét, azt fejezi ki, hogy a deklinált centrumú árak az anyagköltségeket, a bérköltségeket és a bérekre vetített deklinált százalékú tiszta jövedelmet tartalmazzák. Ha például $\hat{Z}$ 285×285-ös nagyságú, akkor a δ meghatározásának legegyszerűbb lineáris esete a következő: a z_{143} szektornál $\delta = \alpha$-val; z_{142}-től z_1-ig a számtani sorozat szerint nő a legnagyobb tiszta jövedelmű százalékig; z_{144}-től Z_{285}-ig pedig csökken a δ számtani sorozat szerint a legkisebb tiszta jövedelem százalékértékéig. A δ-t természetesen szakaszok szerint eltérően vagy nem lineáris léptékben is meg lehet határozni a termékcsoportoknak a közgazdasági rangsorban elfoglalt relatív helyzete szerint.

A (4) egyenlet azt mutatja, hogy a deklinált centrumú árakban elosztott tiszta jövedelmek végösszege egyenlő a társadalmi tiszta jövedelem végösszegével.

A deklinált centrumú árrendszer e modellje alapján, illetve *e modell finomítása után kellene* kialakítani az egyes termékfajták konkrét árait, a részletezésben a centrumtól bizonyos eltéréseket is alkalmazva.

Egy ily módon létrehozott árrendszert végeredményben annak kellene jellemezni, hogy a különféle áruk árarányai megközelítően a termelési lehetőségek és az effektív szükségletek strukturális viszonyainak sorrendjét tükröznék. Az árak a termékek társadalmi használati értékének függvényében térnének el az átlagbérköltségek arányaitól, mintegy kifejezve az egyes termékek jelentőségének, népgazdasági fekvésének különbségeit, azaz a társadalmilag szükséges munkamennyiségek eltéréseit az átlagráfordításoktól. Mivel pedig semmi sem teszi szükségszerűvé, hogy bármely népgazdasági ágban termelt árufajták jelentőségbeli különbségei, azaz jövedelemrátáiknak az átlagos bérköltségekhez viszonyított differenciái ugyanolyan szóródásúak legyenek, mint a többi ágban termelt különféle termékeké, ezért *ez az árrendszer nem feltételezné azt, hogy az egyes ágak között – termelési költségeikre vetítve – azonos termelőági (iparági) jövedelemráta alakuljon ki.*

De „átlagprofitráta" sem jönne létre az egyes ágak lekötött alapjaira vetítve. Az ágazati jövedelemráták ugyanis a termelési felté-

telek és a mutatkozó effektív szükségletek struktúrális *viszonyának* függvényében szóródnának, és nem a különböző ágakban lekötött eszközök technikai összetételének és megtérülési idejének különbségei szerint. Nagyon valószínű persze, hogy a jelenlegi szakaszban nagyszámú olyan termék volna az átlagosnál magasabb jövedelemrátájú, amelyet azon ágakban termeltek, ahol viszonylag nagy az eszközlekötés, hiszen éppen ezek a termelési területek mutatkoznak „szűk keresztmetszetűeknek" a fennálló tényleges szükségletekhez képest. Akadnának azonban ezen ágak termékei között is kedvezőtlen fekvésűek.

Nem hasonlítana ez az árrendszer a határtermelékenység elve szerint felépített rendszerre sem, amelyben valamennyi árufajta árát az azokat legkedvezőtlenebb feltételek között termelő vállalatok individuális ráfordításaihoz szabnák. Ilyen eset legfeljebb a szűk keresztmetszetű termékeknél fordulhatna elő. Ezek ára ugyanis a globális népgazdasági jövedelemrátát meghaladó rátát biztosítana, vagyis az árcentrum az átlagosnál magasabb bérköltséggel termelő vállalatok individuális ráfordításai felé tolódna. A bő keresztmetszetű árufajták árcentrumai éppen fordítva, az átlagosnál kisebb bérráfordítású vállalatok individuális ráfordításai köré gravitálnának.

A deklinált centrumú árrendszer modelljének kidolgozása bonyolultabb, mint más típusú ármodelleké, amennyiben már a modell megalkotásakor (a deklinációs fokok megállapítása miatt) sem lehetne sematikusan eljárni. Viszont valószínű, hogy a modell átultetése, vagyis a konkrét árak rögzítése kevesebb közgazdasági értékelő munkát kívánna. Az meg bizonyos, hogy a deklinált cseréértéken alapuló árrendszer működése a két árrendezés időpontja között aránylag kevesebb korrekciót tenne szükségessé.

Hogyan hatna a deklinált centrumú árrendszer azokra a funkciókra, amelyeket az árak a szocialista gazdaságban betöltenek?

Amennyiben ennek az árrendszernek az alapelvét következetesen érvényesítik, más típusú árakhoz képest nagymértékben háttérbe szorulna az árak jövedelem-újraelosztó funkciója. A jelenlegi árrendszerhez, de egy termelési ár típusú rendszerhez képest is sokkal nagyobb tisztánlátást tenne lehetővé a társadalmi munkaráfordítások arányait és mozgásirányait illetően. A legfőbb változás azonban az árak ösztönző funkciójában következne be.

Az árak *jövedelem-újraelosztó funkciója* arra a szűk térre korlátozódna, amit azok az árcentrumtól való kisebb-nagyobb eltérések tennének ki, amelyeket átmeneti és esetleges szükségességek, célszerűségi szempontok váltanának ki. Afelett azonban, hogy e kisebb-nagyobb eltérítéseken túlmenően az árak nem látnának el jövedelem-újraelosztó funkciót, nem kellene sopánkodnunk. A termelés és az elsajátítás társadalmi jellegének az felel meg, ha a jövedelem-újraelosztás funkcióját elsősorban és nagyrészt a pénzügyi rendszer látja el.

Hogy a terméktöbbletnek mint értéknek áramolnia kell, éppúgy általános technikai-gazdasági relációkból következő szükségszerűség, mint ahogy a terméktöbbletnek mint használati értéknek is cserélődnie kell. Ez utóbbi a munkamegosztás létezéséből következik, amennyiben azok a termékek, amelyeket valamely ágban termelnek, nagy többségükben még a termelési eszközök szféráján belül sem alkalmasak naturális formájukban arra, hogy az illető ág felhalmozási szükségleteit fedezzék. De általában is, egy-egy ág terméktöbbletének realizált értékösszege mindig eltér attól az összegtől, amit az adott időszakban ebben az ágazatban fel kell használni. Ennek egyik oka a produktív és a nem produktív tevékenységek megosztásában rejlik, ami megkívánja a terméktöbblet-érték egy részének átvitelét a nem termelő szférába. Annak okai pedig, hogy egy-egy ág felhalmozási szükséglete mindig nagyobb vagy mindig kisebb annál, mint amekkora rész az ott termelt tiszta jövedelemből felhalmozásra fordítható, a következők:

1. a tudománynak és a technikának különböző népgazdasági ágakkal érintkező területei eltérő ütemben fejlődnek, következésképpen az új vívmányok termelésben történő hasznosítása egyik időszakban ebben, másik időszakban abban az ágazatban kíván nagyobb befektetéseket;

2. még ha egyenletesen is születnének a technikai vívmányok, a dolog természete szerint bevezetésükhöz az egyik területen több, a másikon kevesebb beruházás és kivitelezési idő szükséges;

3. a különböző népgazdasági szükségletek fejlődése, effektívvé válásuk mértéke, s az azzá váltak rangsora szintén nem egyenletes. Ezt részben a technika eltérő ütemű fejlődése, részben pedig más gazda-

sági-társadalmi szempontok (életszínvonal-emelés, külkereskedelem, nemzetközi munkamegosztás kibővítése stb.) idézik elő.

Bár a terméktöbblet-érték áramlását a szocializmus általános technikai-gazdasági relációi teszik szükségessé, nem ezekből, hanem a specifikus társadalmi-gazdasági relációkból következik, hogy a felhalmozást szolgáló átcsoportosításnak is főleg a pénzügyi rendszer útján kell végbemennie.

Az átcsoportosítás fő formája elvileg az árrendszer is lehetne. Az ármechanizmus azonban csak atomizált termelés, a termelési eszközök magántulajdona esetén töltheti be ezt a funkciót, vagyis ott, ahol a piaci áringadozások, s a függvényükben alakuló magánjövedelmek szabják meg a felhalmozás irányát és ágazati megoszlását. A szocialista gazdaságban viszont a termelés nagyfokú társadalmasodása közepette tervszerű társadalmi elsajátításnak kell érvényre jutnia, ezért a spontán áringadozás aláaknázná a tervszerűséget. Egy rögzített árrendszer viszont, amely valamely időszakban egy-egy ág vagy profil termékáraiban realizálandó tiszta jövedelem összegét az ott szükséges felhalmozás nagyságával egyenlősítené, részben az értékelv és a tisztánlátás feladását jelentené, részben lehetetlenné tenné olyan új ágak, új profilok kialakítását, amelyeknek alapjait a technikai haladás és a munkamegosztás fejlődése végett adott időszakban kellene megvetni.

A kiépült szocializmus gazdasági viszonyainak tehát az felel meg, ha az árak jövedelem-újraelosztó funkciója a lehetséges szűk térre korlátozódik, ha a terméktöbblet-érték tervszerű áramlásának fő formája, a tiszta jövedelem átcsoportosításának fő eszköze a pénzügyi rendszer. Erre utal az SZKP programja is, amikor megállapítja: „A kibontakozó kommunista építés egész időszakában fennmarad a költségvetés fontos szerepe a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem elosztásában."[54]

Így abba az irányba kell haladni, hogy költségvetési eszközökkel (családi pótlék és az alacsony fizetések emelésével stb.) pótoljuk a fogyasztói árak eltérítéseinek a hatását, amelyeknek korábban az volt a rendeltetésük, hogy a lakosság bizonyos kategóriáinak jövedelemarányait befolyásolják. Mindezt annak érdekében, hogy

[54] Az SZKP XXII. kongresszusa. 78. old.

az ár minél hívebben tölthesse be a nagyobb tisztánlátás és a biztosabb döntés követelte mérőszám-funkcióját, különösen pedig osztonzó funkcióját.

A deklinált csereérték centrumú árrendszer *nagyobb tisztánlátásra* adna lehetőséget nemcsak a mai, hanem a termelési ár típusú rendszerhez képest is. Biztosítaná ti., hogy az egyes árufajtákban nagyjából annyi társadalmilag szükséges munka realizálódjék, amennyit tartalmaznak, és ott realizálódjék, ahol azt kifejtették. Így a társadalmi termékhez, a nemzeti jövedelemhez, a tiszta jövedelemhez az egyes népgazdasági ágazatok, ágak és vállalatok a nyilvántartás szerint is annyival járulnának hozzá, mint amennyivel ténylegesen hozzájárulnak.

Továbbá, a különféle áruk önköltségének, a vállalatok és ágak termelési, forgalmi költségeinek az összetétele sem torzulna el. Úgyszintén a lekötött alapok nagysága sem aszerint, hogy azok elemei milyen technikai összetételű és megtérülési ágból származnak. Pusztán a társadalmi értékarányoktól mutatkozna bizonyos eltolódás. Ez azonban egy olyan rendszerben, ahol társadalmi szükségletre termelnek, nem minősíthető torzulásnak, hanem csak azon különbségek jelentkezésének, amelyek az egyes költségelemek népgazdasági jelentőségében fennállanak.

Ez a rendszer azon túl, hogy a népgazdaság minden szférájában a pénz egységes vásárlóerejét biztosítaná, a pénzt, az árat a társadalmi munka mainál alkalmasabb mérőeszközévé tenné (természetesen nem egyszerűen csak az átlagos, hanem a társadalmilag szükséges ráfordítások mérőeszközévé). Igaz, a társadalmi szükségesség objektív sorrendjének a megállapítása a társadalom tudatos tevékenységének a műve volna és nem a konkurrenciáé. De ha már az árakat ennek megfelelően kialakították, a továbbiakban ezeket az árakat – mind az ágazatok közti beruházási arányok elbírálásakor, mind a helyi döntéseknél – nagyjából a társadalmilag szükséges munkamennyiségek mérőszámainak lehetne tekinteni. Természetesen az ötéves árrendezések időpontjai között az értékviszonyokban végbemenő változásokat a rögzített árak most sem tudnák követni, s emiatt mérőszámfunkciójuk sem lenne tökéletes. Mivel azonban az árakat az adott időszak termelési feltételeinek és effektív szükség-

leteinek *előre felmért* szerkezeti viszonyai alapján merevítenék meg, a rögzített árak és a folyton változó értékviszonyok szükségszerűen előálló feszültségei a maihoz képest valószínűleg csökkennének. Menetközben tehát kisebb volna a gyakorlati kényszerűség, amely a kimondott elv feladását követeli a konkrét ármegállapításkor, mégpedig éppen a népgazdasági szükségletek miatt.

Ily módon a tervszerű gazdálkodáshoz szükséges tisztánlátás, s ennek alapján az észszerű gazdasági döntések szempontjából a deklinált csereérték centrumú árrendszer segítené áthidalni azt a szakadékot, ami ma a beruházási és a külkereskedelmi számítások és az értéknek árakkal történő nyilvántartása (s tervezése) között megtalálható. Feleslegessé válnának a reálönköltséggel végzett bonyodalmas és tömegesen nem alkalmazható számítási módszerek. Mivel ugyanis az árak arányai és szintjei az egyes árufajtáknak az adott időszakra felmért helyzetét is kifejeznék, amelyet termelési feltételeik, valamint a rájuk irányuló szükségletek szerint (ideértve az import- és exportpiacok szükségleteit is) elfoglalnak, az árakat korrekciók nélkül lehetne felhasználni a szükséges döntéseknél.

A gazdaságossági számításokat természetesen ekkor sem lehetne megtakarítani, de külön gazdaságossági számításokat semmiféle árrendszer nem tehet feleslegessé (a termelési ár típusú sem). A deklinált centrumú árak viszont nem hívnák életre mesterségesen azt az ellentmondást, ami ma fennáll, hogy ugyanis a beruházás-gazdaságossági számításokban a lekötött alapok megtérülési együtthatóját alkalmazzák, miközben a beruházásokkal elért (elérhető) eredményt nem az eleven munkával előállított tényleges értékkel fejezik ki, hanem a lekötött eszközök arányai szerint újraelosztott értékekkel.

A termelési ár típusú rendszer egyik gyengesége, hogy fokozza az ellentétet a lekötött eszközök és a velük elért eredmény között. Vegyünk egy olyan árucsoportot (például villamos energia), amelynél az eszközlekötés az átlagosnál magasabb a bázisidőszakban, s amelynek termelési ár típusú árszintje már eleve több érték realizálását biztosítja, mint amennyit ebben a termelési ágban ténylegesen létrehoznak. Tegyük fel, hogy ennek az ágnak a tervidőszakban – eltérően más ágaktól – nem csökken, hanem nő az alapigényessége. Így a következő tervidőszak elején megvalósítandó reform során

ennek az árucsoportnak az ára aránylag még nagyobb mérvben tüntetne fel olyan értékösszeget ezen ág eredményének, amit a valóságban más ágak produkáltak. Ez azt jelentené, hogy a fejlesztési irányok meghatározásakor vagy ki kellene kapcsolni az alapigényesség okozta torzulást – például változatlan ár alkalmazásával (ami voltaképpen az elv feladásával egyértelmű) – vagy nem kapcsolnák ki, de akkor az illető ág beruházásai hatékonyabbnak mutatkoznának a valóságosnál.

Miután a deklinált centrumú árrendszer eszközlekötés utáni használati díjat *mint áralakító tényezőt* nem foglalna magába, biztosíthatná, hogy a lekötött eszközöket a valóságos társadalmilag szükséges munkaráfordítások arányában vegyék számba. S azt is, hogy egy-egy termelési területen elért (elérhető) tiszta jövedelem volumenét a tényleges nek megfelelően értékeljék a döntésekben.

A deklinált centrumú rendszer árai a társadalmi érték és használati érték ellentmondásának előnyös mozgásformáját jelentenék, előnyösebbet, mint más típusú árrendszerek árai. A társadalmi használati érték és érték ellentmondásának hatása ugyanis itt már magukon az árcentrumokon keresztül jelentkezne, míg amazok mindegyikében ezt csak a centrumtól való eltérítések gyanánt – tehát csak közvetve és sporadikusan – lehetne érvényesíteni.

Valamennyi más árrendszer lényege: egységes ráta szerint képezni a tiszta jövedelmet a kiválasztott vetítési alaphoz (önköltséghez, lekötött eszközökhöz, bérköltségekhez). A dinamikus szocialista gazdaságban azonban, ahol a termelési feltételek és a társadalmi szükségletek színvonala, szerkezete oly gyorsan változik és a köztük levő ellentmondás oly eleven szerepet játszik, ahol a társadalmi használati értékképzés áll előtérben, a cserearányok nem alapulhatnak egységes jövedelemrátákon. Innen származik (illetve származna termelési ár típusú rendszer esetén) olyan árpolitikai meggondolásoknak egész serege, amelyek gyakori, tömeges és nagyarányú eltérítéseket követelnek az árképzés alapelvétől. Azt lehet mondani, hogy ma az áreltérítést kiváltó nagyszámú gazdaságpolitikai elhatározások jórészükben empirikus felismerései azoknak az objektív hatásoknak, amelyeket az értéktörvény és az arányosságtörvény működésében rejlő deklinációs szabályszerűség kivált. De hasonló volna a helyzet termelési ár esetén is. Miután a deklinált cent-

rumú árrendszer eleve az értéktörvény követelte deklinációs szabályszerűségnek, s az arányos fejlesztés ezzel összhangban álló szabályszerűségének a figyelembevételén alapulna, elméleti belátás rangjára emelné azt, ami ma az árpolitikában csupán szabálytól eltérőnek tűnő gyakorlati meggondolás. Ebben a rendszerben lényegesen csökkenne az áreltérítések száma a centrumtól, leszűkülne az eltérítések mértéke, kevésbé állana fenn az ötletszerűség, valamint az ezekből adódó torzító hatások veszélye.

Azáltal, hogy a deklinált centrumú árrendszer módot adna az újratermelés valóságos arányainak kifejezésére, sokat jelentene annak a szakadéknak az áthidalásában, ami ma a tervezés mérlegelve és az árképzés értékelve között tátong. Már kialakítása és időszakonkénti reformja is eleve feltételezné, hogy a munkálatok ne kizárólag a bázisév tényadataira és a legközelebbi év önköltségcsökkentésének tervszámaira támaszkodjanak, hanem a népgazdaságfejlesztés kellő részletességgel megalapozott ötéves tervének elemzésére is. Így a tervezőknek az ötéves tervek végrehajtási intézkedései között árpolitikai intézkedési programot is ki kellene dolgozniuk, megjelölve az adott időszak ármegállapításainak, illetve árváltoztatásainak fő irányát a tervteljesítés jobb ösztönzése végett.

Kedvezően hatna mindez az árarányokon alapuló érték- és naturális mutatókra, valamint normatívák összehangolására is. Nagyobb lehetőséget nyújtana ugyanis annak a hiányosságnak a kiküszöböléséhez, hogy a naturális mérlegek és mutatók szerint feszített tervek az értékmutatók tekintetében állandó lazaságokat (végeredményben a normálist jóval meghaladó felosztatlan nemzeti jövedelmet) tartalmaznak.

Az árak *ösztönző funkciója* sokkal hatékonyabb lenne. Természetesen ez az ármechanizmus sem tenné feleslegessé a termelés, a forgalom és az elosztás társadalmi méretű, állami szabályozását. Ellenkezőleg, ez a rendszer is csak akkor lehet közgazdaságilag jogosult, ha arra ösztönöz, hogy a társadalom érdekében előre meghatározott tervfeladatokat minél teljesebben végrehajtsák, s a központilag meg nem határozott tevékenységeket gazdaságosan végezzék – tehát ha a tervszerűség fokozása irányába hat.

Az árakkal történő ösztönzés fokozása elvi fontosságú kérdés, mert az árnak a szocializmusban ez a legfőbb funkciója. Ez a funk-

ció ugyanis magában az áruviszonyok, s az értéktörvény létokában gyökeredzik. Ezért minél inkább ösztönöz valamely ártípus a tervszerű gazdálkodásra, annál alkalmasabb eszköze lehet az ár a társadalmi és külön érdek összeegyeztetésének.

Az ösztönzésnek annálfogva nyitna ez az árrendszer széles teret, hogy már felépítésében kizárná közömbös árak létezését. Amíg minden másfajta árrendszer a centrumtól való eltérítésekkel ösztönöz, addig ebben az árrendszerben – deklináltságuk folytán – már a centrumokkal egybeeső árak is ösztönöznek. (Csak olyan ritka esetben fordulna elő közömbös árarány, ha azonos bérköltsége, egyúttal azonos deklinációs foka is volna két vagy több termékfajtának, amelyek egymással akár termelésük technológiája, akár felhasználásuk szerint hasonlatosak.)

Ez az árrendszer is csak *módot adna* a hasznos ösztönzőhatások kifejlesztésére. Miután e vonások kifejlesztése nagyrészt az árreformmal együtt bevezetendő, illetve részint azt követően bekapcsolható pénzügyi konstrukcióktól függne, változtatni kellene a tiszta jövedelem központosításának, illetve vállalatnál hagyásának formáin és elvein is.

Az árrendszerrel elvben azt kellene biztosítani, hogy minden termelési ág, minden vállalat – ha terv szerint dolgozik – megfelelő *nyereséghez* jusson, s hogy az ezt meghaladó tiszta jövedelmet – amely a különféle cikkeknél nagymértékben szóródna – *forgalmi adó,* vagy más címen központilag elvonják. A nyereség azonban két „csatornán" keresztül *maradna* a terv szerint gazdálkodó, illetve a tervet túlteljesítő vállalatoknál: egyrészt a tervezett termelési költségek bérhányadára vetítve minden iparágban és vállalatnál egyforma kulcs szerint, másrészt termékfajtánként differenciált *forgalmiadó*-befizetésük összegére vetített meghatározott százalék szerint.

Gyakorlati szükséglet szerint meg lehetne tenni, hogy a központosítandó akkumuláció egy részét nem forgalmi adó, hanem a lekötött eszközök után kamat formájában fizessék, amelynek összegét a tervben előre rögzítenék vagy egységesen, vagy ágakra, termékcsoportokra differenciáltan. De akár egységes, akár differenciált kulcsok szerint kellene is kamatot fizetni, ennek a tétel-

nek a már kialakított deklinált centrumú árakban biztosított tiszta jövedelem összegen *belül* kellene szerepelnie, tehát nem úgy, mint a termelési árnál, ahol a lekötött eszközök viszonylagos nagysága a használati díj révén áralakító tényező.

A javasolt árrendszer – kiegészítve ehhez hasonló konstrukcióval – megszüntetné a jelenlegi árrendszer némely kirívó fogyatékosságát.

Először azt a fogyatékosságot lehetne ezzel felszámolni, hogy ma a vállalatoknak – ellentétben a népgazdasági érdekkel – érdekük a magasabb vertikumú gyártmányok indokolatlan favorizálása, valamint drágább anyagok felhasználása olcsóbb anyagok helyett, minden ellenkező irányú ösztönző árarány dacára. Az így megnövelt önköltség után ugyanis abszolút összegben nagyobb nyereséghez jutnak, mivel a vállalat nyereségrátája az iparági önköltségen alapszik. Azáltal, hogy a vállalat ezután tervezett bérhányadának meghatározott százalékát kapná nyereségrészesedés címén, megszűnne érdekeltsége a magasabb vertikumú és az anyagigényesebb cikkek favorizálásában, s helyette a termelékenységi terv túlteljesítéséhez, valamint a *munkaigényes*, de modernebb gyártmányok előnyben részesítéséhez fűződne nagyobb érdeke. (Kétségtelen, hogy a nagyobb létszámú vállalatok globálisan nagyobb nyereséghez jutnának a kisebb állománylétszámú vállalatokhoz képest. Ha azonban az árrendszer nem ösztönözne felesleges létszámnövelésre – ezért kellene a bérhányadhoz kötni a nyereséget – ez nem volna baj. Ahol több dolgozóra van szükség, ott több igazgatói alapot és több nyereségrészesedést jogos biztosítani ahhoz, hogy egy dolgozóra különben ugyanakkora összeg jusson, mint más vállalatoknál.)

Másodszor, csökkenne azoknak a fogyatékosságoknak a köre, amelyek abból származnak, hogy a vegyesprofilú vállalatok cikkeinek nyereségrátái vagy közömbösek, vagy gyakran népgazdasági szempontból kedvezőtlen hatásúak a választékra, mert a nettó termelői árakat többnyire nem az egyes cikkek népgazdasági jelentősége, kapacitásaik és a szükségletek objektív viszonya szerint állapítják meg. Miután az új árarányokat elvileg éppen eszerint alakítanák ki, s vállalatokat a központosítandó tisztajövedelem-befizetés nagyságában érdekeltté tenné az, hogy abból fix kulcs

szerint nyereség-visszatérítésben részesülnek, *érdekeikben állna a kapacitásokat és termelőtevékenységüket olyan termékek tervének túlteljesítésére irányítani, amelyek nagyobb népgazdasági szükségességüknél, kedvezőbb árfekvésüknél fogva nagyobb tiszta jövedelmet is tartalmaznak.*

Közvetlenül érdekeltek lennének abban, hogy valamivel nagyobb, illetve azonos költséggel hosszabb élettartamú és hatékonyabb cikkeket termeljenek, mivel az ármegállapításkor – műszaki paraméterek alkalmazásával – a használati értéknek ezt a javulását számításba vennék. Így lehetővé válna az, hogy valamivel több költséggel a vállalat és a népgazdaság egyaránt jóval nagyobb haszonhatáshoz jusson. Márpedig, ha a vállalatok így jobban igyekeznek termékeiket műszakilag tökéletesíteni, ez azt eredményezi, hogy azonos kapacitással, ugyanannyi vagy alig több anyagfelhasználással elégíthetők ki az effektív szükségletek. Más oldalról az árarányoknak ez a rendje a vállalatokat mint felhasználókat ösztönözné a mainál jobban és következetesebben arra, hogy a deficites vagy a népgazdaságilag jelentősebb anyagokkal különösen takarékosodjanak, s azokat olcsóbbakkal igyekezzenek helyettesíteni. Ugyanis így a tervezettnél nagyobb önköltségcsökkentés révén – még ha az bérhányadukat nem is érinti – több forgalmi adót fizetnének, de nagyobb összegű nyereségvisszafizetéshez is jutnának.

Amennyiben a vállalatok – a már elmondott értelemben – alapjaik után kamatot is fizetnének, ez még inkább ösztönözné őket, hogy kapacitásaikat kihasználják (kapacitáskihasználással pótolható fölös beruházásokat ne igényeljenek). Ez az árrendszer a szükségletre termelésre is jobban serkentene. Így nemcsak azt lehetne elérni, hogy ha termelési tervüket nem teljesítve használják ki alapjaikat, akkor ez sújtsa nyereségüket, illetve fordított esetben ez növelje visszatérített nyereségük összegét, hanem azt is, hogy kapacitásaikkal *elsősorban olyan termékfajtákat, választékokat termeljenek* (ezekből teljesítsék túl a tervet), *amelyek tiszta jövedelem rátája, s így a visszatérítendő nyereség rátája viszonylag magas.* Ily módon kapacitások és sokmilliós anyagok szabadulnának fel, növekedne a munka termelékenysége, a gazdaságosság, s gyorsulna a fejlődés.

Az új konstrukció ezeken kívül más problémák megoldásához is segítséget nyújtana. Így például a vállalati ösztönzéssel előmozdítaná a rögzített árarányok és a csereérték változása közötti ellentmondások átmeneti feloldását. Az árrendezés időpontjáig ugyanis az árakat nem változtatnák, de ahol ez szükségesnek mutatkozna, a nyereség-visszatérítés kulcsait emelnék vagy mérsékelnék. Továbbá a felesleges választékbővítés akadályozása, vagy az új, jobb minőségű gyártmányok termelésének serkentése végett szintén a szokásosnál magasabbra, illetve alacsonyabbra lehet szabni a visszatérítés rátáját stb.

Ugyanakkor a felhasználót is érdekeltté lehetne tenni abban, hogy műszakilag fejlettebb gyártmányokat alkalmazzon, s elavult gépeit, felszereléseit kicserélje. A korszerű gyártmányok árainak pozitív deklinációját kisebb mértékűvé kellene tenni, mint amennyivel az új konstrukció műszaki paraméterei, az új gép egységnyi ráfordításra jutó termelékenysége a régi konstrukcióval szemben növekszik.

Az a tény, hogy a deklinált csereérték centrumú rendszerben a termékek árfekvése nem pusztán az adott ág eszközlekötésének mértékétől függne, hanem azt például a gyártmányok korszerűségi foka nagyban befolyásolná, elősegítené a működő gépek, berendezések rendszeres leértékelését, erkölcsi kopásuk reális mértékének árösszevetéssel történő megállapítását. Mivel ebben a rendszerben a lekötött eszközök értéke nem szerepelne mint ártényező, amely a társadalmi értékarányoktól eltérítheti az árakat, az iparágakat képviselő gazdasági egységek és szervek érdekeltté válnának abban, hogy állóalapjaik nyilvántartott értékét az újraelőállítás mindenkori feltételeinek megfelelően felülvizsgálják.

Ez az árrendszer elősegítené a vállalatközi kapcsolatokban az egyenlő társadalmilag szükséges munkamennyiségek cseréjének következetesebb érvényesítését. Az így képzett termelői árak valóban kiindulópontul szolgálhatnának a fogyasztói árképzés számára.

Természetesen egy ilyen vagy ehhez hasonló típusú árrendszer sem lehet minden bajnak orvoslója, s minden jónak kútforrása. Lennének ennek is negatívumai. De talán ezek mégis kisebbek és kevésbé hátrányosak volnának mindazoknál a hatásoknál, ame-

lyek a jelenlegi árrendszerből erednek. És bizonyosan új lehetőségek is nyílnának, amelyeknek gazdasági jelentőségét előre nem lehet pontosan felmérni.

Mindenesetre az árrendszernek ez a típusa *hatékonyan elősegítené*, hogy a társadalom következetesebben alkalmazza *a szükségletre termelés törvényét*, mert gyengítené a termelővállalatok gyakran tapasztalható monopolhelyzetét és erősítené a felhasználók, fogyasztók pozícióit. Ugyancsak hozzájárulna ahhoz, hogy a szocialista állam következetesebben alkalmazza a *tervszerűség törvényét*, s ennek érdekében az értéktörvényt és mechanizmusait az egységes szocialista újratermelés arányos és gyorsütemű bővítésének társadalmi méretű szabályozásában.

Ami pedig a javaslatot illeti, annak vázolásában nem a jelenlegi problémák megoldásának konkrét módozatát kell látni. Ez a javaslat csupán gyakorlatilag érzékelhető formában igyekezett kifejezésre juttatni, *milyen irányba* mutatnak azok az elméleti következtetések, amelyekre az arányosság és értéktörvény viszonyát tanulmányozva jutottam.

TARTALOM

ELŐSZÓ — — — — — — — — — — — — — — — 5

ELSŐ RÉSZ

A SZOCIALISTA GAZDASÁGI RENDSZER ELEMEIRŐL — — 9

A közgazdaságtudomány szerepéről — — — — — — — — 11

Gazdasági szerkezet és gazdálkodási forma — — — — — — 21

A gazdasági-termelési viszonyok elemei — — — — — — 28

Technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációk — — — — 35

A termelési viszonyok általános, különös és specifikus mozzanatai. Tulajdonforma és tulajdonviszonyok — — — — — — — — 49

A tulajdon marxi felfogásának jelentősége — — — — — — 64

A gazdálkodási forma mozzanatainak csoportjai — — — — — 76

MÁSODIK RÉSZ

TÁRSADALMI SZÜKSÉGLETRE TERMELÉS — — — — — 97

A társadalmi gazdasági relációk specifikus és elkülönültségi vonásai a szocializmusban — — — — — — — — — — — 99

A szocializmus alapvető termelési viszonya — — — — — 113

Az alapvető termelési viszony érvényesülése a társadalmi munkafolyamatban — — — — — — — — — — — — — 124

A szocialista gazdálkodás alapelve a gazdaságosság — — — — 141

A szocialista termelés történelmi tendenciái — — — — — — 166

HARMADIK RÉSZ

ARÁNYOSSÁG A SZOCIALISTA GAZDASÁGBAN — — — — 193

Az arányosság általános vonásai — — — — — — — — — 199

Az arányosság általános lényege — — — — — — — — 199

Az egyensúly mint az arányosság megvalósulásának formája — — 209

Az arányok mint az arányosság mennyiségi relációi — — — — 213

Aránytörvények és arányosság — — — — — — — — 222

Az arányos egyensúly viszonylagossága — — — — — — 227

Az arányosság specifikus vonásai — — — — — — — — 233
Az arányosság lényegének minőségi változása a szocializmusban — 233
Az arányos egyensúly kiterjedése — — — — — — — — 244
A kereslet—kínálat szerepének megváltozása — — — — — 253
Az arányosság tendenciajellegének módosulása — — — — — 262
Az arányosság és a szocializmus sajátos törvényei — — — — 271

NEGYEDIK RÉSZ

ARÁNYOSSÁG ÉS ÁRRENDSZER — — — — — — — 283
Az absztrakt munka általános és különös vonásai — — — — — 286
A társadalmilag szükséges munka kettős értelme — — — — 292
A társadalmilag átlagos és szükséges munka két mércéjének eltérése 298
Hamis társadalmi érték (vagy deklinált csereérték) — — — — 309
Lehetséges elméleti ellenvetések — — — — — — — — 317
A szocializmusbeli értékkategória módosulása és megváltozott kapcsolata az arányossággal — — — — — — — — — — 324
Árcentrum a szocializmusban — — — — — — — — — 339
Deklinált csereérték létezése és megnyilvánulásai —— — — — 357
Az árrendszer fejlődésének távlatai — — — — — — — 378
Az árrendszer tökéletesítésének konkrét irányáról — — — — 391

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette: Bogyó Tibor
A borító és a kötésterv Rudas Klára munkája
Műszaki vezető: Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő: Jordán Gusztávné
A szedést 1963. IX. 20-án kezdték meg.
Megjelent 1964. IV. 25-én, 4000 példányban.
Terjedelme 25 3/4 (A/5) ív
PL — 103 — I — 6467

63 4538/1 — Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bolgár Imre igazgató

40,— Ft